משואה

קובץ שנתי

יב

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך י"ב

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל־יצחק — תל־אביב, ניסן תשמ"ד — אפריל 1984

העורך: ש. מאירי
מזכיר המערכת: מ. וירט
ועדת המערכת: מ. קול, מ. וירט, ש. מאירי

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין
וארגון נשים של שארית הפליטה במונטריאול, קנדה

©
כל הזכויות שמורות
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל־יצחק, ד.נ. השרון התיכון.
תל־אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר־ציון 104, תל־אביב

ה ת ו כ ן

ב ש ע ר

משה קול	הסכנות לעתידו של העם היהודי	7

עיון ודיון

גדעון האוזנר	מדע וטוטאליטריזם	13
דב לוין	יהודי הארצות הבאלטיות בפריחתם ובכליונם	17
יעקב רותם	יאנוש קורצ'אק — הכהן הגדול של רפואת־הילדים	42
אליהו ש. אביהר	השמדת־עם בתורות האנטישמיות של המאה ה־19	47
יהודית תידור־באומל	בדרך לארץ הבחירה: עליית הנוער והילדים הפליטים היהודיים בבריטניה במלחמת העולם ה־2	

בימי שואה ומרד

ד"ר י. קרמיש	נאומו של אדם צ'רניאקוב בעצרת ההכרזה על חודש הילד בגיטו וארשה	81
תדאוש פנקיביץ'	בית המרקחת בגיטו קראקוב	88
ד"ר יון דגן	"יהודים לא לחמו"	103
גיטה עמיעז־זילבר	יהודי אלג'יריה בימי משטר וישי	116
בלה גוטרמן	מחנה יאנובסקי	124

"הנוער־הציוני" ו"עקיבא" בעתות מבחן

רפאל בלומנפלד	קיבוץ איחוד הנוה"צ־עקיבא בקילצה לפני ואחרי הפוגרום	136
משה קלכהיים	המצוד הגדול	164
אברהם קלודבסקי	עם "הנוער־הציוני" מפולין לליטא בדרך לא"י	171
אריה לוי	תנועות הנוער הציוניות וחלקן בפעולות ההצלה בעת כיבוש בודפסט על ידי הנאצים	185
ד"ר אנה פדרבוש־אפיר	תקופת השואה והמרי בעיר טרנופול	191
משה קול	מלחמת הגבורה של קיבוץ ניצנים	195

במלחמה ולאחריה

יצחק ארצי	אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין	204

ע ד ו ת

מנחם זלינגר	בחיפוש אחר פתח הצלה	211
אלישבע באריל	מסע המוות	226

ד מ ו י ו ת

מיכאל יצחקי	איקה גרינברג — 40 שנה להירצחו	234

ב מ ש ו א ה

מנחם וירט	יעדים ומעשים	236

ב ש ע ר

משה קול

הסכנות לעתידו של העם היהודי

יהדות ברית־המועצות במצור

המתיחות בין הגושים הגדולים בעולם, חוסר הקשר הדיפלומטי בין מדינת־ישראל לברית־המועצות, המציאות במזרח התיכון, הממוקדת כיום בטרגדיה הלבנונית, המתח בין ישראל וסוריה, והשיחות על הסכם איסטרטגי בין וושינגטון לישראל — כל אלה יצרו מציאות קשה ליהודי ברית־המועצות. היציאה מברית־המועצות כמעט נפסקה; הנשירה הגדולה של היהודים שיצאו מתוכה על סמך ויזות לישראל ונסעו במקום זאת לארצות־הברית, או שנשארו בארצות אירופה אחרות, סייעה לקרמלין להוכיח לעולם, כי היהודים אינם מחפשים איחוד משפחות בישראל, אלא רוצים להגר מארץ הסובייטים, ומאחר ואין ההגירה מברית־המועצות מותרת לכלל האזרחים, אין סיבה שזכות זאת תינתן ליהודים. הגורם העיקרי, לדעתי, להפסקת היציאה של היהודים מברית־המועצות נעוץ ביחסים המעורערים בין מוסקבה לוושינגטון. יציאת היהודים בעשור האחרון היתה ג'סטה של הסובייטים כלפי ממשל ארצות־הברית ולא כלפי ישראל, והנימוק ההומאניטרי בדבר איחוד משפחות בישראל, רק סייע בידי מוסקבה להסביר לעמי ברית־המועצות למה מתירים לצאת ליהודים בלבד.

אולם היחסים הקשים שנוצרו בשנים האחרונות בין וושינגטון למוסקבה, גררו אחריהם מהלכי שיסוי כמעט רשמי של שלטונות ברית־המועצות נגד ישראל ונגד ה"אימפריאליזם האמריקאי", המכין — לדעת מוסקבה — מלחמה גרעינית נגד המעצמה הסובייטית. כאשר חברי כנסת מישראל ביקרו בברית־המועצות כאורחי המדינה, הקרינו לפניהם סרט על זוועות הנאצים בבאבי־יאר, שהוכן לפי קטעי סרטים אותם צילמו הנאצים תוך כדי מבצעי הזוועה של חיסול היהודים. הדובר הסובייטי הסביר לאחר מכן, כי כדי למנוע התרחשויות נוראות כאלו בעתיד, יש להיאבק נגד הקו־קלוקס־קלן בארה"ב, נגד משטר האפרטהייד בדרום־אפריקה ונגד הציונות והמדיניות של ממשלת ישראל. מוסקבה הקימה ועדה המורכבת מיהודים שמטרתה להיאבק נגד הציונות והאימפריאליזם, הרוצה — לדעתה — "להביא למלחמה עולמית חדשה", וכמובן שוועדה זאת

מסיתה בראש וראשונה נגד ישראל ונגד היהודים בעולם המשרתים את כוונותיה של וושינגטון.

כיום מתנהל בברית המועצות מסע אנטישמי מסוכן ביותר ליהודים. בטאון המפלגה הקומוניסטית הסובייטית "פראוודה" פרסם את אחת ההתקפות הסובייטיות החריפות ביותר על ישראל ועל הציונות, בכתבו כי הציונות והנאציזם ינקו מאותם השרשים. "פראוודה" הוקיע את ההנהגה הישראלית הנוכחית שהיא בעיניו "פאשיסטית", וטען כי שיטותיה דומות לאלה של היטלר. הדברים התפרסמו במאמר פרשנות של העתון, בתגובה על מה שמגדיר "פראוודה" כ"מערכה ישראלית נגד ברית־המועצות". בתגובה כתב העתון, כי "הציונים עזרו לנאצים לשלוח יהודים לתאי הגאזים וכי לציונות ולנאציזם אידיאולוגיות זהות, מפני ששניהם מטיפים לעליונות הגזע ולהבטחת טוהר הגזע".

העתון הסובייטי המסתמך על "נציגי קבוצות קומוניסטיות ושמאלניות ישראליות", טוען כי גם מנחם בגין וגם יצחק שמיר היו קשורים עם השלטונות הנאציים. נראה כי דברי פרשנות אלה משתלבים בקו הסובייטי התקיף שננקט בתקופה האחרונה כלפי הציונות, ואשר במהלכה כמעט ופסקה יציאת היהודים משם. "פראוודה" מדגיש עם זאת, כי ברית־המועצות תומכת בקיומה של מדינת ישראל והיא בטוחה שבאחד הימים יוקיע העם הישראלי את "הכנופיה הציונית" השולטת עתה בישראל.

את הדברים החמורים האלה שנכתבו ב"פראוודה", פרסמה סוכנות "רויטר" ביום 17.1.84 והפיצה את הדברים ברחבי העולם.

אולם אלה הם אך הדים בלבד מתעמולת השיסוי הנוראה המתנהלת נגד הציונות "הגזענית" וישראל. ברור לגמרי כי נוכח ההסתה הזו הולך מצבם של היהודים ונעשה קשה מיום ליום, והם חיים עתה במחנק ובפחד. ה"סרובניקים" נושלו ממקומות העבודה שלהם, ילדיהם הוקעו בבתי־הספר, הסטודנטים היהודים נתונים לשיסוי מתמיד באוניברסיטאות, בטענה שהם משרתים את אויבי המולדת הסובייטית. העתונות הסובייטית ברפובליקות השונות של המדינה מלאה דברי הסתה קיצוניים עוד יותר, כי בפרובינציה מותר לשסות יותר, באין חשש לעינים ולאזנים מערביות כמו במוסקבה. יהודים רבים נזכרים עתה בתקופת החרדה של ימי סטאלין ועלילות־הרופאים. המשך מאסרם של יוסף ביגון, המורה לעברית ושל אנטולי שצ'רנסקי ודומיהם, היא הוכחה חותכת, כי ברית־המועצות נוהגת ביד קשה ביהודים ואינה נכנעת ללחצו של העולם החפשי, המערבי, לשחרורם של אסירי־ציון. עלינו לזכור, כי מוסקבה תנצל נגד היהודים כל דיבור בלתי שקול מפי מנהיגים ישראליים. הפטפוטים של שרים בישראל על הסכם צבאי עם וושינגטון נגד ברית־המועצות שיחקו היישר לידיהם של מנהיגי ברית־המועצות. התכניות של ממשלת בגין להשליט את הפלנגות על לבנון ולדחוק את רגלי סוריה משם, חיזקו בה את השפעת הסובייטים, אשר הזרימו לשם נשק חדיש וטילים שלא הוצבו עד כה אפילו בארצות ברית־וארשה, יחד עם אלפי חיילים ויועצים סובייטים המדריכים את הצבא הסורי. עלינו בישראל לדעת, כי ברית־המועצות לא תשלים עם הרצון לנשלה מאזור הים התיכון. סוריה היא העמדה הכי חשובה שלה עתה באזור זה, ולכן בל נקל ראש בכך ואל נשלה את עצמנו, כי בעזרת וושינגטון נוכל להוציא את הסורים מלבנון:

מוסקבה לא תרשה להנהיג "פאקס־אמריקנה" באזורנו. זאת יודעים כנראה כיום בוושינגטון. אל נא נתגרה במעצמה הסובייטית. נזכור כי יש לנו שם שלושה מיליון בני־ערובה יהודים.

עלינו להמשיך במאמצינו לעורר את דעת־הקהל העולמית נגד ההסתה האנטישמית בארץ הסובייטים, עלינו להמשיך לתבוע את זכות יציאתם של היהודים, כפי שעלינו לדרוש את זכותם לחיות שם חיים יהודיים וללא פחד. עלינו לרתום למשימות הסברה אלו לא־יהודים בולטים בכל העולם המערבי ואף במדינות נייטרליות. אל נתייחס בשוויון־נפש למצב הנוכחי, כי הוא טומן בחובו סכנות איומות לקיומם של אחינו בברית־המועצות. בד בבד עלינו לחתור לחידוש יחסינו עם ברית־המועצות, וישראל הכריזה לאחרונה מספר פעמים על כך. מוסקבה יודעת כי היא מפסידה בשל חוסר יחסים כאלה, אולם היוזמה צריכה לבוא ממוסקבה, מאחר והיא שהפסיקה את יחסיה הדיפלומטיים עמנו. אנו מצפים אפוא לצעד זה ומקווים שהוא יתרום להסרת האיום מעל ראשי היהודים שם.

סכנת הטמיעה של היהדות בעולם החפשי

בחדשים האחרונים נתפרסמו סקרים ומחקרים מדאיגים מאוד לגבי עתידה של יהדות ארצות־הברית והעולם המערבי בכלל. הולך וגדל מאוד אחוז נשואי־התערובת, תהליך הגורר אחריו נשירה משורות עמנו. החינוך היהודי לא התרחב. הזרמים הדתיים היהודיים אינם מתמודדים באורח רציני בסכנות הנשירה והטמיעה. היהודים חיים בעולם פתוח המושך רבים מהם החוצה אל מחוץ למסגרת היהדות. הסטודנטים היהודים במאות אלפיהם נפגשים בבתי־הספר האקדמאים עם עולם לא יהודי רב־גוני, כאשר לעומתו חסרים מוקדים יהודים רוחניים שיעוררו את התענינותם כלפי העולם היהודי, ויפנה אותם לתוך חיי הקהילות היהודיות. לצערנו גם מדינת ישראל אינה מהווה כיום אתגר לדור הצעיר בעם היהודי, וזו טרגדיה יהודית לאומית קשה מאוד. כלי־התקשורת בעולם מתארים את ישראל כמדינה הנמצאת בתהליך נסיגה, העסוקה במלחמות בלבנון ונגד הערבים בשטחים, הנוהגת במדיניות קיפוח כלפי המיעוטים שבתוכה, מדינה שמצבה הכלכלי מעורער, ואשר המתיחות הבין־עדתית והיחסים בין דתיים וחפשיים הגיעו בתוכה לשיא המתיחות.

כל הקסם שהיה שמור לישראל החדשה עם הקמתה, כל הציפיות ממנה שתביא מסר חדש לעולם, תתמודד עם הבעיות החברתיות והלאומיות מתוך השקפה הומאניסטית, כל זה כמעט ניטל עתה לגמרי ממדינתנו. מלחמת לבנון פגעה קשות בתדמיתה של ישראל. הפצצות ביירות והיחסים והמעורבות שלנו בנעשה בין העדות השונות הרוצחות אחת את השניה, הפכו את דמותנו לבלתי סימפטית. ישראל יכלה למלא תפקיד חשוב מאוד בהרמת קרן עמנו בעיני הגויים ובעיני הדור הצעיר בעם, ובקהיליה האקדמית היהודית בת מאות אלפי הצעירים. לצערנו איננו חיים בישראל את המציאות היהודית המתהווה והמשתנה בתכיפות כה גדולה בגלויות. אנו שוכחים לשם מה קמה מדינתנו ומה ציפו ממנה בעמנו ובעולם. ההתנחלויות בלב הישוב הערבי ביהודה, שומרון ורצועת עזה; הנסיונות החוזרים ונשנים לפגוע במקומות קדושים של דתות אחרות;

פעילות קבוצות לאומניות דתיות קיצוניות בתוכנו, המנסות לפגוע בערבים ומאיימות לגרשם מישראל — כל המציאות העגומה הזאת מסלפת את התדמית האמתית של מדינתנו בעולם, וכל אשר נכתב ומדווח על הקורה אצלנו מתפרסם בעולם כולו. האנטישמים מנצלים את המציאות הזאת נגדנו ומוסיפים עוד כהנה וכהנה על מה שמתרחש באמת.

התנועה הציונית איבדה את השפעתה בעולם היהודי. הקונגרס הציוני ומושבי הועד־הפועל־הציוני אינם מעוררים כל הד בעמנו בתפוצות. הדיונים במוסדות התנועה הציונית כיצד להחיות ולנער את התנועה משממונה, לא הביאו כל תוצאות. הקריאה לעליה ולמימוש "תכנית ירושלים" לא הניבו פרי כלשהו. גם הועד־הפועל־הציוני שהתכנס לאחרונה כדי לדון במצב התנועה, עסק ב"פצצת שרון" — האם ייבחר או לא כראש מחלקת העליה בסוכנות... העתונות הישראלית אף לא דיווחה כלל על בעיות התנועה הציונית ועסקה רק בענין בחירתו של שרון. כך נידחים הענינים הגורליים ממושב למושב, מכינוס לכינוס, והניוון הולך וגדל; אולם המכונה השואבת כספיה מהמגביות למען ישראל, ממשיכה להתקיים כתמול שלשום. בפתיחת הקונגרס והועד־הפועל הציוני הציג יו"ר ההנהלה הציונית את הבעיות הגדולות לדיון, אולם בהן לא נתקבלו החלטות, ואין הסכמה בשאלה כיצד לשחרר את התנועה משיעבודן למפלגות הישראליות. הקונגרס היהודי העולמי אף הוא אינו מתמודד בבעיות הגורליות של העם. קיימת כאילו השלמה עם המצב הקשה ואין איש מזועזע מהסקרים הפסימיים על גורל העם ושקיעתו מבחינה מספרית עד סוף המאה הנוכחית, כפי שמנבאים לנו הסוציולוגים. הקונגרס היהודי העולמי אינו מהווה תאגיד חי ומתפתח, והוא מסתפק בכך שהוא מהווה גוף מנגנוני בלבד. הזרמים הדתיים שהצטרפו להסתדרות הציונית העולמית, והסכמת הלא־ציונים ל"תכנית ירושלים" לא הביאו מיפנה בתנועה פנימה.

במדינות אמריקה הלטינית מתרחשים מאורעות מדיניים קשים, אולם למרות זאת אין היהודים נמשכים לציון. יש חשש כי השלטון החדש בארגנטינה יעורר שוב תקוות בקרב היהודים, שהנה באו שנות חופש ונפסקו ימי הטרור. הרי אף בימי הטרור לא באו אלינו מארגנטינה. היהודים מן המעמד הבינוני פוחדים לעלות, שמא לא ימצאו מקורות קיום, והמשבר הכלכלי בישראל וההפחתה הדרסטית בערך המטבע שלנו, מבהיל עוד יותר את העולים הפוטנציאליים. אין דיונים רציניים אצלנו לגבי יצירת משטר כלכלי וחברתי לקליטת עליה. האשמות ההדדיות בין משרדי הקליטה והבניה אינן פותרות דבר. אלפי יהודים ממשיכים לחיות במרכזי קליטה, ולעומת זאת אלפי דירות עומדות ריקות ואין קול ואין עונה. אפילו התכנית הקונסטרוקטיבית הצנועה של שנת לימודים בישראל בפנימיות עליית־הנוער, לא זכתה לעידוד מספיק והביאה עד עתה רק מאות אחדות של תלמידים לישראל. במציאות קיים מעין ניתוק בין התפוצות לישראל. היהודים בעולם האנגלוסכסי הרוצים לבוא אלינו, שואלים מה יעשו כאן, ממה יתפרנסו ואיפה יגורו? היורדים מישראל החושבים אולי בחלקם לחזור אלינו — חוששים גם הם מחוסר פתרונות לבעיותיהם בדיור ובפרנסה. היווצרות מוקדי חוסר עבודה בישראל עצמה, פירושה גידול בירידה ומיעוט בעליה, שהיא בלאו־הכי קטנה מאוד.

אנו חיים באחת התקופות הקשות לעמנו ואין הרגשה שהמציאות הזאת מחרידה ומדאיגה את המנהיגות בעמנו ואת ראשי הארגונים היהודיים לסוגיהם ולארצותיהם. באם לא יחול שינוי מהותי בישראל, באם לא נתחיל לחיות ולחוש את בעיות עמנו, באם לא תתחדש התנועה הציונית בדרכי עבודתה ולא תתנער מהאבק שדבק בה, ובאם תימשך הנשירה מהעם על ידי נגע ההתבוללות ונשואי־תערובת, תירשם תקופתנו זו כאחת הטרגיות והקשות ביותר בתולדותנו. הדבר המדאיג ביותר מתמקד בלא־איכפתיות ובאדישות כלפי הסכנות החמורות.

היכולה להיות טרגדיה גדולה יותר בימינו מאשר העובדה שקרוב לחצי מיליון יהודים ירדו מישראל מאז הקמתה, והם חיים כיום בגלויות, בסכנת התבוללות וטמיעה?

ישראל ועתידו של העם היהודי

מדינת היהודים, אשר קמה אחרי אלפיים שנות גלות, רדיפות, גזרות והשמדה, אינה מהווה בימינו נקודת משיכה ואתגר לדורנו היהודי. הנודד היהודי הנצחי טרם החליט להשתרש ולהתחפר — בכל התנאים — בארץ הורתו ומולדתו. אולם המחדל אינו רק בקרב יהודי התפוצות אלא גם בנו. הנס הגדול של תקומת ישראל אחרי השואה הנוראה, לא עורר בתוכנו את התודעה הנחרצת של "אף־על־פי ולמרות הכל" לא ננטוש את מולדתנו, ולא נלך שוב לרעות בשדות זרים. התרגלנו לתופעת הירידה כאילו היא טבעית, ואין עושים כדי למנעה. כאשר קמה ישראל, היא הקרינה על כל העם שזקף קומתו. עתה יש יהודים המתעלמים או אף מתביישים בישראל ורוצים להתרחק ממנה. מי פילל למצב נורא כזה?

מדינת ישראל נתונה בתקופה הקשה ביותר מאז זכינו לעצמאות לפני 35 שנים. המשבר הוא פנימי ביסודו. מלחמת לבנון פילגה את העם וממשיכה להעמיק את הקרע בתוכו. הכלכלה שלנו מעולם לא נמצאה במצב כה ירוד והאינפלציה הורסת את רקמת חברתנו. על עיירות־הפיתוח עובר משבר חמור של חוסר תעסוקה. הדור הצעיר חרד לעתידו. החקלאות, פאר יצירתנו במשך שני דורות, נפגעה קשות. פרדסים באלפי דונמים נעקרים, ומושבים שהיו מבוססים — מתמוטטים. ותופעות חמורות אחרות נתגלו בתקופה האחרונה. רצח אמיל גרינצווייג ז"ל, וההאשמות, העלילות וההסתה שנתלוו לכך, מוכיחים כי אנו עומדים בפרשת דרכים מסוכנת. במשך השנה שחלפה מאז, ארעו עוד דברים חמורים בחברון, בשכם, בסביבות מנזרים וכנסיות נוצריות בירושלים, ולאחרונה היינו עדים לנסיון חדירה להר־הבית, על מנת לפגוע במסגדים המקודשים לאיסלם.

מעשה זה — לוא היה עולה בידי מי שהתכוון לגרום לכך — עלול היה לגרור אחריו אסון נורא: שפיכות דמים בישראל ובשטחים, סכנה לחיי היהודים בארצות האיסלם, האשמת ישראל שאין היא יודעת למלא חובתה בשמירה על המקומות הקדושים לאיסלם ולנצרות בירושלים, וסערה עולמית שהיתה מעמידה במצב קשה את היהודים בגלויות.

תופעות אלו מוכיחות שישנן קבוצות קיצוניות לאומניות ודתיות המאמינות שרק בדרך האלימות ישיגו מטרותיהן. זוהי סכנה רצינית למשטר הדמוקרטי

שלנו, לחופש הביטוי, וכפי שאמר נשיא המדינה מר חיים הרצוג, באזכרה לאמיל גרינצווייג במלאות שנה להירצחו, קיימת סכנה למלחמת־אחים בתוכנו. חמור הדבר פי כמה כאשר המעשים המטורפים והנפשעים הללו מבוצעים בשם דת ישראל. לא ראינו את הממסד הדתי הישראלי יוצא להיאבק כראוי נגד תופעות אלו המכפישות את דתנו. שאלה היא מה אנו עושים נגד מטורפים לאומנים ופנטיים אלה? האם כולם במדינתנו חשים בסכנה שבהתפתחות זאת?

היהיה בנו הכח לשרש ולעקור את העשבים הלאומניים הללו מתוכנו, ולהעמיד פושעים אלה מחוץ לחברה הישראלית? הסכנה היא לא רק לישראל אלא לכל העם בתפוצותיו, לכל יהודי באשר הוא שם. ישראל, שהיתה התקוה הגדולה של העם היהודי, הועם זהרה והונמכה קומתה הלאומית והרוחנית. גברה שנאת־האחים וחוסר־הסובלנות. רמת הדיונים בכנסת הגיעה לשפל. אין ספק כי התפתחות מדאיגה זאת משפיעה על העם היהודי כולו ועל יחס אומות העולם אלינו. אנו זקוקים למפנה רציני, להתעוררות של אהבת־ישראל ואחדות־העם. אין כיום אוטוריטה בעמנו שיכולה להשפיע על העם כולו, ואנו רואים בו בקיעים מדאיגים.

המציאות הזאת מדכאה את היהודים בכל העולם. יהודי ברית־המועצות הרואים בנו את מגיניהם העיקריים, שואלים כיצד נשכיל להגן עליהם, כאשר אנו אכולים שנאה מבפנים? יהודי העולם החפשי מצפים להדרכה רוחנית מישראל, אולם מאין ואיך תבוא עתה ההכוונה המיוחלת, כאשר האורטודוכסיה הישראלית והממסד הדתי שלה רודפת בקנאות את הזרמים הדתיים הקונסרבטיביים והרפורמיים, המהווים כיום הזה את רובו של העם היהודי? המאבק על השליטה בעם מתנהל מבלי לבדוק באמצעים ומבלי לברור מה מותר ומה אסור.

אנו נתונים בסכנה רצינית ומסכנים את העם היהודי כולו, את עתידו וקיומו. בלי ישראל חזקה, צודקת ויפה באורח חייה, המייצגת את הערכים הנעלים של היהדות והמקיימת אותם הלכה למעשה, אנו חותרים תחת עתידנו הלאומי. אנו זקוקים לרוח גדולה שתביא להתעוררות רוחנית תרבותית, חברתית ודתית בישראל, שתעמידנו על הסכנות הנשקפות לנו, כי המצב הנוכחי בנפשנו הוא. לא מספיק ללמוד את תולדות השואה הנוראה ואת גבורת המעטים, ובחיי יום־יום לשכוח את המוטל על דורנו, החייב לשקם את העם היהודי לאחר האסון הגדול שפקד אותו. העם היהודי על מנהיגותו ומדינת ישראל על כל מנהיגיה חייבים בחשבון־נפש רציני. בל נסתכן בדחיות ובאשליות, וחלילה לנו לאחר את המועד.

ירושלים, 1.2.1984

עיון ודיון

גדעון האוזנר

מדע וטוטאליטריזם

תגליות במדעי הטבע, ואפילו הן חשובות ביותר, יש להן כרגיל רק מעט השפעה בעניני מדינה וחברה, למשל: התגלית המהפכנית של החשמל והכנסתו לשימוש תעשייתי ויום־יומי, לא גררו אחריהם הדים בנושאי משטר וחברה. אולם היו גם מקרים אחרים והבולט בהם הוא הדרוויניזם החברתי, כאשר חדשנות מדעית שהתבססה על מחקר מעמיק, בן עשרות שנים, חוללה וגרמה לשינויים חברתיים מרחיקי־לכת. לענין זה יש לדרוויניזם כמה נקודות מוצא: ראשית, שקיים מאבק נצחי, בלתי־פוסק וקובע, בין קבוצות בעלי־חיים שונות. זוהי מלחמת קיום מכרעת, בה רק הכשיר יותר יוצא ממנה מנצח, ואילו הנחות — נדחק הצידה. שנית, כי הטבע הוא בעיקרו אריסטוקרטי. החזק יותר נועד לנצח והנחות נועד להיכשל. מלחמת הקיום היא שלב הכרחי בהתפתחות האדם ותנופה לקידמה.

אבי הפאשיזם, בניטו מוסוליני, מדגיש בכתביו כי המאבק לקיום הוא מקור כל הליכי החיים. האנשים נולדו בלתי שווים. בטבע אין שיויון, לכן עצם החתירה לשיויון בין הבריות היא נגד הטבע.

"משהו קושר אדם ליעוד המאבק. המניעים משתנים: כלכליים, דתיים, פוליטיים, סנטימנטליים, אך האגדה על קין והבל היא אכן המציאות, ואילו רעיון אחוות־עמים היא האגדה. השאיפה הנוצרית והסוציאליסטית ל"אחוות עמים" היא רק הסוואה לכך ש"אדם לאדם הוא זאב" ויוסיף להיות זאב בין זאבים במאבקו על שאיפתו למען שטח קרקע, למען אמת־מים, למען פרוסת לחם, למען אהבת אשה. לכן מוסוליני מטיף ללאומניות ומתנגד לבין־לאומיות. הוא מעדיף את המלחמה על השלום.

"הפאשיזם",[1] אמר מוסוליני, "אינו מאמין בקיומו או אף בתועלתו של שלום נצח". הוא דוחה לכן את הפציפיזם, שנולד עקב התכחשות למאבק

(1 Mussolini, Fascism, Doctrine and Institutions.

הקיום, כמעשה פחדנות לעומת נכונות לקרבן. רק המלחמה מביאה את האדם לנקודת המתח הגבוה. "כל האנרגיה האנושית מתפרקת ומעניקה חותם של אצולה לכל מי שיש לו אומץ־לב והעזה. מאמצים אחרים הם רק תחליפים. הדרישה לשלום זרה לפאשיזם".

הדרוויניזם החברתי הוא מקור האמונה במאבק כולל "שאין מנוס ממנו בין קבוצות של אנשים ובמיוחד בין אומות", זה גם גרם למוסוליני להציע צעדים מסוימים בשטח המדיניות המעשית. מכאן, למשל, התנגדותו לפיקוח על הילודה ותביעתו הבלתי פוסקת לגידול האוכלוסיה. איטליה, לדעתו, חייבת להתחרות בעמים אחרים, וזאת תוכל לעשות רק אם תהיה בעלת אוכלוסיה גדולה. והוא שואל באופן ריטורי: "מה הם ארבעים מיליון איטלקים לעומת 90 מיליון גרמנים ומאתיים מיליון סלאוים. (המספרים היו נכונים בשעת כתיבתם). מוסוליני רואה את העמים כחיים במצב מלחמה בלתי פוסקת זה עם זה. בעת מלחמה, אומה בלתי ממושמעת שהפרט בה אינו מתאם עצמו לרצון הקיבוצי, תנוצח על ידי עם שהפרטים שלו נשלטים על ידי הכוון כללי של המדינה. מכאן ההכרח לנקוט באמצעים חמורים בזמן התנגשות צבאית".

מוסוליני מספר בכתביו שוב ושוב כיצד הושפע על ידי אירציונליסטים כמו ויליאם ג'יימס James, סורל ופארטו. הוא חוזר וטוען כי הפאשיזם הוא אנטי־אינטלקטואלי, מורד בהיגיון האינטלקטואלי הקר, וכי הוא מבטא את התביעות של היצרים והאינסטינקט, העולות על תביעות ההיגיון. "הפאשיזם מבוסס על המציאות", הוא טוען "ואילו הבולשביזם מבוסס על תיאוריות. עלינו להיות ריאליים. הדם שלי מדבר אלי, הוא חוזר ואומר, ועלי להאזין לצווי הדם".

גם הוגי דעות פאשיסטיים אחרים דיברו בלשון דומה. "בראש וראשונה עלי להאמין באינסטינקט שלי ולהישמע לו", אומר פאלמיארי (Palmieri). "הפרגמטיזם", כך נאמר, "הוא אבן־פינה בהשקפת עולם זו. בשביל הרציונליסט כללים מסוימים, חוקים ודוקטרינות הם נכונים לעולם, גם אם הנסיבות השתנו לחלוטין".

כשמוסוליני נשאל האם דיקטטור יכול להיות גם אהוב על ידי העם, תשובתו היתה: "כן, אך בתנאי שההמון גם יפחד מפניו. ההמונים אוהבים אנשים חזקים. ההמון דומה, במובן זה, לאשה".[2]

במקורותינו מצויה אזהרה, המכוונת בעיקר כלפי חדשנים ובעלי דעות מהפכניות. אבטליון אומר: "חכמים, הזהרו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום המים הרעים וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו..." אילו שמעו דרווין וחבריו לעצה נבונה זו והיו מסתייגים ביתר־תוקף ובכל הבהירות האפשרית מתורת הכזב הגזענית, על כל צורותיה, היו בוודאי מונעים את הפרשנויות המוטעות והמסלפות של רעיונותיהם. מכיוון שלא נהגו כך, הרי כאשר "גלו" דבריהם והתגלגלו לידיהם של הנאצים, נסתלפו הדברים בידיהם ושימשו, כביכול, אסמכתה לשנאה, לגזענות ולאיבה ליהודים.

ברור שדרווין לא התכוון לכך מעולם.

---

2) Emil Ludwig, Conversations with Mussolini.

לכן השפיעו רעיונות טוהר הגזע השפעה ניכרת בנאציונל־סוציאליזם, שקיבל את הדרוויניזם כחלק בסיסי של האידיאולוגיה שלו, אף כי גישה פאשיסטית היתה זרה לחלוטין לדרווין עצמו. אצל הנאצים קובעת הגזענות. "מה שאינו גזע בעולם — הוא הבל הבלים", קבע היטלר ואלפרד רוזנברג מוסיף: "הרעיון של מדינה לאומית נולד על ברכי הגזענות". במלים אחרות, הדרוויניזם, לדעתו, הוא בעל ערך רק במידה שהוא מקדם את נושא הגזע. הוא מאמין כי כשם שבמשפחות מסוימות התבלטו וגברו אישים בעלי תכונות מסוימות, כך גם גזעים מסוימים, לעולם וללא שינוי, הם משובחים מאחרים. זוהי אבן־הפינה של הגזענות הנאצית.

רוזנברג מסכם את הנושא כלהלן:[3]

"האמונה בערכו של הדם היא הנחה מוקדמת בסיסית של ההשקפה הנאציונל־סוציאליסטית. פרושו של דבר כי רוח יוצרת מסוימת, סוג מסוים של מנטליות וסוג מסוים של אופי, קשורים תמיד בטיפוס מסוים של גזע. אין זה מקרה שדמות הגבורה של זיגפריד (דמות גרמנית, הירואית) היא יצירת הגניוס הגרמני ודגם לנוער, בעוד שדמותו חסרת המצפון ואכולת המירמה של יעקב (אבינו) היא רעיון יהודי. אין זה מקרה שאנשי הכבוד הם בעלי תכונות הגזע הארי, רזים, גבוהים, בעלי עינים בהירות; בעוד שצאצאי יעקב הם כפופים, כהים, בעלי תלתלים.

אפשרי אמנם לתמוה אם המנהיגים הנאציים תואמים להגדרות אלה. היטלר לא היה בלונדי, גבלס היה קצר קומה, גרינג היה שמן ועב־בשר, ואילו רוזנברג אינו מצלצל כשם ארי.

היטלר כופר בכל תוקף בכך שתכונות רוח ומאפיינים רגשניים הם פרי השפעת הסביבה. כל הסגולות, מביא אדם אתו לעולם, לדעתו. "ככל שהקרקע והסביבה יכולים להשפיע על האנשים, התוצאה הסופית תהיה ללא כל שינוי בכל הנוגע לגזע". ארץ דלת יבולים תניע עם אחד להישגים עליונים, בעוד שגזע אחר, באותם תנאים, ידרדר לעוני קיצוני. הנטיה הנפשית היא הקובעת כיצד השפעות חיצוניות יקבלו ביטוי, אם בכלל, ותוביל עם אחד לעבודה קשה ולמאמץ עילאי ואילו עם אחר יגווע ברעב". "כושי, אפילו יוולד בארץ צפונית, יהיה כושי", הוא כותב.

היטלר משוכנע כי התרבות כולה תלויה במספר קטן של גזעים, וקרוב לוודאי רק בגזע אחד בלבד, הארי־טבטוני.

"בני הגזע האלפיני לעומת זאת נעדרים רוח של שליטים. הם גמישים ונכנעים. הגזע המזרחי דרכו להיות מונהג ולא מנהיג. אין להם יכולת לעמוד יחדיו. לכן מהם יצאו חנוונים, וספקולנטים שעומדים בראש חיי הציבור. הדמוקרטיה גוברת, כלומר המנהיגות אינה תוצאה של מאבק אלא באה בזכות השליטה על הון ותעמולה מוצלחת. לכן הבנקאי היהודי יודע לדחוק עצמו קדימה".

---

3) Rosenberg: The Origins of the Twentieth Century.

לדעת הנאצים גם עתידה של רוסיה הוא חסר תקוה בגלל ההרכב הגזעי. במשך זמן־מה גבר שם הגזע הצפוני. אז רוסיה היתה כוח. אך גזע זה פינה מקומו לאלמנטים מהגזע הבלטי־מזרחי, לכן אין שם מנהיגים הראויים לשמם. מצויים שם גם יסודות מונגולואידים באוכלוסיה. "הבולשביזם הוא המרד המונגו־לואידי נגד התרבות הצפונית והתשוקה הנוסטלגית לנדודים במרחבי הערבה". הנאצים עומדים על כך, כי כל שטח שיכבשו צריך להיות חד־גזעי. אוכלוסייתו חייבת לשמור על כך ולהימנע מנשואי־תערובת. גרמניזציה, לדעתם, יכולה לבוא רק על ידי צרוף קרקע ואנשים, בצרוף כמובן לקווי־היסוד של הגזע הטבטוני.

דרווין לא היה אנטרופולוג ותורתו לא היתה נגועה בגזענות, אף כי היתה קרובה לתורת האבגניקה, לאמור תורת השבחת־הגזע. לפי השקפה זו יש לתמוך בגזעים נעלים ומשובחים כדי שיתרבו, ויש לעשות זאת על ידי שיטת מענקים, פרסים והקלות; לעומת זאת יש להכביד על גזעים נחותים בכדי שלא יתרבו, ובפרט שלא תהיה תערובת של גזעים. מכאן רק צעד אחד למפעל הרצח ההמוני הראשון שקדם עוד לשואה, האוטונזיה, לאמור הריגת "חולי־הרוח, הנכים ו"הטיפוסים שאינם פרודוקטיביים ושאינם מועילים לחברה".

הנה כך השתמשו הנאצים בהישגים מדעיים בכדי לקדם את דעותיהם ההרסניות.

דב לוין

יהודי הארצות הבאלטיות בפריחתם וכליונם*

לזכר אגר׳ יעקב אולייסקי, יו״ר איגוד יוצאי ליטא וד״ר שאול ליפשיץ, יו״ר איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה, אשר פעלו רבות להנצחתן של קהילות ישראל בארצות הבלטיות שנכחדו בשואה, ולקליטתם של השרידים במדינת ישראל.

רקע כללי

במינוח של "הארצות הבלטיות" מקובל לכנות את שלוש המדינות הקטנות בשפה המזרחית של הים הבלטי, בין המפרץ הפיני בצפון ועד שפך נהר הנימאן בדרום, והן: אסטוניה ובירתה טאלין; לטביה ובירתה ריגה; ליטא ובירותיה וילנה וקובנה (לסירוגין). בתקופת עצמאותן בין שתי מלחמות־העולם, מנו מדינות אלה כ־6 מיליון תושבים ובתוכן כ־250,000 יהודים.

מיקומן של ארצות אלו באזור המישורי הזה בין רוסיה לגרמניה, עבירותן הטובה, רשת הדרכים ושורת נמליהן שבים הבלטי, הפכו ארצות אלו לזירת מפגש בין־תרבותי ובין־מעצמתי, וגם אובייקט רב־חשיבות במהלך התחרות הפוליטית הצבאית ביניהן, שהסתיימה תכופות בכיבושן על ידי אחת משתי המעצמות הללו או של בני בריתן.

רוב רובם של הליטאים הם קתולים, ואילו הלטבים והאסטונים הם פרוטסטנטים ברובם; השפה הליטאית והלטבית נמנות על קבוצת הלשונות הבלטיות שהן הודו־אירופיות, ואילו השפה האסטית שייכת לקבוצה ההונגרו־פינית. למרות ההבדלים האטניים, התרבותיים והאחרים בין שלושת העמים הללו, הושפעו קורותיהם במידה רבה מן המצב הגיאופוליטי של ארצותיהם,

* מאמר זה מהווה חלק מתוך מחקר המתבצע במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים בסיוע של The Alexander Silberman International Foundation in Conteporary Jewry.

ומכאן גם גורלם הדומה בין שתי מלחמות־העולם, ובמיוחד במלחמת־העולם־השניה, והוא הדין גם לגבי האוכלוסיה היהודית בכל אחת מהן.

במהלך השלטון הצארי הממושך בארצות הללו, מן המאה ה־18 ועד מלחמת העולם הראשונה, סבלו רוב היהודים בארצות הבלטיות, כמו גם בשאר האזורים של "תחום־המושב" ברוסיה, מגזרות והגבלות שונות. גם הליטאים והלטבים דוכאו בשיטתיות על־ידי השלטון הצארי במישורים שונים (עד 1904) ובמיוחד עקב נסיונותיהם העקשניים להשתמש בלשון־האם שלהם בבתי־ספר ובדברי־דפוס. רק הגרמנים הבלטים וביחוד בעלי־האחוזות נושאי תוארי אצולה שונים, המשיכו ליהנות עוד מלפני מאות שנים מזכויות מיוחדות ומילאו תפקיד לא מבוטל בצבא ובמנגנון הפקידותי הרוסי במקום.

לעצמאות מוחלטת הגיעו הארצות האלו רק בשלהי מלחמת־העולם־הראשונה, שהושגה כתוצאה ממלחמות שחרור ממושכות, אותן ניהלו נגד כוחות סדירים ובלתי־סדירים שפעלו בעיקר בשירות גרמניה ורוסיה־הסובייטית. הודות לעמידה צבאית עיקשת של הצבאות הלאומיים שקמו בשלוש הארצות הבלטיות ופעלו במשולב, וכן הודות לסיוע צבאי, מדיני וכלכלי מצד מדינות המערב, נהדפו הכוחות הללו וכך סוכל גם הנסיון הרציני לבסס בהן משטר סובייטי ולספחן, למעשה, שוב לרוסיה רבתי. מאז ואילך נמשכה בארצות האלה ההסתייגות והחשדנות כלפי השכן הסובייטי במזרח ומפני המפלגות הקומוניסטיות הזעירות שבתוכן, שקיומן נאסר על פי החוק ופעילותן המחתרתית דוכאה ביד קשה. אמנם, מספר לא מבוטל של יהודים נכלל ביחידות הליטאיות והלטביות האדומות המיוחדות, אשר הוקמו במיוחד לשם סיוע להשתלטות הסובייטית, וכן בלט מספרם בארגונים הקומוניסטיים הבלתי ליגליים, אך רוב רובו של הציבור היהודי בארצות הבלטיות תמך בעצמאותן המוחלטת והשתתף בפועל במאבקן הצבאי והמדיני. עם ביסוס קיומן העצמאי של הארצות הבלטיות זכו היהודים, כמו שאר המיעוטים הלאומיים לזכויות אוטונומיות מופלגות במישור התרבותי החברתי, זכויות שעוגנו בחוקות וכן בהתחייבויות במישור הבינלאומי. עם זאת היה ייצוגם במנגנון הממשלתי מצומצם למדי ובמיוחד בסקטור הדיפלומטי, בצבא ובמשטרה.

אם כי כתוצאה מגורמים פוליטיים פנימיים וכלכליים חלה במשך הזמן נסיגה מתמדת ביחסם של עמי הרוב כלפי היהודים, וזכויותיהם האוטונומיות צומצמו במידה רבה, הרי עדיין נותרו בידי יהודי הארצות הבלטיות עד סוף תקופת עצמאותן, מערכת חינוך מפוארת בעברית ובאידיש, בתמיכה ממלכתית, וכן הם נהנו מחופש פעולה מלא לקיום חיים תרבותיים (תורניים וחילוניים), חברתיים ופוליטיים תוססים, שהיו מן הבולטים ביותר בתפוצות הגולה.

הפעילות הציונית על כל מיגוון מסגרותיה וארגוניה, לא זו בלבד שהקיפה חלק ניכר מן הרחוב היהודי בארצות הללו, אלא אף היוותה גורם בר־משקל בתנועה הציונית העולמית וגם העליה משם לארץ־ישראל היתה גדולה יחסית. שפת הדיבור העיקרית בין היהודים היתה יידיש. כן גם דיברו ביניהם רוסית, גרמנית ועברית. כמעט ולא היו ביניהם נישואי תערובת. זאת ועוד. כמה מהקהילות בארצות הבלטיות היוו מרכזים יהודיים עולמיים בתחומים שונים, כגון: ישיבות טלז' וסלובודקא (קובנה) שבליטא, מוסדות אקדמאיים באוניברסי־

טאות טארטו באסטוניה, בית הספר הימי של תנועת בית״ר בריגה שבלטביה ורבים אחרים.

בעוד שמרבית האוכלוסיה של שלוש הארצות הללו התפרנסה בעיקר מחקלאות, דייג וספנות, הרי עסקו רוב היהודים במסחר, תעשיה ומלאכה. עם התגברות הנטיות הלאומניות והפרו־נאציות בארצות הנ״ל, מאמצע שנות השלושים ואילך, חלה הרעה נוספת במצבם של היהודים שם, במיוחד במישור הכלכלי־אזרחי, אך הוא נשאר טוב לאין ערוך בהשוואה למצב היהודים בארצות האחרות במזרח אירופה.

היקלעותן הפתאומית של ליטא, לטביה ואסטוניה לתחום **ההשפעה הסובייטית** בעקבות הסכם ריבנטרופ—מולוטוב להקמת בסיסים של הצבא האדום בתוכם, כיבוש פולין וסיפורי הזוועה מפי אלפי הפליטים משם שמצאו מקלט חם בארצות הללו, וכן התקפת ברה״מ את פינלנד השכנה, זיעזעו במידה רבה את היהודים הבלטיים והוציאום משלוותם הממושכת. כתוצאה מסיפוח אזור וילנה לליטא, בה נמצאו אז קרוב לשתי רבבות פליטים יהודים מפולין, גדל אז מספרם לכדי 350,000.

באמצע יוני 1940, השתלט הצבא האדום כליל על המדינות הבלטיות וכתוצאה מכך כונן בהן משטר סובייטי לכל דבר. **ב־3 באוגוסט 1940**, סופחו ליטא, לטביה ואסטוניה רשמית וסופית לברה״מ, כרפובליקות סובייטיות סוציאליסטיות. היהודים שוחררו אז להלכה ולמעשה מכל ההגבלות שהוטלו עליהם במשך השנים, ורבים מהם (במיוחד אלה שהשתייכו למחנה הקומוניסטי שפעל עד אז במחתרת) השתלבו בצורה בולטת בדרגי השלטון השונים, כולל הסקטור הצבאי והבטחוני־פנימי וכן במפלגה הקומוניסטית השלטת; אך בעת ובעונה אחת גם נפגעו רבים מביניהם ממהלך הסובייטיזציה ובמיוחד מהצורך לעבוד בשבת ובחג, מהלאמת המסחר והתעשיה, מביטול מערכת החינוך העברית, פיזור המוסדות הארגוניים הפוליטיים (בני־נוער ציוניים אף קיימו פעילות מחתרתית מסוימת, במיוחד במישור התרבותי). על אף כל זאת, ראו עמי הרוב שהרגשתם הלאומית נפגעה קשות, ביהודים את נושאי השלטון הסובייטי השנוא עליהם ושנכפה עליהם בכידוני הצבא־האדום. ההרגשות האנטי־יהודיות טופחו ולובו בשיטתיות על ידי המחתרות הלאומיות החזקות שפעלו בארצות הבלטיות במשך כל תקופת המשטר הסובייטי ובסיוע חשאי של גרמניה הנאצית.

יתר־על־כן, משבוצע בליל ה־13 ל־14 ביוני 1941, בפיקודו של גנרל הנ.ק.וו.ד. איוואן סרוב, מאסר המוני של רבבות אזרחים בלטיים ובתוכם כ־12,000 יהודים שסווגו על ידי השלטונות כ״יסודות עוינים״, ושהוגלו עם משפחותיהם למחנות־עבודה ולאזורים נידחים בצפון הרחוק של רוסיה — הופצה אז בזדון השמועה שגם בכך אשמים היהודים, וזאת בגין העובדה שבין צוותי ״השלישיות״ (״הטרויקה״) שיצאו לבצע את ההגליות באישון־ליל, היו פה ושם גם יהודים.

מיד עם פלישת הפתע של צבאות הווהרמאכט לברה״מ ב־22 ביוני 1941 (בהתאם לתכנית הסודית ״בארבארוסה״) השתלטו אנשי המחתרת ויסודות לאומיים אחרים בארצות הבלטיות על מקומות אסטרטגיים ומיתקנים שונים, ובמקרים רבים ביצעו רציחות פראיות ביהודים ובמקומיים עוד בטרם שהצבא הגרמני הגיע למקום.

מחמת עוצמת ההתקפה ויתרון ההפתעה מצד הצבא הגרמני שריכז באזור זה קבוצת ארמיות חזקה בשם "נורד", ועקב העובדה שלרפובליקה הסובייטית הליטאית היה גבול משותף עם גרמניה, נכבשה זו הראשונה תוך 3—4 ימים בלבד; לטביה ששכנה יותר רחוק ובתוכה הספיקו השלטונות לארגן מערך הגנה מסוים — נכבשה תוך 7—8 ימים, ואילו כיבוש אסטוניה, הצפונית ביותר, נמשך כחדשיים. בין השאר נודע לגורם זה חשיבות לא מבוטלת על האפשרות של היהודים להשתתף בפועל במלחמת המאסף שניהלו הצבא האדום בסיוע יחידות בלתי־סדירות, תוך כדי הנסיגה מהארצות הבלטיות, שכן מירווח הזמן של הכיבוש הנאצי קבע במידה רבה ביותר את מידת הצלחתם של היהודים למצוא מקלט זמני בעומקי ברה"מ — אם תוך בריחה ספונטנית ואם הודות לפעילות מאורגנת מטעם השלטונות, במסגרת מדיניות הפינוי של סוגי תושבים מסוימים בהתאם לחשיבותם הפוליטית והכלכלית.

בצורה זו או אחרת הצליחו אפוא להימלט אז לברה"מ כ־60% מיהודי אסטוניה, כ־15% מיהודי לטביה ואילו מיהדות ליטא כ־8% בלבד. ביחד הם מנו מעל 30,000 איש. בתחילה שהו רובם בקולכוזים ובישובים עירוניים בפלכי רוסיה האירופית, כמו איוואנובו Ivanovo, פנזה Penza, קירוב Kirov, לנינגרד Leningrad, יארוסלאב Jaroslav ועוד. עם בוא החורף הם עברו בהמוניהם לרפובליקות הסובייטיות שבאסיה התיכונה, תוך תקוה סמויה להגיע משם לארץ־ישראל, אולם למעשה הצליחו בכך בודדים בלבד; העשרות שנתפסו נענשו קשות. למעלה מ־10,000 איש מבין הפליטים התגייסו ולחמו בפועל בשורות הדיביזיות הלאומיות הבלטיות של הצבא האדום שהוקמו על אדמת ברה"מ מתוך מניעים פוליטיים בעיקר, וכחלק מהמאבק על המשך השתייכותן של המדינות הבלטיות לברה"מ גם עם תום מלחמת־העולם־השניה. כ־20,000 יהודים ניספו מהפצצות כבדות ומפעולות מלחמה אחרות במהלך הכיבוש, תוך כדי נסיונות לברוח מפני טורי הצבא הנאצי והכנופיות הלאומיות המקומיות שזינבו בהם בדרכים. תחת השלטון הנאצי נותרו בארצות הבלטיות קרוב ל־300,000 יהודים.

על אף הציפיות מצד הליטאים, הלטבים והאסטונים, שקיבלו בהתלהבות את הצבא הגרמני, ועל אף שרבים מהם השתלבו ביחידות צבאיות מיוחדות במלחמה נגד הסובייטים, הרי נמנעו הגרמנים מלחדש את עצמאות ארצותיהם. במקום זה כוננו בהן ובביילורוסיה ממשל אזרחי גרמני בשם "אוסטלנד" בראשות הרייכסקומיסאר ה. לוהזה בריגה, שהיה כפוף למיניסטריון לעניני האזורים המזרחיים, בראשותו של אלפרד רוזנברג. כל אחת מן המדינות הפכה להיות "גנרל־באצירק". שבראשה עמד גרמני בתואר גנרל־קומיסר ועל ידו מועצה (גנרל־ראט) שהורכבה מאישים מקומיים. כל אחד מהגנרל־באצירק חולק אדמיניסטרטיבית למחוזות (געביט) ובראשם געביטס־קומיסאר (מפקד־מחוז) גרמני. השלטון המוחלט בכל אחת מן הערים הגדולות היה בידי השטאטקומיסר (מפקד העיר). גם הוא וגם ראשי העיר וכן מפקדי המחוזות מבני המקום המשיכו אמנם לכהן במקביל, אך סמכותם ושלטונם של האחרונים היה מוגבל.

תנאי חייהם של היהודים באוסטלאנד — הוא השטח של 3 הארצות — נקבעו מלכתחילה על יד הממשל האזרחי במסגרת "ההנחיות הארעיות" מה־13

באוגוסט 1941 (בחתימת ה. לוהזה), ובהן נכללו בין השאר הגזירות הבאות: חובת היהודים לענידת טלאי־צהוב מלפנים ומאחור, החרמת רכושם של כל היהודים, איסור להשתמש במדרכות, בתחבורה ציבורית, לבקר במקומות ציבוריים ובמקומות בידור, איסור להחזיק מקלטי רדיו וכו׳; וכן הועלה הצורך, במסגרת הנחיות אלה, לרכז את היהודים בגיטאות מגורים עם ממשל עצמי פנימי, בהשגחת הגביטסקומיסאר (מפקד המחוז). לקופתו של זה האחרון שולם גם שכר העבודה של היהודים שעבדו במפעלים פרטיים וציבוריים.

למעשה נחרץ גורלם של היהודים תחת הכיבוש הנאצי בארצות הבלטיות עוד באביב 1941, על ידי קבוצת הצמרת הנאצית ובראשה ראש משטרת הביטחון וה־ס.ד. ריינהארד היידריך, אשר הכינה כבר אז, את תכנית "הפתרון הסופי" של היהודים בכלל ושל יהודי מזרח אירופה בפרט. בין־השאר הוחלט אז, להצמיד לכל אחד מארבעת הגייסות העיקריים שעמדו להיכלל בתכנית "בארבארוסה" עוצבות־"מבצע" (איינזאץ גרופן), אשר תפקידם היה להרוג את היהודים הקומוניסטים ויסודות בלתי רצויים אחרים. לקבוצת גייסות "נורד" שכבשה את הארצות הבלטיות ומבואות לנינגרד, הוצמדה איינזאצגרופה א׳ בפיקודו של אס.אס. בריגדהפירר פראנץ שטאהלקר, שבה נכללו יחידות־המשנה (איינזאצקומאנדו) שפעלו לחוד או ביחד בכל אחת מהגנראל־באצירקה: ליטא, לטביה ואסטוניה. מפקדיהן שמשו בעת ובעונה אחת גם כראשי משטרת־הביטחון בארצות אלה. פרט לגרמנים שמילאו ביחידות אלה בעיקר תפקידים פיקודיים, נכללו בהן רבים מבני העמים הבלטיים, בעיקר אנשי צבא ומשטרה לשעבר, חברי ארגונים לאומניים ואחרים.

יחידות־המשנה הללו הן הן שביצעו בשיטתיות ולפי לוח־זמנים קבוע מראש, את רצח מרבית יהודי הארצות הבלטיות, סמוך לכיבוש הגרמני שם, פעולה שלוותה, כאמור, בפרעות. התעללויות ורציחות אלו היו "ספונטניות", כביכול, אך בעצם הן תוכננו לרוב על ידי שלטונות הכיבוש הגרמניים.

נתונים מפורטים ממהלך הרצח ההמוני שבצעו יחידות־המשנה של עוצבות־המבצע א׳, במחצית השניה של 1941, נשתמרו בדו"חות השוטפים של מפקדה, פ. שטאהלקר, ובין השאר מוזכרים שם מקרים של התנגדות פיזית מצד היהודים. תוך מחצית שנה זו חוסלו כל היהודים שנותרו באסטוניה ומרבית יהודי לטביה וליטא, פרט לכ־50,000 שהושארו במכוון במספר גיטאות ומחנות־עבודה והועסקו בעבודות מקצועיות ואחרות. נושא השארתם של יהודים אלה בחיים, ולוא גם ארעית, גרם למתח ניכר בין הממשל האזרחי הגרמני שהיה מעונין בהעסקתם, לבין שלטונות הביטחון שלחצו לחיסולם המיידי.

בתקופה הנידונה וגם לאחר מכן, הובאו לארצות הבלטיות רבבות משפחות יהודיות על מטענן, מגרמניה ומארצות אחרות באירופה, כביכול לשם יישובם בשטחי המזרח. למעשה חוסלו רובם מיד במקומות שיועדו לרצח היהודים המקומיים, כמו המצודה התשיעית (הפורט התשיעי) שעל יד קובנה, יערות רומבולי על יד ריגה ואחרים. מקצתם הוכנסו לגיטאות ולמחנות־עבודה.

לעומת מרחץ הדמים שארע במחצית השניה של 1941, הצטיירה בעיני השרידים התקופה שלאחר־מכן, עד אמצע 1943, כשקטה יחסית, אם כי גם אז לא חסרו גזרות, נגישות והוצאות להורג ("אקציות") וגרושים ממקום למקום

לשם ביצוע עבודות כפייה. במשך השנה וחצי של "התקופה השקטה" מיצו השרידים בגיטאות ובמחנות העבודה את מירב האפשרויות לשם התארגנות עצמית, לקיום בתנאי הרעב והמחסור ולשמירה על צלם האדם. כן התפתחה אז בריגה, אך בעיקר בגיטאות ליטא, תנועת מרי מחתרתית שיוזמיה ומפקדיה היו בדרך כלל חברי תנועות־נוער־ציוניות, וכן אחרות כמו "בונד" ופעילי המחנה הקומוניסטי. כתוצאה מן הניתוק הכפוי בין הגיטאות, היה גם הקשר בין ארגוני המרי קלוש למדי. עקב העוינות הבולטת מצד האוכלוסיה המקומית ומחוסר כל אלטרנטיבה אחרת, קיימו תנועות המרי, בדרך כלל, אוריינטציה כמעט בלעדית על המערך הקומוניסטי־הסובייטי. מבין הארצות הבלטיות הצליח גורם זה להוכיח פעילות מסוימת בעיקר בליטא המיוערת, אולם גם כאן התעוררה הפעולה מאוחר יחסית, ואף אז בעיקר בעזרת כוחות מוצנחים שנשלחו ממוסקבה, אשר ביניהם היו גם יהודים לא מעטים.

לא תמיד חפפו שאיפותיהם ומטרותיהם של ארגוני המרי ומכל שכן של "סתם־יהודים", עם האינטרס והמדיניות של הגורם הקומוניסטי ועל רקע זה ארעו אי־הבנות וסתירות בולטות שהגבילו לא־מעט את הצטרפות היהודים למסגרות הלחימה הפרטיזניות. עם זאת היתה זו המסגרת היחידה, בה ניתן היה ליהודי הארצות הבלטיות הכבושות, להילחם במסגרות לחימה באורח אפקטיבי ולנקום במשמידיהם. במסגרת הלוחמה הפרטיזנית הסדירה שהתאפשרה ליהודים הבלטיים שברחו בשעתם לברה"מ, ובמיוחד בדיביזיה הליטאית (בה היוו היהודים רוב קומפקטי!) בא גם לידי ביטוי הייחוד הלאומי של הלוחם היהודי בפעילות הקרבית, כמו גם בהווי היומיומי. ברם, כאמור, רק חלק קטן זכה להשתלב במלחמה פעילה. רובם הגדול של יהודי הארצות הבלטיות נרצח במחצית הראשונה של שנת 1941, כאשר עדיין לא היו שום אפשרויות לחימה יעילות ומכל שכן לא מסגרות פרטיזניות. לאחר שהתחולל המיפנה בחזית הסובייטית לרעת הגרמנים ומפלת סטאלינגראד לפני כן, החלו השלטונות הגרמניים בהתארגנות מחודשת בתחומי האוסטלאנד.

ב־21 ביוני הורה הימלר להעביר את כל היהודים הכשירים לעבודה והנמצאים עדיין בגיטאות — למחנות ריכוז, בין השאר גם לאזור מכרות דלק הציפחה שבאסטוניה, ואילו את הבלתי־כשירים הוא הורה "לפנות למזרח" — כלומר, לחסל. ואכן מסתיו 1943 ואילך, תוך כדי חיסול גיטאות והעברת תושביהם למחנות־ריכוז (או הפיכת הגיטאות למחנות־ריכוז), נערכו כמעט ללא־הפסק, אקציות המוניות וחיסול זקנים, חולים וילדים. תנאי החיים והמשטר במחנות־ההסגר היו בדרך־כלל גרועים שבעתיים, לעומת החיים בגיטאות ובמחנות־העבודה ב"תקופה השקטה" שלפני כן. כשלוש רבבות יהודים (רובם מערים ועיירות שונות בארצות הבלטיות ומיעוטם מחו"ל) שהו במחנות־ההסגר עד עצם בואו של הצבא־האדום לסביבתם הקרובה.

חילות הצבא־האדום וביניהם הפורמאציות הבלטיות שבשורותיהם נמצאו, כאמור, יהודים רבים מאוד, השתלטו מחדש תוך קרבות קשים על הארצות הבלטיות, מיולי 1944 ועד סוף אותה שנה (פרט לחבל קורלאנד שבלטביה). באותה עת פונו אסירי מחנות־הריכוז, בתובלה יבשתית וימית ופוזרו במחנות־ריכוז בגרמניה, כגון: שטוטהוף, דכאו ואחרים. עד כניסת הצבא־האדום לערים

ולעיירות בארצות הבלטיות נמצאו שם מעט מאוד יהודים ניצולים, שהסתתרו אצל לא־יהודים או שברחו ברגע האחרון לפני פינויים לגרמניה. מספר גדול יותר של יהודים מקומיים החל להתאסף עם שובם של השרידים מבין המגורשים לעומק ברה"מ, ובעיקר מבין אלה שהצליחו לברוח לשם בדרכים שונות וכן חיילים לשעבר מן הפורמציות הבלטיות שבצבא־האדום.

רבים מהם התלבטו זמן רב בין הכמיהה לשיקום חייהם במקום, איחוד שרידי משפחותיהם והנצחת זכר קרוביהם וקהילותיהם, לבין המניעים לנטישה הסופית של האזור בו נרצחו קרוביהם היקרים בידי התושבים המקומיים שהמשיכו גם אז להתנכר אליהם. אכן על רקע זה החלה כבר ב־1944/45 תנועת יציאה מאורגנת מהארצות הבלטיות, בעיקר למטרות עליה לארץ־ישראל. היתה זו ראשית תנועת הבריחה, אשר התפתחה לאחר מכן לממדים גדולים מאוד בכל אירופה.

תוך כדי התקדמות כוחות בנות־הברית בגרמניה, שוחררו — בין־השאר — האסירים ממחנות ההסגר וביניהם גם כ־10,000 יהודים מהארצות הבלטיות שהצליחו להיוותר בחיים בתנאי המגפות, הרעב וההוצאות להורג. רק חלק קטן מהם חזר (בעיקר למען חיפוש קרובים) לארצות מוצאם, שם חודש בינתיים המשטר הסובייטי על כל המשתמע ממנו. חלקם הגדול המשיך לשהות בגרמניה הכבושה בידי בנות־הברית, חלק התמסר לפעולה תרבותית וציבורית בקרב שארית־הפליטה, עד אשר נפתחו בפניהם שערי הארץ או שערי ארצות אחרות שמעבר לים. במיפקד הראשון לאחר המלחמה — 1959 — נימנו בארצות הבלטיות 67,000 יהודים, אשר כמחציתם הגיעו ממקומות אחרים בברית־המועצות.

אחרי מלחמת־העולם־השניה הובאו למשפט חלק קטן מהאחראים והמבצעים הגרמניים בחיסול יהדי הארצות הבלטיות, במסגרת משפטי נירנברג (בין השאר ענין מס' 9), דכאו, אולם — Ulm וכן במסגרת משפטים צבאיים שנערכו בברה"מ, כמו משפט 8 הנאצים הבכירים מאוסטלאנד שנערך בריגה ב־1946, ואחרים. ועדות חקירה מטעם הממשלות הבלטיות פרסמו גם ממצאים על פשעי הנאצים בארצותיהם. כאן ראוי לציין, כי על אף העובדה שבדרך־כלל השתתפו העמים הבלטיים בחיסול האוכלוסיה היהודית שבקרבם וגם את זו שמחוץ לארצותיהם (כמו בגיטו וארשה, ביילורוסיה ועוד) ורק מתי־מעט מהם הצילו יהודים, מנסים חוגי האמיגרציה הבלטית ברחבי העולם להיאחז במקרים מעטים אלה, כדי לטהר את בני עמיהם על התנהגותם הנפשעת כלפי שכניהם היהודים במלחמת־העולם־השניה.

יהודי ליטא — קורות ונתונים עד מלחמת העולם ה־2

קהילות יהודיות בליטא רבתי (ליטא ההיסטורית) היו קיימות כבר אז מאז המאה ה־14. במאה ה־16 הקימו הקהילות הראשיות: גרודנה, פינסק, בריסק (ומאוחר יותר וילנה וסלוצק), מסגרת ארגונית כללית — בשם "ועד מדינות ליטא". מאז סיפוח שטחי ליטא לרוסיה ב־1795 ועד מלחמת־העולם־הראשונה, הפכו הפלכים הליטאיים המובהקים (וילנה, קובנה, גרודנה וכן גם פלך סובאלק) למרכזי תורה, השכלה ותרבות, ולמוקדי התנועה הלאומית והסוציאל־מהפכנית

של יהדות רוסיה כולה. לפי מפקד 1987 היו מרוכזים באזור זה 757,038 יהודים. מחמת מצב כלכלי קשה מאוד, משטר האפליה, הגזירות והלחצים לסירוגין מצד השלטון הצארי, היגרו מאות אלפים מהם, בעיקר לארצות אמריקה הצפונית ואפריקה הדרומית. בשל נוסח תפילתם המיוחד, שיטת למדנותם וכן טיבם האופייני בחיי היומיום, נודעו מהגרים אלה בעולם היהודי, בתור עדה המתייחסת למעין שבט מיוחד, שבט ה"ליטואקים", כפי שהם מכונים עד היום.

כתוצאה מההגירה ומהגירוש ההמוני של כ־120,000 יהודי ליטא לרוסיה בעת מלחמת־העולם־הראשונה, ובעיקר מחמת כיבוש חבל וילנה בידי הפולנים ב־1920, הצטמצם מספר היהודים בליטא העצמאית לכדי 155,095 נפש, והם היוו 7.6% מכלל האוכלוסיה (לפי מפקד 1923). אך כמקודם המשיכו להוות את המיעוט הלאומי הגדול ביותר בליטא. 2/3 מהם גרו: בבירה הזמנית קובנה — 25,044, בפוניבז' — 6,845, בשאבלי — 5,338, בוילקומיר — 3,885 ויתרם בעוד 33 ערים יותר קטנות. יתרם התגוררו ב־246 עיירות וכפרים. למעלה ממחציתם עסקו במסחר, תעשיה ומלאכה, ומיעוטם בחקלאות, במקצועות חפשיים ובתחבורה. בגלל קריעת חבל וילנה מליטא והצבת קו־גבול של מעין שביתת־נשק בין שני האזורים, כמעט ולא קוימו כל מגעים בין יהדות ליטא העצמאית לבין יהודי חבל וילנה הסמוך. בשנות ה־20 הראשונות — בתקופת "תור הזהב" של יהדות ליטא העצמאית, והאוטונומיה המירבית שלה, נוהלו עניניהם הספציפיים של כלל הציבור היהודי ו־120 הקהילות המקומיות, באמצעות מוסדות מיוחדים, והם: "ועד הארץ" — הגוף העליון במערכת האוטונומיה, המיניסטריון לעניני יהודים והסיעה היהודית ב"סיים" (הכנסת) הליטאי. לאחר המהפכה הפשיסטית ב־1926, שהעלתה לשלטון את מפלגת הלאומנים שבראשה עמד סמטונה A. Smetona, לא נותר אף אחד מן המוסדות האלו. גם הקהילות הפכו למסגרות מצומצמות שעסקו בעיקר בסיפוק הצרכים הדתיים. יהדות ליטא נותרה אפוא מאז ואילך ללא ייצוג רשמי. רק מספר אישים המקובלים על השלטונות וכן צמרת ארגון־ותיקי מלחמת־העצמאות־היהודי (שמנה כ־3,000 איש), היו נחלצים מדי פעם להפר במאורגן גזירות שונות שפגעו במיוחד ביהודים וכן היו פועלים במקרים מסוימים גם בשיטת השתדלנות המסורתית.

גם לאחר ביטול האוטונומיה, המשיכו להתקיים הבנקים היהודיים העממיים שהקיפו למעלה מ־80 סניפים במקומות שונים בליטא, וכן המשיכה הממשלה הליטאית להשתתף בלמעלה מ־90% מתקציב מערכת החינוך היהודית (85% עברית ו־15% יידיש), שהקיפה ב־20 שנות קיומה, בממוצע, כ־90% מכלל הילדים היהודים (ובס"ה כ־20,000 תלמידים). מישור תרבותי חינוכי נוסף בו הצטיינה יהדות ליטא היה הלימוד התורני בישיבות, שהידועות שביניהן היו בסלבודקה ("כנסת ישראל"), בטלז', קאלם, פוניבז', כמו כן התקיימו מספר רב של "ישיבות קטנות". על אף ירידה מתמדת שחלה בגורם הדתי, נודעה למסורת הדתית חשיבות מרובה בעיירות וגם בערים הגדולות. כך, למשל, היו רובם ככולם של בתי־העסק והחנויות של היהודים סגורים בשבתות ובחגים.

פרט לפעילותם במפלגה הקומוניסטית הזעירה שפעלה במחתרת (בה היוו החברים היהודים כדי 50% ומילאו בה תפקידים מרכזיים), לא השתתפו יהודי ליטא בדרך כלל במפלגות פוליטיות כלליות. מאידך גיסא, גילו פעילות בצורה

ערה ומקיפה ביותר במחנה הציוני על כל מיגוון ארגוניו, ותנועות־הנוער שלהם הקיפו בתקופות השיא (1929) כ־5,010 חברים ומפעל השקל לקונגרס הציוני ה־י״ט * הקיף (1937) 50,850 איש.

מתוך כ־20,000 יהודים שיצאו את ליטא בתקופת עצמאותה, עלו כמחציתם לארץ. לעומת הציונים היה המחנה הדתי הקיצוני (אגודת־ישראל) והמחנה היידישיסטי (הפאלקיסטים), יותר קטנים יחסית. בעוד שבמוסדות החינוך ובתנועות הציוניות וכן במספר בתים פרטיים דיברו אמנם עברית, הרי השפה היומיומית היתה על־פי־רוב יידיש. בשפה זו גם הופיעו 6 היומונים היהודיים ופרסומים אחרים.

על אף הנטיה המתמדת של חלק ניכר מן הציבוריות הליטאית ושל השלטונות, להפר את תחום מחייתם הכלכלי של היהודים, ועל אף התפרצויות אנטישמיות פה ושם שארעו מזמן לזמן, ידעו יהודי ליטא להעריך נכונה את מצבם הטוב יחסית, בהשוואה למתרחש בארצות השכנות, לרבות חבל וילנה, בו סבלו היהודים מפרעות ורדיפות למן היום הראשון של השלטון הפולני שם. על רקע זה ניתן להבין את הלויאליות של יהודי ליטא למדינתם ונכונותם למלא חובותיהם האזרחיות והפטריוטיות בצורה בולטת.

יהודי ליטא — קורות ונתונים משנות מלחה״ע ה־2

בשנת 1938, במלאת 20 שנה לליטא העצמאית, ועם תחילתם של אירועים פוליטיים גורליים שאיימו על שלמותה ועצמאותה, חלה — כמעט במקביל — גם הרעה נוספת וניכרת במצב המיעוט היהודי שם. בראשיתה של אותה שנה נודע שמן החוקה החדשה הושמטו שני הסעיפים העיקריים — 73, 74 — המבטיחים לבני המיעוטים בליטא זכויות אוטונומיות בשטחי החינוך, התרבות והסעד. כמו־כן גרם ההסכם הכפוי עם פולין, שנחתם אז, לירידה נוספת במעמד המיעוט היהודי, אשר סייע לליטא במאבקה המדיני הממושך נגד פולין. תיסכולם של הליטאים גבר עוד יותר משנאלצו לוותר על נמל ממל Memel (Klaipeda) והסביבה לגרמניה הנאצית, במרץ 1939. העובדה שהאוכלוסיה היהודית בחבל זה הספיקה רובה ככולה להימלט לערים אחרות בליטא, וניסתה להתבסס מחדש מבחינה כלכלית, הגבירה את תביעתם של החוגים הכלכליים הליטאיים עם הארגון ״ווארסאלאס״ בראשם (שאחת מסיסמאותיו היתה ״ליטא לליטאים״) על הממשלה, לצמצום נוסף של שטח המחיה הכלכלי שבידי היהודים. ממספר צעדים חוקיים־פיסקאליים של הממשלה באותה עת מסתבר, כי אכן אימצה לעצמה עמדה זו, כדרישת החוגים הקיצוניים.

במקביל לתעמולה האנטי־יהודית שכוונה במיוחד לאספקט הסוציאלי־כלכלי, הלכו וגברו התקפות פיסיות על יהודים. מן העובדה שסוג מסוים של התקפות (שבירת שמשות) בוצע בו־זמנית במספר עיירות, ניתן להסיק שהדבר אורגן בהיקף ארצי. מצב זה וכן הנסיגה הכלכלית בתקופה זו, שנתנה אותותיה במיוחד

* שהיוה תעודה לזכות בחירה לקונגרס.

בסקטור היהודי, גרמו בין השאר, להתחזקות חוגי השמאל ברחוב היהודי. מחמת המצב הבינלאומי הבלתי יציב נצטמצמו גם אפשרויות ההגירה לארצות אמריקה ואפריקה הדרומית וכן צומצמה העליה לארץ־ישראל.

בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, נכבשה פולין המערבית על ידי גרמניה ואילו המזרחית — כולל אזור וילנה — על ידי ברה"מ. תוך הסכם עם ברה"מ שנחתם באוקטובר אותה שנה, הוחזרה העיר וילנה לידי ליטא ושבה להיות בירתה. עם כניסת הצבא הליטאי לעיר זו, בוצע בה פוגרום ביהודים, וידוע כי זה ארע לא בלי עידוד השלטונות הליטאים. יחד עם כ־80,000 יהודי אזור וילנה, שלתוכה נמלטו גם כ־15,000 פליטים יהודיים מפולין (ביניהם כ־2,000 חלוצים ומספר דומה של תלמידי ישיבות על רבותיהם), מנה עתה הישוב היהודי בליטא כ־250,000 איש. בקרב הפליטים מפולין היו אנשי־עט־ורוח ומנהיגים מפלגתיים ואישי־ציבור מחוגים שונים. מספר ניכר מהם הצליח בצורות שונות לצאת מליטא, אם דרך ברה"מ ותורכיה ואם דרך סקנדינביה, לארצות מעבר לים, לרבות ארץ־ישראל. כמה מהם עמדו, לאחר שנים מספר, בראש הארגונים המחתרתיים העיקריים בא"י: ד"ר משה סנה (קליינבוים) — לימים ראש־מטה ההגנה, ד"ר י. שייב (אלדד) לימים מראשי לח"י, ומנחם בגין — מפקד האצ"ל.

יהודי ליטא נחלצו אז, בצורה ספונטנית ומאורגנת ובעזרת הג'וינט להגיש סיוע מירבי לציבור הפליטים, וגילו יחס חם ונדיב ליהודי וילנה, עמם חודש הקשר לאחר 19 שנות ניתוק, אשר היו עדיין נבוכים מבלהות המלחמה ומחילופי השלטון הפתאומיים, על כל המשתמע מכך. תהליך זה הופסק במידה רבה ב־15 ביוני 1940, עקב השתלטותו של הצבא האדום על כל ליטא שגרם לכינון הדרגתי של ממשל סובייטי שם. על אף החששות וההסתיגויות מצד יהודים רבים, נתקבל, בדרך־כלל, השלטון החדש ברחוב היהודי בחיוב, במיוחד כאשר האלטרנטיבה היתה — לדעת הכל — השתלטות נאצית.

שנת השלטון הסובייטי גרמה בקרב היהודים לתמורות סטרוקטוראליות ופורמאליות גם יחד; מצד אחד הם נפגעו ממהלך הסובייטיזציה, בעיקר ממדיניות ההלאמה בסקטור המסחרי (83%), התעשייתי (57%), מביטול מערכת החינוך העברית והמוסדות התורניים שעליהם היתה גאוותם; מצמצום העתונות היומית האידישאית (מ־7 ל־2 כתבי־עת: "עמעס" בקובנה, "ווילנער עמעס" בוילנה), ומסגירת כל הארגונים הציבוריים והפוליטיים. מאידך גיסא ניתן ליהודים ייצוג נאות במוסדות הממלכתיים המרכזיים, כגון: בממשלה (2 שרים מתוך 10), בסיים (4 צירים מתוך 84), בבית־המשפט־העליון (2 מתוך 6 שופטים) וכן הלאה. יהודים רבים מאוד נתמנו למנגנון המפלגתי והממשלתי, לרבות הדרגים הבכירים, וכן לסקטור המשטרתי והצבאי; בפני הנוער היהודי נפתחו גם מוסדות החינוך הגבוה שהיו מוגבלים עד אז (כמו הפקולטה לרפואה). חלק מן הנוער היהודי, במיוחד יוצאי תנועות־ציוניות ומוסדות־חינוך עבריים, התארגנו בחוגים מחתרתיים חשאיים וקיימו פעולות עיוניות והברתיות בשפה העברית ברוח לאומית. בנוסף למסגרות ההמשך המחתרתיות של התנועות לשעבר, צמחו גם חדשות, כמו, "חרות" ו־אב"צ (ארגון־ברית־ציון). מסגרות אלו היוו בסיס מסוים לתנועת המרי שצמחה בגיטאות ליטא בתקופת הכיבוש הנאצי.

במשך השנה אסרו השלטונות הסובייטיים שורה של אישים בקרב המנהיגות

היהודית (כמו ר. רובינשטיין, ל. גרפינקל), פעילים ציוניים מקומיים ופליטים, וכן אחדים מחוגי ה"בונד", הפאלקיסטים ואחרים, בהאשמות שונות, כגון: ריגול לטובת אנגליה, טרוצקיזם וכו'. כ־7,000 יהודים וביניהם ציונים (בעיקר רביזיו־ניסטים וציונים־כלליים), ממשתתפי מלחמת העצמאות הליטאית וכן עשירים, בעלי עסקים לשעבר ופליטי פולין, הוגלו במסגרת ההגליה ההמונית שבוצעה ביוני 1941, והקיפה כ־30,000 איש. ראשי המשפחות שביניהם נכלאו במחנות עבודה ברחבי ברה"מ, ומחמת הקור הרעב ותנאי החיים הקשים מנשוא, מתו רבים מהם.

באותם ימים הגבירה המחתרת הליטאית הלאומית ל.א.פ. L.A.F. (חזית האקטיביסטים הליטאיים) את ההכנות הצבאיות ואת ההסתה נגד היהודים, לקראת יום הפלישה הצפוי של הצבאות הנאציים, כפי שאמנם אירע.

אין תימה שעם הפלישה הנאצית החלה בריחה המונית של היהודים לכיוון רוסיה. ברם, כיבושה המהיר של ליטא, תוך 3—4 ימים, המבוכה של השלטונות, המחסור ברכב אזרחי, הקשיים בחציית הגבול לרוסיה, ההפצצות בדרכים, המאסרים והרצח שערכו כנופיות הלאומנים הליטאים עוד לפני שהגיע חיל־החלוץ הגרמני, כל אלה הקטינו את מספר הנמלטים לעמקי ברה"מ לכדי 15,000 בלבד. כ־5,000—6,000 מהם התגייסו לאחר מכן ולחמו בעיקר בדיביזיה הליטאית ה־16 שבצבא האדום וביחידות אחרות, וכן גם (במיוחד יוצאי וילנה) בצבאות הפולנים שהוקמו בברה"מ. אלפים רבים מבין הנמלטים נספו בדרכים בצורות שונות ומשונות.

הרוב המכריע של 250,000 יהודי ליטא, נותר בקרב האוכלוסיה הליטאית העויינת, שהשתתפה בימים ההם בפרעות המוניות ובמעשי השוד נגד שכניהם היהודיים, כפי שזה קרה בקידאן, ראסיין ובקובנה. העילה לפרעות בקובנה, היתה במידה רבה, הודעתו של מפקד חיל המצב הליטאי אל"מ י. בובאליס כי על כל גרמני שייהרג בידי יהודים — יוצאו להורג 100 מהם. בפרוורה של קובנה, סלבודקה, נטבחו בליל ה־25 ביוני כ־800 ילדים, נשים וגברים, בנשק חם וקר ובצורה ברוטלית ביותר. כמו כן נשרפו 60 בתים וחוללו בתי־כנסת. בוילנה הומתו אלפי יהודים על ידי ה"חוטפים" — כפי שכונו הקלגסים הליטאים בפי ההמון. במקביל לפרעות נכלאו אלפי יהודים מכל ליטא בבתי סוהר ובמקומות ריכוז שהיו עתידים לשמש מרכזי טבח המוניים בחדשים הבאים, בתקופת הרציחות המאורגנות, כמו: חורשת פונאר (Paneriai) בוילנה, יערות קנז'אי בשאבלי, הפורט (המצודה) ה־9 בקובנה ועוד. מן ה־2 ביולי 1941 ואילך נרצחו יהודי ליטא בצורה מאורגנת ולפי לוח זמנים קבוע, בידי האיינזאצקומאנדו 3/a, ובפיקודו של אס.אס. שטאנדארטנפירר ק. ייגר K. Jager, שכיהן גם כראש שרותי הביטחון בליטא. בזמן הראשון לרצח המאורגן הסתייע ייגר באזור וילנה, באיינזאצקומאנדו 9/A, ובאזור שאבלי — באיינזאצקומאנדו 2/A וביחידות המשנה. בהשמדת יהודי הפרובינציה נטלו חלק ניכר יחידות המשנה ה"ניידות" שבפיקודו של המן. יחידות ההשמדה היו מופיעות, בדרך־כלל, לאחר הגל הראשון של הפרעות. היהודים השדודים והמבוהלים רוכזו בבתי־כנסת, בכיכרות השוק או באחוזות מבודדות, ומשם היו מובלים (תחילה הגברים ואחריהם הנשים והילדים) למקומות ההריגה. שם הוכרחו להיכנס לבורות שהוכנו מראש ומיד נורו למוות. במצודה התשיעית ליד קובנה נורו למוות בסתיו 1941, בנוסף לכ־15,000 יהודי

קובנה, גם כ־5,000 יהודים שהובאו מברלין, וינה, מינכן ופראנקפורט. מקום הריגתם של יהודי וילנה והאזור היה בחורשת פונאר; באזור קידאן בחולות סמילגא, באזור וילקומיר ביער פיבונה, ובאזור פוניבז׳ בפאיוסט וכן הלאה.

בפרעות הספונטניות האלה וברציחות השיטתיות נרצחו עד סוף דצמבר 1941 קרוב ל־180,000 יהודים שהם כ־70% מיהודי ליטא. כ־40,000 בלבד הושארו לפי שעה בחיים, רובם היו מרוכזים בארבעת הגיטאות הגדולים שנותרו לפליטה: קובנה (16,000), וילנה (4,700), שאבלי (18,000) שווינצ׳יאן (2,000) וכן גם בעוד מספר מקומות קטנים יותר. ההכרה שעבודת היהודים למען המאמץ המלחמתי, היתה ועתידה להיות גורם לדחיית חיסולם של הגיטאות ועשויה להקל על הפרט והכלל בבעיות כלכליות, הגיעה את השלטונות הפנימיים בגיטאות (היודנראט בוילנה, אלטסטנראט (מועצת הזקנים) בקובנה והנציגות בשאבלי), למצות במידה מירבית את פוטנציאל כוח־האדם שהיה בגיטו. בנוסף לעבודות החוץ, הם גם יזמו מקומות־עבודה בתוך תחומי הגיטו (סדנאות), וכך יכלו לתרץ את חיוניותם של היהודים.

בתקופת „השקט היחסי" (כל שנת 1942 וראשית 1943), הועברו אמנם כמה מאות יהודים מגיטאות קובנה ווילנה לגיטו ריגה וכן ארעו מספר רציחות של יהודים עקב עילות שונות, אך בדרך־כלל חלה התאוששות ניכרת בקרב המוני היהודים בגיטאות. על רקע זה יש גם להבין את התארגנות חיי החברה והתרבות, ההווי הדתי והפעילות הפוליטית — למרות הסכנות הכרוכות בכך. גם השלטונות הפנימיים בגיטאות עודדו את קיומן של להקות תיאטרון, מקהלות, תזמורות, ספריות ועוד, וכן של מועדונים ומוסדות להקניית מקצועות טכניים והשכלה יהודית.

עיקר פעילותם של הארגונים בשלב זה כוונה למטרות הבאות: א. להתריע באזני היהודים בגיטאות ליטא ופולין שגורלם נחרץ על אף ההפוגה הזמנית. ב. הרחבת השורות תוך אימונים שיטתיים בנשק שנרכש ורוכז בכל הדרכים, ובהכנות ל„קרב אחרון" ביום שיחוסל הגיטו, וליציאה ליערות. ג. מציאת קשר עם בעלי־ברית פוטנציאליים בחוץ. בתקופה זו נקשרו הקשרים הראשונים עם חוגים קומוניסטיים ליטאיים, וצנחנים ומפקדי יחידות פרטיזנים בביילורוסיה. כמו־כן הגיעו כמה שליחי התנועה החלוצית של המחתרת בפולין, ביניהם הפולניה אירנה אדמוביץ׳ שביקרה בגיטאות וילנה, קובנה ושאבלי.

ה„תקופה השקטה" נפסקה ב־5.4.43 כשהוצאו כ־5,000 יהודים מערי־השדה, אושמיאן, אישישקי, סוויר ושווינציאן לפונאר, בתואנה שהם מובלים לקובנה. שם הם נורו למוות, תוך גילויי התנגדות. פקודת הימלר (מ־21.6.43) להעברת היהודים בגיל העבודה, אשר נשארו עדיין בגיטאות למחנות־ריכוז, בוצעה בליטא בחדשי אוגוסט—אוקטובר 1943, תוך קשיים ניכרים, על־אף אמצעי הזהירות שננקטו. תוצאות המבצע הזה היו טרגיים ביותר: גיטו וילנה חוסל ב־23 בספטמבר ורוב תושביו (14,000) הוצאו לאסטוניה, למחנות גולדפילק, ווייווארה, אראדה, קיוולי, קלוגה ואחרים, וכן ללטביה — למחנה קייזרוואלד. חלק הושאר במחנות עבודה במקום (הא־קא־פה .He.Ka.Pe) וחלק הובל למחנות השמדה. גיטו קובנה הפך למחנה ריכוז ב־26 בנובמבר וצומצם בשטחו ובאוכלוסיתו שפוזרה ברובה לסניפים (למחנות העבודה: אלקסוט, שאנץ, קידאן ומריאמפול). ב־26 באוקטובר

גורשו כ־2,800 איש מאסטוניה (למחנות וויוואר וקלוגה), גיטו שאבלי צומצם בחלק ניכר („שכונת קאווקאז"), כ־1,400 איש הוצאו בספטמבר 1943 למחנות־עבודה בסביבה (לינקאיטשיאי, פאוועגטשיאי, דאוגאל, אקמיאן ושדה־תעופה סמוך). גיטו קובנה וגיטו שאבלי חוסלו סופית ביולי 1943.

שלא כבשנת 1941, כשהאקציות באו בהפתעה והיהודים הוכו בהלם, קמה הפעם תסיסה רצינית בקרבם; רבו נסיונות הבריחה של יחידים או של משפחות אל מחוץ לגיטו (דבר שהיה כרוך בקשרים עם האוכלוסיה הלא־יהודית ובתשלומי כסף מרובים), ומאידך גיסא הורחבו שורות המחתרת והחריף המאבק נגד הגירושים. על רקע זה אירעו סמוך לחיסול הגיטו, התנגשויות בין המחתרת לבין שלטונות גיטו וילנה (בראשות יעקב גֶנז), וחילופי יריות עם הגרמנים. שרידי המחתרת לא הצליחו אמנם להשיג את מטרתם העיקרית: „ליכוד ההמונים וניצוח על הקרב האחרון עם חיסול הגיטו", אך הם פרצו עם נשק ביד, ליערות רודניקי (40 ק"מ מדרום לוילנה) ושם הקימו עם חבריהם שברחו קודם לכן, ארבע פלוגות פרטיזניות: „הנוקם", „לנצחון", „מוות לפאשיזם", ו„מאבק", כולן בפיקוד יהודי.

יהודים מאורגנים ובלתי מאורגנים מגיטו וילנה, שוינציאן וכן מאולקניק, איישישוק ומעיירות אחרות באזור, פעלו גם במסגרת הפלוגה היהודית „נקמה" ובפלוגות אחרות על אדמת ביילורוסיה המערבית שבשכנות ליטא. שלא כמו בגיטו וילנה, היה בגיטו קובנה שיתוף פעולה הדוק בין השלטונות היהודיים (בראשות ד"ר אלקס) והמחתרת, ומלכתחילה הושם שם דגש על היציאה ליערות. לשם כך נרכש נשק וציוד ונשלחו סיירים לחפש קשר עם פרטיזנים. כשלון המסע ליערות אוגוסטובה (כ־150 ק"מ דרומית לקובנה) שעלה בכ־80 קרבנות, גרם לכך שגם מכאן יכוונו הלוחמים בעיקר ליערות רודניקי, שם הם היוו רוב מוחלט בפלוגות הקובנאיות („מוות לכובשים", הפלוגה ע"ש וו. בארוֹנֶס, ו„קדימה"). מחמת מחסור ביערות בסביבת שאבלי ומסיבות נוספות, הצליחו רק עשרות אחדות מיהודי שאבלי לברוח ליערות. מכל הגיטאות והמחנות בליטא, יצאו ליערות ביוזמת ארגוני המחתרת ובסיועם כ־1,250 איש; עוד 650 ברובם יוצאי עיירות, יצאו ביוזמתם הפרטית, אם כבודדים ואם במשפחות. חלק מהם שוטטו עם נשק ביד באזור יערות נָאצֶ'א ובסביבת יוֹרבּוּרג, קאלֶם, מאריאמפול ומקומות אחרים.

מאמצי הגרמנים לטשטש את עקבות הזוועות שביצעו בליטא, על־ידי שריפת גוויות הנרצחים, הוכשלו עם בריחתם הנועזת של היהודים והשבויים הסובייטיים, שהועסקו בתועבה הזו במצודה ה־9 (ב־25.12.43) ובפונאר (ב־15.4.44). העדויות והמוצגים שהביאו הנמלטים לפלוגות הפרטיזנים, הועברו ב„דואר הפרטיזני" למוסקבה והופצו ברבים. מפי צנחנים יהודים שפעלו בקרב הפרטיזנים ואף חדרו לגיטו קובנה (כמו גֶסיא גלֶזר) כבר בסוף 1943, נודע בגיטאות ובקרב הפרטיזנים על גורלם של קרובים וידידים שברחו בשעתו לרוסיה, שחלק מהם שירת בצבא־האדום ובמיוחד בדיביזיה חי"ר הליטאית מס' 16, שם הם היוו רוב.

גם כאשר ב־1943 נכרו סימני התפכחות משיתוף הפעולה הנלהב עם הגרמנים, עדיין המשיכו התושבים הליטאים במעשי איבה כלפי היהודים ועדיין רבו מקרי הסגרה של יהודים, מבוגרים וילדים, לידי הגסטאפו. פרט לבודדים, נמנעו גם הכמרים הליטאים מלהתריע באזני האוכלוסיה — אשר היתה ברובה קתולית —

על יחסה העוין ליהודים. לא בכדי הצהירה בצורה חד־משמעית הועידה הראשונה של שארית־הפליטה של יהודי ליטא במינכן, ב־25.4.1947, על "אשמת העם הליטאי ברצח יהדות ליטא". אולם דווקא על רקע זה בולטים המקרים היוצאים מן הכלל של הצלת יהודים על ידי תושבים ליטאיים. בוילנה הצטיינו בהצלת יהודים: אנה שימאיטיה, וואליה פשעוואלסקא, סופיה בינקיאנא (אשר ביקרה בישראל), ז'אמאטיס, סטוקאוסקאס. בקובנה: ד"ר קוטורגאינה, ד"ר באובליס, הכומר פאושטיס. בשאבלי: ד"ר יוסאיטיס ואחרים; ביחד מסתכם מספרם במאות בודדות בלבד.

החיילים היהודים של הדיביזיה הליטאית, אשר שרדו לאחר הקזת הדם החמורה שיחידה זו סבלה בעיקר בקרבות באזור אוריול (Oriol), הגיעו עם שחרורם לליטא בקיץ 1944. בוילנה, קובנה, שאבלי ובמקומות אחרים הם מצאו רק כמה מאות יהודים חיוורים ותשושים שיצאו ממחבואיהם, ופרטיזנים שחזרו מהיערות. בשטח גיטו קובנה נותרו חורבות ואלפי גוויות חרוכות של כ־2,000 מיהודי הגיטו, אשר מיאנו להיכנע לגזירת הפינוי עם חיסול הגיטו, בימים 8—15 ביולי 1944.

מתוך כ־12,000 יהודי קובנה ושאבלי שנלכדו והוסעו ברכבות למחנות־ריכוז בגרמניה (רוב הגברים לאזור לאנדסברג והנשים — לאזור שטוטהוף) וכ־4,000 מיהודי ליטא ששרדו מהמחנות באסטוניה ובלטביה ושהובאו לשם עם התקדמות הצבא האדום, מאלה נותרו בחיים עם השחרור כ־6,000 איש בלבד. מספר היהודים שנותרו בחיים לאחר המלחמה, כולל החוזרים מברה"מ (מגוייסים, מפונים וגולים), ניתן לאמוד את מספרם בין 20,000 עד 25,000 דהיינו 8%—10% מכלל יהודי ליטא לפני המלחמה.

מקרב שארית־הפליטה שהתרכזה במחנות "העקורים" בגרמניה, בהם הצטיינו בפעילות ציבורית ותרבותית, העפילו ועלו לארץ־ישראל כ־1,800 בשנות ה־40 המאוחרות. חלק קטן היגר אל מעבר־לים, בעיקר לארה"ב, ומעטים בלבד חזרו לליטא תוך תקוה למצוא בני משפחה. מאידך גיסא יצאו מליטא הסובייטית בשלהי מלחמת־העולם־השניה, אם במסגרת הרפאטריאציה לפולין ואם במסגרת "הבריחה" ובצורות אחרות — כמה אלפים של שרידים יהודים שמסיבות שונות לא רצו להמשיך "לחיות בתוך בית־קברות".

במיפקד האוכלוסיה ב־1959, הצהירו על עצמם 25,000 מתושבי ליטא כיהודים, ו־17,000 מביניהם (68%) — ציינו את היידיש כשפת אמם. ניתן להניח, כי אלה היו ברובם ילידי ליטא. חלק ניכר מהם עלה לישראל לאחר מלחמת ששת הימים.

יהודי לטביה — קורות ונתונים עד מלחה"ע ה־2

יהודים הגיעו ללטביה, ובעיקר לחלקה המערבי — קורלאנד Courland, והמרכזי — ליפלאנדיה Livland, אחרי שמרביתה עברה ב־1561 מידי המיסדר הליבוני־טבטוני לידי שלטון פולני. על אף מעמדם האזרחי הרופף שם במשך שנים רבות, בגלל התנגדות היסודות העירוניים וחרף המיסים, ההיטלים, הקנסות והגירושים התכופים, גדל מספרם משנה לשנה. "העירוניים" (הסוחרים ובעלי המלאכה) רובם גרמנים, ראו ביהודים מתחרים, ואילו האצולה המקומית

והגרמנית היתה מעונינת בהם הודות לקשרי המסחר שפיתחו, וגם בשל העובדה שכספי הקנסות וההיטלים נכנסו לרוב לקופותיהם. מצב זה לא השתנה מעיקרו גם בתקופת השלטון השבדי בליפלנדיה ובבירתה ריגה.

יהדות קורלנדיה וליפלנדיה הושפעה רבות מהתרבות הגרמנית ששלטה שם, ובמידה מסוימת השתלבו בה וסיגלו לעצמם סגנון והרגלים דומים. יש לציין שבמקומות אלו רבו היסודות הפרוטסטנטיים־באלטיים והגרמניים, כפי שכבר צויין לעיל, ואילו בחבל לטגליה Latgale, הסמוך לרוסיה, היתה רוב האוכלוסיה סלבית־קתולית. כאן הופיעו היהודים במחצית השניה של המאה ה־17, אחרי פרעות חמלניצקי, והמשיכו בסגנון חייהם הקודם, דהיינו כמנהג יהודי רוסיה וליטא. העיר הראשית של האזור, דווינסק, התפתחה לקהילה גדולה ולימים גם לריכוז של חסידי חב"ד.

ההבדל בין יהודי מזרח לטביה למערבה ולמרכזה, נמשך במידה רבה גם לאחר שכל אזורי לטביה עברו לידי רוסיה הצארית, בסוף המאה ה־18. לטגליה סופחה לפלך פולוצק־וויטבסק, ומאוחר יותר היא נכללה ב"תחום המושב". כתוצאה מכך סבלו שם היהודים מהגבלות וגזירות כמרבית אחיהם ברוסיה הצארית ומצבם הכלכלי היה גרוע למדי. רוב יהודי לטביה ישבו בערים: ריגה, ליבאו, באוסק ואחרים וכן גם באזורים כפריים. ב־1897 מנו יהודי לטביה 142,089 איש, מהם: בלטגליה — 64,224 (12.8% מהאוכלוסיה) בקורלנד — 51,072 (7.6%) וליפלנדיה — 26,793 (3.5%).

במלחמת־העולם־הראשונה ובמלחמת־העצמאות הלטבית שלאחריה — עד 1920 — הפכה לטביה לזירת קרבות בין צבאות שונים. חלק ניכר מיהודי קורלאנד ואזורים אחרים גורשו ב־1915 לפנים רוסיה. רוב רובה של האוכלוסיה היהודית שנותרה במקום מנתה אז 80,000 איש, רחשה אהדה למדינה הצעירה והיתה מלאה ציפיות להכרה בזכותה למיעוט אוטונומי ותרבותי. כ־1,000 יהודים לחמו אז בשורות הצבא הלטבי הלאומי ובמסגרת יחידות פרטיזניות.

נציגי המפלגות היהודיות בלטביה, השתתפו, עם כינון עצמאותה, במועצת־העם, באסיפה־המכוננת וכן גם ב"סיים (הפרלמנט), עד לפיזורו בעת המהפכה הפאשיסטית בראשות ק. אולמאניס ב־1934. לפי מיפקד 1930, עסקו קרוב למחצית היהודים במסחר וכשליש — בתעשיה ובמלאכה, והשאר במקצועות חפשיים, תעבורה וחקלאות. על יסוד חוק האוטונומיה התרבותית למיעוטים, הופעלה בלטביה מערכת חינוכית עצמאית, "רשות השכלת היהודים" שהקיפה כ־80% מהילדים היהודים. בשנת 1928, כשהאוכלוסיה היהודית מנתה כ־95,000 איש, למדו ב־85 בתי הספר היסודיים של "רשות השכלת היהודים" — 10,325 תלמיד וב־19 בתיה"ס התיכוניים של אותה רשות — 2,298 תלמיד. השפה השלטת ברוב המוסדות החינוכיים הללו היתה יידיש (בהשפעת ה"בונד" בעיקר) ועברית (בהשפעת הציונים או אגודת־ישראל) ואילו גרמנית ורוסית — רק לגבי 20% מן התלמידים.

גם לאחר הפיכת אולמאניס, כשחוסלה במידה רבה האוטונומיה התרבותית וההשגחה על החינוך היהודי נמסרה בעיקר לאנשי "אגודת־ישראל", המשיכו להתקיים בתי־ספר עבריים חילוניים, תנועות־נוער, קיבוצי־הכשרה, המפלגות הציוניות־הסוציאליסטיות וכן ה"בונד", שפעילותו נאסרה, המשיך לפעול בצורה

חצי מחתרתית ותחת שמות אחרים. מספר ניכר של יהודים היו פעילים במפלגה הקומוניסטית הקטנה שקיומה נאסר עוד קודם לכן. אחד הארגונים הפוליטיים הגדולים והחזקים ביותר ברחוב היהודי, היה המחנה הרביזיוניסטי בלטביה, שהוקם עוד ב־1923 על ידי מייסדו ז. ז'בוטינסקי. תנועת בית"ר קיימה בנוסף לנקודות הכשרה לחבריה, גם בית־ספר־ימי — מהיחידים מסוגו בכל ארצות הגולה. תפקיד ניכר בציבור היהודי בלטביה תפסו ארגוני הספורט. לכמה קבוצות ספורט, כמו "הכח" ריגה, יצאו מוניטין גם בחוץ־לארץ. חשיבות מסוימת נודעה גם למועדון היהודי הימי בריגה ("יאכט קלוב").

מאז ההפיכה ועד סוף קיומה של לטביה העצמאית, התחזקה במיוחד עמדתו ועצמתו של מנהיג אגודת־ישראל וחבר הסיים הוותיק מטעמה, ר' מרדכי דובין, שהיה גם לפני כן מתומכיו הנאמנים של המנהיג הלאומני וראש התאחדות האיכרים — ק. אולמאניס. גם היומון היהודי היחיד שהמשיך להופיע ברשות השלטונות, היה בשליטת אגודת־ישראל.

יהודי לטביה — קורות ונתונים על שנות מלחמת־העולם־השניה

תהליך דחיקתם של יהודי לטביה מעמדותיהם הכלכליות, שהסתמן כבר בשנות ה־20, וקיבל מיפנה חמור עם המהפיכה הפשיסטית של אולמניס, גבר עוד יותר בשנות ה־30 האחרונות. בהסתה נגד היהודים גם במישורים אחרים בלטו במיוחד החוגים הפרו־נאציים שהשפעתם גברה אז, הלאומנים הלטביים ובמיוחד ארגון ה"פַּארקונקרוסט" ("צלב הרעם"), ובמידה מסוימת גם הארגון החצי־צבאי "אַייזסַארגי" ("משמר המולדת"). עם זאת קלטה לטביה באותה תקופה מאות פליטים יהודים ממרכז אירופה ואחר פרוץ מלחמת־העולם־השניה — גם מפולין. יציאת יהודי לטביה עצמם לחו"ל צומצמה במידה רבה כתוצאה מהגבלות מצד ארצות ההגירה העיקריות, כמו ארץ־ישראל (לשם עלו עד למחה"ע ה־2 כ־4,500 מיהודי לטביה) וארצות־הברית (לשם היגרו כ־2,500 איש). מכל הסיבות הנ"ל נמשך ריכוז האוכלוסיה היהודית בערים הגדולות ביתר שאת. בתחילת מלחה"ע ה־2 כבר היו 2/3 מיהודי לטביה מרוכזים בשלוש הערים הגדולות: ריגה — כ־43,000, דווינסק — כ־13,000 וליבַאו — כ־9,000.

עם כניסת הצבא האדום ללטביה ב־17 ביוני 1940, אירעו התקפות רבות על יהודים על ידי המשטרה ועל ידי אזרחים. העילה לכך היתה ההתלהבות היתירה בה נתקבל הצבא־האדום על ידי יהודים במקומות שונים. המשטר הסובייטי שהתבסס בהדרגה (אך בעקביות) בלטביה, גינה את התקפות האנטי־שמיות הפרועות וזכה כמובן, לאהדה ניכרת בחוגים רחבים של האוכלוסיה היהודית. מאידך גיסא פיזרו השלטונות את המפלגות והארגונים הפוליטיים והציבוריים של היהודים באותה מידה כמו של הלא־יהודים, כן ביטלו הם את מערכת החינוך העברית והתורנית. כמה יהודים נמצאו בקרב המוני האסורים מבין חסידי המשטר הקודם, חברי ה"סיים" והמנהיגים הפוליטיים. פרט לפעילות המיוחדת שנעשתה בקרב הציבור היהודי, שהיתה ביוזמתה של המפלגה הקומוניסטית (בעיקר לקראת הבחירות) ולקיום, בצנעה, של כמה מוסדות דתיים, היו החיים הציבוריים של היהודים משותקים כמעט כליל.

ההיסטוריון הנודע שמעון דובנוב, לא הופרע על ידי השלטונות בעבודתו, אך למעשה, נותר מבודד ולא המשיך כמעט בפעילותו המדעית. חלק ניכר מבין הצעירים היהודים שהיו בעבר פעילים במסגרות יהודיות במישור הפוליטי, התרבותי והספורטיבי — הצטרפו עתה ל"קומסומול" ולארגונים מפלגתיים וממלכתיים אחרים, ביניהם "משמר הפועלים" שהיוותה מעין משטרת־עזר שהיתה מצוידת בנשק.

מתוך למעלה משלוש רבבות אזרחי לטביה שהוגלו ביוני 1941, בקרונות משא, לעמקי רוסיה, כ"יסודות עוינים" למשטר הסובייטי, נמצאו כ־5,000 יהודים, בעיקר אנשי־ציבור, כמו: חברי הסיים לשעבר הרב מרדכי נורוק ור' מרדכי דובין, פעילי המחנה הציוני וה"בונד", ותיקי מלחמת העצמאות של לטביה, וכן סוחרים, תעשיינים, בנקאים ואחרים שנמנו בעבר, על פי קביעת השלטונות, על בעלי ההכנסות הגבוהות. כן גורשו כמה מאות מבין הפליטים היהודים מגרמניה ואוסטריה וביניהם אפילו קומוניסטים. רוב הגולים נשלחו למחנות סוֹליקאמסקי, וַיאטקָא וורקוּטָא, ואילו חלק מבני משפחותיהם — נשים וילדים — הובאו לפלך קַראסנוֹיַארסק.

עם הפלישה הנאצית לארצות הבלטיות בסוף יוני 1941, לחמו יהודים רבים במסגרת הצבא־האדום, "משמר הפועלים", ויחידות מקובצות אחרות, שהוקמו במלחמת המאסף הנואשה שהתנהלה נגד חילות הגרמנים בטריטוריה לטבית ובשטחי אסטוניה, ביילורוסיה ורוסיה. רבים מהם נפלו בקרבות ההגנה נגד הנאצים והגייס החמישי המקומי, בעיקר בפרברי ריגה, בליבאו וכן באסטוניה. יהודים ששרדו מיחידות אלה ובמידה ניכרת גם פעילים מפלגתיים ומועסקים במנגנון הממלכתי עם בני משפחותיהם, וסתם יהודים, בעיקר מריגה, ומהאזור המזרחי של לטביה — הגיעו בצורות שונות לשטחי ברה"מ הבלתי כבושים. כמה מהם אף הצליחו להגיע לרוסיה בסתיו 1941, לאחר שחצו את קוי החזית. ניתן לאמוד את מספרם הכולל בכ־16,000. חלקם התרכז בפלך קִירוֹב, אליו גם פונו המוסדות הממלכתיים והמפלגתיים של לטביה הסובייטית וחלקם נדד עד אסיה התיכונה. רוב הגברים בגיל הגיוס לחמו בשורות הצבא־האדום ומהם קרוב ל־4,000 ביחידות הקורפוס הלטבי ה־301 (דביזיות מס' 43, 318), חלקם הניכר נספו בקרבות במיוחד באזור נאַרוֹפוֹמינסק וסטַאַרַא־רוּסָא, וכן בשחרור הטריטוריה הלטבית בקיץ וסתיו 1944.

עם כיבוש לטביה על ידי הנאצים בתחילת יולי 1941, נותרו בה כ־70,000 יהודים. עוד בטרם כניסת הגרמנים לערים ולעיירות, נטבחו יהודים רבים בדרך ברוטאלית בידי לטבים מקומיים, בעיקר אנשי האַיזסארגי, פאַרקונקרוסט ויסודות לאומניים אחרים. בריגה הם התפרצו לבתיהם של אלפים יהודים ושדדום, תוך התעללות גסה בנשים, גברים וזקנים. יהודים נסחבו תוך השפלה ונגישות על פני חוצות העיר לבנייני מרכז המשטרה ומטה הפַארקונקרוסט ולאחר עינויים הועברו ליערות בִּיקַרִיניקי הסמוכים לריגה ושם נרצחו. בתי־כנסת אחדים הוצתו ונשרפו על המוני היהודים שהצטופפו בתוכם, ואלה שניסו להימלט נקטלו ביריות. ספרי קודש ותשמישי קדושה אחרים הועלו באש גם ברחובות העיר. אורגיות דמים דומות התרחשו גם במקומות אחרים בלטביה. בחדשי יולי־אוגוסט חוסלה במאורגן מרבית אוכלוסית היהודים של ערי־השדה. במספר עיירות, כמו טוּקוּם

ומיטאו רוכזו היהודים בבתי־כנסת ונשרפו חיים. במקומות אחרים כמו זילופה ורזקנה רוכזו היהודים בכברות המרכזיות ואחר־כך נורו בבתי־העלמין וביערות הסמוכים. החיסול בוצע בדרך־כלל בידי משטרת־העזר הלטבית, אשר עליה ניצחו אנשי איינזאצקומאנדו 2/17 בפיקוד אדוארד שטראוך.

בדווינסק, הקהילה השניה בגודלה בלטביה, הוקם הגיטו כבר ב־26 ביולי, ובו נכלאו גם יהודים מעיירות הסביבה, כמו לוצין, קארסאבה, ועוד. מתוך 15,000 הכלואים, נטבחו מרביתם בשלוש האקציות בחודש אוגוסט ובאקציה הגדולה בנובמבר (במקום־הקייט לשעבר, פוגוליאנקה) ונותרו בו כ־1,000 איש בלבד. כמספר הזה נותר גם בליבאו אחרי גל הרציחות הפראיות והאקציות ה"מאורגנות". בריגה נכלאו 32,000 היהודים שהיו בה, בגיטו שהוקם בפרבר המוסקבאי, ב־25 באוקטובר, והתקיים 37 יום בלבד. רובם המכריע ובעיקר הנשים הילדים והזקנים, וביניהם שמעון דובנוב, גורשו במסגרת האקציות (בסוף נובמבר ובתחילת דצמבר) ליערות רומבולי (כ־16 ק"מ מריגה) ושם נרצחו. בסוף שנת 1941 נותרו בלטביה כ־9,000 יהודים: כמחציתם בגיטו ריגה (4,500 גברים ב"גיטו הקטן" — הגיטו הלאטבי, ועוד 300 נשים בגוש בתים מיוחד) והיתר בגיטאות דווינסק, ליבאו ומחנות־העבודה במקומות שונים. באותו זמן הובאו לריגה רבבות יהודים ממרכז אירופה. חלקם נרצח מיד וכ־15,000 מהם שוכנו בבתים הריקים של נרצחי הגיטו הגדול של ריגה, שלימים כונה — הגיטו הגרמני או הגיטו של "הרייכסיוֹדן".

כתוצאה מסיבות פסיכולוגיות שונות ומתקריות מקומיות, השתררה מתיחות גוברת והולכת בין יהודי שני הגיטאות, ה"לטבי" וה"גרמני"; המתיחות התמקדה במיוחד במישור היחסים בין היהודים הלטביים לבין המשטרה היהודית של הגיטו הגרמני, והתבטאה באי־אמון ובהאשמות בדבר שיתוף־פעולה עם השלטונות הגרמניים וכו'.

בתחילת ה"תקופה השקטה", בינואר 1941, אחרי ששרידי האקציות התאוששו קמעה, הוקם בגיטו הלטבי, ארגון מחתרתי אנטי־נאצי ובו כ־200 איש מחוגים פוליטיים שונים ובלתי מפלגתיים. במשך שנת קיומו הראשונה בערך עד אוקטובר, הצליח הארגון הזה לרכז ברשותו, בדרכים שונות ובסיוע משטרת הגיטו היהודית, כמות ניכרת של נשק ותחמושת. במקביל להכנות להתנגדות בתוך הגיטו, נשקלו גם הדרכים והאמצעים להצטרפות ללוחמה הפרטיזנית. במשך קיץ 1942 הצליח הארגון לקשור קשרים הדוקים עם קבוצת מחתרת לא־יהודית מחוץ לגיטו, וכן עם מספר קצינים סובייטיים שברחו מן השבי הגרמני. הודות לקשרים אלה הופעלה תוכנית משולבת ומפורטת להסעת חברים מזוינים מהארגון מהגיטו לכיוון הגבול הביילורוסי, ושם לצרפם — בעזרת אנשי קשר נוספים — ליחידות פרטיזניות סובייטיות.

קבוצת חלוץ מזוינת בת 11 איש מטעם ארגון הגיטו, שיצאה מזרחה לפרטיזנים ב־28 באוקטובר 1942, עלתה בדרך על מארב משטרתי ובחילופי היריות נהרגו 7 איש, 2 נשבו ואחד חמק בחזרה לגיטו. לפחות איש משטרה אחד נפגע. כתגמול, ערכו השלטונות הגרמניים אקציה ב־31 באוקטובר, ובה נרצחו 108 יהודים, בעיקר בלתי כשירים לעבודה וכמעט כל אנשי המשטרה היהודית — 38 איש, שהואשמו בסיוע לקבוצה הבורחת. במקום הללו הופקדו לשמירת הסדר הפנימי בגיטו, שוטרים מיהודי גרמניה, דבר שהגביר עוד יותר

את אוירת החשדנות בין היהודים הלטבים לגרמנים. ביוני 1942, חדשים אחדים לפני חיסול הגיטו בריגה, הונחתה על ארגון המחתרת שם מכה מוחצת סופית, עם גילוי מחסני הנשק העיקריים שלו ומאסר רוב פעיליו.

גם בגיטו דווינסק הוקמו כמה קבוצות מחתרתיות זעירות שהיה בידיהם נשק מועט בלבד. בודדים מהם הצליחו לפרוץ ליערות ולהצטרף לפרטיזנים.

עקב האיחור בפעילות הפרטיזניות בלטביה ואי ההתלהבות מצידם לקלוט יהודים, פעלו כ־30 יהודים לטביים בלבד בשורות הפרטיזנים, בעיקר באזור המזרחי ובביילורוסיה, וגם על יד לנינגרד. היו אלה, בחלקם, מבין הבורחים מגיטאות וממחנות־עבודה ובחלקם צנחנים ואחרים שהיו מבין מחנה הפליטים ומצאו בשעתם מקלט בברה"מ. כמה מהם בלטו בתפקידיהם הבכירים והצטיינו בפעולות קרביות.

בסתיו 1943 הובאו לאזור ריגה כמה אלפי יהודים מהגיטאות המחוסלים של דווינסק, ליבאו, וילנה שבליטא וממקומות אחרים, ורק מעטים מהם הוכנסו לגיטו ריגה, חלקם הגדול הובא למחנה הריכוז קייזרוואלד שעל יד ריגה, שבהקמתו הוחל כבר במרץ אותה שנה, והוא נועד לקלוט את כוח האדם הכשיר לעבודה, מתוך היהודים והלא־יהודים שנותרו עדיין ב"אוסטלאנד".

ב־2 בנובמבר 1943 נערכה האקציה האחרונה בגיטו ריגה רבתי, לקראת חיסולו הסופי. כ־2,300 בלתי כשירים לעבודה, בעיקר מהחלק הגרמני, וביניהם ילדים, נשים, זקנים וחולים, הוצאו להורג, והשאר הועברו למחנה קייזרוואלד או לכמה מחנות־עבודה קטנים שהיו מעין סניפים שלו. כמעט בכל המחנות הללו בוצעו מזמן לזמן סלקציות שכתוצאה מהן הומתו החלשים שבין האסירים בלטביה גופא, או שהובלו למחנות ההשמדה אושוויץ וטרבלינקה שבפולין. באוגוסט 1944 עם התקדמות הצבא־האדום ללטביה, הספיקו השלטונות הגרמניים לפנות באניות את מרבית אסירי קייזרוואלד והמחנות האחרים לגרמניה. חלק ניכר מביניהם הובא למחנות הריכוז של שטוטהוף ובוכנוואלד (מאגדבורג) ונתגלגלו לזאכסהאוזן, לטרזינשטאדט, לדכאו ולמקומות אחרים. מכל יהודי לטביה אלה נותרו בחיים כ־1,000 איש בלבד, ורק חלק זעיר מהם חזר בתום המלחמה ללטביה. רובם הגיעו לארץ־ישראל, לארצות־הברית, ארצות אמריקה הלטינית ולמקומות אחרים. עם התקדמות הצבא־האדום מערבה בלטביה, הגיע מספר הניצולים לכדי 150. חלקם הניכר ניצל על ידי בריחה מתוך המשלוחים שנועדו לפינוי לגרמניה, האחרים ניצלו הודות למספר קטן של לטבים אצילי־רוח וחסידי־אומות־העולם, שהחביאום ודאגו להם עד "יעבור זעם"; מבין אלה ראוי שנזכיר את: ז'אק ליפקה מריגה שבעזרת ידידיו הצליח להחביא 26 יהודים (מהם זכו 23 להגיע ליום השחרור), קומורוב שסייע בהחבאת כ־11 יהודים בליבאו ועוד מעטים אחרים. לטבים רבים שהיו מעורבים במישרין או בעקיפין ברצח יהודים, ברחו ב־1944 לגרמניה ומשם הגרו למעבר לים. חלקם מאוגד בארגון "ניצי דאוגאבא". אחד מרוצחי היהודים הידועים בריגה, הטייס לשעבר, הרברט צוקורס Cukurs, הוצא להורג בידי אלמונים ב־1965 במונטבידאו. בנוסף למשפט הצמרת הנאצית באוסטלאנד שבעקבותיו הוצאו להורג 8 מהם, בפברואר 1946, נערכו בלטביה הסובייטית גם כמה משפטים נגד לטבים ששתפו פעולה עם הממשל הנאצי וברצח האוכלוסיה האזרחית, כולל היהודים.

חלק מהפליטים ששהו במשך המלחמה במקומות שונים, בעיקר בברה"מ חזרו ללטביה וביניהם, שרידי החיילים היהודים מהקורפוס הלטבי ומיחידות אחרות בצבא־האדום וכן גולים ואסירים למיניהם, שזכו להישאר בחיים לאחר כל מה שעבר עליהם בבתי־הסוהר ובמחנות־העבודה. בקרב שרידים אלה החלה לפעול ב־1945/6, קבוצת מחתרת פעילה להברחת יהודים לארץ ישראל. הקבוצה כללה בעיקר חברי תנועות־נוער־ציוניות מלפני המלחמה, אשר ניהלו פעילות מסוימת ושמרו על קשר ביניהם גם בעת שהייתם בשנות המלחמה בברה"מ. אחד מראשי הקבוצה — ש. יפה, נתפס ונספה בכלא סובייטי. לאחר כחצי יובל שנים, הופכת ריגה שוב למרכז פעילות למען עליה לארץ. אחת מנקודות המוצא לפעילות היא למראית־עין, הדרישה להתכנס במקומות הרצח של יהודי לטביה, כמו רומבולי ואחרים, ולהציב בהם מצבות נאותות.

בעת המפקד של 1959, הצהירו על עצמם 37,000 איש כבני הלאום היהודי. ניתן להניח כי חלק מהם יהודים סובייטים שהגיעו ללטביה לאחר המלחמה. באותו מפקד ציינו 18,000 (48.6%) ששפת אימם היא יידיש.

יהודי אסטוניה — קורות ונתונים עד ערב מלחה"ע ה־2

יהודים בודדים כבר גרו באסטוניה, או ליתר דיוק, בעיר טַאלין (ריוואל), מאז המאה ה־14. אז וגם מאוחר יותר הם נזקקו לרשיונות מיוחדים לשהייה שם ולעיסוק במסחר ובמלאכה. זכויות אלה הוענקו ונשללו חליפות, לפי ראות עיניהם וחסדם של המושלים, הן תחת השלטון השבדי והן הפולני או הרוסי.

קהילות יהודיות ראשונות נתגבשו, למעשה, באסטוניה מאמצע המאה ה־19, בעיקר על ידי חיילי קבע יהודים מהצבא הרוסי (חיילי ניקולאי או קאנטוניסטים), אשר שרתו בחילות המצב של הערים טאלין, טַארטוּ (דוֹפּאט) ופּירנַאוּ, והורשו להקים שם בתי־כנסת, בתי־עלמין וכו'. הודות להקלות בהשגת זכות ישיבה, החלו להגיע בעת ההיא לאסטוניה, גם מספר ניכר של בעלי־מלאכה יהודים מליטא מפולין ומקורלאנדיה. כן היתה פתוחה לסטודנטים יהודים — האוניברסיטה של טארטו (דורפאט), שנודעה כמרכז אקדמאי חשוב באירופה בכלל וברוסיה בפרט, והצטיינה במיוחד ברוח ליבראלית לעומת אוניברסיטאות אחרות ברוסיה. הסטו־דנטים היהודים שבאו לשם מכל קצווי אירופה, התערו בחיי הקהילה ואף סייעו בהקמת מוסדות שונים, ובין השאר, את בית־הספר־היהודי הראשון באסטוניה (1875).

ב־1879 מנה היישוב היהודי באסטוניה כ־4,000 נפש. הקהילה הגדולה ביותר היתה טארטו ואילו טאלין הבירה — השניה. כמקודם בלטו בישוב היהודי שלושת המרכיבים העיקריים: חיילי ניקולאי וצאצאיהם — בעלי תרבות רוסית, יהודי קורלאנד — בעלי תרבות גרמנית, ויהודי ליטא — שהצטיינו בתרבות יהודית שרשית.

עם הקמת מדינת אסטוניה העצמאית בשלהי מלחמת־העולם־הראשונה, גדל שם הישוב היהודי כדי 4,556 נפש (0.04%). כ־200 יהודים השתתפו במלחמת העצמאות האסטונית. לפי מפקד של 1934 — התרכזו 98% מהם בערים ובעיקר בטאלין (2,203), טארטו (920), וואלק (262) ופארנא (248). הרכבם המקצועי־

סוציאלי היה כדלקמן, (באחוזים): מסחר — 30.4, פקידות ושרותים — 24, מלאכה — 14.8, פועלים — 14, בעלי מקצועות חפשיים — 9.5, בעלי מפעלי חרושת — 5.0, בעלי בתים ואחוזות — 1.4, כלי קודש — 0.6.

כשאר שלושת המיעוטים הלאומיים (הרוסים, הגרמנים והשבדים), נהנה גם המיעוט היהודי מאוטונומיה תרבותית רחבה שהופעלה הלכה למעשה מ־1926 ועד סוף תקופת עצמאותה של הארץ ב־1940. לשם ניהול מפעלי התרבות והחינוך היהודיים, הוקמו במסגרת חוק האוטונומיה ועל סמך בחירות כלליות שנערכו מדי 4 שנים על ידי כל הישוב היהודי באסטוניה, הגופים הבאים: מועצת־תרבות שמנתה 27 חברים; מינהלת־תרבות בת 7 חברים; בקהילות הוקמו ועדים מקומיים וקורטוריונים שעסקו בהחזקת מוסדות התרבות והחינוך המקומיים, בעיות רישום וגביית מיסים לשם השלמת המענקים שניתנו מטעם השלטונות לצרכי תרבות. ב־3 בתי־הספר היהודיים היסודיים ובשני התיכוניים, למדו למעלה ממחצית התלמידים היהודים. במספר מקומות פעלו גם בתי־ספר למבוגרים וכן לאותם ילדים שלמדו בבתי־ספר לא־יהודיים. בחירת שפת הלימוד במוסדות הללו הפכה לפולמוס מר בישוב הקטן הזה, בין הציונים שדרשו — עברית, לבין היידישיסטים (ובתוכם גם יסודות שמאליים) שדרשו כמובן — יידיש; המחלוקת הסתיימה בדרך־כלל בפשרות: קיום כיתות מקבילות באותו מוסד בשתי השפות, וכדומה.

פרט לארגון הגג התרבותי־חינוכי של יהודי אסטוניה פעלו בקרב הקיבוץ היהודי הזעיר הזה, מספר ניכר של ארגונים פוליטיים ותרבותיים ובכלל זה אגודות סטודנטים כמו ה"אגודה האקדמאית לספרות ולהיסטוריה יהודית" שנוסדה ב־1884. קומץ החברים היהודים של המפלגה הקומוניסטית, האסורה לפי החוק, ואוהדיהם, השתדלו לפעול ברחוב היהודי באמצעות מסגרות תרבותיות־ליגליות כמו, מועדון "ליכט" ועוד. מבחינה מספרית היתה בציבור היהודי השפעה ניכרת למחנה הציוני ובמיוחד לרביזיוניסטים ולציונים הסוציאליסטים על תנועות הנוער שלהם, בית"ר ו"השומר־הצעיר (נצ"ח)". פרט למסגרות ציבוריות לקיום מצוות דתיות, כמו, חברא־קדישא ודומות להן לא היתה קיימת שם כל התארגנות פוליטית של יהודים דתיים, וזאת כנראה עקב מספרם הזעום.

אם כי מצבם של יהודי אסטוניה היה שפיר, בדרך־כלל, מבחינה כלכלית וזכויות האזרח, הרי בגלל מספרם הקטן יחסית, לא הצליחו להוציא לאור עתון יומי יהודי. חלק מהיהודים המקומיים הסתפקו, על כן, במוספים "אסטוניים" מיוחדים של עתונים יהודיים מליטא. עם זאת הוצאו באסטוניה לאור במשך תקופת עצמאותה, עשרות פרסומים בנושאים שונים, מרביתם מטעם מינהל התרבות והקהילות והארגונים האחרים ביידיש, ברוסית ובעברית.

יהודי אסטוניה — קורות ונתונים משנות מלחמת העולם ה־2

מסוף שנות השלושים הוגברה באסטוניה פעילותם של חוגים לאומניים קיצוניים כמו חברי ארגון ה"וואפס" (ליגה ללוחמי החופש), שהשתתפו בשעתם במלחמות העצמאות של אסטוניה וחוגים אחרים. חלקם, בייחוד אלה שנתמכו על ידי גרמניה הנאצית, השתתפו בפועל בהפצת תעמולה אנטישמית, ואף היו

מעורבים בתקריות נגד יהודים מקומיים. תופעות אלה וכן עובדת הידוק הקשרים בין אסטוניה לגרמניה הנאצית (כמו החוזה לאי־התקפה שנחתם בראשית 1939), החרידו משלוותם את יהודי אסטוניה, שעד כה ישבו בה לבטח. חדירתה הפוליטית והצבאית של ברה"מ לארצות הבלטיות (ולאסטוניה בכלל זה) בסוף אותה שנה, והמלחמה הסובייטית־פינית, הגבירו את חרדתם עוד יותר, אך מחמת הגיתוק ההולך וגובר של אסטוניה מהעולם החיצון, בגלל מאורעות אלו, כמעט ולא היו סיכויים ריאליים לעזוב את הארץ.

אם כי בין קהל המפגינים לכבוד כניסת הצבא־האדום, ביוני 1940, בלט מספר קטן של יהודים מהמחנה הקומוניסטי ואחד מהם אף הניף את הדגל האדום מעל מצודת־העיר, הרי רוב הציבור היהודי נותר נבוך עקב הארועים המהפכניים. אמנם, תוך תהליך הסובייטיזציה נפגעה בצורה חמורה, מבחינה כלכלית, רק שכבה כלכלית קטנה בציבור היהודי, עם זאת איבד המיעוט היהודי על כל גווניו את מסגרת האוטונומיה, ממנה נהנה בצורה מוחשית ושעליו היתה גאוותו. למעשה נותר רק בית־ספר אחד בטאלין בו המשיכו ללמד יידיש וגם זאת באופן מוגבל. בגלל האופי החילוני של הישוב היהודי באסטוניה, נפגע הוא פחות מהאסטונים במסע הרדיפות האנטי דתי. פרט לקשר מכתבים רופף עם קרובים מעבר לים, נותק כמעט כל קשר עם הישוב היהודי הקטן הזה כפי שקרה ביחס לקיבוצים יהודיים אחרים שסופחו לברה"מ. בגלל משקלם המספרי הקטן מאוד במדינה או מתוך סיבות אחרות, לא נכללו יהודים במוסדות הסובייטיים הנבחרים בארצם, עם זאת נתמנו כמה יהודים, במיוחד בעלי רקע קומוניסטי או מוצא פרולטרי, לעמדות ממלכתיות חשובות, כולל מוסדות הביטחון הפנימי.

אם כי חברים לשעבר במפלגות הציוניות והאחרות, אשר פוזרו מיד עם כניסת הסובייטים, נמנעו בדרך־כלל מכל המשך של פעילות ומכל שכן מעבודה מחתרתית, הרי לא נמנעו שלטונות הביטחון מלבצע מאסרים בין מנהיגים ציוניים לשעבר, כפי שעשו זאת בקרב המנהיגות הפוליטית האסטונית. בין הנאסרים היהודים היו ראש ההסתדרות הציונית החדשה באסטוניה (בזמן המלחמה הוצא להורג באוראל שבברה"מ) וכמה מפעילי בית"ר. ביוני 1941 סמוך לפלישה הנאצית הוגלו מאסטוניה, במסגרת ההגליה ההמונית הכללית, גם חרשתנים ובעלי בתי־מסחר יהודיים, וכן פעילים לשעבר של המחנה הציוני וותיקי מלחמת־העצמאות האסטונית ואחרים שהוגדרו כ"יסוד חברתי מסוכן" — הם ובני משפחותיהם — כ־500 איש. חלק מראשי המשפחות נכלאו במחנה אסירים "צפון אוראל" שבאזור סווארדלובסק, ואילו בני ביתם שהוגלו עמהם, גורשו לחבל נָארים על יד הנהר אוב Ob שבסיביר. רבים מאוד מהם נספו מרעב, מחלות ותאונות בעבודות־הפרך.

תוך כמה ימים מפלישת הנאצים לארצות הבלטיות הוחל באסטוניה בהקמת "בטליוני מחץ" למלחמת־מאסף בצבא הפולש וכן בלאומנים האסטוניים שפתחו במלחמת גרילה נגד הצבא־האדום הנסוג. בין 9,000 הלוחמים בשורות בטליונים אלה היו לפחות 120 יהודים (1.1%) דהיינו פי שלוש משיעורם באוכלוסיה. בדרך־כלל היו אלה צעירים בגילים 20—25, בעלי רקע מגוון ביותר: צאצאיהם של חיילי ניקולאי מצד אחד ושל מלמדים מליטא מצד שני. רובם הגדול

נספה בקרבות המאסף המרים. כמה מהם פצועים קשה שלא הספיקו לפנותם לעמקי רוסיה, הוסגרו בידי אסטונים מקומיים לגרמנים, ואלה רצחום.

משהכריזו השלטונות על פינוי סוגים מסוימים מן האוכלוסיה האזרחית (כגון, צוותות מפעלים, עובדי־מדינה ומשפחותיהם, גברים מעל לגיל 50, וכדומה), השתדלו יהודים רבים למצוֹת אפשרות זו ולא פעם נדרשו מאמצים ויוזמה רבים על־מנת לקבל את רשיון היציאה.

בדרך כלל נענו השלטונות לכך ואפילו לאחר שכל אסטוניה נכבשה כבר והפינוי התנהל בשיירות של אניות מנמל טאלין הנצורה לכיוון לנינגרד או קרונשטאדט. מאידך גיסא נמצאו יהודים שלא ניצלו את אפשרויות הפינוי (ובמקומות לא מעטים גם למרות הפצרות קרובים וידידים), אם מסיבות אובייקטיביות (כגון, גיל גבוה, מחלה, נכות וכדומה), או משיקולים שונים אחרים.

עד הכיבוש הגרמני הצליחו כ־3,000 יהודים לצאת מאסטוניה, אם ביוזמתם האישית ואם במסגרת קבוצות הפינוי המאורגנות, והתרכזו באזורי צ׳יליאבינסק, אוליאנובסק, הרפובליקה האוטומנית הצ׳וּבַּאשית ומקומות אחרים במרכז רוסיה וכן באסיה המרכזית. כ־200 מהם שרתו כקצינים וטוראים בקורפוס האסטוני ה־8 בצבא־האדום, שכלל את הדיביזיה ה־7 וה־249. עשרות רבות מתוכם נפלו בקרבות, ובמיוחד בעת מהלך השיחרור של אסטוניה בסוף 1944. יהודים בודדים (ביניהם נערה) שהוחדרו לאסטוניה במהלך המלחמה למטרת פעילות דיברסאנטית ופוליטית, ניספו בידי הגרמנים והאסטונים.

מבין למעלה מ־1,000 היהודים שנותרו תחת הכיבוש הנאצי באסטוניה, נאסרו ונרצחו בתחילה אלה שגרו בערי השדה. במידה רבה בוצעו המאסרים והרציחות בידי פלוגות ההתגוננות העצמית האסטונית ובפיקוח האיינזאצקומאנדו 1/A שבראשו עמד שטורמבאנ־פירר אס.אס. ד״ר מ. זַאנדבַּרגר. יהודי טאלין והסביבה שרוכזו במחנה חַארקוּ נרצחו שם בספטמבר 1941. כמה מאות מיהודי אסטוניה הועברו למחנה על יד פסקוב שברוסיה והומתו שם לאחר מכן. כתוצאה מכך כבר לא נמצאו יהודים באסטוניה בסוף 1941, פרט לבודדים שעדיין הסתתרו במקומות שונים. לימים נתפסו גם אלה (כולל אפילו בני זוג של אסטונים) והוצאו להורג.

בשנים 1942—1943 הובאו לאסטוניה בשלבים שונים למעלה משתי רבבות יהודים ממקומות שונים באירופה: מפינלאנד (שבויים סובייטים), מטרזינשטאדט, מגרמניה, מלטביה מבִּיסטריצַה, מצרפת ובמידה רבה מגיטאות וילנה וקובנה שבליטא. חלקם נרצחו מיד בבואם, והאחרים הוחזקו בעשרות מחנות־עבודה והועסקו בעבודת־פרך בעיקר במיכרות. מרביתם נספו ממחלות, טרור, רעב וקור.

עם התקרב הצבא האדום למחנות אלה פונו כ־3,000 היהודים ששרדו בהם למחנה־ריכוז שטוּטהוֹף שבגרמניה ולמקומות אחרים. כמה מאות בלבד מהם נותרו בחיים לאחר המלחמה.

עם שחרור אסטוניה בסוף 1944 נתגלו שם כ־100 שרידים מיהודי חוץ לארץ, בעיקר ממחנות קלוגא ולאגֶדי, אשר מרביתם ניצלו ברגע האחרון מהטבח שערכו הגרמנים ערב נסיגתם. מבין יהודי אסטוניה עצמם שנותרו תחת הכיבוש הנאצי, שרדו אחדים בלבד.

חלק ניכר מבין יהודי אסטוניה ששהו בברה"מ כפליטים, וכן אלה שנותרו בחיים לאחר שירותם בצבא, חזרו לארצם כבר ב־1944/45 והתרכזו בעיקר בטאלין הבירה. מאוחר יותר חזרו גם מקצת מן הגולים, לימים הגיעו לאסטוניה יהודים סובייטיים רבים מחלקים שונים של ברה"מ. לפי מפקד 1959 היו באסטוניה 5,436 יהודים (0.5%), 1,000 מהם (19%) הצהירו על יידיש כשפת אימם. ניתן להניח כי האחרונים הם רובם ככולם תושבי אסטוניה מלפני מלחמת העולם ה־2. חלקם עלה לישראל לאחר מלחמת־העולם־השניה.

ביבליוגרפיה נבחרת

אווצינסקי, לוי בן דובער יונה: די געשיכטע פון די אידן אין לעטלאנד פון יאר שכ"א—תרפ"ג (1561—1923). ריגע, 1928.

אליאב, בנימין: ליטא, לטביה, אסטוניה. בתוך: י. צור, התפוצות: מזרח אירופה, ע' 97—118.

אליאב, ב.; בובה, מ.; קרמר, א.: יהדות לטביה, ספר־זכרון. תל־אביב, תשי"ג, 458 עמ'.

אמיתן—וילנסקי, אלה: יהודי אסטוניה. תל־אביב, 1970.

אנין—שאץ, מ.: די אידן אין לעטלאנד. ריגע, 1924.

ארד יצחק: וילנה היהודית במאבק ובכליון. תל־אביב, 1976.

אשרי, אפרים: חורבן ליטע. ניו־יארק—מאנטרעאל, 1951.

בובה, מענדל: יידן אין לעטלאנד. תל־אביב, 1972.

בובה, מנדל: פרקים בתולדות יהדות לטביה. תל־אביב, 1956.

בראון צבי א', לוין דב: תולדותיה של מחתרת — הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השניה, ירושלים תשכ"ב.

גאר, יוסף: באלטישע לענדער; ליטע, לעטלאנד, עסטלאנד. אלגעמיינע אנציקלאפעדיע, יידן, I, ניו־יארק, 1964, ע' 322—404.

גאריין, ש.: סטאטיסטיק פון דער יידישער באפעלקערונג אין עסטי. טאלין, 1936 (עברית—יידיש—אסטית).

גענש, נתן: ביבליאגראפיע פון יודישע דרוק־אויסגאבן אין עסטי. טאלין, 1937.

גרפונקל, ל: קובנה היהודית בחורבנה. ירושלים, 1959.

דבורז'צקי, מ.: מחנות היהודים באסטוניה 1942—1944. ירושלים, תש"ל.

דער אידישער נאציאנאל ראט אין ליטע, 1920—1922. קאוונע, 1922.

זיו, ב: היהודים בארצות הבאלטיות. העולם, XXX, תש"ב, חוברת 10, ע' 79; חוברת 11.

יהדות ליטא, כרכים: א'—ד'. כרך א': תל־אביב, 1959. כרך ב': תל־אביב, 1972. כרך ג': תל־אביב, 1967. כרך ד': תל־אביב, 1984 (תחת מכבש הדפוס).

ירושלמי, א': פנקס שבלי — יומן מגיטו ליטא 1941—1945.

לוין, דב: לוחמים ועומדים על נפשם: מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941—1945. ירושלים, תשל"ה.

לוין, דב: עם הגב אל הקיר — לחימת יהודי לטביה בנאצים 1941—1945, תל־אביב, תשל"ח.

לוין, דב: מדיניות ברה"מ כלפי הארצות הבלטיות, בתוך: בעיות בינלאומיות, כרך י"ז, מס' 2 (34) סתיו 1978, עמ' כ"ז—מ"ג.

לוין, דב: בין הפטיש והמגל — אסופת מאמרים על היהודים בארצות הבלטיות תחת השלטון הסובייטי במלחה"ע ה־2. ירושלים, 1983.

לוין, דב (עורך), פנקס קהילות לטביה ואסטוניה. בהוצאת יד ושם (בהכנה).

לזר (ליטאי) חיים: חורבן ומרד. תל־אביב, תש״י.
מאריין, יצחק: 15 יאר לעטלאנד. ריגע, 1933.
נשמית, שרה: מי רצח את יהודי ליטא, למרחב, 23.9.1958.
סארין, ע.: היטלערישער רויב און מארד אין ליטע. מוסקבה, 1943.
סודארסקי, מענדל; קאצענעלענבאגין, אוריה; קיסין, י.; עורכים: ליטע, I ניו־יורק 1951; II. לייקאוויטש, עורך, ליטע, II תל־אביב, 1965.
קורצ׳אק, רוז׳קה: להבות באפר. מרחביה, 1965.
קמזון, י. ד.: יהדות ליטא, תמונות וציונים. ירושלים, תשי״ט, כ״ב.
קרוק, הירש: מן הגניזה האסטונית. ילקוט מורשת, ב׳, (1964), עמ׳ 48—59.
שוחט, עזריאל: ראשיתה של האנטישמיות בליטא העצמאית. יד ושם, ב, תשי״ט, ע׳ 7—44.

יעקב רותם

יאנוש קורצ׳אק — הכהן הגדול של רפואת־ילדים

יאנוש קורצ׳אק
נולד בוארשה
נרצח בטרבלינקה
רופא
סופר
מחנך
יהודי
פולני
עבור הילד
לא פרופסור
לא קתדרה למדעי החינוך
לא במה לנאומים על...
סמכות ל...
שמשות מנופצות, מגבות קרועות
שיניים כואבות
אצבעות קפואות

שעורה בעין
מפתחות שאבדו
ספר שנגנב
תפוחי־אדמה
לחם
דמעות
צחוק
שינה
סמכות כלפי
אהרון ניימייסטר
שמעון יעקובוביץ
סטשק קובלסקי
ואחרים
האיש נולד לפני 100 שנה
1878
ב־22 ביולי

מאת אריך דאוזגרות מתוך Janusz Korczak, Pestalozzi aus Warschau.

קטע זה מספרו של דאוזגרות מובא כאתחלתא לדברי. יש בו בקטע מופלא זה מין חתך פיוטי לפעלו של קורצ׳אק על דרך של הבזק. לא אתייחס הפעם לתפיסה על קורצ׳אק "כפסטאלוצי של וארשה" — הדבר נעשה כבר בכמה הזדמנויות, בעל פה ובכתב, ואני מקווה שהזרע לשינוי ראיה קפחנית זו של קורצ׳אק ייקלט והנבט ינבוט.

אתייחס גם הפעם אל קורצ׳אק הרופא. הנך מתפתה לראות בו אם "בוחן כליות ולב", או כהן גדול של רפואת־ילדים. ראייה זו את קורצ׳אק ככהן גדול,

מעלה על כן הילה מוסרית העוטה את נושאו, ביחוד בזמן הסגידה למולך הטכנולוגי הכל־יכול, המשתלט על חיינו מסוף העולם ועד סופו.

קורצ׳אק מעולם לא נפרד מהרפואה. הוא עסק בה באורח מעשי עד יום מותו. עשיה טהורה, נאמנה, חדורה אותה רוח רפואה אמיתית, ללא זוהר חיצוני, ללא זרקורים. תמיד הדגיש במקום ראשון את הרופא שבו ורק אחר כך — את המחנך. כרופא חבק בעיות גדולות, קליניות, והוא קלינאי ללא קליניקה; אולם הוא לא בז גם לקטנות בהכריזו על עצמו שהוא ממש מומחה להוצאת שביבים מאצבעותיהם של ילדים, גופים זרים מעיניהם וכיו״ב.

קורצ׳אק לא הקים אסכולא הגותית, בדומה לסוללי־דרך במישור תיאורטי, אבל היטיב לראות בעיני רופא חודרות את המתרחש בילד, ברבדי נפשו ובמערכות גופו כאחד. לא שם פדות בין הגוף והנפש ובכל הלך בעקבותיו של אפלטון בכרמידס. לא הלך שולל אחר מושג: סטנדרד של ילד, וראה בכל ילד אישיות בפני עצמה, וקבוצת ילדים לא היתה עבורו כפל של ילד אחד. הוא ראה את הנורמאלי בגיוונו הבלתי נדלה ודיבר על ״הסימפוניה של הנשימה של הילד״, לאו דווקא בקשר עם אסתמה, ובכך הקדים את הודעתו המקורית של פרנק לפיה ״קיים גיוון ללא גבול של התבנית האנושית״. בחתירתו לתחום בין הנורמאלי והחריג נעזר קורצ׳אק על ידי חמשת מכשירי בדיקה קלאסיים שנדחקו הצידה במידה מסוימת בעידן הטכנולוגי, הלא הם חמשת החושים שבהם, וכמעט אך ורק בהם, נעזר הקלינאי של יום אתמול. סמל עבודתו של ״הדוקטור הזקן״ היה החלוק הלבן שבו הילך יום תמים, דבר שהישרה ביטחון ואמון על כל סובביו.

קורצ׳אק חי בתקופה הנראית לנו רחוקה מאוד מתקופתנו. תקופה שבה הרופא פעל עדיין ללא אידיאולוגיה ובולמוס מכשירני. נעדרו בזמן ההוא פיתויים חיצוניים, לא היתה אז הבהלה למאמרים כאסקופא לקריירה רפואית־אקדמאית, לפרסום עבודות ויהי מה (to publish or to perish), לכינוסים, כשהפציינט נדחק לעתים (לא תמיד, למרבה המזל) לקרן־זוית ומהווה אז ״בשר מאמרים״. היה נאמן ״לנקודה הרפואית״. הרפואה מילאה אותו, היוותה את יריעת חייו והתמזגה בצורה מופלאה עם החינוך, בבחינת תאומים סיאמיים, אלא שהרפואה היא האח הבכור...

קורצ׳אק לא טיפל במחלה. הוא טיפל בילד, אבי־המבוגר, במכלול בעיותיו, במגוון הארועים היום־יומיים, על האורות והצללים שלהם, השמחות והיגונות, העליות והמורדות. בל נשכח: ״הילדות המאושרת״ נראית רק מבעד לפריזמה של מבוגר ובריחוק של שנים. הילד הנתון בתוך צבת ואש צולבת של ארועים הנוגעים ופוגעים בו — והוא רחוק מלהיות מדושן עונג, והוא נאבק על יומו ועל לילו, על עצמיותו וחרותו. מאבקים אלה היו נהירים לקורצ׳אק. הוא הושיט יד לילד, כרופא, כאדם, כידיד; היה ער לעובדה שבפיענוח מצבו החריג של הילד (קרי מחלה) יש ״למהר לאט״ — לפי הסיסמה הרומית.

״את התופעות הריני קובע ללא התרגזות, לילד יש חום, הילד קפריזי, הריני מוריד את החום, בהרחיקי במידת האפשר את הגורם, מרחיק אני את לחץ הקפריזה, ככל האפשר...״

כאמור, אין קורצ׳אק מציב מחיצה בין מחנך לרופא: ״המחנך חייב להיות

גם מטפל בחולים. אסור לו לזלזל בתפקיד זה או להשתמט ממנו: הילד המרטיב, הילד המקיא, בעל האוזן הזבה, הילד שהתלכלך, שגופו נתכסה תפרחת — בכל אלה עליו לטפל, לרחוץ, לחבוש..."

והוא ממשיך: "מחנך שרגליהם המלוכלכות של הילדים מעוררות בו בחילה... המוצא כינה על דש מעילו, יואיל נא לחפש לו מקום עבודה בחנות, במשרד, בכל אשר ירצה... אם משתכר אתה את לחמך בבחילה, אין תפקיד שפל מזה..." ושנאת הזוהמה אין בה כדי להצדיק את אמתלת ההתחמקות: "אתה משקר: בפיך, בריאותיך, בדמך, נושם אתה את האויר שקלקלוהו הילדים. מחטא זה בו עלול המחנך לחטוא, הצילה אותי פעולתי הרפואית..." (ההדגשה שלי — י'ר'). מלים כדרבנות. לא המחנך הציל את הרופא ושמר על נוגה מקצועו, אלא הרפואה, כדבריו של קורצ'אק עצמו, היא שהצילה את המחנך מפני חטא קרדינלי! במשפט זה טמון האני מאמין של קורצ'אק ואלפי מאמרים על קורצ'אק המחנך, "מחנך המחנכים", "הפסטלוצי של וארשה" לא ישנו כאן דבר וחצי דבר.

דרכו החינוכית הושתתה על בסיס רפואי מוצק, והוא:

1. הסתכלות
2. דיאגנוזה (זהירה)
3. תרפיה (חסרת אשליות)

אלה אושיות המדע הרפואי ולא הדיסציפלינה החינוכית. וייאמר לזכותו של שמעון זקס המחנך, שפרט נקודות אלו בספרו על קורצ'אק בהדגשה המעידה כמאה עדים על אמיתות תפיסתנו.

פרט מעניין: קורצ'אק בילה שעה ארוכה במיון ממחטות מלוכלכות, והוסיף ואמר: "איזה כרטיס ביקור נפלא מהווה ממחטה מלוכלכת של ילד..." הדבר מזכיר, mutatis mutandis, את ה־Stuhlvisitten של שנות ה־20־30 שבהן העריך רופא־הילדים את מצבו של הילד שלקה בשלשול לפי ערמת החיתולים המלוכלכים... והיה פורס חיתול אחר חיתול ובוחנו (האנגלוסכסים כינו פעולה זו stool gazing — לטישת עינים בצואה).

הוא אשר אמרנו: גם בחינוך ובלבטי גידול־בנים נעזר קורצ'אק על כל צעד ושעל בגישה רפואית ובכלים רפואיים: "כשם שיש ברפואה תורה של הכרה והבנה, כן מן הראוי שתהיה בפדגוגיה דיאגנוסטיקה של החינוך, המבוססת על הסתכלות. הסבר, הסקת מסקנות תוך צרופי המרכיבים בדרך של קוורדינציה". נקודת המוצא של קורצ'אק ברורה כאן למדי. לא נדרש שום מאמץ אינטלקטואלי ולא כפיפת עובדות, חלילה, כדי להציג את קורצ'אק במלוא זוהרו, במלוא "כהונתו" הרפואית. תמוה על־כן, מדוע כל אלה עברו בין השיטין של הערכה ו"הציונים" שניתנו לקורצ'אק זכו לכל היותר למס־שפתים.

כל הדיאגנוסטיקה החינוכית של קורצ'אק — אם ניתן לומר כך — התבססה על תסמינים (סימפטומים), על הגישה הרפואית. מכאן, כפי שמעיר זקס, השתעבדותו (הדגשה — י'ר') כמעט לרישומים, ללוחות, לדיאגרמות, לסיכומים ועוד).

בערוב ימיו והוא אז אדם חולה, שבור ורצוץ ותפוח־רעב, כותב קורצ'אק: "לילה כעת. על הילדים הישנים ערכתי תצפיות ורישומים למאות. ב־31 מחברות עבות רשומים אלפי קטעי חיים חשובים ביותר. איך אפשר להשאיר את החומר

הכולל מאות דיאגרמות של שקילה, מדידה ותאריכים מחיי הילדים ללא תשומת־לב?" ועל כן תותר נא לנו השאלה הרטורית: מחנך או רופא? אולי שניהם ביחד, במזיגה מופלאה של רופא ומחנך, על דרך של הא־בהא־תליא, כשרובד אחד משלים ומעשיר את השני והם מהווים יחידה אורגאנית אחת. מעניין שבספרו "מלך מתיא על אי בודד" לועג קורצ'אק למחנך היודע הכל, מיד, ללא היסוס וללא זהירות (זקס), שעה שהוא קורצ'אק (הרופא) העדיף את "היושר שבהיסוס" ויצא חוצץ נגד "מחשבות מוגמרות" בטענו, ש"יש מחשבות שאתה חייב ללדת אותן בעצב וביסורים" והן־הן הקובעות..." האם תחלצי, האם שד או עטין... האם תדריכי אותו או תגררי ברצועת כפיה..."

הוא היה זהיר, כאמור, ומהסס ושוקל שקול היטב בקביעת דיאגנוזה. למרות "פולחן" הרישומים שלו, לא נחפז ולא נכנע לקסמם הכוזב לא פעם של מחקרים מסוג זה או אחר. לא נמנה עם "החיריקיסטים" לפי הביטוי השלונסקאי, לא צלל בים של פרטים בלתי חשובים ולא הסיק מפרט זה או אחר לגבי הכלל, לגבי המכלול.

היה ער ל"סימפוניה של נשימות הילדים הישנים", היה ער ל"כל גוון של נשימה" (זקס). "קשה להתמצא — כתב — ולהגיע למסקנות. הילד דומה לנייר קלף או מסמך עתיק־יומין, מכוסה כולו כתב חרטומים זעיר שקשה לפענח את אותיותיו". אולם קורצ'אק ידע לפענח כתב־סתר זה הטבוע בכל ילד והשונה בכל ילד. בדרך אסוציאטיבית עולה בזכרונך יומרתו של היינריך היינה להבין את שפת הכוכבים כש־"...keiner der Philogen... kann diese Sprache verstehn..."

את קורצ'אק הנחתה בהבנה זו של ביטויו של הילד, אהבתו לילד, לא המתקתקה, הסכרינית חלילה, אלא אהבה כנה, אלמנטרית, לא ראוותנית, אהבה שאינה עוטפת את הילד בפוך של חסות־יתר, אלא מכשירה אותו למאבק החיים, ביודעו שכאזרח במדינה יש לילד לא רק זכויות אלא גם חובות. קורצ'אק חדר לפני ולפנים לאותו קונטינגנט ששמו הילד. אפשר להכביר על כך דוגמות אין ספור, ניטול אחת בלבד על דרך של "דגימה רפואית":

בגיל 61 כותב קורצ'אק ליוסף ארנון, בין היתר: "נפלא היה חודש יולי, 20 ילדים חדשים שעליך לקרוא בהם כמו ב־20 ספרים שנכתבו בשפה מוכרת למחצה, ספרים שהושחתו מעט, דפים חסרים, חידון, תשבץ — שוב כמו לפני שנים; סנדלים שאבדו, קוץ ברגל, ריב ליד נדנדה, ענף שבור. ישנתי בחדר־בידוד — עם ילדים חולי אדמת. עייף עד תום נאלצתי (לא כתב הצלחתי — י'ר') סוף־סוף להרדם. אמרתי לעצמי: חבל. עוד 10 דקות, להקשיב לנשימה, לשיעול, לגניחות. ומה רבה החכמה בשיעולים מתוך שינה — מאבק עם הזיהום, עם הגרוד, עם הזבובים..." באנליזה האופיינית לו, גורס קורצ'אק: "יש תינוקות סבלניים פחות וסבלניים יותר, מכוח סגולה מורשת, בלי כל קשר להרגשתם העצמית. אצל האחד די לנו ביחידה אחת של מיחוש כדי שיפיק תגובה בת 10 יחידות צעקה, ואילו השני יגיב על כל 10 יחידות מיחוש ביחידה אחת של בכי".

לא רחוק מניתוח מקורי זה של קורצ'אק נמצא תאור בכיו של התינוק על גוני־גוניו. כל אלה ושפעת אחרים הם פרי הסתכלות קלינית מעמיקה, בבחינת

תפיסת השור בקרניו, ללא חינגת מעבדה ומיכשור, ללא השתכרות מ"מקרים מעניינים", האופיינית לזמנים המודרניים.

חוש הסתכלות זה של קורצ'אק היה מעודן וחושף רבדים. "בכל תנועה חדשה דומה התינוק לפסנתרן, הזקוק להרגשה עצמית טובה. לאיזון נפשי שלם, כדי לבצע בהצלחה יצירה חדשה..." לא סגד ל"ילדי פלא". "טיפשונים מתחילים לפטפט במוקדם וחכמים יש שאינם מדברים תקופה ממושכת..." בכך הלך בעקבותיו של סוקרטס. בעידן הרדיפה והאופנה של גילוי "גאונים" ו"ילדים מחוננים" — טוב לזכור אמיתות קורצ'אקיות אלו. הוא לא ראה את הילדים ראיה קוטבית, בבחינה או־או... "כאילו דנו, כדבריו, על מים לפי רתיחה וקפיאה..." וכך יכולנו לשאוב מלוא חפניים מאותו מעיין מפכה של חכמתו של קורצ'אק ולזכות בתמרורי דרך והשראה בארחות חיינו המקצועיים והאנושיים. והזרקור הוא אמונתו של קורצ'אק ב"מוסר כהרגל", כמשהו טבעי. הטבוע באדם ולא נשלף לצורך ראוותנות.

וכיום?

המונח "אחות רחמניה" אינו קיים עוד. המונח "רופא מסור" הפך מטבע לשון שחוק וסטראוטיפי כלשהו, מין קלישאה. הדמות האמורה להנחות, להצית גץ של להט עשיה, לזרוע נבט של גישה אמיתית ופתיחות כלפי החולה, היא זו של רופא שאיכפת לו. איכפת לו לא על האבחנה כמטרה בפני עצמה, אלא כדרך לשרות האדם הסובל, המוכה, המתייסר. איכפתיות, הרואה את הפציינט לא בהבזק של בדיקה וקביעת אבחנה אלא in toto, כל־כולו, על מכלול בעיותיו, חלומותיו, מצוקתו, רקעו המשפחתי, אכזבותיו, עיסוקיו.

ה־Credo של קורצ'אק חובק ציפיות אלו. "אני מאמין" זה אינו פתיטי. הוא שזור בין אלפי משפטים המיושמים הלכה למעשה, שהם בבחינת כלים שלובים. אפשר לראות בקורצ'אק התגשמות אותה סיסמה מפעימה מימי הרנסנס, ..."הנני אדם, ושום דבר אנושי אינו זר לי..." כזה היה קורצ'אק, הרופא, הכהן הגדול של רפואת ילדים.

אריך דאוזנרות רואה בקורצ'אק קדוש לא־נוצרי ואילו הנס רוס — את אחרון הקדושים החסידיים. ואם נטווה במישור זה את מארג הדמיון, הרי יורשה לי לצטט את דבריו של דב סדן על קורצ'אק כפי שהובאו בספרו "אבני גבול" (1964, ע' 212), וכך דיוקם: "המאמין במעבר־מזה רואה בעליל את ישיבתו של ר' לייזר חיים גולדשמידט בפמליא של מעלה — לשמאלו ר' זושא, שבכי תינוק נשמע לו ממרחקי־מרחקים והפגתו קורעת את פרגוד־המעצור לתפילת כל נדרי שתתקבל, לימינו ר' משה לייב מסאסוב שאמר: מי שאינו יודע ללקק בלשונו עד גמירה שחינו של ראש תינוק אין בו קורטוב של אהבת ישראל".

קורצ'אק אוהב הילדים, בחברתם של אוהבי ילדים ר' זושא שבגלל בכיו של ילד אֵחר לכל נדרי, ור' משה לייב מסאסוב שדרש התנהגות אנושית נועזת כלפי שחינו של ראש תינוק... בחבורה אחת.

קורצ'אק היה אגדה בחייו, הפך לאגדה בצעדו את הצעדה האחרונה עם 200 ילדים לטרבלינקה, הפך לאגדה בפי העם גם אחר מותו.

אליהו שמואל אביהר

השמדת־עם בתורות האנטישמיות של המאה ה־19

השמדת־עם בהיסטוריה האנושית לאור האמנה על הגנוסייד

ייתכן מאוד שיש משהו אנכרוניסטי בנסיון לדון על האנטישמיות במאה ה־19 בהקשר לנושא של "השמדת־עם", הידוע בלועזית כ־genocide, שם המהווה צירוף של המלה היוונית genos שפירושו גזע, עם או שבט, והשורש הלטיני cide, המציין הרג. המושג הזה נטבע, אגב, לראשונה על ידי רפאל למקין, משפטן אמריקאי־יהודי (במאמרו "Genocide, a new International Crime", שהופיע בכתב־עת צרפתי Revue Internationale de droit penale בשנת 1946). למקין היה אחד משלושת המלומדים שניסחו את "האמנה בדבר מניעתו וענישתו של פשע השמדת־עם", אשר נתקבלה ואושרה על ידי עצרת האו"ם ב־12 בינואר 1951.

המשפטן נחמיה רובינסון, מחבר הערך "האמנה בענין השמדת־עם" שבאנציקלופדיה העברית[1] אומר, כי הרקע לאמנה הזאת נעוץ "בתגובה הכללית על פשעי הנאצים כלפי העם היהודי" ולדעתו קיים קשר ישיר בין האמנה לבין משפטם של פושעי המלחמה הנאציים בפני בית־הדין־הצבאי־הבינלאומי בנירנברג. יחד עם זאת מציין רובינסון שהשמדות המוניות אינן המצאה היטלראית במאה ה־20, וכי "בתולדות האנושות בוצעו גם קודם לכן השמדות המוניות", אולם "אף אחת מהן לא הגיעה מבחינת הממדים והתכנון לטבח שנערך ביהודי אירופה על ידי הרייך השלישי". ואמנם היו בהיסטוריה השמדות המוניות כדוגמת אלו של האוכלוסיה היוונית או הארמנית על ידי התורכים, ואם להתייחס לתקופות מרוחקות יותר כגון זו של כיבוש אשור, טמרלאן, ג'ינגיס חאן, או של הצלבנים בדרכם לכיבוש קברו של ישו. עם זאת עובדה היא שבין כל מסעי זוועה אלה בתולדות האנושות יש אחת ויחידה החוזרת על עצמה במשך כאלפיים שנה בתדירות ובעצמה, והיא רדיפת היהודים, המסתיימת בדרך־כלל ברצח המוני של חפים מפשע ומחוסרי־ישע — גברים, נשים, זקנים וטף, ובכל פעם בהיקף זה או אחר, בהתאם לנסיבות. אם, לדוגמה, בשנת 1931 בעיירה הפולנית

פשיטיק נרצחו על ידי פורעים, ביום שוק בהיר אחד, "רק" 12 יהודים, הרי אין ספק שבפרופורציה ארצית התחולל שם רצח המוני, משום שבאותה שעה לא נמצאו להם, לרוצחים, יותר יהודים מתחת ליד, ולולא זאת הם היו מוכנים ומזומנים לרצוח מספר גדול מזה פי כמה.

מסקנתנו היא אפוא שענין הרצח ההמוני, ולא רק לגבי היהודים, איננו בדיעבד פונקציה של מספר הקרבנות הנרצחים, אלא בעיקר של כוונות ההמון או, במידה רבה יותר, של מנהיגיו המובילים אותו לבצע את זממם של השמדה פיזית. התורות האנטישמיות של המאה ה־19, ביחד עם כל המטען ההיסטורי הכבד והנמשך, שמנסחיהן השונים ירשו וטיפחו אותו כמיטב יכולתם, אלה היוו את הרקע האמיתי, המעשי, עם יסודות של סיבה ומסובב, לבנייתה של האידיאה הנאצית, והנוהים אחריה קיבלו ברצינות מוחלטת את הכל מה שנאמר ונכתב על היהודים במשך של כ־100 שנים בטרם עלה היטלר לשלטון בגרמניה.

נראה לנו כי מצוי עוד אלמנט אחד חשוב באמנה על השמדת־עם, המסתמך על הראיה הרטרואקטיבית, המצדיקה את ניתוח הרעיונות שהופצו על ידי האנטישמים במאה ה־19, והמאפשר להתייחס אליהם כאל שער הפתיחה, מין פרליוד, כביכול, לשואה הגדולה: בסעיף 2ב' של האמנה נאמר שהשמדת־עם פירושה ביצועו של מעשה "גרימת נזק חמור, בגוף או בנפש לאנשים הנמנים עם הקיבוץ" (הכוונה לקיבוץ לאומי, אתני, גזעי או דתי). השאלה היא מהו הפירוש של "נזק חמור בנפש"? האם התורות שהופצו ברבים על ידי האנטישמים לא גרמו נזק נפשי חמור לאנשים שקראו אותן מעל דפי העתונים, או שמעו אותן באסיפות־עם ובנאומי הסתה בפרלמנטים, או בכל מקום אחר? והרי אלו היו תופעות תכופות למדי במאה ה־19 ואף נמצאה להן תפוצה גדולה, למרות שלרשותם של המסיתים עדיין לא עמדו אמצעי תקשורת המוניים כבימינו.

קיים אפוא יסוד מלא ומבוסס לבחון את מהותן של התורות האנטישמיות האלו ולהעמידן למשפט ההיסטוריה מנקודת ראותו של פשע השמדת־עם פשוטו כמשמעו. הבעיה היא שאין בידינו כל מכשיר מדעי היכול למדוד את האימפקט של הסתה הנשמעת ברבים על נפשו של האדם הבודד. הנושא הזה הוא פסיכולוגי במהותו ומותנה בתגובה אישית של כל פרט ופרט בהתאם לרגישותו. אמנם אפשר גם לטעון את ההיפך מכך, דהיינו שבהשפעת התעמולה האנטישמית הזדונית וההרסנית, התעוררו מספר אישים יהודיים בעלי שיעור קומה, והם חזרו לחיק עמם ופעלו רבות לטובתו, לאחר שנפגעו מן האנטישמיות והתאכזבו מהאידיאלים הכלל־אנושיים. והרי נכון הוא שהבריחה של המוני יהודים מעיירותיהם במזרח אירופה — בעקבות הפוגרומים — הניחה את היסוד ליהדות אמריקה וביססה אותה, ובסופו של הדבר הרי שמעז יצא מתוק. אולם אין בכל הטיעונים האלה דבר היכול להצדיק את הסבל והעינויים הנפשיים והפיזיים שהיו מנת חלקם של המוני אדם בזמן שאויביהם ומשנאיהם פגעו בהם, רדפו אותם, איימו עליהם, הרגו בהם ורצחום ללא אבחנה.

סעיף 3 של האמנה מפרט את המעשים שמבצעיהם ייענשו בגינם, והם: א) השמדת־עם, ב) קשר לבצע השמדת־עם, ג) הסתה ישירה ופומבית לבצע השמדת־עם, ד) נסיון לבצע השמדת־עם. נחמיה רובינסון [2] מציין שהאמנה פוסלת את הטענה של "פעולת המדינה", או של "פקודה מגבוה", כנימוקי

הצדקה, כפי שהשתמשו בהם הפושעים הנאציים כשהועמדו למשפט. במאה ה־19 לא היתה באירופה אף מדינה, כולל רוסיה הצארית, אשר נתנה לרדיפות ביהודים גושפנקה של חוק ממלכתי. בכל זאת ידוע הדבר שפקידים ממשלתיים גבוהים, מושלי־מחוזות ומפקדי־צבא, פעלו מאחורי גבם של המתפרעים והעניקו להם חופש פעולה במעשי שוד, הרג ורצח של יהודים מחוסרי־הגנה. גם עובדה זו היוותה, ללא ספק, אמתלה למעצבי המשטר הנאצי עוד בטרם הגיעם לשלטון בגרמניה, שאכן ניתן להעניק חותמת ממלכתית לפוגרום מבלי להיענש. את הדבר הזה הם יכלו ללמוד ללא קושי מאירועי המאה ה־19.

לפי רוח האמנה אין כל מקום לטענה פורמלית בדבר הענשה על מעשים שבוצעו לפני חקיקתה והכללתה במערכת המשפט של כל מדינה החתומה עליה. דהיינו, הטענה של קיום חקיקה רטרואקטיבית איננה תופסת במקרה הזה. ואם זהו המצב, הרי מן ההיגיון הוא שהמסיתים האנטישמיים מהמאה ה־19 יועמדו לדין ומשפט. אבל היות ואין מעמידים למשפט יורדי דומה, לא נותר אלא להעמידם למשפט המחקר ההיסטורי; זאת יש לעשות בכל החומרה והנחישות ותוך כדי ידיעה ברורה שאלה הם האבות הלגיטימיים בפועל, לאסון הגדול ביותר שארע לעם היהודי, וגם של האנושות, במחצית הראשונה של המאה ה־20, תקופה המהווה המשך כרונולוגי טבעי של קודמתה, המאה ה־19.

על הרקע לאנטישמיות בעת החדשה

ש. אטינגר [3] מעמיד אותנו על עשר תופעות ותמורות המהוות רקע לאנטי־שמיות המודרנית:

1) ריבוי דמוגרפי (ב־400% בבריטניה, ב־150% בגרמניה, ב־50% בצרפת וכו') והתחרות על מקורות המחיה.

2) תהליך מתקדם של אורבניזציה והתנועה אל מעבר לים.

3) הופעת שכונות עוני צפופות לצדי שכונות־פאר עירוניות.

4) התעוררות מתח חברתי באיזורים כפריים, בגין עקירת האכרים מעבודות חקלאיות.

5) יצירת שכבה של מובטלים כרוניים בישובים עירוניים וכפריים.

6) הרגשת קיפוח בקרב המוני פועלים ובורגנים זעירים, שהביאום לסף יאוש לגבי הסיכוי להיחלץ מרמתם הכלכלית הירודה.

7) חיסול הקורפורציות של המעמד הבינוני על ידי הדינמיקה הכלכלית בתעשיה ובמסחר, אשר יצר כוחות התנגדות לחידושים ותמורות.

8) מאבק האריסטוקרטיה הישנה שקיפחה את מעמדה הכלכלי והמדיני ופנתה נגד המתעשרים החדשים.

9) ההשתלבות המהירה של היהודים בתהליך ההתפתחות הכלכלית והחב־רתית החדשה, כשרבים מהם עולים בסולם החברה ומשיגים אחוז ניכר בהשכלה הגבוהה.

10) דרישתם של תעמלני האנטישמיות להעמיד את היהודים "במקומם" הפיחה רוח חדשה בסטראוטיפ הישן והשלילי של היהודים והפכה אותם לקרבן בשל להיטותם להשתלב בסביבה ולהצליח.

מובן מאליו שהאנטישמיות, כתופעה היסטורית הנמשכת למעלה מ־2000 שנה, לא שאבה את תכנה ומהותה מהמציאות של העת החדשה בלבד. בשרשיה ההיסטוריים ניתן לזהות שני גורמים עיקריים שקדמו בהרבה לגיבושה בעידן המודרני, והם:

א) התהוותה והתפשטותה של תפוצה גדולה בתקופה ההלניסטית שבמסגרתה נוצר מיעוט בעל תפיסה דתית מונותיאיסטית שונה לחלוטין מהתפיסה הרווחת. מיעוט זה הפך לגורם תחרותי בולט שבעצם אמונתו והתנהגותו הייחודית יצר בסיס לעוינות על רקע השוני באורח־החיים ובערכי המוסר. השוני הזה לא חלף עם תום התקופה ההלניסטית והרומית והשפעותיו הגיעו עד לעת החדשה.

ב) עם הופעת הנצרות, אשר כמעט מתחילתה ניצלה את העוינות ליהודים על־מנת להופיע ככוח עצמאי, הוצגה היהדות על ידי אבות הכנסיה כמסגרת שלילית המעוותת את דיני האלהות, אשר אשמה ברצח אל, קיום קשר עם כוחות שטניים, שימוש במעשי פולחן פסולים, טפילות כלכלית ועוד. בקיצור, עם שקולל על ידי האלהים ועליו לשאת על כן את ענשו בהכנעה ובסבל אין־קץ. חדירת התפיסה האנטישמית הנוצרית הזאת היתה כה עמוקה ומוחלטת עד שהדבר הפך לערך תורשתי, כביכול, אותו ינק הילד הנוצרי עם חלב אמו. לתנועות הרציונליות של המאות ה־18 וה־19 לא עמדו הכוח והיכולת — ואולי גם לא הרצון המלא — לבטל את האמונות הטפלות, ולוא רק מקצתן, שהשתרשו עמוק בתודעה העממית במשך מאות בשנים.

תרומתה המיוחדת, אם־כי הבלעדית, של האנטישמיות המודרנית התבטאה בתוספת ארגומנטציה אידיאולוגית־רציונלית, כביכול, אשר גם היא הוסיפה את חלקה לעומק המחשבה האנטישמית וגרמה לכך שהדימוי השלילי של היהודי לא זה בלבד שלא ייחלש בתודעת בני אירופה, אלא אף יתחזק ויקבל תנופה מחודשת. תרומה זאת ניתנת להגדרה בארבע מוטיבציות עיקריות:

1) יחסם של היהודים למדינה, זו המסגרת החברתית העליונה שנועדה לקדם את החברה ולהקנות לעמים תנאי חופש וקידמה, הוא שלילי מיסודו. אין הם נאמנים למדינה כלשהי, כי הם נטע זר ועוין.

2) יחסם של היהודים לפיתוח הכלכלי המודרני הוא הרסני, כי הם שואפים לשררה פיננסית כדי להבטיח לעצמם את השלטון.

3) יהודים הם בני גזע נחות שעושה את דרכו בעולם בניגוד לכללי הטבע, כפי שהם נוסחו בגירסה דטרמיניסטית־ביולוגית של דרווין, ואשר לפיה רק גזעים חזקים יש להם זכות קיום ותפקיד חיוני בחברה. היהודים הם אנומליה מסוכנת של הטבע האנושי שצריך לעקרה מן השורש.

4) התפיסות הרדיקליות המודרניות של השמאל ושל הימין כאחד, עם כל הניגוד שביניהן, נפגשות למעשה בנושא היהודי באותה נקודה, וזאת למרות שכל אחת "פותרת" את הבעיה בדרך משלה: השמאל — על ידי טמיעה מוחלטת; הימין — על ידי חיסול חברתי ואף השמדה ביולוגית.

המהפכה הצרפתית והשלכותיה על שנאת היהודים

ההיסטוריון הנודע אליהו צ'ריקובר[4] לא היה הראשון שהגיע למסקנה, כי המהפכה הצרפתית לא פתחה דף חדש בתולדות העם היהודי (גרץ אמנם

מדבר עליה כ"מין יציאת מצרים" או אפילו "התגלות שניה של אלהים על הר־סיני"), וכי שימשה מבוא לתהליך מודרני של שנאת היהודים, אשר התפתח במשך המאה ה־19 והוליד את התוצאה ההרסנית במחצית הראשונה של המאה ה־20. כבר ז'ן ז'ורס בספרו[5] על תולדות הסוציאליזם רואה בה "גילוי ראשון של הדמגוגיה האנטישמית". הקביעה הזאת מתבססת בעיקר על הנימוקים, התכסיסיים, התחבולות והמעשים של אנשי הימין (les noirs) באסיפה הלאומית הצרפתית שבאו דוקא מבין שורותיו של "המעמד השלישי", אשר היה הקובע והדומיננטי ובשצף קצף התנגד שהיהודים ייכללו במסגרות של אלה, הזוכים בשוויון זכויות־האזרח ברוח ההצהרה שנתקבלה על ידי אותה אסיפה באוגוסט 1789.

הפולמוס הקדם־מהפכני על הבעיה היהודית התעורר בצרפת כשהחלו לנשב בה הרוחות הראשונות של המהפכה. באותה עת התגוררו בגבולותיה פחות מ־40 אלף יהודים, מזה קבוצות קטנות (2500—3000) באזורי בורדו ואביניון וכ־800 בפריז. הישוב היהודי היחידי הצפוף יותר היה במזרחה של צרפת, באלזס־לורן, אזור שהיה פעם חלק מארץ הריינוס, והשפעת התרבות הגרמנית היתה בו חזקה מאוד. כל חיציה המורעלים של תעמלני הימין הצרפתי כוונו בעיקר לשם ובנושא זה, בשנותיה הראשונות של המהפכה, הצטרפו הצירים ה"אדומים" ממחוזות המזרח לחזית אחת עם ה"שחורים". לפני שנברר מה רצו ולמה התכוונו אויבי היהודים שבקרב האסיפה המכוננת הצרפתית המהפכנית, נקדים בהערכת היחס לשאלת היהודים בצרפת שלפני המהפכה. צ'ריקובר סבור שהתנועה נגד היהודים ערב המהפכה הצטמצמה לקולות של משמיצים בודדים, אם כי למעשה התפרסמו חיבורים לא מעטים של צוררי היהודים. בשנת 1786 הכריזה "החברה המלכותית למדע ואמנות", גוף בעל השקפות ליברליות, בעיר מץ, על תחרות חיבורים בנושא "מה הם האמצעים כדי להפוך את יהודי צרפת לאנשים מאושרים ומועילים יותר?". נתקבלו מספר חיבורים בעלי אופי חיובי, אולם היו גם כתבי הסתה. פקיד צרפתי גבוה במחוז לורן, אדם בשם הייקור, סבר בחיבורו שישנה רק דרך אחת ויחידה: לשלוח את כל היהודים למדבריות גויאנה, והוא התכוון ללא ספק לכך שהם ימצאו שם את כליונם המלא. בתחילת 1789, לקראת פתיחת המושב של "אסיפת־המעמדות", החלו להתפרסם "מגילות התלונות" והדבר נחשב כצעד ראשון של העם הצרפתי במאבקו נגד המשטר הישן. והנה התלונות האלו מאזור המזרח עסקו במידה רבה דוקא בשאלת היהודים והממשלה נתבעה בהן לנקוט באמצעים כדי למנוע את הִתרבותם של היהודים על ידי הגבלת נישואין, וכן נשמעה הסיסמה הברורה למדי ש"עצם קיומם של היהודים הוא אסון".

וכך בהמשך השנים הפך המוסד המהפכני הראשון בתולדות אירופה, היא האסיפה הלאומית המכוננת הצרפתית, לזירה שבה הושמעו סיסמאות שלא הסתפקו במניעת השוויון האזרחי ליהודים, אלא גם עוררו לפרעות ביהודי אלזס ולורן. ולולא המקרה שבראש ישיבות הנעילה בספטמבר 1791 ישב האב גריגואר, לוחם ללא־חת נגד אפליית היהודים, הן היו עלולות להתקבל. באותה עת השתוללה עתונות הימין ותלתה את כל מפגעי המהפכה בשטח צמצום זכויות הרכוש של הכנסיה, ביהודים. הסיסמה המקובלת היתה tout vient de Juif, כלומר שורש כל הצרות ביהודים. בחוברות ההסתה, שכולן פורסמו במחוזות

אלזס ולורן וחלק מהן נכתב בגרמנית כדי להגביר את תפוצתן באוכלוסיה המקומית, נערך חומר שיסוי גלוי וישיר להכות ביהודים, בטענה שהם מבקשים להרוס את הכנסיה ולהשתלט על המדינה בסיוע המהפכה.

תאור זה לא בא להמעיט או להעמיד בצל את מאבקיהם של הצירים הצרפתים האחרים, אם כי הם לא היו רבים במיוחד, שראו בהסתה האנטישמית ניגוד מוחלט לסיסמאות המהפכה ואף היו מוכנים, כמו מירבו, גרגואר, סנט־אטיין ודמולן, להיאבק נגדה ואף לסכן בכך את הפופולריות שלהם. אולם הרושם הוא שהנימה הדומיננטית, לכל הפחות במשך שלוש השנים הראשונות של המהפכה, היתה אנטי־יהודית לפי הנוסח הישן, בתוספת גדולה של ארגומנטציה חדשה שהפכה במרוצת השנים לאבן־שואבת של האנטישמיות במאה ה־19.

הסיסמאות וההסתה, כידוע, לא נשארו על הנייר בלבד. ימים ספורים לאחר הריסת הבסטיליה בפריז על ידי ההמון, בחדשים יולי־אוגוסט 1789, הפכו התיאוריות האנטי־יהודיות בשטחיה של אלזס למעשים. האכרים הוסתו בכוונה תחילה על ידי העירוניים להתנפל על היהודים, כדי — כפי שטוען ז. שייקובסקי [6] — להסב את חמתם מהכמרים שהצליחו להסתיר חוזי חכירת הקרקעות שהאכרים התכוונו להשמידם, ולהשתחרר על ידי כך מהתלות בשלטונות הכנסיה והאצילים, אשר עשקו אותם מזה דורות רבים. ואם כי הפגיעה ביהודים לא היתה מאסיבית (נפגעו "לא יותר" מ־15% מכלל האוכלוסיה היהודית באלזס שמנתה באותם הימים כ־20 אלף נפש, שהיו מפוזרים ב־182 ישובים, רובם כפריים ועירוניים קטנים), הרי שוב אין למדוד את התוצאות של הפרעות בפועל לפי המספרים האבסולוטיים של הקרבנות. ואגב, מבדיקות שונות מסתבר, כי המידע על מספר הנפגעים איננו מהימן כל עיקר — 3000 לפי הערכה של שלטונות אלזס, או "רק" 1200, כפי שדווח בעתון הפריזאי הנודע [7] — כי הרבה מסמכים מאותה תקופה אבדו וייתכן אף שהיתה בזאת כוונה מצידה של הקונסיסטוריה היהודית, כדי שלעולם לא תיודע האמת. מכל מקום, ההרס הרב ומספר הקרבנות היה יכול להיות טוטלי, כי הזוממים לא התכוונו למשהו פחות מזה, אילולא נסיבות הזמן והמצב. ידוע שמספר לא מבוטל של היהודים מילט את נפשו על ידי בריחה לשווייץ (ובפרט לעיר באזל) וכן לערים מילוז ודיז'ון, לפי הזמנת מושלי המחוז. בנוסף לזאת האופי של הפרעות שכוונו לא רק נגד היהודים, והיו מיסודן גם נגד הכנסיה והאצילים, הניע את השלטונות של צרפת המלוכנית לנקוט בצעדים מהירים ולהעמיד מספר אנשים מקרב ראשי ההמון למשפט ואף להטיל אחריות קיבוצית על אוכלוסיית הישובים שבהם היו פגיעות ברכוש ובנפש של התושבים היהודים. עם חיזוקם של כוחות המהפכה באזור אחרי 1790, נשאו האיומים במעשי אלימות נגד היהודים אופי יותר מוגבל, כי נעשה ברור שהדבר מסכן את המהפכה באזור כולו ומגביר את הלכי־הרוח האנטי־מהפכניים. ואכן, הצבא קיבל הוראה להתערב מיד כדי להשליט סדר ולמנוע התפרעויות. בכל זאת אירעו התנפלויות פה ושם, כגון זו על הגיטו בעיר מץ ב־1790, שהיה בודאי מאורע חמור למדי, אם לזכר קרבנותיו נערכה תפילת אזכרה בבית־הכנסת המקומי עוד 50 שנה לאחר מזאת. המקורות מדווחים שהיו מהומות נגד היהודים גם במחוז אביניון־קרפנטרס בדרום צרפת, שם היתה קהילה יהודית קטנה (כ־2500 נפשות) ומנותקת. האצילים שניסו להתקומם נגד הרפובליקה

הוציאו את חמתם על היהודים הבלתי מוגנים, שהיו נאלצים לברוח מישוביהם ולמצוא מקלט בבורדו ובפריז.

שייקובסקי סבור שפרעות 1789—1790 היו רק שלב ראשון במסע אנטי־יהודי מאורגן. בשלב השני לא אירעו פרעות גלויות, כי שלטונות הצבא שמרו טוב יותר על הסדר במחוזות המזרח הצרפתיים שהיו נתונים לסכנת פלישה של צבאות עוינים מבחוץ. מלחמת אויבי היהודים עברה בעיקר לזירת התעמולה בפורום האסיפה הלאומית, בעתונות ובחוברות תעמולה והשמצה. המשמיצים התאמצו להסתיר את מטרותיהם האמיתיות שהיו בעצם מכוונות נגד המהפכה והשתדלו להוכיח שלבם נתון רק לטובתה של צרפת ולא ניתן להבטיח את שלומה כאשר "הסרטן היהודי" אוכל את גופה. לתעמולה זו היתה השפעה מרחיקת־לכת על כל המאורעות הפוליטיים והחברתיים מהשמאל והימין, אשר זעזעו את ארצות אירופה במשך המאה ה־19. מכאן ניתן להבין שהדברים, אשר השמיע בסוף המאה גדול האנשימיים הצרפתיים, דרימון: "היחידי שהרויח מן המהפכה היה היהודי", [8] היו משכנעים הרבה יותר מן המלים שאמר באחד מנאומיו הציר הליברלי לאסיפה הלאומית, הגראף קלרמון־טונר, כשנודע לו מה גדולה סכנת המוות האורבת ליהודי אלזס־לורן: "ממשמש ובא יום הכיפורים ובתי־הכנסת היהודיים עלולים להיהפך לבתי־עלמין". [9]

וכך, לצידן של סיסמאות החופש ושוויון זכויות, צמחו ואף התפתחו בצרפת המגמות האפלות של תעמלנים ומסיתים גלויים ונסתרים, שלגבי כוונותיהם אין כל ספק, כי עלולים היו להוביל למעשים של השמדת־עם. מכל מקום החידוש בדבר היה שמעתה ואילך ה"מונופול" על ההסתה נגד היהודים יצא מידי הגורמים הדתיים למיניהם והוא הפך לנכס־צאן־ברזל של פוליטיקאים, מהם הרפתקנים ומושחתים, אשר במשך המאה ה־19 ועד היום הוכיחו בעליל שהם מסוגלים להשתמש בקלף היהודי, אף בפחות מצפון והסתייגות משעשתה זאת עד כה הכנסיה הנוצרית.

תרומתה של התקופה הנפוליאונית (1796—1812)

על דעתם של רוב ההיסטוריוגרפים המטפלים ביחסו של נפוליון ליהודים יש לומר, כי אין לסווג את הכובש הגדול הזה של אירופה בין אלה מבין מנהיגים פוליטיים ידועי־שם, אשר ניצלו את שנאת היהודים לצרכי קידום שלטונם ורכישת לב ההמונים. ייתכן שיש לזקוף את זאת בחלקו למוצאו מקורסיקה ולחינוכו בבית־ספר־צבאי בדרום צרפת, סביבה בה כמעט ולא נמצאו יהודים באותה תקופה, ולכן נמנעה השתרשותן של דעות קדומות בלבו של בונפרטה הצעיר. באזורי כיבושיו הראשונים באיטליה ואחר כך בבלגיה, הולנד וגרמניה, זכו היהודים בשוויון־זכויות ברוח המהפכה, לפחות במובן הפורמלי של הדבר. בשעת מסעו במצרים ובארץ־ישראל דאגו מתנגדיו להדביק לו הילה של "משיח יהודי" ופרסמו בעתון פריסאי [10] ידיעה שבונפרטה ערך כרוז לעם היהודי הקורא להם לחזור לארץ־ישראל, מולדתם המשוחררת על ידי הצבא הצרפתי. אין כל אסמכתא שכרוז כזה ראה אי־פעם אור. אולם במשך קרוב ל־12 שנות שלטונו של נפוליון הסתמן תהליך של שחיקה ביחסו ליהודים. הוא אמנם הקדיש לבעיה הזאת מעט מאוד תשומת־לב, אבל אין ספק שהושפע יותר ויותר

מהדעות השליליות שרווחו בציבור, שכל כוונותיהן היו לשלול מהיהודים את שוויון הזכויות שהעניקה להם המהפכה, אף כי לא בלי היסוס רב ותככים, כפי שראינו לעיל. כידוע, מלחמותיו של נפוליון היו מראשיתן מכוונות נגד המשטר האבסולוטי הישן ומבחינה זאת הן תאמו את השאיפות הלאומיות של עמי אירופה רבים. במסגרת התפיסה הרומנטית־לאומית שהפכה לאופנה ונתמכה על ידי גדולי המשוררים והפילוסופים של התקופה, ייצגו היהודים — לדעת רבים — בעיה אנומלית בשל היותם "אומה בתוך האומות", דבקים בדת ש"אבד עליה הכלח", ובלתי פרודוקטיביים שעיניהם לרווחים קלים מן המסחר והנשך.

ניתן להניח שנפוליון, שהושפע בודאי על ידי התלונות המרובות שהגיעו אליו מאויבי היהודים באזורי מזרח צרפת, ואף פירסם פקודה על מורטוריום בגביית חובות המגיעים ללווים יהודים מהאיכרים במחוזות הריינוס, ניסה בשנים 7—1806 למצוא פיתרון יסודי לבעיה היהודית. כעבור זמן קצר התברר שאסיפת נכבדי היהודים, כינוסי ה"סנהדרין" והקמת הקונסיסטוריה כרשות מינהלית יהודית־צרפתית, ביטאו את מטרותיו של נפוליון לבטל את האוטונומיה הדתית היהודית בשטח דיני אישות ופולחן. באיזו מידה לא התכוון נפוליון ליישם את עקרון השיוויון־האזרחי ליהודים בצרפת, מוכיחה פקודתו מתחילת שנת 1808 (הידועה בתולדות העם היהודי בשם "הפקודה המחפירה"), שלפיה הוטלו על היהודים מגבלות חמורות באשר לחופש בחירת מקום מגורים, פעילות כלכלית, רכישת אדמות, מעמד משפטי ועוד. מבחינה מסוימת מהווה הפקודה הזאת כמעט פרוטוטיפ של חוקי נירנברג, שהותקנו על ידי המשטר הנאצי כ־130 שנה מאוחר יותר, לפחות לגבי היסוד הממלכתי שעליו היא מבוססת. מכל מקום, הגבלותיה של הפקודה נשארו בתוקף בצרפת במשך 10 שנים ולאורך כל אותו הזמן לא פסקו כוחות הריאקציה ללחום למניעת ביטולן, למרות שכל דבר אחר ממנו נדפה רוחו של נפוליון, היה פסול בעיניהם.

לסיכום ניתן לקבוע שעם קורטוב האלמנטים החיוביים שנשאו בחובם המהפכה הצרפתית וגם התקופה הנפוליונית, לפתרון שאלת היהודים (היהודים בארצות אירופה התייחסו בדרך־כלל לצרפתים כלאוהביהם ואת נפוליון כיבדו בכנויי הערצה, כגון: "חלק טוב" או "זבד טוב"), הרי יש למצוא בהן גם יסודות שלילה והרס שליוו אחר־כך את האמנציפציה היהודית במשך רוב שנות המאה, ואף של תקדימים מסוכנים שבהם השתמשו אויבי היהודים בפעילותם האנטישמית המודרנית.

שנאת היהודים באירופה לאחר קונגרס וינה ובעידן הרסטורציה (1815—1848)

שלב ראשון: עד 1830. לשם בירור מקורותיהן של התיאוריות המודרניות בדבר חיסולם הפיזי של היהודים כפתרון למפגעים שהם גורמים לאנושות, לפי דעת אויביהם מהימין והשמאל, עלינו לדעת את אשר ארע באירופה, ובפרט בשטחיה של גרמניה הטרום־ביסמרקית ושל הקיסרות האוסטרו־הונגרית. אלאנור סטרלינג [11] תולה את המהומות האנטי־יהודיות (הנקראות "פרעות הפ־הפ", לפי הסיסמה המסיתה שהיתה שגורה על הערב־רב התוקף את היהודים) בשנת

1819, ואת השלכותיהן, על הזעזועים במצב החברתי־כלכלי שהשתרר לאחר מלחמות נפוליון ובשלב הראשון של נסיון התחדשותו של המשטר הישן („הרסטורציה"). סטרלינג מציינת שש סיבות בעלות רקע כללי ועוד כמספר הזה המתייחסות למצבם הספציפי של היהודים: 1) תהליך המעבר ממשטר חקלאי־פיאודלי לחברה תעשייתית־מסחרית פגע בשכבות עממיות רחבות. אלפי מתפרנסים איבדו את מחייתם עם התפשטותו של המיכון. העוני, הקבצנות והפשיעה הלכו והתרבו, במיוחד בריכוזי אוכלוסיה גדולים. היהודים שהיו לגורם מוביל בקשרים עם אנגליה, מולדת המהפכה התעשייתית, נחשבו כאלמנט קובע בתהליך הזה. 2) הגידול הדמוגרפי המואץ יצר הרגשה שהמחסור במזון, אשר הבצורת של שנת 1816 השפיעה על הגברתו, נובע מקיום עודפי אוכלוסיה שיש להיפטר מהם. כל החיצים כוונו, כמובן, אל היהודים. 3) עליה אינפלציונית של מחירי המזון, שאחת הסיבות העיקריות לכך נבעה מהשיטה של גביית המכס הפנימי, שכל נסיכות או עיר חפשית גרמנית קבעו אותו לפי ראות עיניהם. במקומות רבים החכירו השלטונות ליהודים את גביית היטלי־המכס הללו ועל ידי זה הופנה אליהם זעמו של הציבור. 4) עם פתיחת קשרי מסחר עם אנגליה, שהיו משותקים כמעט כליל בימי נפוליון, הוצפו שווקי אירופה בסחורות בריטיות שהופקו בשיטות זולות והתחרו בהצלחה, ובפרט בשטח הטקסטיל, בסחורות אירופיות. ליהודים, הודות לקשריהם הבינלאומיים, היתה יד מכרעת בפיתוח הקשרים האלה. כתוצאה מכך הסתמן משבר במפעלי טקסטיל גרמניים והמתפרנסים מהם הפכו למובטלים. 5) המשטר העירוני הישן שהיה מבוסס על גילדות — התפורר, ואחד מהסממנים הבולטים של הריסתו היה הניגוד ההולך וגדל בין הסוחרים ששאפו להשתחרר מהתלות בבעלי־המלאכה, לבין היצרנים, אשר מצדם לא יכלו לקיים יותר את רמת תפוקתם נוכח שיטות התיעוש החדישות הזולות יותר. כתוצאה מכך מספר רב של בתי־מלאכה הצטמצמו או נסגרו כליל, והמון רב של פועלים ומתלמדים צעירים נעשו מובטלים ויצאו לרחובות להפגין את זעמם, כשהכתובת היא — היהודים. 6) בגרמניה במיוחד, במידה רבה בגלל פיצולה הפוליטי־הפנימי והפגיעות במשקה שנגרמו על ידי המלחמות, והתסכול החברתי־לאומי שהקיף שכבות רבות, אי־אפשר היה להתגבר במהירות, למרות כל המאמצים של המנהיגות השמרנית האירופית בראשותו של מטרניך, על המשברים. חיי הכלכלה הגיעו למבוי סתום, המוביליות בשוק העבודה נעצרה וממדי האבטלה התרחבו והלכו. במצב הזה הופנה זעם ההמונים, שרק בחלקו היה ספונטני ובעיקרו נשאר מכוון, נגד היהודים. השלטונות, ובפרט המקומיים, ראו בזה אמצעי הסיה נוח, אבל למזלם הגדול של המותקפים, הצמרת המרכזית של המשטר הבחינה בתהליך הזה בגרעיני המהפכה המסכנים את שלומה ושליטתה; ולכן ברוב המקומות שארעו בהם התפרעויות, שוד ואף רצח, הופעל במהירות הצבא, והסדר הציבורי הושב איכשהו על כנו.

סטרלינג, מעלה כאמור גם מספר סיבות שמקורותיהן ביהודים עצמם, כגון:

א) הפער בין אידיאות ההשכלה והאמנציפציה שבהן האמינו היהודים שיצאו מהגיטאות לבין המציאות האירופית היום־יומית שלא היתה מוכנה לקלטם;

ב) זכויות השוויון, שכללו גם את היהודים, הונהגו בארצות אירופה רבות רק בכוח השלטון הנפוליוני והיתה חסרה להם תשתית חוקתית והסכמה לאומית־

עממית כלשהי; ג) חדירתם של היהודים למסחר ולפיננסים לא הלם את חלקם הקטן יחסית בהון הלאומי בכל ארץ וארץ; ד) היהודים נחשבו כמפיצים ונהנים משיטות המסחר והכלכלה הבריטיות שלא היו מקובלות ביבשת אירופה, כגון האשראי הדוקומנטרי לצרכי סילוק חשבונות בינלאומיים, המסחר במניות, הספקו־לציה בבורסה ועוד. העובדה שמהשיטות האלה התעשרו בעיקר האריסטוקרטיה ואילי־ההון הנוצרים, לא שינתה במאומה את מידת הזעם של ההמונים המרושששים, ובעיקר החקלאים שהסתבכו בחובות, נגד היהודים; ה) כל סוחר נוצרי שהתרוששש, היות ולא הסתגל במהירות לסגנון החדש של המסחר, ראה מול עיניו סוחר יהודי מצליח ומתעשר; ו) העובדה שמספר רב של יהודים היו עניים גמורים, ביניהם מזי־רעב, המחזרים על הפתחים או נודדים בכפרים עם מרכולתם העלובה, לא שינתה את הסטראוטיפ בדבר יהודי עשיר, עב כרס ומנצל ההמונים. גם הרוכלים היהודים הקטנים, היו בעצם קיומם, קוץ בעיני הסוחרים הנוצרים.

יעקב כ"ץ [12], לעומת זאת, אינו סבור שיש לחפש את סיבות שנאת היהודים אך ורק בתנאי החברה הספציפיים בכל מקום ותקופה, כי חשיפתן איננה יכולה להסביר במלואה את התעוררותה והתגברותה, אלא רק מרחיבה את האפקים באשר לגורמיה האמיתיים. הוא מבקר את התיזה הפסיכו־סוציולוגית של סטרלינג ומעלה שלושה נימוקים המחלישים, לפי דעתו, את תוקפה: א) אין לקבל את ההנחה שאלמנט ההטיה הוא הגורם הקובע ובלעדיו היהודים לא היו נפגעים כלל ועיקר; ב) באותה מידה אין לטעון, כפי שעושה זאת סטרלינג, שאלמלא קיומה של מתיחות פנים גרמנית פוסט־נפוליונית, כניסתם של היהודים לחברה הגרמנית היתה מתנהלת ללא כל זעזועים מהותיים; ג) אין להסביר, או לנתח, את בעיותיה של העדה היהודית, אשר חרף קוי־האופי המיוחדים לכל ארץ וארץ שבה היא חיה ומתקיימת, יש לה ישות אינטגרלית ואחדות משלה, רק על ידי תהליכי משבר והתפוררות של החברה המסובבת. גישה זו לוקה בהיעדר מבט לעומק ועלולה להביא לידי ניתוח מוטעה או לכל הפחות למסקנות בלתי נכונות, שיש להן תוקף זמני מוגבל ובלתי ממצה.

עם זאת, בנוגע לנושא אחד אין שני החוקרים מחולקים בדעותיהם והוא, שהתקופה הפוסט־נפוליונית נושאת בחובה, כפי שגם נאמר בפתיחת הפרק הזה, גרעיני תפיסה אנטישמית מודרנית רדיקלית, הפותחת שערים לפתרון אלים בדרך של חיסול פיזי, דהיינו אקסטרמינציה. סטרלינג, כבר במבוא למחקרה סוברת ש"אין להשחיל מפגני האלימות בתוואי האירועים ההיסטוריים שקדמו להם ועל ידי כך לא להבחין בסכנות שהם נושאים בחובם" ובהמשך "סערת הפ־הפ 1819 מהווה נסיון היסטורי המקנה חומר חשוב לחקירת ההתנגשויות שהובילו לאלימות אנטישמית וממנה להרס חברתי ואנושי". מסתבר שהנושא לא היה מוגבל לתופעה שהפכה מאז ומקדם לבנלית, כאשר ערב־רב ששורותיו התחזקו על ידי משבר דתי, חברתי או כלכלי, כתוצאה מהסתה זו או אחרת, פושט על מקומות ישוב של היהודים, פורץ, שודד, מכה ורוצח. באותה התקופה הפוסט־מהפכנית הופצה ברבים בכל רחבי גרמניה ספרות תעמולה שדגלה לא רק בהטלת מגבלות על היהודים בשטחי כלכלה וחברה, אלא גם העלתה ספק בפתרון אחר של הבעיה היהודית מלבד חיסולם הפיזי.

בשנת 1816 הופיעו שני ספרים של פרידריך ריס [13] שזכו לפופולריות רבה.

בשניהם ניסה המחבר להוכיח שהאופי של היהודים איננו תוצאה של הרדיפות במשך כל תקופות ההיסטוריה, אלא הוא טבוע בהם כתכונה לאומית שאין לשנותה. את התיזה האנטישמית הדטרמיניסטית החדשה הזאת פיתח באותן השנים פרופסור של האוניברסיטה בהיידלברג יעקב פריס. הוא חיבר משא "על הסכנה האורבת לרווחה ולאופי של הגרמנים מידיהם של היהודים", אשר הופיע כבר בשנת 1815 ב"שנתון ההיידלברגי" ואחר כך הודפס כחוברת נפרדת שהודות לפופולריותה הרבה היו נוהגים לקרוא מתוכה בקול במרתפי הבירה הגרמניים[14]. לפי חיבור זה, שזכה בתקופה הנאצית לציטוטים נרחבים, מוצגים היהודים כ־Volksauspluenderer, "בוזזי העם", ותמיכתם ברעיונות ההומניטריים "המפוק־פקים" של המאה ה־18, היא אשר גרמה לכל כשלונותיה של גרמניה. הדרך היחידה הפתוחה בפני הגרמנים להינצל מהתבוסה המוחלטת מובילה לשיקום האומה כ"עם־טבע" (Naturvolk), שיטהר את עצמו מהשפעת האידיאלים הצרפתים הזרים ובעיקר מה"חיידק היהודי". פריס מסתמך על הפילוסופיות של הרדר ושל פיכטה, והיה זה אולי הנסיון האקדמי, כביכול, הראשון, לקשור את הגותם של שני הפילוסופים הגרמניים הבולטים האלה לספקולציות אנטישמיות (גם סטרלינג משוכנעת שהרדר ופיכטה היו אנטישמיים). למעשה, במספר רב של חיבוריו התיאולוגיים מועיד הרדר מקום חשוב ביותר לערכי הרוח היהודית, וכן לאמנות, השירה והלשון העברית ואף רואה ביהודים קיבוץ לאומי ולא דתי בלבד, שיש להביאו לידי התאוששות והתרוממות בידי עצמו, ולא רק בתוקף זכויות חוקיות בשטחי המסחר והאזרחות. לדעתו, הם צריכים להרגיש את עצמם כאילו הם חיים ב"ארץ ישראל, בכל מקום שבו הם יושבים ופועלים ברוח אצילה".[15] הדברים האלה קיבלו אצל המחברים האנטישמיים פירוש מסולף לגמרי והוסברו שהרדר כאילו התנגד לאינטגרציה של היהודים בגרמניה בגלל התכונות "הפרזיטיות" שלהם. אותו הדין בנוגע לתורתו של פיכטה, שבה הוא ביסס את התפיסה הדטרמיניסטית על המעמד של היחיד מול החברה. לדבריו, היחיד אם לא יקבל חינוך לערכים על־אינדיבידואליים, הרי בהתנהגותו החברתית הוא יסכן את המשמעות הלאומית של קיומו. זרמים לאומיים רבים, כולל התנועה הציונית, שאבו מהפילוסופיה של פיכטה לחיזוק תפיסותיהם. ואם באחד מחיבוריו[16] הוא הביע תמיכה בשאיפותיהם של היהודים לארץ ישראל וסבר שחזרה לארצם תמנע מצב בו הם מהווים "מדינה בתוך מדינה", הרי אין לדבר הזה כל קשר מהותי לאנטישמיות של חיסול והשמדה. אבל, כאמור, התיאוריות הפילוסופיות הגרמניות של הרדר, פיכטה ובעקיפין גם של קנט והגל, נוצלו לא פעם בגסות ומתוך סילוף מוחלט על ידי בוני התורות האנטישמיות הרומנטיות, שארגנים פון אכים, היה אחד מהבולטים מביניהם, או על ידי הקווזי־רציונליסטים הרדיקלים, במשך כל שנות המאה ה־19.

הכינוי, אולי הקולע ביותר לתפיסה הגרמנית־האנטישמית המיוחדת הזאת, ניתן על ידי הסופר היהודי שאול אשר, רופא במקצועו, תושב גרמניה באותה התקופה, שכתב חיבור בשם "גרמנומניה", בו האשים את כל "הגרמנומניאקים" שהם "מכינים שבבים למדורה של הפנטיות הלאומנית". ואכן, החוברת הזאת היתה בין הכתבים הראשונים שנזרקו למדורות בהן שרפו הסטודנטים הגרמנים ספרים לא־רצויים להם ב"פסטיבל וורטבורג" בשנת 1817, ולא ידעו שעל ידי

כך, בעצם, הם מכינים את "ליל־הבדולח" שפרץ 120 שנים מאוחר יותר. ברור, שפרופסור פריס לא היה באותה התקופה האנטישמי היחידי המלומד בהיידלברג. לצדו עמד פרופסור ווימארי, לורנץ אוקן, עורך כתב־עת פופולרי "איזיס", פרופסור טיבו (Thibaut) ועוד אחרים. דרמטורג גרמני ססה (Sessa) חיבר מחזה "הקשרים החברתיים שלנו" ("Unser Verkehr"), שהוצג בהצלחה רבה בכל רחבי גרמניה. היות ושמו של המחבר לא ניתן בתחילה לפרסום, ספרו הבריות שרוטשילד קבע פרס כספי גבוה למי שיגלה את יוצרו של המחזה המרעיל והמסית הזה. בו־זמנית (1819) נרצח מחזאי אחר, פון קוצבואה (August von Kotzebue), שנודע כמצדד באמנציפציה היהודית. הרצח בוצע על ידי סטודנט גרמני קנאי.

ובכן, וזאת גם קובע יעקב כ"ץ, פרעות "הפ־הפ" לא היו סתם תוצאה של דחף כלכלי שפקד המוני ערב־רב ומובטלים בערים, אלא שהיה להן גם רקע וגם הנמקה תיאורטית הפוגעת בעומק ובמרחק, ולא רק בעשרות או במאות יהודים של קהילה זו או אחרת, אשר עמדה בדרכו של ההמון המתפרע. לפי כ"ץ אין לשלול את העובדה שבאירופה הפוסט־קונגרסאית הסתמנה התפלגות חברתית ופוליטית מסוכנת בין השואפים לשינויים סוציאליים־לאומיים ובין המסיתים לשנאת יהודים. יחד עם זאת יש להצביע על מספר לא מבוטל של אינטלקטואלים, אשר שילבו את שני האלמנטים האלה ברעיונותיהם ובפעולתם הרוחנית והפוליטית. דוגמה בולטת לכך הוא הפרופסור פריס מהיידלברג, שהוזכר לעיל, ואין לראותו, כטענת כ"ץ, "מקרה בודד" וכהוכחה לכך מובא ציטוט מעתון היידלברגי [17] מאותם הימים, בגנות אותם "הפרופסורים המשמיעים דרשות בפני העם על חיסול היהדות. האם הם לא לקחו בחשבון שאצל הארחי־פרחי של הרחוב מוחות מחוסרי היגיון?". והרי אפילו להיסטוריון־כלכלן כמו גיאורג סרטוריוס, הנחשב לאחד מטובי האינטלקטואלים של הזמן ההוא, היתה הבנה מלאה להלך־רוחם של כל אותם המתנגדים לחדירת היהודים לעמדות פוליטיות וחברתיות־תרבותיות, והוא פירש את ההתפרצויות האלימות כתגובה מובנת מאליה על נסיון להשוות "עם זר" עם התושבים הנוצרים הוותיקים [18].

השלב השני: 1830—1848 — שנאת היהודים על רקע המהפכנות המחודשת והתפיסה החברתית. כשבע שנים לאחר קונגרס וינה הסתמנה בקרב המוני העם באירופה הנטיה להסתייג משיטת הממשל המטרניכיסטי שנשען על הגבלות חמורות בחופש הביטוי, פיקוח צמוד על החינוך ועל מעורבות משטרתית מטרידה בכל מערכות חיי הציבור והפרט. כל נסיון לעורר מהומות, ולו אפילו אך רק נגד היהודים, דוכא מיד באיבו על ידי הצבא. המדינה הראשונה שחרגה מהלגיטי־מיזם הניאו־אבסולוטי הזה היתה אנגליה, במיוחד לאחר שהתייצבה בראש התומכים במלחמת היוונים ששאפו להשתחרר מהתלות באימפריה העותומנית. הסכם אדריאנופול משנת 1829, שלפיו יוון השיגה את עצמאותה הלאומית, הגביר את השאיפות הלאומיות הליברליות כמעט בכל רחבי אירופה. ביולי 1830, לאחר תקנותיו של המלך שארל ה־10, המגבילות במידה רבה את חופש האזרח בצרפת, פרצה בפריז מהפכה שבעקבותיה ברח המלך לאנגליה והבורגנים העלו על כס המלוכה את לואי־פיליפ, נסיך אורליאן, כשסמכויותיו מוגדרות ומוגבלות על ידי חוקה. מהפכת יולי זו בפריז עוררה שרשרת התמרדויות נוספות: הבלגים

הכריזו על עצמאותם, באיטליה התקוממו מספר ערים נגד שלטון ההבסבורגים והואתיקן, הפולנים קמו נגד הצאר ניקולאי ה־1. בסך־הכל היה זה שלב ראשון במאבק הריאקציה נגד הליברליזם (או של "הימין" נגד "השמאל") שאיפיין כמעט את כל המחצית השניה של המאה ה־19. ההתגוששות בין הכוחות בשנים 1830—31 לא הביאה ברוב הארצות לתוצאות חד־משמעיות, והיא אכן נמשכה בהסתר ובאיפוק־מה עד לנקודה קריטית נוספת של 1848, שהיתה רועשת ומבטיחה עוד יותר, עד כדי כך שכונתה בשם "אביב־העמים", אולם לבסוף הסתיימה אף היא באכזבה ובכשלון של המהפכנים.

ההתגשויות בין הכוחות היו לא אחת מלוות באלימות ובשפיכות־דמים מרובה (כגון "ימי היוני" הנוראים בפריז ב־1848, או תבוסת האיטלקים ביולי אותה שנה על יד קוסטוצה, ועוד). היהודים שזכו לשוויון אזרחי פורמלי מלא או כמעט מלא, התייצבו בגלוי לצידם של לוחמי החופש. עם זאת למעשה, פרט למקרים בודדים שעליהם מעידות העובדות ההיסטוריות מאותם הימים, מעורבותם נתקלה בביקורת קטלנית ודחיה על ידי שני הצדדים. "השמאל" ראה בהם אוכלוסיה הנתמכת על ידי משטרת מטרניך והממנת את המשטר הריאקציוני תוך ניצול ההמונים; הימין לעומת זאת, לפי מיטב המסורת הדתית מקדמת־דנא שידעה לנצלם כאמצעי אמין להפצת תעמולה זדונית ורכישת אוזן קשבת אצל ההמונים, ראה בהם אובייקט נוח להסב את זעמו של העם לכיוון שיהיה פחות מסוכן לעקרונותיה של הרסטורציה.

אלא שבכל התהליך הזה, אשר מבחינת מהותו ההיסטורית הנמשכת אין בו, למעשה, חידוש כלשהו, הורגש בכל זאת הצורך בהעלאת הנמקה אידיאולוגית מודרנית, התואמת את הרוח והנסיבות של התקופה, היות שאין היא יכולה להסתפק מעתה בארגומנטציה אנטי־יהודית דתית־דימונית גרידא של ימי־הביניים. ולכן שני הצדדים בהתנגדותם ליהודים, כל אחד לפי דרכו ותפיסתו, היו צריכים לפתח תורות מודרניות שימצאו להן מהלכים בעולמה של המאה ה־19. ואכן סידרת המהפכות של שנות 1830—1848 קידמה אמנם עמים אירופיים רבים לקראת העצמאות הלאומית, אך באשר ליהודים היא לא תרמה רבות, פרט לתגבור הרגשת האכזבה בתועלת האמנציפציה ולפיתוח רעיונות בדבר חיסולם כיישות לאומית על ידי טמיעה או על ידי שלילת קיומם הפיזי בקרב העמים האירופיים, ובתפיסה קיצונית, אפילו על פני כדור־הארץ בכלל. ניצני התורות האלה נראו כבר בימי הפרעות של שנת 1819, או בסמוך להן. להלן נעמוד על עיקרי הרעיונות האלה מן הסוציאליזם מכאן והגזענות מאידך־גיסא, והשקפתן על "פתרונות" לשאלת היהודים.

מרכיב האנטישמיות המודרנית בתורה הסוציאליסטית

לדעתו של י. טלמון[19] אין לסלף את דמותה של התנועה הסוציאליסטית על ידי הדבקת תו האנטישמיות על דמותה ומטרותיה. זאת למרות קרבה מפתיעה בטיעוניהם של קרל מרכס וריכרד וואגנר בנוגע ליהודים, וכן בנאמר בכתבי שארל פורייה, מייסד הסוציאליזם האגרו־אנטי־קפיטליסטי בצרפת, ותלמידיו האנטישמיים פרודון או לרו. בגרמניה המשיך קאוטסקי לדגול בעמדתו של מרכס בדבר שלילת מעמד של עם מן היהודים, דעה שהשפיעה אחר־כך במידה רבה

על לנין וסטאלין. המנהיג הסוציאליסטי האוסטרי ממוצא יהודי, אוטו באואר, שלל זכויות אוטונומיה לאומית ליהודים, היות וקיומם הלאומי מביא נזק לאינטרסים של הפרולטריון. למהפכן האנרכיסטי הרוסי, מיכאל באקונין, היתה עמדה עוינת גלויה ליהודים, ולדעתו כולם עלוקות ולמעשה אין הבדל מהותי בין מרכס לבין רוטשילד. תומכיו "הנארודניקים" צידדו בעריכת פוגרומים כאמצעי שיסייע להפיל את המשטר המלוכני ברוסיה. בהמשך התפתחותו של הסוציאליזם הרוסי הובלט העיקרון של אי־הכרה ביהודים כעם בעל יישות לאומית.

בסיכום: בסוציאליזם האירופי המודרני, לפחות בזה שעד 1880, יש משום מתן עידוד והנמקה נוספת לטענות והאשמות שהוטחו על העם היהודי על ידי המחנה הימני־האנטישמי בכל ארץ וארץ. את נקודת המוצא ליסוד האנטישמי המצוי בתורות הסוציאליסטיות, כפי שמעלה אותן י. טלמון, ניתן להסביר בדו־ערכיות שהתפתחה בשאלת היהודים:

1) קיום זהות השקפות בין הסוציאליסטים והאנטישמיים לגבי נושא הבעלות הרכושנית, שהיהודים בעלי ההון נעשו, בגין התעמולה האנטישמית, למייצגיה הבולטים ביותר, כאילו הם נושאי דגלה בקרב העמים.

2) אמנם הסוציאליזם האירופי, על גווניו השונים, סבר שהיהודים נמנים על הקרבנות הקלאסיים ביותר של אפליות, רדיפות ודיכוי מידי המשטרים הקפיטליסטיים הקיימים, אשר אותם יש להפיל — אבל יחד עם זאת הועלתה הטענה שגאולתם של המוני היהודים לא תבוא במסגרת לאומיותם, שאותה יש לשלול, אלא על ידי התמזגותם המלאה עם הפרולטריון בארצות מגוריהם, כשלב לאיחודם של פועלי כל העולם בעתיד.

יחס של שלילת היהדות — דתה, מעמדה, אופיה ותרומתה לאנושות — החל להסתמן כבר בתחילתה של תנועת ההשכלה האירופית במאה ה־18, ואחד מדמויותיה הבולטות, וולטר, דגל בנידון זה בדעות העומדות בסתירה בולטת להשקפת עולמו בדבר חירות המחשבה האנושית. בעיניו, היהודים הם עם אחוז תאוות־בצע, דוגל באמונות טפלות ומתאפיין בשנאה עזה לכל הגויים; היהודים מהווים מפגע בדרך לקידמה — ולכן צריך להילחם בהם, אך תוך כדי הצבת גבולות, משמע — וזהו ציטוט מדברי וולטר — "אין לשרוף אותם". אצל הדאיסטים באנגליה שהיו לוחמים חריפים בדוגמות הכנסיה הנוצרית, הפכה האנטישמיות לאחד מיסודות תפיסתם העולמית. אין ספק שדעותיהם על תאוות־הבצע של היהודים ושאיפתם להשתלט על העולם, תרמו את חלקם הרב לאנטי־שמיות של חיסול ורצח. הם קידמו אך במעט את הסוציאליזם האוטופי, אשר אחד מעמודי התווך שלו, פורייה, ראה ביהודים לא רק אלמנט בלתי־פרודוק — טיבי, אלא חבר־פושעים, העוסקים בעושק, גנבה ובוגדנות. רוטשילד, במיוחד לאחר שפורייה לא הצליח להשיג ממנו תמיכה כספית להקמת קומונות אוטופיות, מתואר כאנטיכריסט מודרני, העומד בראש מזימת היהודים לתפוס את השלטון על העולם, ועובדה שבשלב־ביניים הם כבר הצליחו להשתלט על התעשיה. מנהיג אחר של הזרם הסוציאליסטי־אוטופי, פרודון, הרחיק לכת עוד יותר והכריז ש"היהודי הוא אויב המין האנושי. צריך להחזיר את הגזע הזה לאסיה, או להשמידו". התפתחותה של התיאוריה האנטישמית הצרפתית על יסוד חיבוריהם של רנן וגובינו ראויה להארה מיוחדת, בהקשר להטפתה לאנטישמיות האקטיבית,

אולם כאן המקום לציין שגם טוסנל, דרימון או גוסד, שעבורם המלחמה ביהודים מזוהה עם הסיסמה "מוות לטפילים", שרשיהם במחנה הסוציאליסטי בצרפת.

אחת הדילמות שעליה התחלקו הדעות, היא תפיסתו של קרל מרכס, מייסד הסוציאליזם המדעי, את שאלת היהודים. על הנושא הזה אפשר להרחיב את הדיבור ולהעלות נימוקים בעלי אופי אובייקטיבי וסובייקטיבי (כי הרי למוצאו היהודי של מרכס היתה בודאי השפעה לא מבוטלת), אולם אין להתעלם מהעובדה שהדברים שכתב במסה שלו בשנת 1844 בשאלת היהודים כוללים ביטויים הלקוחים מטרמינולוגיה של שונאי ישראל לפניו ואחריו.[20] ודי אם נצטט כמה מתוכם: "...מהו היסוד החילוני של היהודים? אהבת הבצע. ומהו הפולחן שלהם? הרוכלות. ומי אלהיהם? הכסף." ובהמשך: "...האמנציפציה מן הרוכלות ומן הכסף, דהיינו מן היהדות המעשית, האמיתית, עשויה להיות האמנציפציה העצמית של תקופתנו". או במקום אחר: "...מה היה יסוד הדת היהודית לכשעצמו? הצורך העצמי, האגואיזם... הכסף הוא אל־קנא של ישראל, בפניו לא יעמד אלוה אחר... שטר־החוב הוא האל האמיתי של היהודים..."[21]. מרכס התפלמס אמנם עם התיזות של פויארבך, הגליאניסט שמאלני, שביקר את הדת מן הצד הפסיכולוגי וראה בה גילוי של "היהודי הטמא"[22], אבל יחד עם זאת התמיד בדעתו שהיהודים הם קבוצת "בעלי כספים ריאקציונריים", וגם במאמריו שפורסמו בארצות הברית[23] הקדיש מקום נכבד לניתוח כוחם השתלטני של בעלי־ההון היהודיים. בספר היסוד שלו, "הקפיטל", שבו הונח הבסיס לדיאלקטיקה הסוציאליסטית המודרנית, כל ההערות שנאמרו כאילו בדרך־אגב על היהודים, מלווים בלעג ובעוקצנות שאיננה הולמת גישה מדעית. גם המכתבים הפרטיים שלו, שהתפרסמו לאחר מותו (1883), מלאים בביטויי־גנאי כלפי היהודים, ואכן התופעה הידועה כי "שנאת היהודים לעצמם" היתה מושרשת בלבו של קרל מרכס עד סוף ימיו, ואין להמעיט במשקלו באשר לתרומתו ההרסנית למען רדיפתו ותכניות חיסולו של העם היהודי בזמננו.

אי־אפשר אפוא להתעלם מהעובדה, כי אימוץ חלקים נכבדים מהטיעון האנטישמי על ידי התורות הסוציאליסטיות הפכו אותן, לעת מצוא, ובעיקר בימים של מפנים או משברים פוליטיים וכלכליים חריפים, למעין קטליזטור או מנגנון־מעבר שדרכם זרמו המוני־עם לזרועותיהן של התנועות הלאומניות והאנטי־שמיות בריש־גלי. בהקשר לכך מצביע טלמון על המפנה השלילי שחל בצרפת לאחר התבוסה ב־1870, לעומת ההתעוררות הלאומית בגרמניה. היות ואז גם החל תהליך מואץ של התפוררות הממלכה האוסטרו־הונגרית, עלו והתגברו בכוח מחודש השאיפות הפאן־גרמניות, אשר סללו את הדרך לנאציזם, שצמח מתוכן בשני העשורים הראשונים של המאה ה־20.

מאידך גיסא, גם הבולשביזם שהטיף לחיסולו של הקנין הפרטי, האטתיזם המוחלט והדידקטטורה של הפרולטריון, נתן דחיפה לחימום האוירה האנטישמית בקרב ההמונים, ואם כי לנין ראה באנטישמיות ביטוי מובהק של הריאקציה שיש להילחם בה בכל הדרכים, הרי בכל זאת הובילה הדרך ישירות לאנטישמיות הסטאליניסטית ושל יורשיה עד עצם היום הזה.

על סמך עובדות היסטוריות, שאפשר אמנם לטשטשם אך לא לבטלם כליל, מסתבר שההידרדרות בשנאת היהודים לא היתה יכולה להיות חלקה ומהירה

כזאת, אילולא חלקו המכובד של השמאל, על מגווניו השונים, בסלילת הדרך, ולוא גם ללא כוונה לכך אם במעשה או במחשבה. הסוציאליסטים היהודים בשלהי המאה ה־19 חשו היטב בדבר ומכאן נובעת נטיית רבים מביניהם להתגדר במסגרת עצמאית, וזהו, בעצם היסוד האמיתי של תנועת "הבונד", שהוקמה ברוסיה ב־1897, לאחר שהסוציאליסטים הרוסיים שללו את עצם קיומה של סקציה לאומית יהודית בתוכם. הם חששו מאוד שההמונים הרוסיים יראו בסוציאליזם תנועה יהודית ויאמינו לתעמלני המשטר הצארי שהמהפכנים הם כולם יהודים, השונאים את "מטושקה רוסיה" (אמא רוסיה). אולם הדבר הזה אינו אופייני לרוסים בלבד, והראיה לכך שאפילו בארה"ב התארגנה "הפדרציה הסוציאליסטית היהודית" כחטיבה נפרדת מהתנועה הסוציאליסטית הכללית, כי גם שם לא ראו את היהודים בעין יפה. העובדה שלבנייתו של הסוציאליזם הקדישו את חייהם אישים בולטים ממוצא יהודי, כגון רוזה לוקסמבורג, קורט אייזנר, ליאון טרוצקי, קרל ראדק, בלה קוהן, גוסטב לנדאואר ורבים אחרים, וכן מנהיגים לאלפים מכל הדרגים, לא זה בלבד שלא שינתה מאומה אלא אף הוסיפה שמן למדורת השנאה שפרצה במחצית הראשונה של המאה ה־20.

בסיכום עלינו לציין: תורה אנטישמית סוציאליסטית מוגדרת שלפיה יש לפתור את השאלה היהודית בדרך אלימה של חיסול פיזי, איננה קיימת לא בפועל וגם לא להלכה. אולם יש בה, פה ושם, נדבכים מסוכנים התורמים לכוון הזה. בכל זאת עובדה היא שבמאה ה־19 לא הגיע אף פורום סוציאליסטי בינלאומי לידי החלטה חד־משמעית בגנות הנימה האנטי־יהודית שהיתה רווחת בשורות התנועה כמעט בכל ארץ וארץ.

יסודותיה של תורת הגזע במאה ה־19

י. טלמון מונה בספרו את החוליות בשרשרת מעצבי תורת הגזע האנטישמית. לדעתו, ואגנר הוליד את צ'מברליין וצ'מברליין הוליד את היטלר. הוא מצטט ממכתבו של צ'מברליין להיטלר בשנת 1923, כשזה הראשון היה כבר בסוף ימיו: "הנה באת אתה וחוללת מהפכה במצב נפשי". מסתבר שאמונתו בעליונות הגזע הגרמני התערערה לאחר התבוסה ב־1918, והנה הופעתו של היטלר הפיחה תקוה בוערת בקרבו שתורתו תזכה סוף־סוף לשלב ביצוע. יש אומרים שהתלהבותו מעולם הגיבורים הטאוטוניים של הוואלהאלה הוואגנרית, שאותם הכיר בהיותו מושפע מחתנו ריכרד ואגנר בבאיירות, נובעת מתסכולו עקב מצב בריאותו הרעוע, אשר סגרה בפניו את הדרך לקצונה הבריטית הגבוהה שהיתה מסורת במשפחתו, והיא הובילה אותו לתפיסה גזענית. בשנת 1899 הוא חיבר את ספרו "יסודות המאה ה־19", בו הוא מתאמץ להוכיח ש"הגרמניות" המאפיינת את "העמים האריים" המערביים מייצגת את המעולה שבאנושות. טיפוח "הגרמניות" הזאת, יוליד, לדבריו, עידן חדש שיבטיח את נצחונה ושלטונה, המגיעים לה בתוקף עליונותה. המכשול הגדול בדרך להשגת המטרה הזאת מהווה היהדות, אשר החדירה לתרבות האירופית אלמנטים זרים. היהודים, המשתדלים להתבולל בתרבות הגרמנית הזאת, גורמים לכך שהם משגים אותה לפי רוחם הם.

רעיונותיו של צ'מברליין מתבססים במידה רבה גם על דרך המחשבה של הדיפלומט הצרפתי גובינו, אשר באמצע המאה ה־19 פירסם חיבור מקיף

בארבעה כרכים, תחת הכותרת "משא על אי־שיוויון הגזעים"[24]. בחיבור הזה הופיע לראשונה המושג "הגזע הארי", המהווה — לדברי המחבר שהיה מומחה בשפות המזרח — שיאו של הגזע הלבן העליון, שהוא הוא הנושא האמיתי של התרבות והציוויליזציה על פני כדור־הארץ. אמנם אצל גובינו הגרמנים אינם עילית הגזע המובחר, אולם לגזענים הגרמנים שהלכו בעקבות צ'מברליין, היה דבר זה מובן מאליו. ביצירותיו המדעיות והספרותיות המאוחרות יותר שינה גובינו את דעתו בדבר עליונותו, כביכול, של הגזע האירופי, ואף התייחס באהדה ובכבוד ליהודים, שהם "בני גזע לבן ממדרגה שניה", ובכל זאת הצליחו יותר מאחרים להימנע מתערובת הדם; אך כל זאת לא שינה את המוניטין העיקרי שלו כממציא מושג "אריות", שהפך להיות אלמנט יסודי בסמנטיקה האנטישמית־נאצית.

בטיעוניו של צ'מברליין בנוגע לכניסתם של היהודים לתרבות המערב במאה ה־19 ניתן להבחין בכמה יסודות, כביכול מדעיים, אשר אחר־כך נעשה בהם שימוש באכזריות מאסיבית קיצונית ובלתי ידועה עד כה בתולדות האנושות, על ידי הנאצים. אף כי הקומפוננטים של רעיונותיו מעורבבים זה בזה, הרי לכולם מטרה אחת מרכזית והיא: הכחדתם המוחלטת — רוחנית, תרבותית, כלכלית ואפילו פיזית — של היהודים, שהם הגורם הדומיננטי המפריע להשגת יעודה של "הגרמניות" ככח מוביל עליון. אך בד־בבד הוא מאשים את היהודים עצמם בגזענות קיצונית, אשר בכדי לשמור על טוהר הגזע היהודי, שואפים להשחית ולהכתים את דמם של העמים ההודו־אירופיים, במטרה שייהפכו לאנשים פסיאודו־יהודיים. את הסכנה העיקרית הוא רואה בנשואי בנות ישראל עם הגויים, המותרים לפי חוקי היהדות, אולם — אליבא דצ'מברליין — הגברים היהודים אינם מתחתנים עם הנוצריות, וכך כל העליונות של הגזע הארי ירדה לטמיון. כדי לחזק את הטיעון הזה מביא צ'מברליין ציטוטים מדברי ארנסט רנן, היסטוריון־מזרחן צרפתי ידוע. רנן הגיע למסקנה, על יסוד מחקריו בבלשנות השמית[25] שהעמים השמיים נחותים בהשוואה לעמי אירופה, אולם ביחס ליהודים מצויה אצלו סתירה בין נימוקים אנטישמיים לבין הערכה חיובית לתרומתה של היהדות. מצד אחד היהודים הם עם קנאי, פרימיטיבי ומאובן, אשם ברצח־אל, סוגד לממון, הורס את החברה מבפנים; אך מצד שני, היהדות נתנה לעולם את רעיון הגאולה והמשיח ותרמה לאנושות את מושגי הצדק החברתי, תוך כדי מילוי יעוד היסטורי כחלוץ הקידמה. למעשה, לפי רנן, עצם קיומם של היהודים מוכיח שהגזע הוא מושג מוטעה. ביצירתו האחרונה, בת חמשה הכרכים, "תולדות עם ישראל"[26], ביטא רנן אמונה שהתקוה המשיחית, שהעם היהודי הביאה לעולם, תשפיע לבסוף להתגבר על היאוש ותצמיח גאולה שלמה לכלל האנושות. ואכן, צ'מברליין איננו הגזעני היחידי, אם־כי אולי מן הראשונים שהשתמשו במושגי שלילת היהדות שבתורתו של רנן, מבלי לשים לב למסקנותיו החיוביות בנושא זה.

היסוד האחר המועלה על ידי צ'מברליין, נושא אופי פוליטי וחברתי. לדעתו היהודים, למרות פיזורם בעולם, הם למעשה מאוחדים על ידי "הקיום העקשני של הרעיון הלאומי שלהם". מטרתם היא פוליטית ברורה: להביא את העולם תחת שלטונם, "כי הרי זאת הבטיח להם אלהים...". מכאן נובע שהיהודים מהווים סכנה לא רק כמזהמי הגזע הטהור והעליון, אלא גם כאלמנט קוסמופוליטי השואף

לשעבד תחתיו את כל עמי העולם, וברור שמהשקפה זו ועד ל"פרוטוקולים של זקני ציון", הדרך קצרה מאוד. שני מושגים אחרים, המוזכרים על ידי צ'מברליין, מתייחסים לאמצעים שבידי היהודים כדי שבעזרתם יוכלו להשיג ולהבטיח שליטה: אחד מהם היא הדת, ואכן היהודים אינם מיסיונרים ואינם שואפים לייהד את הנוצרים. אין להם כל צורך בכך, כי הרי ממילא מצויים בידיהם אמצעים טובים יותר לשליטה בעזרת העקרונות הנוצריים הזרים לרוח ההודו־אירופית־הארית, וכן על ידי התהליך של עירוי הדם בעזרת הנשואים המעורבים. אמצעי־עזר נוסף, שהוא לא פחות מכאיב לגזע הארי העליון, הוא השימוש המתוחכם באמצעי ממון. בשטח זה גילו היהודים וירטואוזיות מפליאה והם אף הפכו את עמי אירופה בסיוע הכסף ל"עבדים מרצון של הנשך היהודי" בניצוחם של הרוטשילדים והמגאנטים היהודיים האחרים.

אי־אפשר להעריך במידה מספקת את תרומתן של תורות הגזענות מהמאה ה־19 להכנה אידיאולוגית ומעשית של "הפתרון הסופי" הנאצי, מבלי לעמוד — ולוא אף בקצרה — על התרומה הצרפתית לנושא הזה. ואם בצרפתים עסקינן — והזכרנו כבר את הסתירות בכתביהם של גובינו ורנן — הרי הבולט מכולם בשטח זה הינו אדוארד אדולף דרימון וספרו "צרפת המיוהדת"[27]. "העמים השמיים תמיד שאפו להשתלט על עמי אירופה. היום מבצעי המשימה הזאת הם היהודים. ההבדל הוא שהעמים השמיים בעבר — הקרטגיים של חניבעל או הערבים הסרצנים — ניסו לעשות את הדבר בכח הזרוע, אולם היהודים כיום משתמשים בדרכי מרמה והם חודרים לכל מקום טיפין־טיפין, בשקט ובהדרגה ואפילו בדרכי נועם" — אלה דברי דרימון, סופר־עתונאי שבמשך שנים רבות נמנה על קבוצת העתון הפריזאי La Liberte בראשותו של היהודי יצחק פרר. הוא נתפס באמצע המאה ה־19 לאנטישמיות פעילה ויסד אגודה למלחמה ביהודים — "הליגה האנטישמית" — שעמדה לצידם של קנאי הדת הקתולית, מפרסמי עתון ההסתה La Croix. לעתון La Libre Parole שדרימון הוציא לאור, חלק נכבד ביצירת אוירת היסטריה אנטישמית בימי משפט דרייפוס.

דרימון מונה את תוצאות הפעולה הערמומית המבוצעת בהסתר על ידי היהודים המשתלטים על צרפת: א) תושבי צרפת הנוצריים מאבדים רכושם, פרנסתם, תרבותם ודתם; ב) היהודים מתעשרים על חשבון בני הגזע הארי התמימים ושולטים כבר על מחציתו של ההון העולמי שהשיגו באמצעי עושק וללא כל עמל. דרימון מצביע על המידות הטובות והחסרונות של האדם הארי הניצב מול תכונותיו של השמי: האדם הארי מתלהב בקלות, מפגין גבורה ואצילות־נפש, איננו רודף־בצע, הוא איש־רוח, בן־חורין מטבעו וגלוי־לב עד לדרגה של תמימות, חייל המוכן להקריב חייו למטרה נעלה, ומתפרנס על פי רוב מעבודת־אדמה. לעומתו האדם השמי הוא ערום, זריז, תככן ומכור לתאוות־הבצע. הוא רודף רק תכלית מטריאלית ודוגל בחיי־רגע. לא גילה אף ארץ חדשה, לא העניק אף המצאה לתרבות האנושית, אלא רק ניצל לטובתו המצאות וגילויים של הגזע הארי. הוא מתנהג תמיד כסוחר שמחייתו על רמאות ועושק. סיכומו של דרימון שיש לפעול בהקדם לחיסול סכנת המשך השתלטותו של ההון היהודי על ידי החרמה באמצעים חוקיים — ואם זה ניתן אזי בעזרת "כחמש מאות איש מן הפרברים" — לצורך תפיסת הנכסים היהודיים שאותם

יש לנצל לפתרון בעית העוני של המוני העם, אשר יפסיקו מעתה לשאוף למהפכה אלימה ועקובת־דם. לשם השגת המטרה העילאית הזאת מותר להתייחס באלימות ליהודים, כי הרי המטרה מקדשת את האמצעים.

תעמולת הסתה דומה לזו שיצאה מתחת לקולמוסו של דרימון, עשתה לה כנפיים בקרב ההמונים, אשר עבורם הדמות המסמלת את היהודים לא היה בעל מלאכה או רוכל יהודי אביון, אלא דוקא משפחת רוטשילד, ששגשוגה היה באותם הזמנים שם־דבר ומטרה נוחה להתקפות האנטישמיות.

לקחי האנטישמיות הפוליטית־פרלמנטרית

בשליש האחרון של המאה ה־19 התבססו והתפתחו במדינות אירופה, ובעיקר בגרמניה ובאוסטרו־הונגריה, תהליכים של משטר פרלמנטרי שנועד לשמור טוב יותר על הסדר הפנימי תוך כדי הענקת חופש דיבור במסגרת חוקתית־לגיטימית, באדיבותו, חסותו ובפיקוחו של השלטון המרכזי. היה בדבר משום חיקוי המלוכה הקונסטיטוציונית הבריטית עם נופך גרמני־פרוסי ספציפי. לתעמלנים אנטישמיים נעשה במהרה ברור שעידן ההסתה והפרעות הבלתי־מרוסנות, כשהשלטונות, מסיבה זו או אחרת, אינם מעונינים בדבר, חולף ומשתנה; ורק כאשר השלטונות, הם פסיביים, כמו במאורעות באוקראינה ובסרביה, רק אז הדבר הוא בר־ביצוע. תהליך שלילת מהומות והסתה גלויה הסתמן במיוחד בגרמניה של ההוהנצולרנים ושל ביסמרק וכן באוסטריה של ההבסבורגים האחרונים, שהשתדלו למחוק כל נסיון של חזרה למצב של אין־חוק־ואין־דיין, גם אם הענין נוגע ליהודים בלבד. התקופה אכן הולידה קאדר גדול ועתיר־השפעה של "עסקונה" אנטישמית בגרמניה ובאוסטריה שניסתה להשתלב במפלגות הפוליטיות של הימין, ואפילו של השמאל, ואף להקים סיעות נפרדות בתוכן בעלות תו אנטישמי ברור. על פי רוב ההצלחה האירה להם פנים, אבל כעבור מספר שנים התברר שהדרך הפרלמנטרית לא קצרה את היבולים המקווים והובילה לבסוף להתקפלות ונסיגה.

הפעילות האנטישמית הממוסדת הזאת לא היתה זקוקה, בדרך כלל, למצע אידיאולוגי מוגדר, וזאת משלוש סיבות עיקריות: א) הכתוב והמוסכם מחייב את האחראים לו, וכתוצאה מכך מפריע לגמישות בבחירת מסלולים ושיטות פעולה תוך שימוש בתכסיסנות ושינויים באוריינטציה; ב) במאה ה־19 נמצא באירופה שפע של ארגומנטציה אנטישמית מכל הסוגים: ימני־לאומני, שמאלני־רדיקלי, או דתי־קנאי, ולכן לא נשאר אלא להשתמש בחפשיות במבחר הטיעונים, שמאחו־ריהם עמדו דמויות מעולם האקדמי, סופרים, עתונאים ואף מנהיגי תנועות סוציאליות; ג) לא ייתכן מצע אנטישמי ראוי לשמו, המסוגל לעורר את דמיונם של המוני־אדם, כשאין בו ציון המטרה הסופית, דהיינו חיסול היהודים כתנאי להצלת האנושות מהסכנה האורבת לה מצדה של היהדות. לקראת סוף המאה ה־19 היו הצהרות גלויות של כוונות חיסול מסוג זה בלתי מקובלות אפילו במחנה האוהד את שונאי ישראל.

המסקנות הנ"ל מתאשרות גם על־ידי מחקרו של פולצר[28], ובמיוחד אם נעקוב אחרי ההתפתחויות בתקופה ההיא הנחשבת, בדרך־כלל, כמתאפיינת בנסיגה מהאנטישמיות הברוטלית (וזאת בתנאי שעושים אלימינציה של המאורעות, אשר התרחשו במזרח־אירופה בשנות ה־80 ו־90), אבל למעשה זו התקופה שהובילה

בירכתיה את מטעני ההתפרצות של המאה ה־20. דוקא הדרך הפרלמנטרית, הקווזי־לגיטימית, הוכיחה את עצמה כמועילה ביותר ליישום תכנית רצח־עם, ואת זאת למדו היטב הנאציונל־סוציאליסטים בגרמניה, כאשר הבינו שרק בכח השלטון ובחסות ממלכתית־מדינית ניתן להגשים ולהוציא לפועל מעשי חיסול פיזי המוני. מבחינה זו הוותה האנטישמיות הפוליטית־פרלמנטרית במאה ה־19 ציון־דרך, אזהרה והתראה לאלה שהלכו בעקבותיה ולמדו משגיאותיה. מסיבה זו מותר להתייחס למעצבי הדרך הזאת במאה הקודמת כאל זוממי רצח־עם וכאשמים בו, אם כי באופן אישי לא השתתפו במעשה בפועל.

פולצר בדברי מבוא למחקרו טוען: "תקופת 1867־1914 עולה בחשיבותה מכיוון שבה התפתחו תנועות ורעיונות שהגיעו לשלב הבשלה אחרי 1918. בד בבד עם חוסר הצלחה על פני השטח, עלינו להבחין במידת העוצמה שבה חדרה האנטישמיות לעולמה של המחשבה הפוליטית וטירפדה בערכים הליברליים של המאה ה־19". פולצר פותח את סקירתו בפרק "היהודים וסביבתם" על ידי חשיפת גורמים פנים־יהודיים בהתייחסות לסביבתם, ומונה את הסיבות שהשפיעו על עליית השפעתם של האנטישמיים בגרמניה ואוסטריה: א) מעורבות יהודית בולטת בתנועות המהפכניות; ב) ריבוי מספר היהודים בערים הגדולות; ג) עליית השפעתם על עולם ההון; ד) מספר הולך ורב של רופאים יהודיים; ה) התבלטות־יתר בעתונות; ו) אחוז אבסולוטי גבוה למדי של סטודנטים יהודים באוניברסיטאות; ז) מעמד בולט בחיי התרבות ובפרט בעולם המוסיקה והתיאטרון; ח) השתתפות פעילה של יהודים במועדוני "הבונים החפשיים" ובלוג'ות המסוניות. הפנומנולוגיה הזאת נעשתה בולטת עד כדי כך, ששום הוכחות על קיומם של המוני יהודים בתנאים של עוני ודוחק ברחבי גאליציה, בוקובינה, או בסרביה לא נקלטו בציבור הנוצרי ולא חדרו להכרתו. כתוצאה ממשברים, מלחמות, קונפליקטים לאומיים ופשיטות רגל כלכליות תכופות שפקדו את כלל המרחב הדובר גרמנית באירופה, נוצרה קרקע פורה לצמיחת התנועה האנטישמית הפוליטית. הליברליזם נשאר נכס המיעוט והחל משנת 1870 הלך והצטמצם, אם־כי עדיין החזיק בעמדותיו בעתונות ובאוניברסיטאות. הכלכלה והחברה בגרמניה ובקיסרות האוסטרית לא הצטיינה גם קודם לכן בליברליות ולכן יכלה להיכרת הברית בין השכבה השלטת — היונקרים והאריסטוקרטים, לבין השכבה הבורגנית הנמוכה — פקידים זוטרים, בעלי מלאכה, סוחרים זעירים. במסגרת הזאת נוצר הבסיס הפוליטי־פרלמנטרי של האנטישמיות.

התהליך האידיאולוגי של החברה האוסטרו־גרמנית והפרוסית נע מדחיית הליברליזם אל תוך השמרנות הרומנטיציסטית כדי לנחות על שדה הגזענות. הדרך הובילה משלילת הקפיטליזם והמוביליות החברתית לשמרנות הדוגלת בחידוש — תוך כדי שינויים מסוימים — של המסגרות הפאודליות. אלמנטים שלא השתלבו בזרם הריאקציוני הזה, חיפשו ישועתם בסדיזם ובניהיליזם חברתי והפכו לפריפריה נוחה לכל ההרפתקנות וההתנקשויות של שלהי המאה.

בהתחלה הכתירו גדולי האנטישמיות של אותם הימים, כגון בקל (Boeckel) בגרמניה, שנרר (Schoenerer) באוסטריה, או דרימון בצרפת, את השיטה הפרלמנטרית כמזימה של הפלוטוקרטיה היהודית, שלדעתם לא היה זה אלא "הדמוקרטיה המיוהדת" (verjudete Demokratie). קצת יותר מאוחר הם גילו

שהפרלמנטים יכולים להוות פורום מצוין לפעילות חתרנית נגד אושיות הדמוקרטיה אם תופסים בהם עמדת־כח, או לכל הפחות מהווים בהם לשון־מאזניים. וכך, למשל, השיג דרימון מקום לעצמו במועצה העירונית של פריז (1890) וכעבור שנתיים הוא כבר ישב גם בפרלמנט הצרפתי כמייצג רעיונות סוציאליסטיים־רדיקליים משלו. בגרמניה ניסו האנטישמיים מהמחנה של סטוקר (Stoecker) ובעקבותיהם פעילים בולטים באיזוריהם השונים לתפוס עמדות בצמרת הציבור בעזרתה של מפלגת השמרנים, הנתמכת על ידי היונקרים, חקלאים זעירים ובעלי־מלאכה עירוניים. האנטישמיים השיגו בדרך זו כסאות במועצות העירוניות ובפרלמנטים ארציים, שם הם היו בתחילה מוגבלים על ידי המשמעת המפלגתית ואז הבינו די מהר שרצוי ללכת בדרך עצמאית. כך קמו בגרמניה באותה עת שתי מפלגות אנטישמיות והמאמצים להשיג ליכוד ביניהן לא נשאו פרי[29].

למרות הפילוג, אחרי שלוש־ארבע שנות קיום מפלגתי עצמאי, השיגו האנטי־שמים הישגים בלתי־מבוטלים בבחירות. כך, למשל, בבחירות לפרלמנט הארצי של סכסוניה בשנת 1893 הם קיבלו 116 אלף קולות לעומת 5 אלפים בשנת 1890. אולם לרוע מזלם של האנטישמים הצלחתם לא נמשכה, בגין הפילוג שבתוכם והתנגדות השמרנים להתארגנות אנטישמית עצמאית, והם נאלצו להתקפל לקראת תחילת המאה ה־20. אין לראות בהתפתחות הזאת אות להחלשת הרוח האנטי־יהודית בקרב הציבוריות הגרמנית הרחבה, אף־על־פי שבשטח הסתמנה ירידה מהטון הגבוה של התעמולה האנטישמית שציינה את התקופה הטרום־ביסמרקית ששולהבה אחר כך על ידי מתנגדיו של ביסמרק וקשריו עם ההון היהודי. באותו זמן הסתפק הנשיא הראשון של הליגה הפאן־גרמנית, פרופסור האסה (Hesse) האנטישמי, במצע שכלל "רק" איסור הגירה יהודית לגרמניה, גירוש יהודים מחוסרי אזרחות גרמנית ואיסור השחיטה הכשרה. פסטור פרידריך נאומן, חניכו של סטוקר ממייסדי אגודת הסטודנטים הגרמנים הלאומנית, התבטא באחד מנאומיו (ציטוט לפי פולצר): "לא המשכתי בהשקפותי האנטישמיות מכיוון שאומה גדולה צריכה להיות מסוגלת לספוג חלקים מעמים זרים, אפילו הם יהודים או פולנים, לצרפם להליכי ההיסטוריה, ולא להתנהג כבעל חנות אקסקלוסיבית". דיבורים כאלה, ביחד עם הסתלקותם מהחיים של מספר ראשי האנטישמים, עשויים היו ליצור רושם של פשיטת־רגל, וכך אכן הדבר התפרש על ידי המנהיגות היהודית בגרמניה ואוסטריה. למעשה, לא היה בכך אלא רק "פסק־זמן" אשר נמשך 20—25 שנים, אולם הוא הספיק להרדים רבים ולעורר בלבם אשליות.

באוסטריה בה התגוששו שתי תפיסות מנוגדות בנוגע להתייחסות לגרמניות, הסתמנה האטת־מה בהתפתחותה של האנטישמיות בהשוואה לגרמניה. מצד אחד מדיניותו השתלטנית של ביסמרק, ההפסדים ב"מלחמת 7 השבועות" (1866) עם פרוסיה על השליטה בשלזויג־הולשטיין, המפלה בקרב סדובה וכד', יצרו רגשות של תסכול לאומי ובריחה מרעיונות הפאן־גרמניים. מצד שני הפחד מפני בידוד פוליטי שביסמרק כפה אותו על האוסטרים, אילצה את מדינאי וינה להתגבר על רגשי דחיה ולחפש דרך של שיתוף פעולה כלל־גרמני. לניגודים האלה היתה השפעה שלילית על מעמדו של השלטון המלוכני ההבסבורגי, והקיסר פרנץ־יוזף ה־1 ניצב מול ההכרח לצאת לקראת דרישותיהם של הליברלים

האוסטריים והלאומנים ההונגריים על ידי הענקת זכויות פרלמנטריות מרחיקות לכת, אשר למעשה עיצבו את המבנה הדואלי של האימפריה האוסטרו־הונגרית עד לתבוסתה במלחמת־העולם ה־1.

בכור־ההיתוך של ההתנגשויות, המתחים והמאבקים הפנימיים האלה נשארה האנטישמיות האוסטרו־הונגרית על פי רוב לטַנתית ובלתי־מסוגלת לקלוט במידה רצינית את האימפקט האנטישמי הגואה בגרמניה ובצרפת של אותם הזמנים. ההתפתחות היתה איטית ורק בסוף המאה (1897) הצליחו האנטישמים האוסטריים לבסס את עצמם ככח פוליטי, בעיקר בוינה, וכן במחוז אוסטריה התחתית ובטירול. פרט למקרים בודדים של מסע בחירות לעיריית וינה (בשנת 1896) כשהתארגן "ועד הבחירות האנטישמי המרכזי" ונוסד "הליכוד האנטישמי" על ידי לוגר ושנרר, העדיפו האנטישמיים להשתלב במפלגות קיימות כגון "הסוציאל־נוצרים", ה"פולקספארטיי", או "איחוד האכרים", כשכל אחת מהן פתחה בנדיבות את המצע האידיאולוגי שלה לסעיפים אנטישמיים נרחבים.

בנוגע לדמות המרכזית באנטישמיות האוסטרית של אותה התקופה, הד"ר קרל לוגר, ראש עיריית וינה במשך 15 שנים (1895—1910), קיימת קונטרוברסיה בקרב ההיסטוריונים. פולצר מצטט את דבריו של סקלניק שנכתבו אחרי השואה לאמור: "ד"ר לוגר יכול לעמוד בפני פסק־דין של ההיסטוריה. בשנים 1890—1900 זרמו החיים לפי סדר מוגדר ואפשר היה להרשות שעסקן ציבורי, למען קידומו הפוליטי, ישתמש ב"משחק האנטישמיות" מבלי שייפגעו עקרונות התרבות האנו־שית ומבלי שהוא יישקע בתחום השנאה הדימונית". אכן, אפשר שעבור לוגר, כמו גם עבור השמרנים והכנסיה הקתולית האוסטרית, האנטישמיות היתה רק אמצעי ולא המטרה. באותם ימים כיהן באוסטריה ארכיבישוף מומר בשם תיאודור כהן,ויהודי למחצה, יוליוס פורצר, היה סגן ראש עיריית וינה לימינו של לוגר. כל זאת יכול להיות נימוק־מה לסברה שהדיבורים על תפיסה אנטישמית־גזענית באוסטריה אין להם על מה להסתמך. מאידך־גיסא — אפילו אם נתייחס בספקנות לכל פרט אוטוביוגרפי ב"מיין קאמפ" של היטלר — הוא כתב שם בבירור[30] שלפני בואו לוינה ממקום הולדתו על יד לינץ, לא ידע מאומה על האנטישמיות ועל חשיבותה הרבה הוא למד מאת ד"ר לוגר. גם קוביצק, ביוגרף ימי הנעורים של היטלר, כותב שהוא למד מד"ר לוגר את עקרונות יעילותה הפוליטית של האנטישמיות.

לדמות המובילה השניה באנטישמיות האוסטרית, שנרר, היתה הצלחה פחותה יחסית בגלל תפיסתו הפאן־גרמנית ודבקותו ברעיונות סוציאליסטיים אנרכו־גזעניים של הפרופסור ברלינאי דירינג, אשר ניסה להרחיב ולהעמיק את דעותיו של צ'מברליין. שתי הגישות, הפאן־גרמניזם וגירסתו של דירינג, כי ישו היה אנטישמי והלוחם הארי הראשון נגד היהדות, לא היו פופולריים באוסטריה ולא נתמכו על ידי חוגי הכנסיה. בכל זאת האלמנטים מהמיתוס הגרמני, שאצל שנרר הם מעורבבים עם הנצרות, נתנו אחר כך יסוד לפרזיאולוגיה אנטישמית על עליונות הגרמנים הניצבת מול סכנת היהדות.

אין לסיים את הפרק הזה, הבא להוכיח את תרומת האנטישמיות הפוליטית־פרלמנטרית לפתרונות חיסול היהודים, מבלי להתייחס לתופעה, שאמנם אין היא חדשה בשמי שנאת היהודים אבל גם אנכרוניסטית ביותר בעידן הרציונליזם

וההומניזם המתקדם, והיא: עלילת־הדם. עצם העובדה שהאנטישמיים במאה ה־19 לא הסוו להשתמש לצרכיהם, אם־כי הפעם בסיוע מאופק למדי של הכנסיה, במזימה עתיקת־יומין נגד היהודים, כדי לשלהב דמיונם של המונים נבערים, עובדה זו הוסיפה חיזוק לנאצים ההיטלראים להשתמש בלי מעצורים בעלילת־דם לצרכי תעמולתם. אפשר אולי איכשהו להבין שקשירת היעלמותו של כל ילד נוצרי ברוסיה הצארית בערב חג הפסח, נוצלה לצורך התקפה מחודשת על היהודים, אבל גם באוסטרו־הונגריה נופחה העלילה לממדים מונסטרואליים בתחילת שנות ה־80. עלילת־הדם של טישה־אסלר מוכיחה שהאנטישמים ההונגרים בראשות חבר פרלמנט מטעם "מפלגת העצמאות", איסטוצ'י, לא היססו לרתום אותה לעגלתם. אמנם יהדות הונגריה, שישבה אז כולה על ספסל הנאשמים ביחד עם 15 יהודי הכפר החפים מפשע, לא נענשה על ידי מכונת הצדק ההונגרי מחמת "חוסר הוכחות", אבל המסע השתלב היטב בהשתוללות האנטישמית בשולי משפט דרייפוס והפך לאלמנט חשוב בצמיחת הימין ההונגרי שזרם אחר כך לזרועותיה של מפלגת "צלב־החץ" הנאצית, אשר בשנת 1944, בצייתנות מוחלטת לנאצים הגרמנים, ניצחה על השמדתה של יהדות הונגריה[32].

דברי סיכום

לעולם אין לדעת איך ואיפה ינבטו זרעי שנאה, הסתה, קנאות וחמס ובאילו תוצאות יסתיים כל מסע של נישול, אפליה ורדיפות. תמיד מצויה באופק אפשרות סבירה שהאוירה תתחמם עד כדי כך שהמעשים יגיעו עד לשוד, רצח וחיסול פיזי המוני של קרבנות חפים מפשע. עוצמה מדינית־צבאית שבידי שלטונות־רשע איפשרה את הדברים האלה במאות ה־19 וה־20 ביתר־שאת, ועל ידי כך תרמה למימוש תכניות זדון וזוועה מן הדמיוניות והפרועות ביותר. העולם כאילו חזר לעידן של טמרלן, ג'ינגיס וקובלאי חאנים, וייתכן אף שהזמנים המודרניים, בגלל הטכנולוגיה והשכלולים של מכונת הרצח ההמוני, צועדים הרחק לפניהם.

מצד אחד האנושות, ולא במעט הודות להישגי תקופת הרציונליזם של שתי המאות הקודמות, הוצעדה לקראת התפיסה הקוסמופוליטית שלאורה סכסוכים והתפרצויות של יצרים על פני כדור הארץ הם מחוסרי היגיון ותועלת, אולם מהצד השני אף מזימה הרסנית האוכלת בגופם ובנפשם של בני־אדם לא נעלמה מהזירה והיא ממשיכה לכרסם ולהתקיים לפי המתכונים שהוכנו עבורה במאה הקודמת ולפניה. האנטישמיות היא אחת המזימות הדומיננטיות מהסוג הזה והיא אכן כל הזמן פושטת ולובשת צורה. אמנם יש לה תקופות, קצרות יחסית, של נסיגה והתאפקות, אבל גרעיניה נובטים תמיד מחדש, והיא מסוגלת להתנער מכשלונותיה, להתארגן, להתאמץ ולהגיע שוב למעשי זוועה, כפי שזה כבר קרה בהיסטוריה, ובמיוחד בזו של דורנו.

הערות

1. ר' כרך ט"ו, עמ' 562—566.
2. האנציקלופדיה העברית, שם.
3. ש. אטינגר: האנטישמיות בעת־החדשה; פרקי מחקר ויעיון, ספרית פועלים, 1978. הפרק "שרשי אנטישמיות בעת החדשה", עמ' 1—28.
4. א. צ'ריקובר: יהודים בעתות מהפכה, הוצאת עם עובד, תש"ח—1957, עמ' 32.
5. Jean Jaures: Histoire Socialiste. I. La Constituante, p. 446.
6. ר' מאמרו של ז. שייקובסקי: "פרעות באלזס בעת המהפכות של 1789, 1830 ו־1848" ב"ציון", רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה כ', ספרים א־ב, תשט"ו, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים. עמ' 82—89.
7. Mercure de France, 22.8.1789.
8. Drumont: La France Juive, 1886.
9. מצוטט לפי צ'ריקובר, שם, עמ' 41 מתוך
M. Ginsburger: "Die Judenverfolgungen in Elsass 1789", Strassburger Israelitisches Wochenschrift, 1908, No 36; 1909, No 1, 2.
10. Moniteur, V/1799.
11. Eleanora O. Sterling: "Anti-Jewish Riots in Germany 1819". Historia Judaica, Vol. XI, New York 1949, pp. 105—142
12. י. כ"ץ: "פרעות הפ־הפ של שנת 1819 בגרמניה על רקען ההיסטורי". מאמר ב"ציון", שנה ל"ה, חוברת א־ד, תשל"ג, עמ' 62—106.
13. Friedrich Ruehs: Ueber die Ansprueche der Juden auf das deutsche Buergerrecht, Berlin 1816.
Friedrich Ruehs: Die Rechte des Christentums und des deutschen Volkes, Berlin 1816.
14. Jakob Fries: Ueber die Gefaehrdung des Wohlstandes und Charakters der Deutschen durch die Juden, Heidelberg 1816.
15. האנציקלופדיה העברית, ערך "הרדר, יוהן גוטפריד", כרך ט"ו, עמ' 199—200.
16. J.G. Fichte: Beitraege zur Besichtigung der Urteile des Publicums ueber die franzoesische Revolution, Leipzig 1844.
17. "Spayerer Zeitung".
18. G. Sartorius: Ueber die Gefahren, welche Deutschland bedrohen", Goettigen, 1820, pp. 169, 179.
19. י. טלמון: "אחדות וייחוד", מסות בהגות היסטורית, הוצאת שוקן תשכ"ה, ר' "תעודה ועדות — משמעותה האוניברסלית של האנטישמיות החדשה", עמ' 285.
20. K. Marx: Zur Judenfrage. Deutsch-franzoesische Jahrbuecher, 1844.
21. הציטוטים לפי האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ד, ערך "מרכס, קרל", עמ' 463 ולפי י. סובין: "האנטישמיות, צורותיה וגורמיה", עמ' 82—83.
22. L.A. Feuerbach: Das Wesen der Religion, 1846.
ור' גם אצל מ. גרץ: "היהדות בכתבי פיירבאך ומרכס הצעיר", ב"מולד", ב', 7, תשכ"ח.
23. New York Tribune, 1855, 1856.
24. J.A., Comte de Gobineau: Essai sur l'inegalité de races humaines, 1853—55.
25. E. Renan: L„histoire generale et systeme comparé des Langues semitiques 1848.
26. E. Renan: Histoire du peuple d'Israel, I—V, 1887—1893.
27. E.A. Drumont: La France Juive. Essai d'histoire contemporaine, 1885.

28. Peter G.J. Pulzer: The Rise of Political Anti-Semitisme in Germany and Austria. Library of Congress, USA, 1964.

29. לאחר כשלון המו"מ בעיר בוכום (גרמניה) התארגנו: "Antisemitische Deutsch-sozial Partei" מיסודם של פרסטר־זוננברג מהחוג Kreuzzeitung ו־"Antisemitische Volkspartei" במנהיגותו של בקל, הנחשבת כתנועת־אם של המפלגה הנאצית.

30. A. Hitler: Mein Kampf, pp. 55, 95, 113—4.

31. A. Kubizek: Adolf Hitler — Mein Jugendfreund. Graz, 1953, p. 113.

32. נ. קצבורג: "אנטישמיות בהונגריה 1867—1941", הוצאת דביר ת"א, 1969, עמ' 216—218.

יהודית תידור באומל

בדרך לארץ־הבחירה: עליית הנוער והילדים הפליטים היהודיים בבריטניה בתקופת מלחמת העולם השניה

בשנת 1932 הוקמה עליית־הנוער ביוזמתה של הגב' רחה פרייר, אשתו של רב ברלינאי צעיר. ארגון זה העניק לחבריו הכשרה חקלאית, ערכי־חינוך כלליים וציוניים — ובכך הציב מטרה בפני צעירים וצעירות יהודיים רבים, בעת האבטלה אשר נוצרה כתוצאה מהתמוטטות הכלכלה הגרמנית והלחץ האנטישמי שגבר עם עליית הנאצים לשלטון[1]. היעד הסופי של אותה התארגנות היה עליה לארץ ישראל — לכפרי־נוער או לקיבוצים ולמושבים. כפר הנוער הראשון הוקם בבן־שמן ב־1927 ואחריו קמו מוסדות חינוך חקלאיים נוספים, ותוך שנים מספר ניתן היה למצוא מאות חניכי עליית הנוער בישובים שונים בארץ. בתחילה היכתה התנועה שרשים בעיקר בגרמניה, אך נמשכו אליה גם בני נוער מארצות נוספות*[1]. למרות הקשיים שנתהוו בגרמניה בשנים הראשונות לאחר עלייתו של היטלר לשלטון, הצליחה עליית הנוער לראות בהגשמה חלקית של יעדיה.

לקראת סוף שנת 1938 ברור היה לכולם, כי צריך להציל את ילדי ישראל במרכז אירופה, על ידי הוצאתם משם לארצות אחרות וביניהן לארץ־ישראל. אולם באותה עת לא היו בנמצא סרטיפיקטים מספיקים, ועל כן נוצר הצורך למצוא לילדים אלה ארצות־מעבר לתקופה זמנית. "הכשרת חוץ" (Auslandhachschara), כלומר, הכשרה מחוץ לגרמניה החלה עוד ב־1933,

וב־1939 פעלו מרכזי הכשרה במספר ארצות באירופה, ביניהן דנמרק, צרפת, הולנד, איטליה, שוודיה, יוגוסלביה ושווייץ. לאחר "ליל־הבדולח" נוספה בריטניה לרשימת הארצות בהן פעלה "הכשרת חוץ"[2]. בנוסף לכך התפתח בשנים שקדמו ל"ליל־הבדולח" סוג הכשרה נוסף בשם "מיח"א" (Mittelerenhachschara — הכשרת ביניים), בה נטלו חלק צעירים יהודיים, בני 14—16, אשר סיימו 9 כיתות אך היו עדיין צעירים מדי כדי להצטרף לתכניות הכשרה של "החלוץ", והם חונכו והוכשרו במסגרת "מיח"א", אשר כללה הכשרה חקלאית בנוסף לתכנית לימודים שנועדה למחצית היום[3]. כך נשלחו מאות בני־נוער מאירופה המרכזית לבריטניה במסגרת "הכשרת חוץ/מיח"א" בכדי להמתין לסרטיפיקטים ובו בזמן לקבל הכשרה חקלאית בסיסית.

תהליך העברתם של בני־נוער אלה לבריטניה היה דומה לתהליך שהיה מופעל באותה עת על ידי ארגון אחר, התנועה למען ילדים פליטים (Refugee Children's Movement). ארגון על־כיתתי זה הוקם בנובמבר 1938 ביוזמתם של גב' בנטוויץ' וסר הרברט סמואל, במטרה להעביר לבריטניה ילדים ממרכז אירופה לתקופת מעבר ולטפל בהם במשך שהותם שם. לאחר שהשיגו טפסים ממשרדי עליית הנוער בלונדון המעידים כי לילדים מסוימים מותר להיכנס לבריטניה, ניגשו נציגי עליית הנוער למשרד הממשלה הגרמנית האחראי על הענקת דרכונים, ותוך זמן קצר קיבלו את האישורים הדרושים לטרנספורט כולו. עד חודש יולי 1939 נסעו הילדים לבריטניה יחד עם מדריכיהם, אך מרביתם של המדריכים חזרו לגרמניה או לאוסטריה בתום ההעברה. מחודש זה ואילך הצטרפו קבוצות עליית־הנוער לקבוצות שבחסות התנועה למען ילדים פליטים. בדרך כלל כלל המסלול נסיעה ברכבת או באוטובוס מגרמניה/אוסטריה להולנד, ושייט במעבורת מהוק ון הולנד להריץ' שבאנגליה[4].

רשימת הילדים בכל טרנספורט לעולם לא היתה סופית עד למועד הנסיעה עצמה, מאחר ולעתים התאפשרה היציאה למשפחה לפני הצטרפותו של הילד לטרנספורט. על אף הקשיים בהרכבת הרשימות עד פרוץ המלחמה, הגיעו יותר מ־500 חניכי עליית־הנוער ומדריכיהם לבריטניה[5], ואף נציגי עליית הנוער מארץ ישראל נשלחו ללונדון כדי לטפל בחניכים החדשים[6]. במסגרת עבודה זו נוצרה ועדה מייעצת בשם "עליית הנוער למען פעולות הצלה, יחסים בינלאומיים וגיוס כספים"[7].

שתי בעיות עיקריות הוצבו בפני פעילי לשכת עליית־הנוער בלונדון לאחר הגיעם של החניכים לאנגליה:

1) מציאת מקומות הארחה לילדים: בניגוד לתנועת הילדים הפליטים התנגדה עליית הנוער עקרונית להארחתם של הילדים אצל משפחות אומנות, ואפילו אצל משפחות יהודיות, מאחר ודבר זה לא היה מכשיר אותם לצורת החיים אשר ינהלו בעתיד בארץ־ישראל[8]. הארחתם אצל משפחות נוצריות, יצאה, כמובן, מכלל אפשרות מחשש שמא יתבוללו. נמצאו אפוא שני פתרונות: האחד — להעביר את הילדים לחוות מיוחדות שנקנו, נשכרו או נתקבלו כמתנה לעליית הנוער. השני — לצרף את הילדים כ"עוזרים" בחוות הנמצאות במחוזות אחדים על מנת לרכזם גיאוגרפית, ובכך לאפשר להם להיפגש עם מדריכיהם לצורך פעולות תרבות בשעות הערב*[9].

2) השגת סרטיפיקטים לילדים אלה עוד בטרם שהגיעו לגיל 17, מאחר ומגיל זה ואילך לא ניתן היה לכלול אותם בקבוצות הזכאות לקבל סרטיפיקטים של עליית הנוער[9].

מרכזי ההכשרה לא היו מחוסנים נגד "פוליטיזציה". תנועת "החלוץ" באנגליה היתה אחראית על חלוקת הסרטיפיקטים בין תנועות־הנוער השונות, כגון: "הבונים", "מכבי הצעיר", "השומר הצעיר" ודומיהן. אחת התנועות החזקות ביותר היתה בח"ד (ברית חלוצים דתיים). בני "מיח"א" אשר הגיעו ל"הכשרת חוץ בבריטניה כבר היו קשורים לאחד הזרמים עוד בהיותם בארצות מוצאם. נעשו מאמצים לשמור על הומוגניות הקבוצות במרכזי ההכשרה כדי למנוע חיכוכים, אולם רק במקומות שם היו קיימים מרכזי הכשרה רבים כבאנגליה ובהולנד, ניתן היה לבצע זאת. פעמים רבות נוצרו חיכוכים בין פעילי המשרדים של עליית־הנוער לבין "החלוץ"[10]. חיכוכים אלה הסתננו במהרה למרכזי ההכשרה ומצאו ביטוי ביחסים שבין ילדים מזרמים "יריבים". מדריכים רבים ראו בצער את ה"פוליטיזציה" בקרב חניכיהם[11].

קרוב ל־20 מרכזי הכשרה פעלו באיים הבריטיים. כאן נסקור את תולדותיהם של אחדים מהם, וכן של המרכז החינוכי במנצ'סטר.

בדצמבר 1938 הואיל ויקונט טרפריין להעמיד את אחוזתו של דודו המנוח (הלורד בלפור) בסקוטלנד לשימושו של מרכז־הכשרה ל־200 ילדים פליטים[12]. האחוזה המפורסמת בשם "בית ויטינג'ם" (Whittingehame House) נמצאת במרחק של כ־30 קילומטר מאדינבורו[13] ושטחיה הנרחבים התאימו להוראת מקצועות החקלאות[14]. מבין הילדים אשר נקלטו שם נמצאו גם חניכי עליית הנוער וגם ילדים שהגיעו לבריטניה במסגרת הטרנספורטים של התכנית למען ילדים פליטים[15]. בפברואר 1939 הופיעה מודעה בג'ואיש כרוניקל שביקשה מאנשים נדיבים לתרום מכונות כתיבה, שעונים, אפניים, פסנתר, רדיו וספרים בעברית ובאנגלית לשימוש במרכז־ההכשרה[16]. עלותו לשנה של כל ילד במרכז היה כ־50 לי"ש[17]. מר ר. ק. מקסוול נבחר כמנהל המרכז ו־166 חניכים (2/3 בנים ו־1/3 בנות) נכנסו לביתם החדש.

על אף שבית ויטינג'ם תואר על ידי נורמן בנטוויץ' (שהיה פעיל בתנועות להצלת פליטים וסגן הנציב העליון בארץ־ישראל בשנים 1920—1931) בתור: "ירושלים הקטנה בלבה של בריטניה הירוקה והנעימה"[19], הרי שחקירה שנעשתה ביוזמתה של עליית־הנוער בסתיו 1939 גילתה שם דרכי ניהול כושלות[20]. חברי ועדת החקירה התרשמו בדרך־כלל לרעה מכל הקשור בהנהלת בית הספר. מדו"ח הועדה מתברר, כי מנהל בית־הספר והמחצית מצוות ההוראה לא היו יהודים, אולם מה שחשוב עוד יותר הוא שלרבים מהם לא היה נסיון קודם בעבודה עם ילדים יהודיים. עבודות הבית והשדה לא היו מאורגנות: הלימודים התנהלו במשך שעתיים ביום בלבד. ההתלהבות הציונית דעכה ו־30 מתוך 166 החניכים לא רצו כבר לעלות ארצה. חיכוכים רבים נוצרו בין הזרמים השונים ורק הילדים הדתיים הצליחו לשמור על יחסים תקינים עם שאר הילדים והצוות[21]. עם תום החקירה כבר לא ניתן היה להרגיע את הרוחות בהבטחות על פעולות בשטח התרבות והציונות אשר יתבצעו שם בעתיד. הוחלט אפוא לשנות שלושה דברים

עיקריים בבית־הספר: הוכנה מערכת לימודים חדשה, מתאימה לילדים ולכישוריהם. עליית הנוער צרפה כוחות חדשים: 2 מורים, האחד ללימודי השפה העברית והשני ללימודים כלליים, וששה מדריכים כדי לארגן פעולות תרבות בשעות הערב[22]. הוסכם כי לבית־הספר תוענק הרשות להרחיק מתוכו ילדים "בלתי מתאימים", אך בידי מי היתה הסמכות להחליט על כך? מחד גיסא הרגישה עליית הנוער את עצמה "במקום ההורים" ("in loco parentis"), ועל כן ביקשה להיות בעלת הזכות לבחור אילו ילדים יישלחו לוויטינג'ם, ובמקרה הצורך — את מי להרחיק משם. מאידך גיסא רצתה הנהלת בית־הספר לקבל לידיה את הסמכות הבלעדית בנושא זה. המו"מ בנקודה זו נמשך זמן רב, אולם מעולם לא הגיעו הצדדים לידי הסכם.

הודות לקירבה הגיאוגרפית לחווה, אימצה קהילת אדינבורו את בית־הספר־החקלאי בוויטינג'ם[24], אולם, למרות היחסים הקרובים בין חברי הקהילה להנהלה ולחניכי בית הספר, נוצרו במשך השנים מספר אי־הבנות[25]. על אף שהצלקות הפיזיות (אם היו כאלה), מהן נפגעו הילדים תחת עול הנאציזם כבר לא היו נראות לעין, הרי צלקותיהם הנפשיות לא נרפאו במהרה. ב־8 במרץ 1939 ביקשה אם־הבית בבית־הספר להחליף את החולצות החומות, אשר היוו חלק מתלבושת בית־הספר, בחולצות כחולות — מאחר והצבע החום הזכיר לילדים את ה"חולצות החומות" הנאציות[26]. כבר ב־1942 התפנו מקומות בבית־הספר החקלאי בוויטינג'ם מאחר ומספר נערים עזבו בהגיעם לגיל 18[27], ובשנת 1942 נסגר בית־הספר מחוסר תלמידים חדשים, והתלמידים הנותרים הועברו לבית־הספר־החקלאי בבית דלטון ליד אדינבורו[28].

בית־הספר־החקלאי "גרייט אנג'ם" ליד קנט, נוסד על ידי עליית־הנוער לשם קליטתם של 25 ילדים מצ'כוסלובקיה, אשר נרשמו לבית־הספר בוויטינג'ם אך לא נמצא להם שם מקום. בית ספר זה זכה לתמיכה כספית מן התנועה למען ילדים פליטים (שהכניסה לבית הספר 50 ילדים שהיו בחסותה), ומהוועדה החקלאית של המועצה למען יהודי גרמניה (שהעבירה 30 ילדים נוספים למקום). כן הצטרפה אליהם קבוצת ילדים מפולין שהיו בחסות של ועד מגבית הנשים[29]. בית הספר שימש בעיקר מקום כנקודת מעבר עבור ילדי מיח"א ובמשך חדשי הקיץ של שנת 1939 בילו במקום בין 300 ל־350 ילדים בני 13—16 במשך מספר שבועות[30].

את בית־הספר־החקלאי "גרייט אנג'ם" קיבלה עליית הנוער בתור מתנה בעקבות פרסום מודעה ב"לונדון טיימס". הוא נפתח ביוני 1939 ו־134 חניכים ו־30 חלוצים התמקמו שם באופן קבוע. הילדים החלו את הכשרתם החקלאית כעוזרים בחוות שכנות. בעקבות המחסור בידיים עובדות, הם נתבקשו לעזור בקציר. בנוסף לעבודתם החקלאית, היו מרביתם פעילים בהגא"א (הגנה אנטי־אוירית) — ARP — Air Raid Protection, ובמסגרת פעילות זאת מילאו מאות שקי חול[31].

את 68 הדונמים של "פיין טרייז" (עצי אורן) באשפורד קנט שכרו מאלמנתו ובנו של חבר פרלמנט לשעבר מ.פ. קנווד, ובו נפתח מרכז־הכשרה בסוף קיץ 1939. 40 בני־נוער, מרביתם מסניף "השומר־הצעיר" בברלין, מספר בחורות

מהרובע ה־7 בוינה, ו־9 מדריכים נקלטו במרכז וקיוו לאכלסו סופית ב־90 בני־נוער. בתחילה עבדו הילדים בחוות שכנות, אך גובשו תכניות להתחיל בעבודה ב"פיין טרייז" עצמה. כניסתם של החניכים למרכז עודדה את המסחר בכפר השכן, ונרקמה מערכת יחסים ידידותיים בין הציונים הצעירים לבין התושבים המקומיים[32].

משתלת הייל, אף היא מרכז־הכשרה, נמצאה בין סליסברי לבורנמות. 21 החניכים אשר נמצאו שם פיתחו יחסי־ידידות עם בעל־הבית הנוצרי ושאר העובדים. תוך זמן קצר הצליחו הבחורים להתגבר על קשיי התקשורת בינם לבין הפועלים הנוספים. לבסוף עבדו 50 בחורים וביניהם 20 מתנועת השומר־הצעיר ב"משתלות הייל" ונהפכו לעצמאיים לחלוטין[33].

בני־נוער מתנועת גורדוניה, שהשתייכה לתנועת העבודה ומהתנועות: המכבי־הצעיר, צעירים ציוניים, וברית קודש, תנועות הקשורות עם הציונים הכלליים, אכלסו את טירת לאודו (Laudough) בסמוך לקרדיף, אשר נתקבלה כמתנה מאגודת ימק"א. כמנהל המרכז שימש שליח צעיר מארץ־ישראל, אשר קיבל את הכשרתו בגרמניה. החניכים הקדישו את מחציתו של היום ללימודים ומחציתו השניה לעבודה, בעיקר לעבודה חקלאית ולעבודות הבית, כפי שהיה נהוג במרכזי־ההכשרה. דגש מיוחד הושם על לימודי אנגלית ועברית כאחת, מדעים מדוייקים ומדעי היהדות. עם פרוץ המלחמה פונו 45 מהילדים ל"טירת גריץ' " בצפון וולס[34].

מרכז־ההכשרה בבידאון נוסד על ידי קבוצה מגרייט אנג'ם שנאלצה לצאת משם בנובמבר 1939, כשקנט הפך ל"איזור מוגבל" למגורים ותנועה של זרים. מנהל המרכז ד"ר פרידולן מ. פרידמן, לשעבר מנהל בית־הספר בקאפוט (Caputh) ליד ברלין, שימש כמלווה למספר טרנספורטים של ילדים טרם הגירתו הסופית לבריטניה[35]. עד שנת 1941 הועברו כל הילדים למרכזים עצמאיים והוחלט לא לחדש את החוזה עם חוות בידאון, לאחר שתקפו פג ב־1 באוקטובר 1941[36].

ב־28 באוגוסט 1939 נחתם החוזה להפעלת טירת גריץ' בצפון וולס. בשמעו על מצוקתם של הילדים הפליטים תרם בעל־הטירה, לורד דונדונלד, את אחוזתו לשימוש מרכז הכשרה, ובנוסף לכך נטל על עצמו לשלם חלק מהמסים ואת עלותם של שיפוצי הבנין. מאחר וזה 15 שנה לא היו דיירים בטירה, היא נזדקקה לשיפוצים בהיקף נרחב קודם בואם של הילדים[37].

האזור בוולס בו שכנה טירת גריץ' נקבע לאזור קליטת ילדים מפונים. ביודעם שבריטניה עומדת על סף מלחמה, החליטו פעילי עליית הנוער להעביר לשם קבוצת חניכים מקנט כבר בלילה של ה־31 באוגוסט 1939, בכדי שלא ייקלעו לפינוי ההמוני שיהיה למחרת. מאחר יותר הצטרפה אליהם קבוצה של 31 בני־נוער אשר היו בטרנספורט האחרון לצאת מגרמניה. בסך הכל הגיעו לטירה 172 צעירים ש־129 מהם היו חניכי עליית־הנוער.

גם ילדים אלה הצטרפו למתנדבי הגא"א; הם צבעו בדי פשתן ומילאו שקי חול. עם בואם של הילדים החרוצים הוכפלה כמעט אוכלוסייתו של אברגלה, הכפר הקטן שבסמוך לחווה. מאחר שהצעירים נזדקקו לשרותים מקומיים, הם

הצליחו לעורר את המסחר במקום, וכתוצאה מכך התפתחו גם כאן יחסי שכנות טובים בין תושבי הטירה לבין תושבי הכפר[38]. 60 מילדי הטירה השתייכו לבח"ד והיו תחת פיקוחו של אליעזר זליגמן[39]. ביוזמתו של הרב ש. שפרבר, הוקמה ישיבה במקום ובה למדו 15 בחורים[40]. בו בזמן נעשו הצעדים הראשונים לקראת פתיחתו של סמינר לבנות, בסמוך לישיבה[41]. ב־1941 הוחלט לנטוש את מרכז ההכשרה עקב המחסור בעבודה הקלאית באזור[42], אולם לפני סגירתו ביקר ה־בי.בי.סי. במרכז ובה הוקלטה תכנית בשם "פליטים בבריחה" ששודרה בערב פסח 1941. הילדים הנותרים נשלחו למרכזי עליית־הנוער ברותין, נגטקלוויד, סילנד, דונינגטון, קינרסלי וסנט אסף[43].

חניכי עליית־הנוער בצפון אירלנד נמצאו בטירת קלונון ובחוות מילאייל ליד בלפאסט, אשר מספר חניכיה בשנת 1942 היה 35. עקב ההגבלות בתנועה בצפון אירלנד קשה היה לשמור על הקשר בין שתי הקבוצות לבין הלשכה המרכזית בלונדון, ועל כן למרות שגשוגן החקלאי של הקבוצות, הוחלט לא לפתח יותר את המרכזים ולפעול לסגירתם[44].

בעיית החינוך היהודי הטרידה מאוד את מנהיגי תנועת בח"ד ועל כן הוחלט לפתוח "מרכז לימוד" במנצ'סטר. המרכז שכלל ישיבה, סמינר לבנות וסמינר למדריכים היה בהנהלתו של הנס היינמן, אשר נעזר על ידי הרבנים שפרבר, אונטרמן, רוזן ואלטמן. בני־נוער שלמדו במרכז הקדישו ששה חדשים ללימודים אינטנסיביים, ובכך הוסיפו לידיעתם ביהדות ובתחומים גלווים. בעקבות הצלחתו של המרכז נתקבלו פניות רבות מילדים בריטיים וילדים פליטים, אשר מקודם לא היו בקשר עם תנועת נוער ציונית, להצטרף לאחת מקבוצות הלימוד הללו[45].

על־מנת לשמור על קשר בין מרכזי־ההכשרה השונים בבריטניה לבין אלה שבאירופה היבשתית הוציאה הלשכה המרכזית של עליית הנוער בלונדון "דפי־מידע" שהופצו בין המרכזים. בנוסף לכך היו בטאונים מקומיים ותנועתיים נוספים*[45]. קבוצת מיח"א בבידאון פרסמה ירחון בשם "המחרשה", אשר התמזג ב־1942 עם הבטאון "החקלאי" של החלוץ באנגליה וממנו קם הבטאון זרעים**[45]. בטאון חקלאי־חינוכי נוסף של החלוץ באנגליה אשר ראה אור לראשונה בפברואר 1940 (שבט ת"ש) נקרא "אלומות". בנוסף לכך היה לבח"ד בטאון בשם "חיינו". בכל הבטאונים נכתבו בתחילה המאמרים בגרמנית ובעברית ומאוחר יותר באנגלית. בשנים הראשונות של המלחמה דנו הבטאונים בעיקר בעניני ארץ־ישראל, בנושאים פנים־תנועתיים ובבעיות השעה, כגון: כליאתם של אלפי "זרים בבריטניה, ביניהם עשרות רבות של חניכי עליית־הנוער, במחנות הסגר, וגירוש חלק מן הזרים מן האיים הבריטיים לאוסטרליה וקנדה***[45]. בעיות שהטרידו מאוד את החניכים לאחר 1943, כאשר הסתננו לעולם החפשי הידיעות על "הפתרון הסופי", נטלו על עצמם בטאונים אלה תפקיד חדש — לחזק את רוחם של הצעירים לקראת המשימות הקשות בעתיד[46].

בחדשים שלפני פרוץ המלחמה קיבלה עליית הנוער תמיכה כספית למטרות המפורטות לעיל מועד מגבית הנשים, מתרומות פרטיות, מכספים שנאספו במסגרת מגבית "אדי קנטור" ומהמועצה הבריטית של צעירי החלוץ למען ארץ־ישראל[47]. אולם עם פרוץ המלחמה, משנתברר כי החניכים ייאלצו להישאר בבריטניה זמן

רב, התעורר הצורך בהשגת סכומים נוספים. כפתרון חלקי הועלתה הצעה שהחניכים יגורו במרכזי ההכשרה ויעבדו ב"עבודות חוץ", ועל ידי זה יצליחו להיות עצמאיים. בשנת 1940, בראיון עם גב' לולה הן־ורבורג וגב' איליין לסקי הציע מר סטפני, נציג המועצה למען יהודי גרמניה, כי הוא מוכן לפנות לממשלה בנסיון להשיג מענק עבור עליית־הנוער. התנועה למען ילדים פליטים הבטיחה למועצה הבריטית סכום השווה לזה שגייס ועד מגבית הנשים. סכום זה אמור היה לכסות את כלכלתם של הילדים בבריטניה במשך שנת 1941. המשא־ומתן עם התנועה למען ילדים פליטים נמשך מתוך תקוה כי למענק יתווסף סכום רציני, כדי לכסות גם את הוצאות כלכלתם של החניכים בחדשים נובמבר—דצמבר 1940.[49]

אחריותה של המועצה הבריטית לגבי עליית הנוער פגה ב־1940. מאחר ולא היו ברשותה של המועצה הסכומים הנדרשים להמשיך בתמיכה זו, היא ביקשה הלואה מהתנועה למען ילדים פליטים, על מנת לכסות את ההוצאות עד מרץ 1941. אי־לכך הוחלט להפוך את מרביתם של החניכים לעצמאיים עד למועד זה. מספר חניכים מאירופה המרכזית אשר הועברו לבריטניה לפני פרוץ המלחמה זכו עדיין בסרטיפיקטים. קבוצה בת 15 מגרייט אנג'ם ומבית־הספר־החקלאי בוויטינג'ם עלתה ארצה עוד ביולי 1939.[50] עם פרוץ המלחמה הוחלט להעניק את הסרטיפיקטים הנותרים רק לילדים באזורים כבושים, מאחר ואלה שבבריטניה לא נחשבו כברי סכנה. מדיניות זו גרמה לשני קשיים עיקריים:

1) בעיית הזכאות לסרטיפיקטים של עליית־הנוער: בני־נוער עד גיל 17 בלבד יכלו לזכות בסרטיפיקטים של עליית הנוער. מאחר ומרביתם של בני־הנוער אשר הגיעו לבריטניה בשנת 1939 היו אז בגיל שבין 14—16, הרי כבר ב־1943 לא יכלו עוד לזכות בסרטיפיקטים אלה, ונאלצו להישאר בבריטניה. תקותם היתה כי תשונה הגבלת הגיל מ־17 ל־18.

2) והבחינה הפסיכולוגית: הבחורים והבחורות אשר הועברו לבריטניה היו מוכנים פסיכולוגית לעלות ארצה תוך תקופה קצרה, אך בהיווכחם כי ייאלצו להישאר בבריטניה לתקופה בלתי מוגבלת — נפלה רוחם של רבים ולבסוף הם עזבו את ההכשרה.[51]

מסקנותנו היא, כי מאמציה של עליית־הנוער בבריטניה בשנות המלחמה הניבו פירות — ובייחוד במסגרת הילדים הפליטים. בניגוד למדיניותה של התנועה למען הילדים הפליטים אשר דגלה באינטגרציה ובהתבוללות הילדים שבחסותה, השתדלה עליית הנוער ככל האפשר להקים מסגרות ציוניות עבור חניכיה. מתוך שמסירתם של הילדים למשפחות "מארחות" יחשוף אותם לנטיות מתבוללות, יצרה עליית־הנוער מרכזי־הכשרה בבריטניה ששימשו כבתי מגורים, בתי־ספר ומקומות עבודה — תחת קורת גג אחת. פעילה לשעבר בלשכת עליית הנוער בלונדון סיכמה את המצב באומרה: "כשהתנועה למען ילדים פליטים דאגה בעיקר לצרכיהם הפיזיים של הילדים, אנו (עליית הנוער) דאגנו גם לצרכיהם הרוחניים והענקנו להם ערכים ויעדים".

בתחילה, לא מצאה חן מדיניות ריכוזית זו בעיני מנהלי "בית בלומסברי", מרכז העצבים של הארגונים לטיפול בפליטים בבריטניה. אולם בשנות המלחמה

כשהורגש המחסור במזון ובכוח־אדם, נתקבלה תרומתם החקלאית של חניכי עליית־הנוער בסיפוק רב.

במשך שנות המלחמה ביקשו צעירים רבים, אשר הגיעו לבריטניה בחסותה של התנועה למען ילדים פליטים, להצטרף למרכזי־ההכשרה. הם חיפשו את החמימות ואת הערכים, אותם לא סיפקה להם תנועת ההצלה. זאת ועוד, על־אף שרבים מביניהם מעולם לא עלו ארצה, החינוך לערכים אשר קיבלו בעליית הנוער עזר להם לפתח את זהותם היהודית ושימש מחסום נגד התבוללות והתנצרות — אשר קטפו ממיטב הילדים הפליטים היהודיים בבריטניה באותן השנים[52].

הערות

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת המ"א שלי: **הילדים הפליטים היהודיים בבריטניה 1938—1945** (באנגלית), אוניברסיטת בר־אילן, המחלקה לתולדות ישראל, תשמ"א.

1. Norman Bentwich, *Jewish Youth Comes Homes The Story of Youth Aliyah* 1932—1942 (London), 1944) p. 35.

לסקירת קורותיו של מפעל עליית־הנוער עד אמצע שנות החמישים, ראה:

* חנוך ריינהולד, נוער בונה ביתו: עליית הנוער כתנועה חינוכית (ת"א, תשי"ג).
* Moshe Kol, Youth Aliyah: Past, Present and Future (Jerusalem, 1957)

ספר המתאר ארבע תקופות בתולדות עליית־הנוער: 1934—1939, 1939—1945, 1945—1948, 1948— . במאמר זה נדון בעיקר בתקופה השניה, זו של שנות המלחמה.

2. חוה מיכאליס (27)16 המדור לתיעוד בעל־פה של המכון ליהדות זממנו באוניברסיטה העברית בירושלים (תבע"פ). ואולם הקבוצה הגדולה הראשונה של חניכי עליית־הנוער הגיעה לדנמרק ביום פרוץ המלחמה. לני יחיל, **הצלת היהודים בדניה, דמוקרטיה שעמדה במבחן** (ירושלים, תשכ"ז) עמ' 16. הועלתה ההצעה להביא 1000 חניכי הכשרת מיח"א לאנגליה ו־300 לאירלנד. מכתבו של ש. אדלר־רודל, 8 בדצמבר 1938, ארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) ירושלים S/782.

3. Peretz Leshem, *Strasse zur Rettung* 1933—1939: *aus Deutschland vertrieben Bereitet sich Juedische jugend auf Palaestina vor* (Tel-Aviv, 1973) pp. 18, 24.

(=לשם). יוכבד בת־רחל, תבע"פ (27)38.

4. רענן מליץ, תבע"פ (27)21.

5. ברכה חבס, **ספר עליית הנוער** (ירושלים תש"א) עמ' 164. אולם זה כלל רק את חניכי עליית־הנוער. בין ה־2 בדצמבר 1938 וה־1 בספטמבר 1939. תנועת הילדים הפליטים הביאה 9,354 ילדים פליטים ממרכז אירופה לבריטניה, 79% מהם יהודים.
Movement for the Care of Children from Germany Ltd. First annual report Nov. 1938 — *Dec.* 1939 (London, N.D., 1940?) p. 19.

6. חוה מיכאליס, תבע"פ (27)16. לשם, עמ' 183.

7. שם, שם. חברי הועדה היו חוה מיכאליס; ש. אדלר־רודל, ד"ר י. פלדמן, גב' מ. גולדברג, מר א. הנדלר; גב' ל. הן־ורבורג, גב' א. הופסטדר, גב' ב. קנטרוביץ, ד"ר מ. רוזנבליס, מר ג'. לינטר, מר מ. שטנר, ד"ר י. וייצמן.

8. *Jewish Chronicle,* Dec. 2, 1938 p. 10.

9. ראיון עם חוה מיכאליס, ירושלים, פברואר 1980.

*9 "החלוץ" באנגליה דאג לכך שהחניכים הצעירים יבינו היטב את ההבדלים בין תנועות־הנוער השונות, ואף פרסמה בבטאונה "דבר־החלוץ", מאמר ארוך וטבלאות סטטיסטיות בנושא זה. ראה לדוגמה, "דבר־החלוץ" מינואר 1940, עמ' 43 (ארכיון תנועת העבודה, תיק (42) 38 III).

10. ש. אדלר־רודל, תבע"פ (27)17.
11. חוה מיכאליס, תבע"פ (27)16.
12. *Jewish Chronicle,* Dec. 9, 1938 p. 17
13. Norman Bentwich, *Jewich Youth Comes Home* (London, 1944) p. 89.
14. idem, *My 77 Years* (London, 1962) p. 177
15. ראיון עם חוה מיכאליס.
16. *Jewish Chronicle,* Feb. 17th, 1939 p. 31. . .

חפצים רבים נשלחו על ידי יהודים ונוצרים נדיבים. שם, שם.

17. ארגונים מסוימים החליטו לתמוך בילדים, כגון "חברת נשות לונדון" — 20 ילדים, סניף התנועה למען ילדים פליטים בדרום מזרח לונדון — 14 ילדים, חברת עזרת נשים בבית־הכנסת בהמפסטד — 11.
Jewish Chronicle, July 7, 1939 p. 19.
18. *Jewish Chronicle,* July 7, 1939 p. 29.
19. Norman Bentwich, *My 77 Years* (London, 1962) p. 178.

"מדפי הספריה היו מלאים בספרים בעברית ובאנגלית... ויטינג'ם היה אחד מתריסר המרכזים הכפריים, אשר בהם בשנות המלחמה, בחורים ובחורות מגרמניה וממזרח אירופה אשר הובאו לבריטניה לקבל הכשרה חקלאית לפני עלייתם ארצה... הפכו למגדלי מזון... בעת שחיכו לעלות ארצה הם היו חלוצים והוו דוגמת חיים סוציאליסטית פרודוקטיבית".

20. אצ"מ S75/173 מכתב ממרדכי שטנר להנרייטה סאלד והאנס בייט, 20 באוקטובר 1939; וגם אצ"מ S75/1173 דו"ח חבר הנאמנים בבית בייטינג'ם, 10 באוקטובר 1939. ועדת החקירה נוצרה בעקבות פיטוריו של יעקב שוורצמן, מורה לעברית אשר נשלח לבית וויטינג'ם מארץ־ישראל. חברי הועדה היו גב' אדר, גב' הודס ומר שטנר.
21. אצ"מ S75/1173 מכתב ממר מ. שטנר להנרייטה סאלד והאנס בייט, 29 באוקטובר 1939.
22. שם, שם. אצ"מ S75/1173 דו"ח חבר הנאמנים בבית וויטינג'ם, 10 באוקטובר 1939.
23. שם, שם.
24. יוכבד בת רחל, תבע"פ (27)38.
25. Karen Gershon, *We Came as Children* (London, 1966) p. 78.

הנהלת ביה"ס הזמינה עוגה לארוחת־הבוקר בשבת ממאפיה באדינבורו. דבר זה נראה היה כ"מותרות" בעיני הקהילה היהודית המקומית וגרמה לחיכוך זמני בין הקהילה לבין חברי ההנהלה.

26. *Whittigehame Farm School, Ltd. First Annual Report.* Jan. 31, 1940.
Karen Gershon, *op. cit.* p. 78.
27. אצ"מ S75/1639 מכתב מחוה מיכאליס להנרייטה סאלד על התנאים במרכזי ההכשרה, 19 ביוני 1941.
28. Norman Bentwich, *Jewish Youth Comes Home* (London, 1944) p. 90.
Jewish Chronicle Feb. 9, 1945 p. 5.
29. אצ"מ S75/1173 מרכזי ההכשרה של עליית־הנוער באנגליה (אין תאריך — סתיו 1939).
30. לשם, עמ' 199. "חוות גרייט אנג'ם היתה ככוורת".
31. הילדים מילאו 1950 שקי חול בזמן המוקצב למילוי 1000 שקים. הבחורים מילאו את השקים והבחורות קשרו אותם. על־אף שזו היתה עבודה פיזית קשה, היא נחשבה להכשרה מתאימה לעבודה פיזית בארץ־ישראל. הגא"א התחילה בשנת 1935 כשמשרד הפנים החל בהכשרת רופאים; שוטרים ואנשי הג"א. 400,000 מקלטים קטנים הוכנו על ידי ג'ון אנדרסון. כבר בינואר 1939 הפיצה הממשלה "מדריך לשרות לאומי" ואנשים נתבקשו להתנדב. במסגרת זו הצטרפו חניכי עליית־הנוער למאמץ המלחמה בבריטניה

Charles Loch Mowat, *Britain Between the Wars* (London, 1955) pp. 631—632.
John W. Wheeler Bennett, *John Anderson: Viscount Waverly* (London, 1962) p. 222.

32. אצ"מ S75/1173 מרכזי־הכשרה של עליית־הנוער באנגליה.
33. חבס, עמ' 179.
34. שם, עמ' 178—179, לשם עמ' 201.
35. George Mandel (ed.), *In Memory of F.M. Friedmann* (n.p., 1978).
36. אצ"מ S75/1639 מכתב מחוה מיכאליס להנרייטה סאלד, 19 ביוני 1941.
37. אצ"מ S75/1173 מרכזי־הכשרה של עליית־הנוער באנגליה. קיוו שהדונמים אשר קיבלו יחד עם הטירה יהוו פיצוי חלקי למצבה הירוד של הטירה. חיינו (עתון בח"ד) כרך 2, מס' 1, נובמבר—דצמבר 1939.
38. אצ"מ S75/1173 מרכזי הכשרה של עליית־הנוער באנגליה.
39. ראיון עם חוה מיכאליס. לשם מביא את מספרם של הילדים כ־160. לשם עמ' 201.
40. אצ"מ S75/1638 בטאון עליית־הנוער מאת אניסה אנגל "השפעות הנוער בפיתוחה של ארץ־ישראל" (אין תאריך). הרב שפרבר, יליד טרנסילבניה אשר חונך בישיבה בוישוב, הונגריה, עבר לאנגליה לאחר עלייתו של היטלר לשלטון. עד שהתחיל את פעילותו החינוכית במסגרת הילדים הפליטים, הוא היה פעיל בהסתדרות הציונית בבריטניה ובבח"ד וארגן קבוצות ללימוד יהדות. ראיון עם בנו פרופ' ד. שפרבר, רמת־גן, אפריל 1981.
41. ארכיון הקיבוץ הדתי (אק"ד) "עלונים" לאינפורמציה פנימית, הקיבוץ הדתי, תל־אביב, ניסן תש"א, עמ' 18.
42. אצ"מ S75/1639 מכתב מחוה מיכאליס להנרייטה סאלד, 19 ביוני 1941.
43. אק"ד (42) 933.68 סקר התקדמות ופעילות של בח"ד מאז הפגישה בדצמבר 1940 (ינואר 1942).
44. אק"ד 83—15 מכתב לקיבוץ הדתי, ספטמבר 1939. ראיון עם אריה הנדלר, יולי 1980, תל־אביב.
45. אק"ד 18—15 דו"ח (בלי תאריך). ראיון עם אריה הנדלר.
*45. חלק מן הדפים הם באנגלית והשאר בגרמנית ועברית. לא קיים אוסף שלם של כל דפי המידע, אך ניתן למצוא את רובם בארכיון תנועת העבודה, תיק (42) 38 III.
**45. תפקידם של הבטאונים האלה היה להעניק מידע בעניני חקלאות לחניכים הצעירים. ראה "החקלאי", "המחרשה" ו"זרעים" בארכיון תנועת העבודה תיק (42) 38 III.
***45. ראה לדוגמה בטאון גרמני ללא תאריך (כנראה מתחילת 1941) בשם "ממועצה למועצה" (von Moezah zu Moezah) עמ' 12, ודף מידע מס' 27 (12.6.42) על גירוש זרים מבריטניה; דבר החלוץ מתאריך נובמבר 1944 מביא את סיפורם של מספר חניכי עליית־הנוער לשעבר שהתגייסו לצבא הבריטי.
46. ראיון עם חוה מיכאליס.
47. אצ"מ S75/1637 ישיבת ועד הפועל של הנהלת עליית־ילדים־ונוער, 5 בנובמבר 1940, עמ' 1. רענן מליץ, תבע"פ (27)21.
48. שם, שם.
49. אצ"מ S75/1637 ישיבת ועד הפועל של הנהלת עליית־ילדים־ונוער, 14 באוקטובר 1940, עמ' 2.
50. *Jewish Chronicle,* July 28, 1939 p. 16.

נראה כי הקבוצה האחרונה של חניכים שהצליחה לעלות ארצה לפני פרוץ המלחמה, יצאה את בריטניה ביום פרוץ המלחמה ה־1 בספטמבר 1939. ראה מאמרו של מ. מרגוליס "החלוץ באנגליה בשנות המלחמה" (באנגלית) בתוך "דבר החלוץ", מתאריך דצמבר 1944, עמ' 11.

51. אצ"מ S75/1637 מכתב מחוה מיכאליס להנרייטה סאלד, 14 באוקטובר 1940.
52. ראיון והתכתבות עם חוה מיכאליס, ירושלים, פברואר 1980.

ד"ר י. קרמיש

נאומו של אדם צ'רניאקוב בעצרת ההכרזה על "חודש הילד" בגיטו וארשה

(מסמך בלתי ידוע, מתוך הארכיון המחתרתי "עונג שבת" — ארכיון רינגלבלום)

אדם צ'רניאקוב, היו"ר האחרון של הקהילה המעטירה וארשה, הגדולה שבקהילות אירופה, כמוהו כשכנא זאגאן, מאוריצי אוז'ך, יצחק שיפר, ומנחם קירשנבאום, נמנה עם יחידי סגולה שלא רצו ללכת בדרכים שהלכו מנהיגים אחרים, אשר נמלטו על נפשם בהתקרב האויב לשערי עיר הבירה. הוא נשאר במקומו וביקש לשמור אמונים לציבור עד הסוף.

צ'רניאקוב, אדם אנין־נפש ובעל שאר־רוח, הומאניסט בעל השקפת־עולם אידיאליסטית, שוחר שירה וכותב שירים (בפולנית), אוהב אמנות, מוזיקה, מחבר מאמרים מצוינים, בהם השתמש בשלל פתגמים, משל אחרים ומשל עצמו, עליו הטיל גורל הימים ההם, עם התמנותו כראש היודנראט, להתייצב מול מבצעי המדיניות הנאצית לגבי היהודים בעת המלחמה — ברנשים נאציים ברוטאליים, נטולי צלם־אדם, לשאת ולתת עמם ולציית לפקודותיהם.

שלטונות הכיבוש הגרמנים הקימו את היודנראט במטרה לבצע את התכניות הנאציות לגבי האוכלוסיה היהודית בדייקנות וביעילות, כגון אספקת עובדי־כפיה, החרמת רכוש יהודי, היטלים כספיים (קונטריבוציות למיניהן), "העברות" ו"פינויים", ובמרוצת הזמן הכנת רשימות של מועמדים למחנות וכו'. אבל במציאות נטל על עצמו היודנראט תפקידים בתחום העזרה הסוציאלית והרפואית לנשרפים ולפליטים, ובתחום הכלכלי והתרבותי — תפקידים שהיו במידה רבה המשך הפעילות הקהילתית מלפני המלחמה. נוסף על כך נטל על עצמו היודנראט תפקידים חדשים שנתחייבו מניתוקה המלא־כמעט של האוכלוסיה היהודית מתחום הטיפול הממשלתי והמוניציפלי, כגון הספקת־מזון, משק־הבתים, תעשיית־הגיטו, שירות־הבריאות, שרותי־המשטרה וכו'. אמנם, עיקר דאגתו וטרחתו של יו"ר היודנראט נסבו סביב השתדלויות להיענות לתביעות הגרמנים בסיפוק דרישותיהם

החדשות לבקרים, אך הוא לא הפך לכלי־שרת בידיהם כלל ועיקר. הוא ידע לנצל את חילוקי הדעות, את החיכוכים והאיבה ששררו בין הגרמנים לבין עצמם ואת הבדלי הגישה בין גורמי השלטון הנאצי השונים, שכן בכל השלבים לפני הקמת הגיטו ולאחריו ניכרה בקוי המדיניות הגרמנית סתירה ביחס כלפי היהודים. צ'רניאקוב וכן חבריו הצליחו לעתים מזומנות במדיניות ההתחמקות שלהם, ולעתים עלה בידם ליצור אצל הגרמנים רושם כאילו אכן נתמלאו פקודותיהם. לעתים קרובות נדרש היודנראט לבצע פעולות שהיו למעלה מכוחותיו הדלים, וכפי שהתבטא ד"ר ישראל מיליקובסקי, עסקן ציוני ידוע, חבר המועצה (היודנראט) וראש מחלקת התברואה שלה, במסמך חסוי: "תבן לא ניתן לעבדיך ולבנים אומרים לנו עשו". הוא תיאר את המדיניות שהיתה נקוטה על ידו במלים הבאות: פעולתו היא כזו ש"ההם" (הגרמנים) יסונוורו לזמן־מה על ידי פקודות הביצוע שלי, ובכך "תוקל ההצלפה בשוט".

כבר מראשית כהונתו בתפקיד בלט צ'רניאקוב בעמידתו מול הלחץ הגרמני. הוא עשה מאמצים לפתח פעילות ציבורית ענפה בנסיבות הנתונות, פעל להסדרת עניני העבודה ובייחוד למניעת החטיפות הפרועות ברחובות וארגון עבודת־הכפיה. נעשו נסיונות להסדרת אספקת המזון ועזרה לנזקקים ואף נדונו האפשרויות לפתיחת בתי הספר.

בשלב הראשון של הכיבוש הנאצי האמין היודנראט, כי אמנם הוא יוכל למלא ולו גם באופן חלקי, את הפונקציות שמילא ועד הקהילה לפני המלחמה. ניתן לקבוע, כי היחס הברוטאלי של הכובשים אל היהודים ואל היודנראט כנציגם, הגזירות וההתעללויות שניחתו על האוכלוסיה היהודית בלי־הרף, וכן הטירור שהופעל מן הרגע הראשון, לא הצליחו לחסל את הפעילות הקהילתית היהודית העצמאית, שעיקר מאמציה הופנו להגנה על חלקים ניכרים של האוכלוסיה.

בניגוד למגמתם של הגרמנים לא היה היודנראט המסגרת היחידה המופקדת על החיים הציבוריים היהודיים. כבר מראשית הכיבוש פעלה גם ועדת־תיאום של המוסדות היהודיים הסוציאליים, ועדה שהוקמה עוד בימי המערכה והמצור בספטמבר 1939. בד־בבד ניכרת פעילותם של ועדי־הבתים שתחילתם בהתארגנות מימי המצור למען הושטת עזרה דחופה לנפגעים (פצועים, נשרפים, ילדים עזובים ויתומים) וטיפול בפליטים. כן לא הפסיקו באותם הימים את פעילותם תנועות פוליטיות, כמו ה"בונד" וה"חלוץ", שהעמיד את אנשיו ואת בתי־המלאכה שברשותו למאמץ המלחמתי.

הבעיות הקשות שבפניהן הועמדה האוכלוסיה היהודית חייבו תגובה של גוף ציבורי. ואכן עד מהרה הוקם גוף קבוע, מורכב ממנהיגי המפלגות השונות, כגון מאוריצי אונ'ך מה"בונד", שכנא זאגאן מ"פועלי ציון שמאל", יוסף סאַד מפועלי־ציון צ"ס, מנחם קירשנבאום מהציונים הכלליים ("על המשמר"), ואלכסנדר פרידמן מ"אגודה" (בסוף 1941 הצטרף לגוף זה גם נציג "מזרחי"). לעמדתו של גוף זה שקיים התיעצויות תכופות ולחוות־דעתו, שאלו לא רק הג'וינט והעזרה ההדדית, אלא גם היודנראט עצמו.

יצויין, שהתחברות זו של כוחות פוליטיים (הקואורדינציה), שאפה מהרגע הראשון להכריע בבעיות הקשורות לעבודת־הסעד ולשוות לה אופי ציבורי. מטעמים מובנים הועלתה פעולת הסעד בראש כל הדאגות. כבר בחדשים הראשונים

של הכיבוש הנאצי. בעזרתו הפעילה והיעילה של הג'וינט צמחה עד מהרה בוארשה רשת רחבה של מוסדות עזרה ציבוריים בהנהלתו של ייס"א (ר"ת: יידישע סאציאלע אליינהילף — עזרה הדדית יהודית), שהוקם ביוזמתם של עסקני ציבור, שרבים מהם פעלו לאחר מכן בתנועות־המחתרת. במרוצת הזמן ריכז גוף זה סביבו כוחות שהיו מעורים בחיי הציבור מלפני המלחמה, מהג'וינט, מ"טוז" (אגודה למתן עזרה רפואית ורפואה מונעת), ו"צנטוס" (אגודה לטיפול בילד יהודי) ו"אורט" (סה"כ כ־3000 עובדים).

רבבות יהודים מבוגרים וילדים הצליחו להתקיים בהתחלת הכיבוש בזכות העזרה שקיבלו ממוסדות אלה. כבר בשנה הראשונה לקיום ייס"א מספטמבר 1939 הושיט הארגון עזרה וסעד לכ־160 אלף נפש (שהיוו 30% מכלל האוכלוסיה היהודית בוארשה, שמנתה בסוף ספטמבר כ־425 אלף איש). עם החרפת מדיניות הנישול וההרעבה של השלטונות הנאציים כלפי האוכלוסיה היהודית, נעשה תהליך ההתרוששות וההתמוטטות הפיזית של המוני־עם העניים, יותר ויותר בולט לעין. התמותה הגוברת והולכת של האוכלוסיה היהודית הגדילה מיום ליום את גל היתמות. תהליך זה השליך לרחוב אלפי ילדים שהפכו לקבצני־רחוב קטנים.

הילדים ללא קורת גג וללא השגחה, שהתגלגלו בחוצות, היוו טרגדיה איומה, וכפי שהתבטא אחד הסופרים הידועים בגיטו, זה היה "מחזה קורע לב, דבר המזעזע את המוח" שנגע "עד לנבכי הווייתנו, עד דם־התמצית ועד לשד־העצמות". אמנם "צנטוס", ארגון רב־פעלים לטיפול בילדים ויתומים עם מאות העסקנים ועובדים שלו, דאג באופן חלקי או מלא ל־40000 ילדים בגיטו שחלקם הגדול היו יתומים. אך ברחובות התגלגלו ללא כל השגחה 3000 ילדים פושטי־יד, ועוד כעשרים אלף ילדים נוספים התדפקו על דלתותיהם של המטבחים העממיים ובתי־הילדים כדי לקבל שם לפחות את מנת האוכל הדלה. לפי הדו"ח הרשמי של "צנטוס", היו ב־1 בספטמבר 1941 26 מטבחים ו־9 מעונות ילדים וביחד 35 מוסדות אשר האכילו 29,518 ילדים. במספר זה נכללו הילדים שבפנימיות למיניהן, ובמעונות היום. בס"ה נהנו מן הסעד של "צנטוס" באותה עת במוסדות השונים לסוגיהם 44,941 ילדים ועוד 4391 ילדים בפנימיות־הילדים.

כן היו בגיטו ב־1 בספטמבר 1941, 164 פנימיות־ילדים שנוהלו על ידי הנוער שבבתים. אך מה ערך היה ל־400 מנות הלחם והקפה, ולמעשה הקפה בלי הלחם, אשר העמיד "מבצע הדוורים" של "צנטוס" לרשותם של למעלה מ־3000 פושטי־יד ברחובות; ואיזה ערך היה למעט המכנסיים והלבנים אשר מתפרת הלבנים של "צנטוס", שזה רק נפתחה, הצליחה לספק לאלפי הילדים הערומים או הערומים למחצה?

ביומנו של צ'רניאקוב ניכרת דאגתו המרובה לגורל הילדים ולהרחבתו של מפעל העזרה הסוציאלית העצמית שהתבטאה בין־היתר בהקמת פנימיות לאלפי ילדים. יצויין כאן כי ב־20 ביולי 1941 התקיימה ביוזמתו של צ'רניאקוב פתיחת מטבח בשביל ילדים שאבותיהם נשלחו למחנות־עבודה. עוד לפני כן, בנאומו ב־20 בינואר 1941 בחנוכת בית־היתומים ברחוב אוגרודובה 29, הדגיש צ'רניאקוב שימשיך לנהל מאבק קשה נגד עשירים סרבנים, אשר אינם רוצים לתרום מאומה למלחמה במצוקה ובעוני. ברם, בישיבת המועצה־הכלכלית שהתקיימה ב־1 בפברואר 1941 הובעה "מורת רוח בשל הקו

החדש שברצונו של צ׳רניאקוב להנהיג, דהיינו ״ליטול אמצעים מן העשירים לשם כלכלת שכבת העוני״.

השלטונות הגרמנים שידעו לנצל היטב את הניגודים שבקרב אוכלוסיית הגיטו להחלשת אחדותם של היהודים, התנגדו למדיניות הסוציאלית של צ׳רניאקוב; את העובדה הזו מדגיש רינגלבלום במסתו על יצחק גיטרמן, יו״ר הג׳וינט, אשר ניסה לממש את רעיונו של יו״ר היודנראט צ׳רניאקוב לגייס אמצעים כספיים גדולים למטרות עזרה והצלה. פעולה זו שבה השתתפו בהנהלתו של גיטרמן, בין היתר, העסקנים: בלוך, מ.מ. קון והד״ר רינגלבלום, שהיתה מבוססת על כפיה (איכלוס דירות העשירים בפליטים, עבודת־כפיה וכו׳) לא השיגה את מטרתה העיקרית, כי ״הסביבה של היו״ר צ׳רניאקוב, עשתה מה שיכלה כדי לשים לאל את הרעיון לגבות מסי־כפיה מעשירי המלחמה שקמו מקרוב״ (רינגלבלום).

בשל החמרת מצב הילדים עקב התרוששותם הקטסטרופלית של המוני־העם, ובעיקר בשל החמרת מצבם של ילדי הרחוב, פנה צ׳רניאקוב לשלטונות ב־5 בספטמבר 1941 בבקשה לקבל אישור חוקי להכרזת ״חודש הילד״. בעצה אחת עם ״צנטוס״ הוחלט לבצע בגיטו מפעל ציבורי־כללי גדול במטרה ליצור נכונות מצד כל השכבות והחוגים לעשות למען סעד הילדים. מיד לאחר קבלת אישור החוק הוקם ועד ציבורי נרחב בראשותו של צ׳רניאקוב לביצוע ״החודש״, אך עול ארגונו הוטל על ״צנטוס״, ובעיקר על המדור לפעולה חברתית ועל ועדת המופעים המרכזית.

עצרת הכרזת ״חודש הילד״ התקיימה ביום 20 בספטמבר 1941 באולם קולנוע ״פמינה״ בנוכחות קהל רב. האולם הגדול היה מלא מפה־לפה. צ׳רניאקוב בקושי הספיק להגיע לעצרת, לאחר שבאותו יום נקבעה לו פגישה עם קומיסר הגיטו, הצורר אוארסוואלד, בדבר התכנית השטנית של קיצוץ גבולות הגיטו שהיו צפופים בלאו־הכי. צ׳רניאקוב פתח את העצרת ב״אוירה המרוממת והחגיגית המרשימה״ בנאום נרגש ואחריו הופיעו ב״נאומים חמים״ אברהם גפנר ראש מחלקת האספקה ביודנראט, שזכה להוקרה רבה בגיטו, אוהד ותומך נלהב של המחתרת היהודית; ד״ר אדולף אברהם ברמן, איש ציבור מן הדור הצעיר שראה חובה לעצמו להתייצב לפעולה בשירות הילדים, החל מיום פרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, כאשר נפלו הפצצות הראשונות על וארשה וסביבתה, ובשירות זה ראה את עיקר שליחותו גם לאחר היווצרו של הגיטו; גב׳ ד״ר פליציה צ׳רניאקוב (ניוניה), רעיתו של היו״ר, אשר את כל זמנה הקדישה לילדים עזובים, ולפי דבריו של טורקוב היתה מופיעה תמיד באסיפות ובעצרות ופונה אל יהודים אמידים ״לקום ולהתייצב לשירות הילד, לשירותם של אלה שהם עתיד עם ישראל״; להלן — ליאון ניישטט, ממנהלי הג׳וינט, מפעילי ״צנטוס״ הבולטים ביותר במדינה, ד״ר יאן פשדבורסקי, אחד הרופאים הטובים בגיטו, מומחה למחלות פנימיות ולמחלות ילדים, שניהל זמן־מה בגיטו את בית־היתומים הגדול ביותר של 1000 ילדים, ברח׳ וולנושץ, ולבסוף יצחק גיטרמן, יו״ר הג׳וינט, אחד העסקנים החשובים והמסורים ביותר בגיטו. לאחר הנאומים היתה גם תכנית אמנותית עשירה בהשתתפות מאות ילדים ממוסדות שונים, וכן נערכה תחרות על הכרזה היפה ביותר ל״חודש הילד״, בהשתתפות אמני הגיטו.

בישיבה הראשונה לאחר ההכרזה, בראשותו של צ׳רניאקוב, הוא הביע התנגדות להשקפה הפסימיסטית לאסוף רק חצי מיליון זלוטי, כי הרי 3/5 מזה נתנה הקהילה (בנאום ההכרזה בעצרת הצהיר צ׳רניאקוב מראש על מתן 100,000 זלוטי למוסד האספקה). במסגרת ״חודש הילד״, שהתקיים בחדשי אוקטובר ונובמבר, וניתן לו פרסום עצום, נערכו עשרות מופעים, תערוכה גדולה של עבודות ילדים מבתי־יתומים של ״צנטוס״. כן נתקיים קונצרט חגיגי ברמה גבוהה באולם ״מלודי פאלאס״ ברח׳ רימארסקה, בו הופיעה בנאום־פניה חם הד״ר פליציה צ׳רניאקוב. לסיום ״חודש הילד״ נתקיימה שוב בנובמבר 1941 עצרת רבת־רושם ב״פמינה״ שבה נשא את הנאום הראשי אדם צ׳רניאקוב.

על תוצאות ״חודש הילד״ נחלקו הדעות. רינגלבלום התרעם על כך שוועדי הבתים לא נענו כראוי, באשר הם השתתפו במבצע זה בסכום זעיר של 50,000 זלוטי בלבד. לדעתו של רינגלבלום חלק מן הציבור לא קיבל בעין־יפה את המבצע שלא נעדרו ממנו אמצעי כפיה (גבו בולים מלחם, מתרופות, ממשלוח מכתבים וכו׳). לעומתו טוען ד״ר ברמן שלמפעל ״חודש הילד״ היתה הצלחה רבה, גם כספית, שכן הוא הכניס, הן מן המוסדות המשקיים עם משרד האספקה בראשם, הן מאלפי תורמים פרטיים — למעלה ממיליון זלוטי, שנחשב לסכום גדול באותם הימים. אין ספק שמבצע ״חודש הילד״ היה בבחינת קרן אור בחיי הגיטו, שכן גיוס הכוחות הרוחניים והחמריים למען סעד הילדים, ביטא באורח בולט את החיוניות ואת רצון־החיים של האוכלוסיה היהודית, על אף האבידות הכבדות ומס הדמים ששילמה מדי יום ביומו.

את נאומו של צ׳רניאקוב ב״חודש הילד״, המתפרסם כאן בפעם הראשונה ככתבו וכלשונו, בתרגום עברי, מהימן, זיהיתי באחרונה בין כתבי־יד רבים אחרים שנגנזו בארכיון המחתרתי של ״עונג־שבת״. קשה היום לקבוע באילו דרכים הגיעה תעודה זו לגנזי הארכיון. ניתן רק לקבוע שהיה קשר אמיץ בין שני האישים, ועל כך מעידה הכתובת של רינגלבלום הרשומה בידי צ׳רניאקוב, באחד מפנקסי יומנו של צ׳רניאקוב. מאידך גיסא, על אף הערותיו הביקורתיות על פעלו של צ׳רניאקוב כיו״ר היודנראט, העלה רינגלבלום ביומנו ובכתביו על נס את רמתו המוסרית ומסירותו לעם של צ׳רניאקוב. זאת ועוד. רינגלבלום שעסק לא רק בארגון ואיסוף החומר התיעודי למען הארכיון המחתרתי ושקד ללא ליאות ובכל התנאים על גילוי יצירות יהודיות וריכוזן למען עשותן נחלת־רבים, נמנה עם יחידי הסגולה שידע על קיומו של יומן צ׳רניאקוב. ״צרניאקוב רושם היה בפנקס — כותב רינגלבלום במסתו על ׳עונג־שבת׳ — את כל מה שהתרחש בגיטו בימי נשיאותו. היומן או ביתר דיוק פנקס הרשימות, הוא ודאי מעניין מאוד, כיוון שהיה לו לצ׳רניאקוב מגע ומשא יומיומי עם גורמי שלטון גרמניים שונים וכן עם שלטונות העיר הפולניים, ובהיותו יו״ר הקהילה החזיק בידו את החוטים הרבים של חיי־הציבור היהודיים״.

להלן דברי צ׳רניאקוב בעצרת:

בעת ששעון ההיסטוריה יצלצל את שעת הזמנים היותר טובים, אזי יימצא

מלחין אשר יעלה מנבכי נפשו את סימפוניית הגיטו. היא תתחיל בתרועת קרב, בתופי השכמה ובנגינת כינור רומנטית של עלילות גבורה[1], שמדי פעם בפעם תופסק בקולות הקלרינט שישמיע קולות נפץ ורעש בתים מופצצים.

וכאן, למנגינה עכשווית זו — ההרמונית חרף אימתה הגדולה — ישתזר דיסוננס של חליל שישמיע יבבה, בכי, אנחה ואת אנקתו של ילד. יהיה זה קולו של הילד הזה השוכב ברחוב[2], המבריח[3], המקבץ נדבות וגונב[4], המבאיש, צבה ומת ברעב[5], הילד המהווה התגלמות חיה לנקיפות מצפוננו.

אבינו שלנו, כך נוהגים לומר

אבל האם אתה אחינו, אומרת המשוררת.

מלים אלו יש לחרות על לוח לבנו ולשננם ללא הרף. יש פשעים שמדובר עליהם בחוקות־עונשין, אך יש גם פשעים שאינם נמנים כלל בין החוקים, משום שהם טהורים מדי בכדי שאפשר יהיה לסווגם לסוג כלשהו של חטא; לפשעים אלה שייכת אטימות־הלב והאדישות כלפי גורלו המר של הילד[6].

אני פותח אספה זו בסימן המלחמה בפשע הגדול ביותר של תושבי הגיטו — האדישות.

מוות לאדישות — יחי הילד.

הערות

1) הכוונה למאבק על קיומה של האוכלוסיה היהודית שעל־אף האבידות הכבדות ומס הדמים הנורא, היתה חדורה שאיפה עזה לחיות ולבלות את האויב. החיים הכלכליים של הגיטו לא שותקו תחת המהלומות הכבדות של השלטון, אלא הסתגלו לתנאים האנומאליים של ניתוק ובידוד, ואף זכו להישגים ניכרים; בהברחת מזונות, בחוש ההמצאה, ביצירת ענפי פרנסה שלמים שהלקוח היחיד היה הסוחר הנוצרי, בהשגת חמרי־הגלם ההכרחיים לצורך הייצור, בשעה שהגיטו היה סגור ומנותק מכל מקורות חמרי־הגלם, וביצירת קשרים עם הצד הארי שמעבר לחומות הגיטו — בכל התחומים האלה באו לידי ביטוי הדינמיות הכלכלית וההתנגדות הכלכלית של הגיטו. תחת האיצטלה של ארגוני־עזרה יהודיים מרכזיים התרכזו כמעט כל החיים העצמאיים של היהודים — הן הפעולה הציבורית־פוליטית והן הפעולה התרבותית, ולמרות הטרור הרצחני הנאצי פעלו בגיטו במחתרת כמעט כל המפלגות הפוליטיות והזרמים הרעיוניים.

2) "תופעה מזעזעת של ילדי־רחוב, פושטי־יד" — רשם רינגלבלום ביומנו עוד לפני הקמת הגיטו, במחצית השניה של חודש אוגוסט 1940. ברחוב לשנו, למשל, אפשר היה לראות על כל 10—20 מטר ילדים בני 4—8 בבגדים מרופטים וקרועים, בבלויי סחבות, פושטים־יד לפרוטה (רינגלבלום א', עמ' 133).

תהליך ההתרוששות של המוני התושבים של הגיטו, שהיו בתנאים איומים, השליך לרחוב אלפי ילדים שהפכו לקבצנים קטנים, "ילדי רחוב", שהתחננו לפת־לחם (ברמן, גורל הילדים בגיטו וארשה, עמ' 204). במחצית השניה של 1941 היוו הילדים את הרוב בין פושטי יד ברחובות הגיטו, ואף לאחר שעה 9 בערב, לאחר שעת העוצר. "הם הולכים באמצע הרחוב ומבקשים לחם... את זעקתם אתה שומע בשעות מאוחרות יותר, בשעה 11, ואפילו בחצות. אין הם מפחדים מאף אחד, ולעתים קורה שילדים פושטי־יד אלה מוצאים את מותם בלילה על המדרכה" (רינגלבלום א', עמ' 281). היו פולנים שהתרעמו על כך שיהודים מרשים, שהמצב יגיע לידי כך, שילדים יהודים

יחפים יעברו לצד ה"ארי" ויהיו שם לפושטי־יד (רינגלבלום א', רשימה מאוקטובר 1941, עמ' 308).

3) ביומנו מעלה צ'רניאקוב, בהיקף רחב, פרשיות של ההברחה המאורגנת להפליא של מזונות לגיטו. דרך החומות והגגות, דרך מרתפי הבתים שעמדו על הגבול, דרך כל המקומות המוצנעים, שעין הכובש לא היתה בקיאה בהם, ובמיוחד את גבורת הילדים המבריחים שהיו מסוגלים לחמוק דרך כל חור בחומה ע"מ לספק מזון לגיטו.

אברהם לוין כתב ברשימתו, מיום 22 במאי 1942, על ילדים מבריחים כדלקמן: "חבורות חבורות של ילדים בני 10 עד 12—13 מתגנבים ועוברים אל הצד הארי לקנות שם תפוחי־אדמה. יש גרמנים המרחמים על הילדים האומללים, מתעלמים מהם, הופכים פניהם במתכוון, אך יש גם רוצחים המכים את הילדים מכות רצח, לוקחים מידיהם את תפוחי־האדמה ובמקרים רבים אף מפעילים את נשקם" (יומנו של לוין, עמ' 45).

4) כשמכת הגנבים הקטנים נעשתה המונית למדי הורה יו"ר היודנראט שגם משטרת הגיטו תטפל בבעיה זו, אך בעת ובעונה אחת הוא הציע להנלהת "צנטוס" לבוא בדברים עם המפקדה של המשטרה בגיטו. לפי התכנית שעובדה במשותף, היה על המשטרה להקים כמה תחנות־מעצר לילדי הרחובות, וביחוד לגנבי־רחוב קטנים, ו"צנטוס" תוציאם משם כעבור זמן קצר ותסדר אותם בפנימיות (ברמן, במקום אשר יעד לי הגורל, עמ' 107).

5) ביחוד היתה רבה התמותה בבתי־המחסה ("נקודות") המיוחדים לילדים. ניקח לדוגמה את בית־המחסה הגדול ביותר לילדים ברחוב לשנו 127. מן ה־4 ביולי ועד ל־15 באוגוסט 1940 היו שם 47 מקרי־מוות בקרב 470 ילדים, כלומר 10%. בשנת 1941 היתה התמותה באותו בית־מחסה (שעבר ב־29 בנובמבר 1940 לרחוב דז'יילנה 39) גבוה פי כמה: ל־600 ילד בממוצע היו במאי 178 מקרי־מוות, וביוני — 155. (י. קרמיש, "ניגודים מעמדיים בגיטו וארשה", אנציקלופדיה של גלויות, וארשה ב', עמ' 567).

6) רגש הרחמנות הלך ודעך. "אין עושי הצדקה שלנו שמים אל ליבם — רשם ביומנו אהרון קפלן ב־18 בינואר 1941 — שילדים בני חמש ושש מתגלגלים בחלאתם בראש חוצות ונותנים בשיר קולם או שבאים בטענה אל הלבבות היהודים, אל "רחמנים־בני־רחמנים", שאין לבם מתעורר לחמלה עליהם ומשאירים אותם מזי־רעב וכפן" (קפלן, יומן, עמ' 428). גם רינגלבלום הביע את הזדעזעותו בראותו "לבבות בני־אדם מאובנים" שנשארו אדישים למראה ילדים משוטטים ברחובות, ילדים רזים כמו שלדים, יחפים וערומים, רגליהם קפואות מקור. (רשימה מאוקטובר 1941, א', עמ' 307—308).

ביבליוגרפיה

אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשה, בעריכת נ. בלומנטל, א. טרטקובר, נ. עק, וי. קרמיש, ירושלים, הוצאת יד ושם, תשכ"ט.

ח. א. קפלן, מגילת יסורין, יומן גיטו וארשה, בעריכת א. י. כ"ץ, נ. בלומנטל וב. מארק, ירושלים—תל־אביב, הוצאת יד ושם ו"עם עובד" תשכ"ו.

פרץ אפאצ'ינסקי, ילדים בחוצות, ב"רשימות", בעריכת צ. שנר, הוצאת הקיבוץ המאוחד — בית לוחמי הגיטאות, תש"ל.

א. א. ברמן, מימי המחתרת, תל־אביב הוצאת "המנורה", תשל"א.

א. א. ברמן, במקום אשר יעד לי הגורל, הוצאת הקיבוץ המאוחד — בית לוחמי הגיטאות, תשל"ח.

י. טורקוב, אזוי איז עס געווען, הוצאת צענטראלער פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, 1948.

י. קרמיש, היודנראט בוארשה, בספר "דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1939—1945, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים יד ושם, תש"מ, עמ' 63—76.

ראובן בן־שם (פלדשוה), יומן גיטו וארשה, משואה קובץ י' (עמ' 35 — בכיו של ילד; עמ' 50 — ילדינו מוכרחים לחיות).

תדאוש פנקיביץ׳

בית־מרקחת בגיטו קראקוב

בימים אלה הוענק אות חסידי־אומות־העולם לרוקח פולני, תדיאוש פנקיביץ׳, המתגורר עד היום בעיר קראקוב.

בזמן מלחמת העולם השניה, כשהוקם הגיטו בקראקוב והאוכלוסיה הפולנית נצטוותה לעזוב את הרובע המוקף חומות, סירב האיש להתפנות. הוא ניהל מאבק יחיד, ובעזרת שלטונות סניטריים שבהתחלת הכיבוש עוד התחשבו בהם, השיג רשיון להישאר בתחום הגיטו, ונשאר לגור ולעבוד בתוך בית־המרקחת שבבעלותו. היה זה בית המרקחת היחיד בתחום הגיטו והרוקח הפולני עשה בו ימים כלילות, והיה עד לזוועות שהתחוללו בו.

עם תום המלחמה כתב ספר זכרונות, שראה אור בהוצאת ספרים חשובה בקראקוב WYDAWNICTWO LITERACKIE. הספר, בתרגומה של מרים עקביא, יראה בקרוב אור בעברית, בהוצאת "יד ושם" וארגון יוצאי קראקוב בישראל. אנו מפרסמים כאן קטעים אחדים מתוך הספר.

הימים חלפו בחדגוניות חסרת תקוה. ההורוסקופים היו קודרים. אוכלוסיית הגיטו הלכה והצטמצמה, מדי יום יצאו קבוצות למחנה בפלאשוב. השינויים לא הורגשו בהתחלה, כי הצפיפות היתה עדיין איומה.

את המחנה הוחל ליישב בקבוצות אנשים שגרו בגיטו ועבדו במקומות שונים מחוצה לו. בעוברך ברחוב יכולת לראות שורות ארוכות של אנשים עלובים, מעונים, הרוסים פיסית ונפשית, הולכים לאטם ברחובות העיר; כמה סלידה, כמה גועל צריך היה לחוש כל בן־אנוש כלפי הנאצים על שהמציאו שפע כזה של שיטות התעללות בבני־אדם אחרים. "היום אתם, מחר אולי אנחנו," כך חשב בוודאי כל איש בעל היגיון, כשחיפש בין דמויות רפאים אלה אחר קרוב, מכר, ידיד. כל יום חדש היה מביא לכולנו — לאלה שחיו בתוך החומות ולאלה שחיו במה שנקרא היה חופש — מאורעות חדשים, אשר לכולם אותה המשמעות, אותו התוכן: מכות, מאסרים, מוות.

משלוחים ראשונים יוצאים ל"יולגים", כך מכנים מחנות־בת קטנים בפלאשוב, פרוקוצ׳ים ובונרקה.

הרופא הראשון שהועבר מן הגיטו לפלאשוב הוא ד"ר ליאון גרוס ובזכות־ראשונים זאת הוא נתמנה להיות הרופא הראשי של המחנה. היודנראט משתהה

עם ההליכה "למעלה" (למחנה). כל יום שעובר "למטה" הוא בבחינת רווח שבשגרה ידועה, לעומת זאת ה"למעלה" מפיל על כולם אימה. בתקופה זאת פוחת בגיטו מספר האודמנים*, רבים מהם מתלווים למקומות העבודה השונים ונשארים שם. במקומם מתייצבים אודמנים אחרים, כי הם עדיין נדרשים ומשתעשעים בתקוה, שזאת הדרך להציל את עצמם ואת קרוביהם. שפירא היה מחליט את מי לקבל לשורות האו.דה. ואת מי לדחות. על המועמד היה לעבור "בחינות־כניסה". היה עליו לעמוד דום במרחק של שני מטר לפני שפירא, להצדיע, להכריז בקול רם וברור את שמו ואת תפקידו ולהצהיר שהוא מעמיד את עצמו לשרותו של הבוס. הצהרה זו היתה צריכה להאמר בפולנית ובגרמנית. זאת היתה כל הבחינה. מצב־רוחו של שפירא, פרוטקציה מתאימה ומראהו החיצוני של המועמד היו קובעים את הבחירה.

החיים בגיטו נעשו עצבניים ביותר. החיסול היה תלוי באויר. יום־יום היה מישהו הולך לבלי שוב. כולם נמצאו תמיד על סף פרידה מכולם, עוזבים דירות ונוטלים עימם רק חפצים פעוטים ויקרים. במפקדת האו.דה., מבוקר עד ערב, יושבים הגרמנים הממונים על עניני היהודים, רושמים הרי ניירות, עורכים פרוטוקולים, מכינים דו"חות.

כמעט יום־יום מצליח מישהו לברוח מן הגיטו. החנויות מתחסלות. איש כבר אינו מכין מלאי מזונות, ומה שמצוי נעלם במהרה. האנשים חיים ממש מן היד אל הפה. מה שמרוויחים — מוציאים. היודנראט וגוטטר בראשו, עושים מאמצים לדחות את תאריך חיסול הגיטו. אך הכל לשווא. האסה אינו מסכים לאף יום נוסף של דחיה.

ב־13.3.1943 בשעה 11.00 מודיע היודנראט, לפי פקודת אוברגרופנפירר שרנר, כי עד השעה ה־15.00 על כל תושבי גיטו A לצאת במצעד למחנה פלאשוב ויום אחד לאחר מכן יפונו יהודי גיטו B לתחנת הרכבת המזרחית. יחידת "השרות המיוחד" המורכבת מליטאים, לאטווים, אוקראינים ושוטרים פולנים במדים כחולים, מקיפה את הגיטו ותופסת עמדות בתחנות המשטרה וליד המעבר מגיטו A ל־B לאורך כל הגבול. מ־A ל־B אפשר לעבור ללא קושי, לעומת זאת אי־אפשר לעבור מ־B ל־A.

האוירה זוועתית. ברחובות עצבנות שלא תתואר. אנשים מחפשים, צועקים, עמוסי־חפצים נחפזים להתייצב במקומות עבודתם. מחפשים את יקיריהם, בגיטו עצמו מסתובבים גרמנים לא רבים — בין עשרה לעשרים — מנהיגם אמון גאהט (Amen Göht) ובידו כלי־ירי אוטומטי, רץ ברחובות מכאן לשם. הוא ופמלייתו וצמד הכלבים שלו, רולף וראלף, מעלים את מתח העצבים לשיא. האודמנים מתרוצצים כאחוזי תזזית. בתי החולים נמצאים בתהליך חיסול.

בעמדי ליד חלון האפטקה (בית־המרקחת) אני רואה לפתע שהתנועה נפסקת, איש אינו צועק, אינו קורא, משתררת דומיית־מוות. עיני כולם מופנות לרחוב טרגובה. "בוודאי עובר שם מישהו ברחוב, בוודאי מישהו איום," חשבתי. ואמנם

---

* אנשי או.דה — אורדנונגס דינסט — שירות הסדר היהודי, שהוקם בפקודת הגרמנים, כדי לעזור להם בביצוע חסיפות וכו'.

הנה הוא בא, אמון גהאט, גבוה, תמיר, גוף גדול על רגלים דקות, ראש פרופורציונלי ועינים כחולות, אולי בן 40. הוא לובש מעיל עור שחור, בידו האחת שוט, בשניה כלי אוטומאטי, ולצידו כלביו הענקיים, רולף וראלף. האודמנים עוברים לדום. הוא פוסע כאינו רואה את מי שלפניו. עובר את ככר זגודה, פונה לרחוב סולנה ונעלם. האנשים נושמים בהקלה, זזים לכיוון השער. לתוך הגיטו מגיעות מכוניות עם אישים חשובים, מנהלי עבודה, הבאים להתערב לטובת אנשיהם, ולהבטיח להם לצאת מן הגיטו. נמצאת כאן מכוניתו של היינמאייר מהגסטאפו ומכונית סגנו קרנר, מ־Sipo. הגרמנים מוציאים את אנשיהם ובמכוניו־תיהם מעבירים את הניצולים דרך שער הגיטו. מרצלי גרינר ואשתו, עם כל רכושם כולל רהיטים, עוזבים את הגיטו במכונית־משא. קרנר מוציא במכוניתו שני רופאים, שלפי השמועות ברחו אחר־כך דרך וארשה להונגריה. כל זה נעשה לעינינו.

הגרמנים היו מומחים בהטלת בהלה, אימה ופחד. רעם יריות מטווחים קצרים מתערבב עם שריקות וצריחות ונביחות כלבים. החרדה לגורל ילדים משתקת את השכל. מסתירים את הילדים תחת מיטות, סוגרים אותם בארונות. ילדים רבים מתגלגלים ברחובות, תועים ואובדים, לשווא מבקשים זכות על חייהם. ההורים אובדי־עצות. זמן הצעידה לפלאשוב הנה כבר בא, ואת הילדים אסור לקחת. כאן, בקבוצות המוכנות להליכה, מחכים הילדים המבוגרים, שמעל גיל 14, מחכה בעל לאשה או אשה לבעל, כדי ללכת יחד, וכאן — בצד שני — הקטנים שאינם מורשים להצטרף. הגרמנים מבטיחים שכל הילדים ילכו "למעלה", אך קודם ילכו המבוגרים, אחר־כך הילדים — הרי ידוע, שבפלאשוב מוקם צריף מיוחד לילדים.

בעוזבם את משמרתם בבית־החולים מוסרים הרופאים לידיעת חוליהם את פקודת הגרמנים, האוסרת על כל חולה באשר הוא לעזוב את מיטתו. אך תוך כדי העברת הפקודה, מסבירים הרופאים לחוליהם את המצב ואומרים להם: "כל מי שמסוגל — שיציל את נפשו." מתחילה בריחה מבוהלת. כל שרגליו נושאות אותו, עוזב את בית־החולים. בורחים מנותחים עם תפרים טריים, וחולים קודחים מחום. בורחים צעירים וזקנים. אני רואה אותם נמלטים מבית־החולים למחלות מדבקות, כשהם חצי ערומים, רק בתחתונים וגופיה, בורחים ומתפזרים לכל פינות הגיטו. המראה הוא לא מן העולם הזה. בשארית כוחותיהם נופלים החולים, נפצעים ושוב קמים, פה ושם נתמכים על ידי בני־משפחתם. איש אינו יודע, מה לעשות עם החולים האלה. הם עומדים בקושי על רגליהם, ומי שעובר את שער הגיטו חייב להיות זקוף ולהעמיד פני בריא. וגם לא כולם מצליחים לברוח; רבים אינם מסוגלים להתרומם בכוחות עצמם. אלה נשארים, מודעים לבאות. הפרידה האחרונה, לחיצת היד האחרונה עם חבר, עם ידיד, המשאלה האחרונה — ושתיקת־מוות משתררת באולמות הנטושים.

בגיטו קדחת המרתון, אנשים רצים לכאן ולכאן. מי שיכול מסתיר או מאחסן אצל איש אמונו את אוצרותיו האחרונים. אנו מעבירים העירה את חפצי ידידינו ומפקידים אותם לפי הכתובות שניתנו לנו. באפטקה אין אפשרות להסתיר יותר מדי חפצים, כי כאן קיימת סכנת חיפוש תמידית. זמנית אנו ממלאים את המגרות שנתפנו מתרופות ודוחפים בהן כל מיני חפצים יקרים,

וגם כאלה שאינם שווים פרוטה, אך יקרים לבעליהם, כנראה, רק כמזכרות. איש אינו דורש קבלות, אינו מייחס חשיבות לתנאי ההפקדה. סומכים רק על ההגינות של המקבל. המפקידים מקווים שבעת הצורך יימכר עבורם חלק מחפציהם השמורים, ובעזרת הכסף שיקבלו בתמורה, מקווים הם איך שהוא לעבור את תקופת המחנות. ואמנם רבים ניצלו הודות לזה. מבית־המרקחת שלנו נשלחו משלוחים שונים והתכתבויות בתיווכו של ד״ר מיכאל וייכרט, מי שהיה מנהל הועד לעזרה־סוציאלית־יהודית־עצמית Zydowska Samopomoc Spoteczna. הוועד סיפק תרופות ומזון ליהודי פלאשוב וליהודים במחנות קטנים אחרים מחוץ לקראקוב. האנשים שאנו שרתנו אותם בענינים אלו, נתנו בנו אמון בלתי־מוגבל. שלוש עוזרותי, העובדות בבית־המרקחת, תוך סיכון חייהן, ממלאות נאמנה אחר כל בקשה.

אמת היא שלא כולם נהגו כך. לא כולם היו מחזירים את הדברים השמורים. בבושה ובכלימה נאלצנו לא פעם להודיע לכלואי פלאשוב, כי חפציהם נעלמו, או הוחרמו בחיפוש (מי יכול היה לבדוק), או ששומריהם מוכנים להחזירם רק אישית (וידוע היה שאיש אינו מורשה לצאת מהמחנה). קרה גם שסירבו להחזיר רכוש, למרות שנתבקשו לעשות כן בכתב, בכתב־יד מוכר, ולמרות השימוש בסיסמה המוכרת, שהיתה מוסכמת בין הנותן והמקבל.

והיו גם אנשים הגונים, אשר החזירו הכל, ודאגו למה שהופקד אצלם. ואף הוסיפו משל עצמם, על־מנת לעזור.

הרגע הגורלי בא. אנשים מסודרים בחמישיות*, בקבוצות מצופפות, עם מטען ביד, מוכנים ליציאה וממתינים רק לפקודה האחרונה. כל אחד רוצה כבר להיות למעלה (כלומר בפלאשוב שהיא במקום יותר גבוה מקראקוב), מספיק ודי לו באי־הוודאות המתמדת הזו. כמעט כולם מתייחסים למחנה פלאשוב כאל השלב האחרון בדרך הנדודים והזמניות. בעיני האומללים מתקבל המחנה כמשהו קבוע מאוד. משם — כך סבורים — לא יעבירו אותם כבר לשום מקום, ומי שיחזיק מעמד, יחיה.

אך לדאבון־הלב היה משהו איום באקט האחרון הזה של חיסול גיטו קראקוב: גורל הילדים. ענין זה היה בלתי מיושב, בלתי ברור ומציק כאימה. בועד־הקהילה (היודנראט) מתפקדים גרמנים, מתנהלות שם התיעצויות ארוכות בהן היו הגרמנים המצווים, והיהודים הממלאים אחרי פקודותיהם. חברי ועד־הקהילה עוזבים את הבנין, לפניהם צועדים גסטפואים ואסאסמנים.כזרם חשמל עוברת בהמון הידיעה המחרידה: אסור לקחת את הילדים. על כולם, עד גיל 14, להישאר במקום. ידיעה זאת כמו הולמת בהורים כרעם. לפתע מקבלת המציאות הזאת משמעות חדשה, כאילו היא דבר חדש שעד כה לא הובא בחשבון. והרי דברים דומים חזרו ונשנו באקציות הקודמות, תמיד עמדה הטרגדיה הזאת בפני המשפחות המטופלות בקטינים. אם האשליה היתה מקלה, הרי האכזבה היתה מכאיבה שבעתיים. כך גם עתה. אנשים האמינו בקיומו של הצריף המיוחד עבור ילדים, האמינו בתכליתיותו של בית־הילד (קינדרהיים) שזה עתה רק נפתח, האמינו

* בספר כתוב — רביעיות — אך תמיד עמדנו בחמישיות. מ.ע.

בהבטחות החגיגיות של הגרמנים שחזרו ואמרו, כי כל הילדים יהיו ביחד עם הוריהם למעלה בצריפים. וגם עתה, ברגע הטראגי הזה, לא הכחישו הגרמנים את "הבטחתם" ורק שינו את התאריך. הקטנים לא ילכו עתה עם המבוגרים, אלא אחר־כך. אחר־כך, מיד לאחר שיילכו המבוגרים, יועברו הילדים במכוניות. עכשיו צריך להשאיר את הילדים בקינדרהיים. וגם הפעם נמצאו הורים שהאמינו.

אך אמהות רבות אינן מאמינות ואינן מוכנות לעזוב את ילדיהן. אלה יוצאות משורותיהן בגיטו A ועוברות לגיטו B בידען שלחלק זה של הגיטו נועדה ארכה של עשרים וארבע שעות בלבד. הגברים נשארים בדרך־כלל בשורה, נכנעים ללחץ נשותיהם; אולי יוכלו להועיל במשהו — אלה ואלו משלים את עצמם — אולי יעלה בידם לעשות משהו, אולי יקרה נס. הנשים שנשארו הן הגיבורות האלמוניות שהקריבו את חייהן באצילות־נפש ובצנעה.*

רושם בלתי נשכח עשו הדרמות שארעו בתפוצות הגיטו. אנשים זרים לגמרי התייפחו למראה המשפחות השסועות, הלכודות באין־אונים, באזלת־ידן. המעמד היה ברוטאלי פי כמה מעינויי־גוף האכזריים ביותר, וגרוע אפילו מרצח חפים מפשע וחסרי־מגן. את הילדים המתגלגלים ברחובות, שאיש לא אסף אותם אל חיקו, לקחו בכוח אל בית־הילד המלא עד אפס מקום.

גם באפטקה עוברות לנגד עינינו טרגדיות אנושיות, שהן כלקוחות מן ה"תופת" של דנטה. אנשים מאובנים מכאב מתמוטטים לגמרי. כל פעם בא מישהו אחר ממכרינו לספר לנו שהאשה או הבעל נשארו בשורה, ומאחר ולא יכול היה להשאיר את הילד לבדו, הוא יצא מן השורה על מנת להישאר עם ילדו. קשה לתאר את פרידתנו, את החיבוקים האחרונים ואת מלות התודה השקטות. (מכרינו הטובים משאירים אצלנו את כלביהם האהובים. החיות האומללות מבינות היטב את רוע המצב, אינן אוכלות, ומיילל חרש.)

קצרי־נשימה פורצים אל האפטקה אנשים שונים ליטול לומינאל לילדים; ינסו להוציא ילד ישן בתוך תרמיל, כמטען, או ינסו להסתתר עימו אי־שם. בכמויות גדולות אנו מחלקים אמצעים נגד שיעול.

לא ילד אחד חב את חייו ללומינאל ולקודאין.

אנשים לא מעטים עברו באותו יום לצד "הארי".

שער הגיטו נפתח. הקבוצות הראשונות יוצאות. ליד השער עומדים הגרמנים ומקפידים היטב לבל יעבור ילד. הילד הנתפס נעקר ברוטאלית מהוריו. אם האם או האב מבקשים להישאר עם הילד, מרחיקים את הילד, ואת הוריו דוחפים קדימה. שעות ארוכות עמדו הילדים ליד גדר חוטי־התיל והביטו בעינים זולגות דמעות במצעד המתרחק.

מדי רגע נודעים לנו פרטים חדשים. כאן הרגו, שם היכו עד זוב דם. בבתי־החולים יורים בחולים. במבצעים אלה מתבלטים שני גסטאפואים: הוייאר ופרומר. הראשון שמן ואדום כמו מפלצת, זולל כל הזמן תפוחי־עץ וכמו בלתי־שפוי יורה על ימין ועל שמאל. השני, פרומר, היה מבצע ביוזמתו, בניגוד להוייאר שנוכחותו של הבוס, גהאט, היתה מגרה אותו למעשים. כמו כלב שפל־

* אחת הגיבורות האלמוניות היתה בת־דודתי, רלה פרלמן ז"ל. מ.ע.

מבט היה זוחל סביב אדונו, אקדח בגפתו הגסה, והוא קורא במבט את מחשבותיו ואת פקודותיו של גהאט. אלה שניים, סאדיסטים מלידה, היו צדים ילדים מתוך ההמון המצופף והמלוכד העוזב את הגיטו. בברבריות היו קורעים את הילדים מזרועות הוריהם, באכזריות היו מכים בהורים, ואת הילדים משליכים הצידה. הקטנים המבוהלים עד מוות היו מנסים לברוח ולהסתתר בשערי הבתים הקרובים. אחר־כך היו הקטנים חוזרים ועומדים ליד גדר התייל ומביטים בהוריהם העומדים מהצד השני. כך עמדו המסכנים, ידיהם הילדותיות אוחזות בגדר, דמעות כבדות כעופרת זולגות מעיניהם, ושפתותיהם הקטנות לוחשות: "אמא'לה, אבא'לה, אל תשליכוני, קחו אותי, אנא". אחדים ממכרינו לא רצו לעזוב את הגיטו ותכננו לעבור לדירות בצד הארי, שהוכנו עבורם זה מזמן.

גם למגיסטר אירנה דרושד'יקובסקה העובדת אצלי היתה דירת־מקלט כזו ליד ווייליצ'קה* עבור ד"ר ליאון שטיינברג ומשפחתו. לדאבון־לב הוא השהה את החלטתו זמן כה רב, עד שהיה מאוחר מדי. אותו הדבר קרה לד"ר וו. ארמר ומשפחתו, שאף להם היתה אפשרות לברוח ולהסתתר בחוץ. גם הם המתינו זמן רב מדי. לאלה שהיה להם לאן לברוח, היתה סכנת הבריחה פחותה מסכנת המחנות, אך למרות זאת חזק מכל היה הרצון להישאר ביחד, לא לנטוש ידידים, לחלק את גורלם עם האחרים.

בשעות אחרי־הצהרים המאוחרות יצאו אחרוני חלק A, מלבד האו.דה. ומלבד גוטטר ואנשי יודנראט אחדים, שעליהם הוטל תפקיד להישאר ולחסל סופית את כל הענינים. גם ד"ר מיכאל ווייכרט הוצא ברגע האחרון משורות העוברים למחנה. המחלקה לביטוח לאומי Wydzial Opieki Spolecznej של ממשל ה־G.G. (גנרל גוברנמנט) הורתה לו להישאר בגיטו ולהמשיך בניהול עניני האגודה לעזרה סוציאלית ליהודים.

בגיטו, אשר אך לפני זמן כה מעט המו רחובותיו אדם, שבתיו וחצרותיו מלאו שיחות וקולות־אנוש — שרר עתה שממון.

דירות ריקות, חלונות פרוצים, רחובות מתים — שכונת רפאים. בצעד מתון פוסעים המשמרות הגרמניים לאורך התייל, בקו־הגבול בין A ל־B.

בגיטו B אין איש ברחוב. כולם הסתתרו, איש אינו מעז לצאת. תראה את עצמך, רק תוציא את ראשך מבעד לחלון וכבר הזמנת לעצמך מוות בטוח. הגרמנים רק מחכים להזדמנות שכזאת. ירי פטרולים גרמניים קורע את השתיקה. אני מביט דרך שמשת חלוני ורואה גרמני עומד מעבר לחוטי התייל ומכוון את הרובה לכיוון שלנו. אני נסוג פנימה — וכדור נופל. נשמע רעש נעילת השער, קולות מקוטעים, הד צעדים מתקרבים. עוד רגע ובכניסה הפנימית מופיעה קבוצת אנשים הנושאים פצוע. אני פותח את האפסקה. מכניסים פנימה אשה כבת 45, חיוורת כסיד. היא אם לחמישה ילדים קטנים, הבעל נלקח באקציית יוני והיא עם הילדים מסתתרת, כי אין להם זכות להישאר בגיטו. איך שהוא תמיד הצליחה, עד היום. "גם עכשיו אני לא אשבר," — היא אומרת "זה רק חוסר

---

* בקרבת קראקוב.

מזל, עם הכדור הזה, ודוקא עכשיו כשאני חייבת להיות חזקה." היה בדעתה לעבור מבית אחד לבית אחר שבעליית־הגג, שלו הסתירה את ילדיה. הגרמני ראה אותה וירה בה. פצעה קשה. כדור דום־דום שיסע את עצם־הכתף. החור בגב גדול כראש של ילד. הפצועה אינה בוכה, אינה מתאוננת, היא בהלם וחשה חולשה. אנו חובשים את פצעה, למרות שבד שמלתה חדר עמוק לתוך הגוף. למזלנו מגיע ד"ר ארמר, הרופא הטוב הממלא תפקיד של רופא האו.דה. גם עתה בא הרופא בליווי אודמן במדים. הרופא מסיים את החבישה ומזריק לפצועה סם־הרגעה. היא מלאת תקוה שהכל יגמר בכי טוב. "הרי אני חייבת להציל את ילדיי," היא אומרת, ושואלת כמה זמן יעבור עד שפצעה ייסגר. אנו מרגיעים אותה, אך יודעים שבתנאים הנתונים, ספק אם היא תחלים בכלל. לא שמענו עליה יותר. קרוב לוודאי שנרצחה יחד עם ילדיה.

עם פינוי גיטו A היו אנשים שהחליטו על צעד קיצוני במיוחד ומסוכן מאוד: לברוח דרך צינור הביוב הראשי, החוצה את רחובות פודגוז'ה. הבורחים ירדו תחת לאדמה דרך פתח הביוב, עם מטלטליהם ועם ילדיהם, וכשהם שקועים עד חצי הגוף בצואה התקדמו בתעלה השורצת עכברושים.

בגיטו היו שתי תעלות ביוב: האחת בהצטלבות רחובות יוזפינסקה וקרקוסה, והשניה בהצטלבות יוזפינסקה ווונגרסקה.*

ברחו זקנים וצעירים, נשים וילדים, ולולא הבגידה, עשויה היתה דרך זאת להציל חיי רבים.

בין הראשונים שירדו לתעלה היה ד"ר י. אלכסנדרוביץ'. הוא ואשתו ובנם הפעוט עברו ביסורי השאול את הדרך הזאת. סוף התעלה היה על גדות הוויסלה, בסביבת גשר הרכבת, שם היא נסתיימה בפתח יציאה גדול.

עד היום זכור לי אותו יום, כאילו היה זה אתמול. יולק אלכסנדרוביץ' פורץ לתוך האפטקה, ומגלה לי את תכנית הבריחה שלו. בעוד מספר דקות הם יורדים לתעלה. הוא מפקיד בידי תיק עבה, מלא בעבודותיו המדעיות. להיצת יד אחרונה, הנשיקה האחרונה, דמעות בעינים ו...עצב בלב.

את בריחתו מן הגיטו ואת גורל משפחתו תיאר בספר "דפים מיומנו של ד"ר טברדי (הדוקטור הקשה)" שיצא לאור בוארשה בשנת 1962.

כעבור זמן־מה התייצב אצלי מישהו (היום, לאחר שנים כה רבות איני זוכר מי היה האיש) ובידו יפוי־כח לקבל את התיק. כשהחזרתי את עבודותיו של יולק שנמסרו לי לשמירה, שאלתי על יולק עצמו. נאמר לי שאינו חי, שנהרג, אך מקריצת־עינו הבנתי את משמעות התשובה: כך צריך לענות לכל השואלים, זאת צריכה להיות האמת הרווחת אודותיו, עד סוף הכיבוש הנאצי.

הנועזים זכו. פתח היציאה מן הצד הארי היה חפשי ואף משמר גרמני לא היה בסביבה, אולם בעקבות הבורחים רדפה ההלשנה. מן הגיטו הועברו בטלפונים דיווחים על הבריחה והוזעקו תחנות המשטרה שבחוץ. במהרה הועמדו כוחות

---

* כאן ראוי להזכיר את מר משה וסטרייך, אשר בעזרת תכנית תעלות הביוב שהגיעה לידו, גילה את אחד הפתחים, ודרכו יצאו וניצלו יהודים רבים. מ.ע.

משטרה ליד היציאה מתעלת הביוב, והיוצאים נפלו היישר לידי הגרמנים. ברבים ירו מיד עם יציאתם מן הבור והרגום בו במקום.

ליל־בלהות היה הלילה שבין 12 ל־13 במרס. גיטו A חוסל לחלוטין, כל מכרינו הקרובים והרחוקים הלכו. בזמן הפרידה יעצו לנו לברוח, כי הגרמנים יוכלו לחסל גם אותנו כעדי־ראייה בלתי רצויים. בגיטו B שררה חרדה לקראת יום המחר. איש אינו משלה את עצמו לגבי גורל הנשארים. הרי אלה נשים וילדים ואנשים־שאינם־עובדים, כלומר בלתי נחוצים לגרמנים. איש אינו עוצם עין. בעליות־הגג, במרתפים ובפרוזדורים מתהלכות דמויות שונות, כושלות, כמו מסוממות.

עם בוקר, כמו באקציות הקודמות, שוב מתמלאת ככר זגודה. אנשים עלובי־מראה, מגודלי זקנים, בלתי רחוצים, בעיניהם הבעת טירוף, משהו מן החרדה והאפטיה גם יחד. יוצאות ממחבואיהן נשים עם תינוקות על ידיהן או בעגלות־ילדים. הולכים קשישים הנושאים תחת זרועם תשמישי קדושה וספרי תפלה. הולכים ילדים לבדם, אוחזים האחד את השני בידיהם. היום היה יפהפה, שטוף שמש וחום, והילדים התיישבו על אבני הרחוב, שיחקו וצחקו כאילו כלום אינו קורה ושוב בכו. וההמון גדל מרגע לרגע. ליד האנשים העומדים נערמו החפצים, כלי מיטה, כלי בישול ואוכל. ההולכים התכוננו, כנראה, לדרך ארוכה.

בחוג מכרי הפולניים נשאלתי לעתים קרובות, אם היהודים היו כה עיוורים עד שלא מסרו לעצמם דין־וחשבון על המצפה להם. מדוע, כשהלכו לגירוש שפירושו מוות, מדוע נשאו עמם חפצים, מדוע היו עוד מתענים בדרכם האחרונה, מדוע לא הגיבו ולא פעלו להגן על עצמם, מדוע הלכו כמו צאן לטבח? שאלות כאלה יכולים לשאול אנשים שהדי המעשה הגיעו אליהם מרחוק, אך הם עצמם לא היו שם, ועיניהם לא ראו את המתרחש.

מי שאישית לא נוכח ולא חזה במחזה הזוועות הנורא הזה, אינו מסוגל להבין ולתפוס את צירופי המציאות, לא יבין את תחבולות הכזב שבהם הזינו את האנשים עד ליום האחרון לפני המתתם. לוא היה מישהו מבני־שיחי מבלה אך שעות אחדות באוירה של "האקציות", בין יריות, בעיטות ומכות רצח, לו יכול היה להציץ אל מאחורי המסך ולראות את מבצעי הפשעים ואת השיטות בהם השתמשו, כאן זורעים מורא ופחד יורים ורוצחים, כאן שוב מפזרים אשליות ומעוררים תקוות שהמגורשים יחיו, וכאן מאיימים בעונשים קולקטיביים ואחריות ציבורית על כל תכנון בריחה, מעשה חבלה או כל תגובה שהיא להגנה־עצמית — כי אז לא היה איש שיחי שואל אותי "מדוע". מלבד זאת היה מיקומו של גיטו קראקוב שונה, למשל, ממיקומו של גיטו וארשה. המיקום לא התאים בשום אופן למבצע הגנתי יותר גדול. באותם רחובות בודדים בהמון אדם המצופפים, שלאורכם סובבו משמרות גרמנים, שראו כעל כף־היד את כל הנעשה בפנים, לא היו קיימים תנאים לעבודת מחתרת בקנה־מידה יותר גדול או לפעולות מזויינות*.

---

* בכל זאת פעלה בגיטו קראקוב מחתרת והיו פעולות מזוינות, כגון: החרמת נשק, פעולת התקפה על גרמנים בבית־קפה "ציגנריה" ומעשים נועזים אחרים (ראה משואה א').

בנוסף לכך ידעו הגרמנים לדאוג לבטחונם הם, ובכל אקציה שערכו בגיטו הם היו מוכנים וערוכים היטב, בהכניסם לגיטו כוחות חמושים גדולים, וכל אחד מהם היה מורשה לירות בכל עת ולכל מטרה, כפי שהתחשק לו.

ולבסוף — בסתרי נפשו של כל אחד מיושבי הגיטו הבהב זיק של תקוה להישרדות. לחיות, להישאר בחיים — אלה היו אז מלים גדולות: בעולם של שיעבוד מה יכול להיות בעל־עוצמה רבה יותר מאשר המלה "חופש", ובעידן של קציר־דמים — השאיפה להישרדות? התקוה להישאר בחיים פעלה פלאים, הוסיפה לאנשים כוחות על־אנושיים ויכולת סבל בלתי רגילה, והכתיבה להם הידוק שיניים ובליעת מנות השפלה מרות. כזאת היתה התרשמותי וזאת ההשקפה אותה פיתחתי לעצמי לגבי הזמנים ההם ולגבי האנשים שראיתי בגיטו.

השתדלתי לחדור למנטליות של האנשים ולהבין את הפסיכולוגיה של היחידים ושל הקבוצות שעמם עמדתי בקשר, והגעתי למסקנה, שלוא פעלו אצלם חוקים אחרים, אזי כל האנשים האלה שאליהם כוונו רובי המרצחים, היו צריכים לברוח, להתחנן לרחמים, להשפיל את עצמם. זה היה ללא ספק סימן למורך־לב ולפחדנות. דברים אלה לא היו קיימים בגיטו קראקוב. לא שמעתי תחינות, לא ראיתי התייפחויות קולניות. ראיתי, כיצד האנשים מביטים הישר לעיני המוות, בהשלמה שקטה ובכבוד. בזאת נכשלו הגרמנים, כי לא עלה בידיהם לראות את קרבנותיהם מתחננים לרחמיהם.

פלוגות הס.ס. והזונדרדינסט (שרות־מיוחד) נכנסות דרך השער בכבר זגודה. גבוהים וחסונים, בקסדות פלדה, עם רובים וחימוש מלא מסתדרים בשורה כפולה "הגיבורים" האלה של ה"הרנפולק".** שוב מגיעות לגיטו מכוניות עמוסות באנשי הכבודה הגרמנית. החיילים מורידים את נשקם ומעמידים אותו לפניהם, מוכן לירי. הגיטו נראה כמו זירה קרבית. ושוב חולפים לפני חלונותינו מחזות־זוועה, הדומים לאקציה האחרונה אך נבדלות מהן, כי הפעם מתנהלות הרציחות בקנה־מידה ענק, כאילו רוצים הגרמנים לשבוע ולרוות דם עד תום.

מאור הבוקר אין האש נפסקת אף לרגע. יורה כל מי שרוצה, ובכל מי שמתחשק לו.

אוברשרפירר אלברט הוייר, בחיוך לגלגני על שפתיו הנפוחות, פורץ כמו משוגע לבית־החולים המרכזי ברחוב יוזפינסקה ומתחיל לירות בכל מי שנזדמן לו ובכל חולה. כמו מפלצת הוא עובר את הבנין בריצה, מלמטה עד למעלה, ואת דרכו מסמן בחללים ובדם. בשער הכניסה הרג את השומר וכלבו, אחר־כך פרץ לאולמות החולים ורצח את כל השוכבים במיטות, ואת כל המזדמנים בדרכו בפרוזדור. נכנס לתא האסירים החולים וירה בכולם, למרות שהיו ביניהם רבים צעירים וחזקים.

באחד מחדרי בית־החולים נתקל הוייר המשתולל באשה צעירה ויפה. לידה עמדה רופאה, ד"ר קטיה בלאו, אשר סירבה להשאיר את ידידתה החולה, את הגברת ד"ר ברגר. הגברת ברגר ניסתה לברוח דרך תעלת הביוב. בזמן הבריחה

** "עם האדונים".

היא החזיקה בחיקה את בנה הפעוט פרדי, ולרוע מזלה נפלה ושברה רגל. גרמני שרדף אחריהם עקר את הילד מזרועות אמו. האם קפאה בייסוריה. פשטה לפניה את ידיה כמו איוב אחרי אבדן בניו, וכאילו עוד מלמלה משהו בינה לבין עצמה — ונפלה מעולפת. מישהו העביר אותה לבית־החולים. לידה נשארה ד״ר בלאו המסורה, (היפהפיה), ששערותיה זהובות ועיניה זוהרות. האם אפשר לתאר, מה עבר על שתי הנשים הללו בתוך הגיהנום?

הוייר מביט בשתיים כמהופנט, במבט חודר, מסתכל על האחת ומעביר את עיניו אל השניה, ובצעדים קטנים מתקרב אליהן, בידו אקדח המוכן לירות. כשהיה כבר קרוב, סינן מבין שיניו משהו, (כנגוע כלבת), וציווה על ד״ר בלאו לקום ולהסתובב כשגבה אליו. ד״ר בלאו המשיכה לשבת. היא ידעה היטב שתפסיד את חייה, אך גם ידעה שבקרב הזה תהיה ידה על העליונה, כאדם וכרופא.

״אתה יכול לירות בי, איני פוחדת ממך״ — אלה היו מילותיה האחרונות. כדור קוטל אותה. ואיזה פלא! מותה של אשה אחת מציל את חייה של השניה. בזאת השוכבת אין הגרמני יורה. הוא מחזיר את אקדחו לנרתיק ופוקד על האודמן העומד לידו להעביר את החולה לבית־החולים בפלאשוב. גברת ברגר לא החלימה. זמן קצר אחרי זה ואחרי אבדן בנה הפעוט, היא התמוטטה לחלוטין ושמה קץ לחייה.

במרחץ־דמים זה נרצחו שני רופאים נוספים: ד״ר יאן פישר וד״ר ברונו פלין. רופאים אחרים הועברו לפלאשוב לאחר חיסול בית־החולים. כעבור זמן־מה נודע לנו שבפלאשוב נרצח גם ד״ר ולדיסלב שטנדל וד״ר סטניסלב אייזנשוץ נשלח לבלז׳ץ, שם נשרף בקרמטוריום.

ועוד ידיעה הגיעה אלינו על שני מהנדסים, שהיו ידועים לכולם בגיטו: גרינברג ומורגנשטרן. לשניהם היה חלק פעיל בכל פניני הבניה, שיפצו את בית־החולים ועבדו בסימון גבולות הגיטו המשתנים מדי פעם. הם נרצחו בפקודת גהאט.

וברחובות הגיטו נעות כל פעם קבוצות חדשות, אנשים שגורשו ממרתפים ומעליות־הגג. לא את כולם הורגים הגרמנים במקום, רבים חייבים עוד לסבול ולהתענות בטרם הירצחם. בככר יורים הגרמנים, מכים ומתעללים, הפעם לפי תכנית שנקבעה מראש. הם יורים בזה אחר זה בכל אזרחי־חוץ, אשר עד כה הילכו באופן חפשי בגיטו. הם עושים זאת בסמטה קטנה שליד ככר זגודה. בזה אחר זה הם יורים גם באסירי או.דה. אני רואה יהודי נמוך ורזה שהוא בעל אזרחות הונגרית, המוכר בגיטו כמוכר סרטי מגן־דוד. האיש היה מורשה להסתובב בעיר חפשי, אך לא ניצל את זכותו, לעומת זאת לא גילח את זקנו למרות הצו. עתה, מוכה ונבעט, הוא נדחף לככר זגודה, נופל וקם ושוב נופל, מחזיק גבוה בידו את ניירותיו. קצין ס.ס. נוטל את התעודות ובלי להעיף בהם מבט — קורע אותן. על היהודי הוא פוקד להסתובב, ומריץ אותו לאותה סמטה חסרת המוצא, וכך, בדרך יורה בו. בסימטה זאת מצאו רבים את מותם. לאורך קיר בית־מגורים הנמצא מול בית־מרקחתי מעמידים קשישים ויורים בהם אחד אחד. בפינת רחוב אחרת יורים בילדים. תכנון המבצעים, גם כשמדובר בפשעים, נשמר על ידי הגרמנים בקפידה. אנו רואים קבוצת נשים נרדפות על ידי מרצחיהן

הגרמנים המכים ובועטים בהן, ודוחפים אותן לאותה סמטת המוות. אנו שומעים צרור יריות, מספר יריות כמספר נשים. אנו יודעים, הן נרצחו.

אנשים קפואים מתוך אימה, מחזיקים את עצמם על רגליהם שקטים ושלווים וממתינים לתורם, כי אם לא כאן ולא עכשיו, הרי בעוד שעה או שעתיים או עשר שעות ישיג אותם הגורל.

ברחוב יוזפינסקה ניגשו הגרמנים לחיסול הקינדרהיים. למקום הגיעו מכונות משא, שנטענו בילדים. ילדים קטנים נדחפים לתוך סלים, אחדים ביחד, והסלים נזרקים לתוך המשאיות. הילדים היותר גדולים מוצאים לכבר ונרצחים בסמטה.

תוך "הסדרת" ענינים מתמדת — כל הזמן ממיינים, סופרים, שולחים לימין ולשמאל, תוך דחיפות, מכות ובעיטות — מהלכים להם קציני ס.ס. וגסטאפו בדרגות קצונה גבוהות ומשוחחים ביניהם כאילו כלום אינו קורה. מעל כולם מולך האסה המוקף בפמלייתו, וגם גהאט מתבלט בזריזות מירבית. בין צווחות הגרמנים, שריקותיהם ונביחות כלביהם, חולפים לפני עיני היינמאייר, קונדה, היינריך, אולדה וגרמנים אחרים שאינם מוכרים לי מכאן.

האסאסמנים מעמידים את שארית ההמון מוכן ליציאה, מפרידים גברים מנשים, מפרידים ילדים מאמהות בגסות ובברוטליות בלתי־אנושית. הדם והרצח, המשתוללים סביב, היתה להם כנראה השפעה מגרה על חושיהם, כי הם צמאים לעוד ועוד. הם מארגנים ריצת־מוות. דבר זה נעשה ממש מאחרי חלונותי. שוב הפרידו קבוצת אנשים, כולם כבני 60, ומצווים עליהם לרוץ מהר מהר ככל שיוכלו. מהירות הריצה הכריע אם יחיו או ימותו. הגרמנים צוחקים ומשתעשעים, והמסכנים רצים כל עוד נפשם בם, קודם בודדים, אחר־כך בקבוצות. אסאסמנים יורים בהם. מי שרץ מהר מאוד, ניצל בינתיים. אסאסמנים ניגשים לזריזים, טופחים על שכמם, משבחים את כושרם ומצב־בריאותם הטוב, אחר־כך מצווים עליהם להסתובב ויורים בראשם מאחור.

צבע העינים, צורת האף והבעת הפנים הכריעו לא אחת מי לחיים ומי למוות. ראיתי אדם כבן 60 שלא רצה לרוץ. הוא הלך בשקט, מבלי לסובב את ראשו. מקרים כאלה של אי־ציות היו מפתיעים ומרשימים את הגרמנים, אך גם שיגעו אותם. באותו איש הם לא ירו, רק דחפו אותו במכות ובבעיטות אל קבוצה המיועדת למחנה. זו היתה נקמתם. הם ידעו מה עוד מצפה לאנשים שם בטרם ייספו.

בכל זאת היו רבים למדי שהריצה המהירה הצילה את חייהם. הם הוכרו ככשירים לעבודה וצורפו אל הצעירים. מסודרים בחמישיות (במקור: ברביעיות מ.ע.) עמדו הללו מיועדים ליציאה לפלאשוב. קבוצה אחרת בלתי ממויינת, המתינה עדיין להחלטת השלטונות. את אלה, שלגביהם עדיין לא היתה החלטה סופית, החזיקו ב־או.דה., עד לרגע שלא היה כבר איש בגיטו B. ואז התברר, שאנשים אלה הוחזקו, על מנת שיפשיטו את החללים ויעמיסו אותם לעגלות.

ככשירים לעבודה מוינו בסך־הכל 150 איש. גהאט מודיע, שהוא לוקח לפלאשוב עוד 150 איש הכשירים לעבודה. האסה מקבל את הדיווח ואחרי הרהור קל אומר: "יותר מדי. להקטין בחצי" — ו־75 איש נוספים מוצאים להורג.

רגע היציאה הגיע. אנו כבר מכירים את המעמד, עת נוטלים מכולם את הכל. אסור לקחת דבר. הפעם כבר בלי כחל ושרק, בלי שקר וכזב, אין צורך כבר

באלה, זה כבר סופו של הגיטו. בפראות חוטפים מהאנשים גם את ארנקיהם, פה ושם יצעק מישהו שתעודותיו נמצאות בארנק או בתיק. עוד לשניה נדמה שיחיו, והניירות אכן יהיו נחוצים. תגובות אלה דומות לגוף של תלוי, החסר כבר רוח־חיים, אך גפיו נעות עדיין ברטט של גסיסה.

משאיות מגיעות לשער. ההמון קם, קבוצות קבוצות מתרוממים האנשים ונדחפים דרך השער הפתוח.אסאסמנים העומדים במעבר צורחים, בועטים ומאיצים לצאת. בכי הילדים המופרדים וצעקות הוריהם מקפיאים את הדם. הקטנים בעגלות־תינוקות נטושים לגורלם. ההורים יודעים מה מצפה להם. האש אינה פוסקת לרגע. הגרמנים מתחלפים ומדי פעם מוביל מישהו אחר קבוצת ילדים לסמטה וצרור היריות אינו משאיר מקום לספקות מה אירע שם. ליד השער עוזבים בבהלה. הם חייבים לקפוץ בזריזות למשאיות הממתינות, כי האסאסמנים העומדים בצד מכים ללא רחמים. לאנשים רבים קשה מאוד העליה למשאית. הקרובים עוזרים, אינם מתחשבים במכות השוט הניתכות על גבם ועל ראשם. אנשים פצועים ושותתי־דם ממלאים את המשאיות.

וזאת אחת התמונות שראיתי: בתוך ההמון בשורה הראשונה, יושבת קשישה על הארץ. נרדמה כנראה, כי אינה מגיבה לצעקות הגרמנים המצווים לפנות את הכבר. היא יושבת בלי נוע, אולי התעלפה. אני רואה איך בצעד אטי מתקרב אליה אסאסמן, חזהו נוטה קדימה, ידיו שלובות מאחור. עד כמה היו הם כולם דומים זה לזה בזמן הרציחות! אותן התנועות, אותו הסגנון. ביד אחת הוא מחזיק את האקדח, ניגש יותר קרוב, מיישר את היד החמושה ויורה בקשישה. אני רואה איך האשה מתרוממת כמוכת זרם, מתמתחת ופושטת את ידיה לצדדים. יריה נוספת והפעם קולעת. נפל קרבן אחד נוסף!

מכוניות מלאות אדם עוזבות, מכוניות אחרות באות ולוקחות עמן אנשים אחרים. הכבר מתרוקנת, חיסול גיטו קראקוב מתקרב לקיצו. כבר זגודה נראית כזירה שלאחר קרב, אלפי חבילות של מטען עזוב, פה ושם עוד ילד נשכח יושב ברחוב ספוג דם. אסאסמנים אוספים את הילדים. לפעמים מלווה אחד מהם קבוצת ילדים כזו המחזיקים ידים. אסאסמנים אחרים דוחפים עגלות־ילדים עמוסי תינוקות. ואחר־כך נשמע צרור ממכונות־יריה. לצורך חיסכון בתחמושת ממית כדור אחד ילדים אחדים. מספר תינוקות מוכנסים לעגלה אחת, ובכדור אחד מחסלים את כולם. בכבר מולך עדיין האסה, ושוב אני רואה את אמון גהאט, את קונדה, אולדה, היינריך והיינמאייר. גיבור האקציה שהתנהלה בבית־החולים, א. הוייר, עומד עתה פשוק־רגליים, ומוחה מדי פעם את הזיעה ממצחו. לידו עומד פרומר ומדבר בעירנות.

אני רואה איך אודמן איממרגליק מלווה את אמו. לאות הוקרה על עבודתו הקשה באו.דה. הורשה אימרגליק ללוותה אישית. הוא מכסה אותה בשמיכה, נותן הוראות אחרונות לדרך, מחבק ומלטף את ראשה. סצינה של פרידה — נשיקה ארוכה, עיני הבן זולגות דמעות, עיני האם מלאות פחד־אימים. כשעזב את הכבר בצעד אטי היא עמדה כמו פסל וידה מושטת אליו, כאילו רצתה להחזיקו עוד. בצד עמדו הגרמנים, הפעם משום־מה לא צחקו. כעבור כמה שעות הפשיט הבן במו־ידיו את הנרצחת והעביר את גופתה לעגלת המתים.

באותו יום הוציאו מהגיטו כ־3000 איש. האסה נזף בגהאט, על שלא הודיע

לשלטון מראש, שבגיטו B היו כל כך הרבה תושבים. באותו יום נרצחו כ־1500 איש — אסאסמן הרינג הודיע להאסה על 1000 הרוגים.

הגיטו גווע ואפשר היה להניח שזהו כבר האקט האחרון של הדרמה, אך הגרמנים היו מסוגלים להמציא דבר מחריד עוד יותר, מן השיטות שהיו נהוגות בידיהם כלפי החיים. הפעם ביזו גם כבוד המתים. אחרי שהקבוצות האחרונות עזבו את הגיטו, ניתנה פקודה לאו.דה. ולאותם היהודים שנשארו שם, להפשיט את המתים, לאספם לערימות, ולהעמיסם לעגלות.

ראיתי איך הפשיטו זקנים, צעירים, נשים, גברים וילדים. הפשיטו תינוקות. ובלי סדר השליכו את הגוויות זו על זו. לא אחת ארע שבן הכיר את אחד מהוריו בין המתים! כמה פעמים נאלצו הורים להפשיט את ילדיהם! אל הגיטו מגיעות עגלות גדולות. זורקים עליהן את המתים. ראיתי מתים שנרצחו כנראה מכדורי דום־דום היישר בפנים, כי במקום הפנים היה להם חור, שחור־אדום, שלדפנותיו היו השערות מודבקות בדם. וקרה, שעל עגלות המתים היו משליכים אנשים פצועים בעודם חיים. ראיתי, ראיתי, עגלה דוהרת עמוסת מתים וידי אשה מתרוממות מבין הגוויות, בבירור ראיתי כיצד היא הרימה את ידיה לפנים. ליד מעבר דרך שער הגיטו נשמעו אנקות ויבבות של פצועים מתוך העגלות. את העגלות העמוסות היו מכסים בשמיכות בטרם הוציאון אל העיר. וכך נוטפות דם נסעו כמו עגלות־שחיטה ברחובות הצרים המובילים לפלאשוב. וקרה, שברחוב ווליצקה, על הכביש המחוספס, החליקו הגוויות ונפלו.

כל הכניסות של בתי־המגורים בגיטו נראו נורא. בתוך שלוליות דם התגלגלו המטלטלים וחבילות בגדים ומזון שהוכנו לדרך. לידם התגלגלו תשמישי קדושה בנרתיקי קטיפה, ספרי תפילות, הכל פיזרו כאן הגרמנים בחפשם אחרי אוצרות.

שתיקה כמו בבית־עלמין השתררה ברחובות הגיטו. מכל פינה, מכל בית, מכל חצר נושבת הזוועה. כל סימטה זועקת חמס, ומקללת את העם שהוליד כל כך הרבה רוצחים. כל פינה בגיטו, כל פרט קטן, שולפים נגדם אצבע מאשימה. כל שעל אדמה בו דרכה רגלם של המרצחים מקולל בחרפת השיטות של השלטון הנאצי.

בגירוש מרס גורשו למחנה בשבניה שתי רופאות מן המוכרות בקראקוב: ד״ר פאולינה וסרברגר, רופאה ותיקה בקופת־חולים, ואחותה ד״ר דורה. בזמן חיסול המחנה ניספו שתיהן, ושבועות אחדים לאחר חיסול מחנה פלאשוב הגיעה אלינו ידיעה עגומה על הירצחן של שתי רופאות נוספות שהכרנו אותן היטב: ד״ר ברטה זילברגר וד״ר מריה פכנר.

עם חורבן גיטו קראקוב נחרבו לא רק יחידים; כאן הושמדו משפחות שלמות לעתים מסועפות שישבו בקראקוב מדורי־דורות, אשר שמותיהן מופיעים במסמכים הקדומים של קראקוב העתיקה. עמם הלכה לטמיון מסורת של דורות.

נמחקו שמות כמו הולצר (בנקאים), ווהאל, אוברלנדר, רפפורט, בדר, אייבנשוץ, וואקס, שלייכקורן (בעלי מאפיה), לאקס, ליבן (בעלי מפעלי סיד בפודגוז׳ה), פריזר, הוטטר (בעלי חנות לכלי נגינה ואופנים), הורוביץ, פישר (יבואני פרות דרומיים). משפחת לנדאו הידועה (רפאל היה יו״ר הקהילה היהודית), הלפרן (מחסן פרות ברחוב גרודצקה), אלכסנדרוביץ׳, ווסרברגר, בליבאום (שטיחים

מזרחיים). נמחקו שמות שושלות רבנים, שבנה של אחת מהן היה שבתי רפפורט.

זכורה לי היטב משפחת מצנר מפודגוז'ה. הם היו הלקוחות הקבועים שלנו, עוד לפני המלחמה. אני זוכר את מצנר הזקן בעל הזקן המכסיף, זוכר אני את אמירותיו החכמות. זה הוא שאמר פעם, כשדובר על גמילות־חסדים ועזרה לזולת: שלח לחמך על פני המים, כי ברבות הימים תמצאנו.

ארוכה עד אין־סוף יכולה להיות רשימת השמות המוזכרת בספר זה. עבור אנשים צעירים בני־עירנו ואחרים אין להזכרת שמות אלה כל חשיבות, אך יש לה משמעות היסטורית. זאת הנצחת אנשים שהיו תושבי עירנו קראקוב שהשתתפו ביצירת תרבותה, החמרית והרוחנית, במדעים ובאמנויות, אנשים אשר תוך היותם יהודים טובים היו גם פטריוטים פולנים נאמנים ונטלו חלק בפיתוחה של קראקוב ובפיתוחה של המולדת המשותפת.

אם ממלאים אנו את חובתנו לגבי אלה שהקריבו את חייהם בעד המולדת ואנו מנציחים את שמותיהם על לוחות הזכרון, אזי אולי נכונה תהיה דרכי בהזכרת כל אותם שמות המעונים והנרצחים, בספר זכרונותי. הרשימה אינה מושלמת. לא את כולם הכרתי, והריני מתנצל בפני כל אלה שאף לא שמעתי עליהם, ועל כן לא הזכרתי את שמם.

נהרס ונחרב בית־הכנסת העתיק מהמאה ה־14 שעמד כאן בקראקוב ברחוב שרוקה. המבנה של בית־הכנסת היה מהעתיקים ביותר בקז'ימייז'. הגרמנים שדדוהו עד תום, הוציאו מארונותיו ספרי־תורה ותלמוד, שערכם לא יסולא בפז. גזלו בגדים מקודשים, פמוטי כסף, מנורות עתיקות מכסף ומנחושת ועקרו מהקירות קישוטי קדושה. הרכוש השדוד הובא תחילה לגיטו ונאסף במחסן עראי ברחוב לימנובסקי.

נחרב לגמרי "בית ברגל" הישן. האגדה מספרת שבבית הזה לימד ודרש רבי נתן שפירא *, מגדולי הידענים בתלמוד ובקבלה, פילוסוף והוגה־דעות.

הושמדו ונשדדו בתי־העלמין היהודיים בעיר, ביניהם בית־עלמין ליד בית־כנסת הרמ"א ** ואילו בית־הכנסת של הרמ"א הפך למחסן. נעקרו ונשברו מצבות ולוחות־שיש, הנושאות שמות ידועים של רבנים, פילוסופים, נדבנים, מייסדים והוגי־דעות, כמו: ב"ח, יעקובוביץ', איסרלס ואחרים. הוחרבו בתי־כנסת עתיקים: "וסוקה", "יצחקה", "פופרה", בית־כנסת־קופה, והטמפל *** ברחוב מיודובה.

כ"כ נהרס גם בית־קברות יהודי מתקופה יותר מאוחרת, ברחוב מיודובה. גם כאן הופלו מצבות, פורקו לוחות מאבן גרניט ומשיש. לוחות יקרים נערמו מוכנים למשלוח, כי בהם רוצפו שבילים המובילים לוילות של הכבודה הגרמנית.

נהרסו לחלוטין שני בתי־קברות יהודיים נוספים — ברחוב ירוזולימסקה וברחוב אברהם — ועל שטחם הוקם המחנה בפלאשוב. כאן נראו מראות־זוועה:

---

* הכוונה לאלטשיל — בית הכנסת העתיק ביותר בפולין.

** ר' משה איסרליש, מגדולי החכמים ופוסקי ההלכות ביהדות, במאה ה־16.

*** בית־הכנסת המודרני המפואר של הרפורמיים.

הקברים פתוחים, אדמת הקברים מפוזרת ביחד עם שלדי־אדם מתפוררים, עצמות יבשות וגולגלות מתים. הכובש ידע במחושב להרוס ולבזות לא רק חיי אדם ואת כבודו, אלא גם ידע לחלל קדושה שבתרבויות כל העמים והשבטים זוכה ליחס של כבוד, לשמירה ולטיפול נאותים — קברות־המתים.

דוגמאות אלה הם הוכחה בלתי מעורערת עד היכן יכול להגיע עיוורון ואבדן ההכרה המביא לידי שנאה, ועד היכן יכולים ערכי המוסר להידרדר.

לאיזכור נפרד שיצדיק לומר, כי "גרמנים גם הם בני־אדם" — ראויים מנהלי מקומות העבודה המעטים, במיוחד אוסטרים, אשר תוך מודעות לסכנה האורבת לחייהם עזרו לפולנים וליהודים: כאלה היו יוליוש מדריץ' וי. שינדלר. מדריץ' ניהל בית חרושת לקונפקציה בפודגוז'ה, שעבד בשביל הצבא הגרמני. הוא העסיק יהודים מכלואי הגיטו, ויותר מאוחר מכלואי המחנה בפלאשוב. מדריץ' ידע על פעילות מחתרתית בין עובדיו היהודים, ויצר תנאים מתקבלים על הדעת להמשך קיומן. הוא דאג שאנשיו יקבלו יותר מזון, וגם איפשר להעביר מזון בעגלותיו למשפחות העובדים. האוכלוסיה היהודית — כפי שמסר לי ד"ר יכניאק כאיש יודע־דבר — כנתה את מדריץ' בתואר "המלאך הטוב".

ליד מחנה הריכוז בפלאשוב היו קיימים מחנות קטנים הקרויים "יולאגים". היולאג שימש כמקום עבודה ומגורים ליהודים, והללו לא הורשו לצאת אל מחוץ לתחומו, ובפנים היתה להם משטרה משל עצמם.

תיאור גורל יהודי קראקוב לא יהיה מושלם אם לא אזכיר את המקומות האלה: יולאג אחד היה בזבלוצ'יה, סביב בית־חרושת גדול לאמייל, בניהולו של הגרמני י. שינדלר. היהודים שגרו ועבדו שם זכו ליחס אנושי. היולאג בזבלוצ'יה התקיים עד 4.9.1944, ואז הועבר עם מחנה הריכוז בפלאשוב. אך בזמן חיסול מחנה פלאשוב ב־15.10.44 שוב ניצלה שארית עובדי בית־החרושת והועברה לברינליץ' וזוויטאו בצ'כוסלובקיה. את המחנות הקטנים האלה ניהל שוב י. שינדלר, והוא שהציל אותם מהשמדה.

יולאג אחר היה בפרוקוצ'ים. שם עמד בראש ה־O.D. חבר כיתתי לשעבר, ליפשוץ, והממונה עליו וה"מטפל" בו היה איש הס.ס. רוטנפירר ריטשק.

יום אחד בא ליפשוץ לבית־המרקחת ובלחש עצבני גילה לי:

"סדק, היום אני שם את הכל על קלף אחד. אני בורח מהמחנה. אם אצליח, אודיע לך. אולי נתראה."

"היה בריא," אני אומר לו.

לחיצת יד אחרונה — ופרידה לעולם. לבית־המרקחת נכנס ריטשק ולקח את ליפשוץ על מנת להחזירו לפרוקוצ'ים. למחרת התפשטה שמועה, שבזמן הבריחה נורה ליפשוץ למוות.

היו עוד יולאגים אחרים. אחד בשדה התעופה הקרקובאי, ואחר בביאז'נוב. בזה האחרון נספה ד"ר ר. גלסנר, אשר פעמים רבות היה מעביר לי פתקים ואגרות, בהם ביקש תרופות וכן ידיעות על גורל בתו. קיימנו קשר הדוק בינינו עד ליום מותו של האיש המופלא הזה.

ד"ר יון דגן

"יהודים לא לחמו"*

פרוץ המלחמה נחת עלי בהפתעה גמורה. אין הכוונה לעצם המלחמה, כי עוד בהיותי בגן־הילדים ידעתי שהמלחמה אכן תפרוץ. משחקי מלחמה, שירי מלחמה, סרטי מלחמה היו לחם־חוקנו יום־יום. דורנו חונך ברוח מיליטריסטית. עם תחילת המלחמה כבר ידענו, אנו הבנים מהכיתות הגבוהות, לתפעל את כל סוגי הנשק הקל. זה היה דבר שבשגרה, שכן שאיפת הבחורים היתה להגיע לבתי־ספר צבאיים. שמות ומקומות הקשורים במלחמה היו ידועים לנו היטב: קרבות לאורך מסילת־ברזל סיטית מזרחית; אגם חסן ספרד; חלקין־גול; פינלנד. גבורה ונצחונות: פולחן ההקרבה העצמית למען המולדת. קנאנו באלה שכבר נטלו חלק באותם הקרבות. ראינו את עצמנו מקופחים בשל היעדר האפשרות לגלות גבורה ומסירות־נפש. רצינו שהמלחמה תחל בדיוק בעת שאנו נוכל להשתתף בה. ידענו כי תהיה זו מלחמת־בזק, כי הצבא האדום יביס כל אויב במשך ימים ספורים, כדברי הסיסמה: "נביס את האויב על אדמתו במעט אבידות ובמכה ניצחת". התעוררו אמנם ספקות מסוימים בעת המלחמה עם פינלנד, אולם שם היה "קו־מנרהיים" שנחשב לבלתי ניתן לפריצה, חורף אכזר, "קקוקיות" — צלפים היושבים על העצים. ובכל זאת ניצחנו ואף רכשנו נסיון, לכן כעת דבר לא ימנע מאתנו להנחית את ה"מכה הניצחת", והנה... עם תחילת הקרבות התברר שבמקום להילחם על אדמת האויב — נסוג הצבא־האדום במהירות הבזק מאדמתנו, ובשמי ארצנו חגים מטוסים גרמניים כבשלהם, וזוג מטוסי "מסרשמידט" מתגבר בנקל על תשעת מטוסינו. לא יכולתי להבין את המתרחש.

היה זה ב־15 במאי 1941. זה עתה ליווינו, אנו תלמידי כיתות 8—10, את מורנו האהוב להיסטוריה, אשר התגייס לצבא. ידידי שולם, שהיה בכיתה מעלי ואנכי, נשארנו מאחורי כולם. כדור ענק של שמש אדומה שקע מעבר

* פרק מתוך ספר שבכתובים.

לגבעות שעל גבול הדניסטר. שולם אמר: "זה סימן למלחמה". לא הסכמתי אתו ובטענת נגד הזכרתי את החוזה שהחתמנו עם גרמניה. שולם צחק. הוא דיבר הרבה ובעזם על פאשיזם ועל אנטישמיות בגרמניה, על ליל־הבדולח, על היעדר העקרונות שמגלה ברית־המועצות ועל וותרנותה כלפי גרמניה. אילו סרטים אנטי־פאשיסטיים ראינו לא מכבר! ..."קרל ברונר", "פרופסור ממלוק", "חיילי הביצות"... לאן נעלמו הסרטים האלה? המחיר שנשלם יהיה נורא. "אינני יודע — אמר שולם — האם זאת מיסטיקה או שמא זאת תופעה היסטורית, אך מי שיוצא כנגד יהודים, סופו יהיה מר". דברים אנטי־סובייטיים אלה קוממו אותי אף שיצאו מפי ידידי והפניתי את תשומת־לבו של שולם לחוסר העקביות שבדבריו. נפרדנו לאחר ריב. כעבור חודש בדיוק, ב־15 ביוני, כשאני גאה בצדקתי הבאתי לשולם את עתון "פראבדה" ובו הודעת סוכנות "טאס" בדבר ידיעות פרובוקציוניות, ועל כך שהיחסים בין ברה"מ וגרמניה נשארים ידידותיים והם תואמים את הלשון והרוח של החוזה שביניהן. שולם עדיין רגז עלי ולא היתה לו כל כוונה להשלים אתי, ובניגוד מוחלט להתנהגותי האינטליגנטית המקובלת, אמר: "בהודעה זאת אתה יכול להתנגב".

ובדיוק לאחר שבוע ימים פרצה המלחמה. באותו יום התרוצצתי בין כל הבנים של שתי הכיתות שלנו ובמקבילות — והסברתי להם, כי אנחנו, חברי הקומסומול בני 16—17, חייבים להקים מחלקת מתנדבים. פניתי גם לידידי שולם, על אף שהוא סיים כבר את בית־הספר ולפי גילו היה אמור להתגייס בעוד מספר חדשים. רציתי מאוד ששולם יהיה במחלקה שלנו. עתה, כעבור 41 שנה, אני נזכר באותה שיחה ואני תוהה מנין היתה לנער זה בן ה־18 ראיית־נולד כזאת! הוא אמר כי לפנינו יתחולל קרב לחיים ולמוות בין שתי מפלצות פאשיסטיות והלואי והיהודים יכלו לצפות מן הצד על הקרב הזה, כי אין זאת המלחמה שלהם, אם כי ייתכן שהיא עשויה לפקוח את עיני היהודים, ואפילו של טפשים כמוני, ולסייע לתקומת ישראל. דעות אלו נראו בעיני כדברי הבל, וכמובן שההבלים הגדולים ביותר היו הדברים על יהדות ועל איזו שהיא ישראל. ייתכן שביודעו את רגישותי הספרותית, אמר שולם: "ישראל היתה מאז ומתמיד כמו פיה נרדמת, היא כמעט ישנה בארון של בדולח, אך לא מתה, והיא מחכה לבוא הנסיך שיעיר אותה משנתה. צר לי כי תפקיד הנסיך המופלא נועד למלחמה הנוראה הזאת. מלחמה לא לנו, אם כי התעוררות ישראל הופכת אותה במידה מסוימת לשלנו: אם יגייסו אותי, אתייצב למלחמה, אך להתנדב? בשום פנים ואופן". עזבתי אותו בטריקת דלת, כולי זועם. שולם דיין נפל בסטאלינגרד. בחור איתן היה, בעל מצח גבוה של מדען, ופנים שחומי עור כפני ספרדי, עם מבט חד כעיני נביא־זעם; הוא נפל בקרבות נגד הכובש הגרמני, כמו רבים מהבנים של בית־ספרנו, ובתי־ספר אחרים של מוגילב־פודולסקי; והסטטיסטיקה היא נוראה: בשתי כיתות התשיעיות של בית־ספרנו למדו 31 בנים, מתוכם 30 יהודים. בחיים נותרו ארבעה, כולם נכי־מלחמה.

"היהודים לא לחמו" — זה היה ביטוי שגור ואהוב בפי אנטישמים בשנים השחורות שלאחר המלחמה. יהודים לא לחמו — אף היום נשמעת טענה זאת

בברה"מ על כל צעד ושעל. אני נזכר בפני עמיתי לכיתה שנפלו מות־גיבורים בקרב: סיוניה דף, סיומה קריץ, אברשה מברגוז, אלי נמירובסקי, מוניה רויזמן, סיוניה רויטברג, בימה שניימן, אברשה אפשטיין ורבים אחרים. זמן־מה לפני יציאתי לישראל נסעתי עם משפחתי לקבר שלי. נשמע מוזר, אך לפעמים גם זה קורה. בסתיו 1944, בפרוסיה מזרחית, נפגע הטנק שלי. הצלחתי להימלט מתוכו בנס. חברי קברו את שרידי הגופות השרופות, ובחושבם כי גם אני נפלתי, חרתו את שמי על המצבה. את הקבר הזה נסענו לחפש בעיר נסטרוב, לשעבר העיר הגרמנית אידקינן. קצין העיר בשמעו את שם משפחתי, הגיש לי בחביבות את רשימת השמות של חללי הצבא־הסובייטי הקבורים באזור. אני עם בני התחלנו לעבור על הרשימות ובכל עמוד מצאנו שמות יהודיים. בקאלינינגראד — קניגסברג לשעבר — מוצבת אנדרטת ענק מעל לקבר־אחים של הארמיה המובחרת ה־5. על המצבות חרותים שמות יהודיים רבים, ואת הרשימה פותח רב־סרן רבינוביץ'. על קברי־אחים בסטאלינגרד, סיבסטופול, נובורוסיסק, קורסק — חרותים שמות יהודים. והרי לא לכל יהודי היה בהכרח שם יהודי.

בעיר אורדז'וניקודזה מוצבת אנדרטה לגיבור ברה"מ, הסגן קוזלוב. הכרתי את קוזלוב בספטמבר 1942. קרבות קשים התנהלו בצפון קווקז ליד תחנת רכבת פרוחלדנויה. הגרמנים ניסו לפרוץ אל מקורות הנפט, לעיר גרוזני. היה להם יתרון מוחץ בכלי נשק ובתחמושת, וחיל־האויר הגרמני שלט בשמים. אולם אפילו אגרוף השריון של קלייסט לא יכול היה לעשות דבר. כל ק"מ של התקדמות עלה לפאשיסטים באבידות עצומות. בעת אותם הקרבות הכרתי בחור נחמד וטוב־לב הוא סגן קוזלוב, שנראה היה כבחור רוסי רגיל, אשר לא יכולתי כלל להעלות על דעתי שהוא יהודי. אבל פעם כשרציתי לכבדו בנקניק, הוא סירב בעדינות והסביר כי אינו אוכל טרף, ואף שאל מדוע אין אני מקפיד על כשרות. אז נודע לי שהוא יהודי מהרי דאגיסטן. איש ענו, מפקד טנק טי־34 (זה היה בשנת 1942, כשסגן יכול היה להיות מפקד גדוד!); באחד הקרבות הוא השמיד 17 טנקים גרמניים, ובאותו קרב הוא נפל. ברור שלאיש מן המבקרים בעיר אורדז'וניקודזה אין מספרים, כי גיבור זה של ברה"מ, הסגן קוזלוב, היה יהודי. היהודים הרי לא לחמו...

לי נודע על יהדותו של קוזלוב רק מכיון שהוא לא הסתיר זאת, והרי רבים הסתירו. מדוע? היו סיבות לכך ועוד אשוב לנושא זה.

עד היום איני יודע אם אחד ממפקדי הטנקים בפלוגה שלי, טוליה איצקוב, היה יהודי. הוא הגיע לחטיבה שלנו לפני מתקפת החורף. בחיצוניותו נראה כיהודי, אולם בפנקס חבר הקומסומול שלו היה רשום כרוסי. אף פעם לא דנו עמו בנושא הלאום. לא שהייתי מסופק, אלא פשוט לא האמנתי לו. רציתי מאוד לראות את איצקוב בבית־המרחץ. כמובן, שגם היעדר סימני ברית־מילה לא שללו את האפשרות של היותו יהודי. טוליה הקפיד שלא להתרחץ עם כולם. במתקפת חורף 1945 הוא נפל, ולקח עמו לקבר את סוד מוצאו. הדוגמה הזאת הובאה כאן כדי להוכיח כמה קשה לסטטיסטיקאים ולסוציולוגים החוקרים את הבעיה היהודית לחשב את האחוז האמיתי של היהודים מבין אלה שהשתתפו במלחמה.

בקייב, במשך מספר שנים, נהגתי להסתפר אצל ספר יהודי אחד, שהאהבה למוסיקה סימפונית קשרה בינינו. פעם גלגלנו שיחה אודות המלחמה. היהודי הזקן הוציא מכיסו תצלום של בנו, טייס־קרב עם עיטור גיבור ברה"מ על חזהו. אולם שם המשפחה של הבן לא היה כשם אביו, כי אם שם רוסי, והוא אף היה רשום כרוסי. כשהכרתי את הבן, שאלתיו בחוסר עדינות מה פשר המטרמופוזה, וסיפורו היה טריביאלי למדי: בתחילת המלחמה מטוסו הופל והוא מצא עצמו למשך זמן רב בשטח הכבוש על ידי האויב, ואז הן מפחד מן הגרמנים והן מפחד מבני ארצו, קרא לעצמו בשם רוסי, ובתור שכזה קיבל עיטור של גיבור ברה"מ. הוא סיפר: "אתה יודע, בטייסת שלנו היה בחור יהודי, טייס מעולה, אני לא הגעתי לקרסוליו, ואף לא טייס אחר בטייסת, ואילו הפיקוד של הדיוויזיה שלנו היה מאוד אנטישמי. והאיש הזה, היהודי, אכן לא קיבל את עיטור הגבורה. אפילו הטייסים הרוסים, אשר אף פעם לא אמרו "יהודי" אלא רק "ז'יד", התביישו בגלל היחס שהוא זכה לו. אילו הייתי יהודי — בשום אופן לא הייתי מקבל את עיטור הגיבור", כך סיים בן־הספר את דבריו. אילו הייתי יהודי! כך אמר. הייתכן כי הוא, בנו של ספר יהודי זקן, אשר בביתו מדליקים לפעמים גם עתה נרות שבת, שכח מיהו ומה מוצאו?

יש לי ידיד אותו אני עוד מקווה לראות בישראל. בתחילת המלחמה כותרה היחידה שלו על ידי הגרמנים, והוא המשיך להילחם בשורות הפרטיזנים. לא קל ואף מסוכן היה להיות יהודי ביחידת פרטיזנים. חבריו לנשק יכלו להרגו. הוא שינה אפוא את שמו הפרטי, את שם האב ואת שם המשפחה. לאחר המלחמה נשאר בשמו האוקראיני. נשא יהודיה לאשה. אנו, ידידיו, יודעים את השם האמיתי של אותו "אוקראיני". הוא יהודי בכל רמ"ח אבריו, אף בהשקפותיו, אולם שם — בברה"מ — הוא עדיין ידוע כאוקראיני. הסכנה הטמונה בעצם היותו יהודי בשטח כבוש, ביחידה פרטיזנית ואף ביחידה סדירה, הניעה אותו להסתיר את לאומיותו היהודית.

ומקרה נוסף: רעי לאדימיר צם נפצע קשה ובמשך מספר הדשים שהה בשטח הכבוש כשהוא חסר־אונים, וכמעט ללא יכולת לנוע. כמובן שגם הוא הסתיר את יהדותו, ורק כשהגיע לבית־חולים סובייטי, השיב לעצמו את זהותו האמיתית. כנראה שמאחר וחזר להיות יהודי מיד כאשר הנסיבות אפשרו זאת, הוא זכה לעלות לישראל עוד לפני, ואילו ידיד אחר, אותו הזכרתי לפני־כן, הממשיך להופיע כאוקראיני, חי עדיין בברה"מ.

אינני יודע האם טוליה איצקוב היה יהודי, אך הכרתי רבים אחרים אשר הסתירו את לאומיותם והפכו לרוסים, אוקראינים, מולדבים, ארמנים, טטרים, ובלבד שאיש ביחידותיהם לא ידע כי הם יהודים. לעתים זה נעשה משיקולי ביטחון. בן־עירי, אהרון, בחור שקט ביותר, רודף שלום ואפילו בעל נטיות פציפיסטיות, שלא עבר כל עבירה, נתמנה למפקד פלוגת עונשין מסתערת.* עוד אחדים ממכרי מונו לתפקידים מסוכנים ביותר רק בשל היותם יהודים.

---

* פלוגות אסירים שנשלחו לחזית על מנת שיכפרו על עוונם, ועליהם הוטלו משימות הסתערות מסוכנות ביותר.

לעומת זאת, עיטורי הגבורה, אפילו על מבצעים יוצאים מגדר הרגיל, הוענקו ליהודים לעתים רחוקות יותר מאשר לחבריהם הגויים. יהודים תופסים את המקום הרביעי במספר הכולל של עיטורי גבורה. והרי בחישוב זה לא הובאו כלל בחשבון יהודים רבים שלא זכו בעיטור עקב יהדותם, וכן בגלל אלה — והם לא מעטים — שהסתירו את מוצאם. הנה דוגמה פשוטה: בברה"מ כולם מכירים את שם המרגל האגדי ניקולאי קוזניצוב, אשר עיטור גיבור ברה"מ הוענק לו אחרי מותו, ומעשיו אכן מזכים אותו בעיטור כה גבוה; אולם אך מעטים בלבד יודעים כי שמו האמיתי הוא מיכאל אימס, והוא בנו של רוקח יהודי מקישינוב. אנשים אמיצים ביותר, אשר נלחמו לצידו של מיכאל אימס מספרים, כי אדם עז נפש כזה לא פגשו מימיהם, ואף אינם מסוגלים לתאר לעצמם איש שידמה לו. הדות לשליטתו המלאה בגרמנית, צרפתית ורומנית שרת מיכאל אימס בתור רב־סרן בצבא הגרמני (קוזניצוב — כסגן) וחדר למקומות הרגישים ביותר בעורף האויב. יחידת הפרטיזנים של לאוניד ברנשטיין (יהודי זה ביקר לא מכבר בישראל כחבר במשלחת סובייטית של לוחמי מלחמת־העולם־השניה), אשר בה לחם מיכאל אימס, השמידה בחדשים יוני־יולי 1944 בלבד, יותר רכבות גרמניות מכל יחידת פרטיזנים אחרת של ברה"מ במשך כל המלחמה, ואת חלק הארי של הישג זה יש לזקוף לזכותו של אימס. הוא נפל אח"כ בצ'כוסלובקיה מבלי שזכה לעיטורים גבוהים. דרך אגב, גם מפקדו ברנשטיין לא זכה לקבל דרגה גבוהה חרף שירותו הנאמן לארצו. בנוסף לכל הסיכונים האחרים, הרי שעצם השייכות ללאום היהודי גרמה להרגשת אי־נוחות ובעטיה התכחשו לא אחת ללאום היהודי.

אולם היתה גם תגובה נוספת של אומץ־לב נדיר וזלזול בסכנה, גם בנסיבות בהן אנשים בעלי אופי חזק ביותר נאלצו לכוף את ראשם. הנכונות למלא כל משימה בלתי אפשרית היתה גובלת בחוסר שפיות, וימחלו לי הנופלים על הגדרה זו. ייתכן ואני משתמש בתחושותי על־מנת להסביר את התנהגותם של יהודים רבים שהכרתי, ואין אני מטיל ספק בנאמנותם המוחלטת למפלגת לנין־סטלין ולמולדת. עד למועד יציאתנו לישראל שמרה חמותי את מכתבי אחיה, אברהם רוזנברג, שנשלחו אליה מקו החזית, ואחד מהם נכתב ממש לפני הקרב בו הוא נפל. זה היה ליד נובורוסייסק, בתקופה הקשה ביותר ובעצם הקרבות האיומים — אך איזו אופטימיות נשקפה מכל מכתב! איזו אמונה בניצחון!

אהבתי את שיריו הרומנטיים של פבל קוגן, "בדיגנטינד" שלו הוא עד היום אחד השירים הפופולריים בברה"מ. נער כמעט עיוור, שלמרות התנגדותה המובנת של לשכת הגיוס, הוא הגיע לקו החזית בתפקיד של מתורגמן צבאי, אשר היה מסוכן מאוד, אך זה נראה היה לו כבלתי מספיק; נדמה היה לו כי להיות במטה הדיוויזיה זה כאילו להיות בעורף. אי־לכך עבר קוגן להיות מפקד של סיירת ולי ברור כמעט לחלוטין שהדבר נבע — מהרגשה המוכרת גם לי היטב, שמא מישהו יחשוב שהיהודי הוא פחדן ומסתתר בעורף. אולם המשיגים אנו פירושו של הדבר להיות מפקד סיירת כאשר ראייתך לקויה? פבל קוגן, נער יהודי, משורר רוסי מוכשר ובלתי שגרתי, קצין אמיץ עד כדי טירוף, נפל ליד נובורוסייסק.

ביטוי אנטישמי אחר שהיה נפוץ ברוסיה הסובייטית, היה: "יהודים מסתתרים בטשקנט", והוא נשמע לעתים קרובות מאוד, כמעט כמו הסיסמה "מוות לכובש הגרמני", והמחאה שהושמעה נגדו היתה רק החלק הנסתר של הקרחון, אשר חלקו הנראה לעין היה אומץ־לב וגבורה מעוררת תמיהה.

בכל אזור בחזית נמצאה גם חטיבת הבקעה, שתפקידה היה להבקיע פרצה בהגנת האויב מיד בתחילת התקפה, גם אם זה נעשה במחיר השמדת החטיבה. לאחר ההבקעה תקפו היחידות הממונעות דרך הפרצה הזאת, ואילו החטיבה, אשר ממנה שרדו על פי רוב רק יחידות העורף, היתה מתארגנת מחדש לקראת ההבקעה הבאה. בחזית הביילורוסית ה־3 שימשה בתפקיד זה חטיבת השריון המובחרת ה־2. ביחידה מהוללת זו התמזל מזלי לעבור 4 מתקפות. כבר לאחר השניה זכיתי בתואר "בר־מזל". רק במתקפה ה־5, ביומה ה־9, נפגעתי כהלכה. הפגיעה היתה כה קשה שכתוצאה ממנה עזבתי את החטיבה ואף מחקו אותי מרשימת הכשירים לשירות צבאי. בעת שירותי בחטיבה זו הכרתי 3 יהודים גלויים שלחמו בתוך צוותי הטנקים. על טוליה איצקוב כבר סיפרתי. ייתכן והיו עוד אחרים. כמעט ולא הכרתי את אנשי גדוד חי"ר ממונע, פרט לאנשי הסיירת שלנו, אף לא הכרתי את התותחנים. במשך תקופה מסוימת פיקד על החטיבה אל"מ דוחובני, יהודי שלא הסתיר את לאומיותו. מספר יהודים נמצאו גם במטה החטיבה ובפלוגת החימוש, וכולם סיכנו את חייהם לא פחות מכל מפקד פלוגת חי"ר. אולם מנקודת ראותו של לוחם טנקיסט היו אלה ג'ובניקים. לכן כתבתי שהכרתי רק 3 יהודים גלויים. מפקד הפלוגה סגן אברהם קוגן, שימש לי מופת בכל המובנים. חכם, אינטליגנטי, אמין, פועל בתבונה, והוא נחשב ובצדק — לקצין הטוב בחטיבה. אברהם קוגן נפל בסתיו 1944. חביבה של החטיבה היה נהג טנק רס"ל ויינשטוק. פעם, לפי פקודתו של אחד הגרועים מבין בכירי המפקדים רמי דרג שלא הצטיין בידיעותיו וביכלתו הצבאית, נתקענו כמעט למשך יום שלם בשטח תחת אש תופת של הגרמנים. העצבים היו מתוחים עד גבול היכולת. ופתאום טיפס רס"ל ויינשטוק על צריח הטנק שלו והחל לרקוד עליו. ריקודו הקפיץ את כולנו! איזו משמעות יש לפגזים, לבוץ ולעצים המתעופפים באויר, לשריקות רסיסים מחרידות — אם עלם חן שחום־עור יכול בגיהנום הזה לרקוד ריקוד רקיעות מלהיב! אך הזכרון הפסיק את שטף סיפורי: היה בגדוד שלנו בחור נעים בעל פנים אינטליגנטיות דקות, סגן משנה גבריאל אורמנוב. מוצאו מאוזבקיסטן וחשבנו אותו לאוזבקי. אבל מהיכן לאוזבקי השם גבריאל? זמן רב לאחר מכן נודע לי לראשונה שקיימים יהודים בוכריים, ואילו להכירם נזדמן לי רק בישראל. איני יודע האם גבריאל אורמנוב הספיק לקלוט במכשיר הקשר את איחוליו של המח"ט, אשר בישר שהוענק לו עיטור לנין, כי בדיוק באותו רגע הטנק של אורמנוב נדלק מפגיעת פגז. כמו במקרה של איצקוב, איני יכול לומר דבר על לאומיותו של אותו קצין טנקיסט. בסוף סתיו 1944 הגיע למחלקה שלי מפקד טנק הסגן סגל. נדמה לי שחלקו היה קל יותר אילו מפקדו היה אנטישמי מובהק, וזה על אף התחשבותי בגילו של סגל; הוא היה בן 32, נהיה טנקיסט לא מכבר, לאחר שסיים קורס השתלמות של סגל הפיקוד, ולפני ששירת ביחידות נ.ק.וו.ד. כל פרט בסגן סגל עיצבן אותי — סרבל שישב עליו כמו שק, שוקיות רחבות מדי של מגפיו, התכופפות מבוהלת בכל פיצוץ של

פגז, והעיקר — הפחד לנסוע על גב כנף הטנק, כפי שחייב היה כל מפקד לעשות בעת מסע. לא השלמתי עם העובדה שסגל לא פחד יותר ממרבית קציני הגדוד, תמהתי מדוע אינו כה אמיץ וכה מבריק כמו קוגן וויינשטוק או לפחות כמו מח"ט דוחובני או קב"ט החטיבה רס"ן קליינמן. אינני יודע האם סגן סגל נותר בחיים. אני תקוה שימחל לי את טפשותי המופרזת בתסביך היהודי.

כתבתי כי ייתכן שאני מייחס לאחרים את תחושתי, בדברי על מניעים חסרי טעם לגילויי אומץ־הלב נעדרי הפחד, אך לדעתי זה מקרה טיפוסי. לא מכבר קראתי את ספרו של לרסקי "רשימותיו של ג'ובניק פלוגתי", אשר נכתב בכנות ובכשרון. לרסקי מנסה באמצעות הומור עדין ואירוניה יהודית להסוות את רגשותיו המתפרצים החוצה, אך בכל זאת ניכרים בספר אותם מניעים של האומץ המופגן — על מנת להוכיח כי היהודים לא הסתתרו בטשקנט. האם הדבר הוכח? אפילו בחטיבה שלנו, אשר בה השתתפותם הפעילה של היהודים היתה גלויה לכל, ניתן היה להיתקל באותה האשמה אבסורדית, אך טיפוסית לכל המדינה. פעם, לאחר שהמג"ד שלי, רס"ן דורוש, אשר היה אדם טוב למדי ואפילו בעל ציפוי קל של אינטליגנציה, השתכר כהוגן — הוא אמר לי ברגע של חיבה יתירה: "אתה יודע, יון, אתה בחור מאוד טוב, בכלל לא דומה ליהודי". לאחר שהתפכח וראה את תגובתי ל"מחמאה" הזאת, הצטדק ארוכות בהביאו את הנימוק השגור בפי האנטישמים: "היודע אתה כמה חברים יהודים יש לי!" כן, ידעתי. גם לפורישקביץ* היו חברים יהודים.

לגילוי קל זה של אנטישמיות של מפקדי הגבתי ברשמיות מופגנת כלפיו, וזה הספיק. אך כמה מקרים טרגיים ארעו כשמגף האנטישמיות רמס את נפש היהודי מבלי לחשוש מעונש. באוניברסיטה למדתי בקבוצה אחת עם זאכר קוגן. במלחמה הוא היה טנקיסט. פעם, בבית־הספר לקצונה בקייב, העבירו הצוערים מיטות מבנין אחד לאחר לפי פקודת הרס"פ. במקרה (ואולי לא במקרה) היה בן זוגו של קוגן צוער יהודי. הבחור התעייף וישב לנוח. זאכר, אשר היה חזק מאוד, הרים את המיטה ונשא אותה ללא עזרה. הרס"פ הבחין בנעשה, ואמר "הז'ידים" אינם יכולים שלא להתחמק מעבודה. תמיד הם מחפשים טובות הנאה". קוגן הגיב מיד. הדבר אירע בחורף, כשהחלונות הכפולים בחדר המדרגות בקומה השלישית היו סגורים. זאכר הצמיד את הרס"פ לחלון באמצעות המיטה והעיפו למטה לחצר, תוך שבירת שמשות ומסגרת החלון. הרס"פ נלקח לבית־חולים כשק עצמות. קוגן היה בר־מזל, כי סגן מפקד בית־הספר היה גם הוא יהודי. הוא שמע את הסברי הצוער ופסק לו 10 ימי מחבוש בתנאים חמורים, ובכך הצילו מבית־דין־צבאי. ד"ר קוגן נפטר בארץ ב־1983, בגיל 59.

הנריך בליצשטיין, ידידי משכבר הימים מקייב, יכיום שכני ברמת־גן, הרג בעת המלחמה, ביער בריאנסק, את מפקדו הישיר, סגן־אלוף, על שקרא לו "ז'יד מלוכלך". גם הנריך היה בר־מזל. הוא רק הורד לדרגת סגן־משנה, ומדרגה זו החל לעלות בסולם עד שנהיה רב־סרן.

סיפור מעניין נוסף על מישה, אחד מחברי לכיתה שנותר בחיים, שמעתי

---

* בתקופת הצאר היה חבר ב"דומה" (פרלמנט). אנטישמי מובהק.

במקרה בקייב מפי שני מפקדי פרטיזנים שנלחמו תחת פיקודו של קווסק האגדי. אלה השניים גם בהיותם חולים שנזקקו לעזרתי והכירו לי תודה על כך, גם אז לא הסתירו את עוינותם כלפי יהודים. הם אמרו שאני מהווה עבורם מקרה יוצא־מן־הכלל, וכזה היה גם מישה שממנו הם פחדו ולכן גם העריצוהו. כשנודע להם שמישה למד עמי באותה כיתה, הם סיפרו עליו באהדה דברים שהוא בעצמו כמעט ולא סיפרם. מישה שהיה בחור בעל חזות יהודית טיפוסית, נפל לידי הגרמנים בקרבת נהר בוג, במחנה פצ'ורי. יחד עם כל היהודים הוצא מישה להורג בתעלת נ"ט, אך בלילה הוא התאושש בשכבו תחת ערימת גופות, כשהוא סובל מכאבים וצמאון, פצוע בחזה וביד, הוא בנה מדרגות מגופות ויצא מהתעלה. באיזשהו מקום הוא מצא מסתור ומזון והתקדם לאטו מזרחה. בסופו של דבר, זה היה כבר בסתיו, הוא נתקל ביחידת פרטיזנים באיזור סומי וביקש להצטרף לסיירת שלהם, בטענה שהוא שולט בשפה הגרמנית (שפת אמו היתה אידיש). פעם חטפו חיילי כיתתו שני גרמנים, ורק לאחר כמה ימים הם שבו ליחידתם, אשר שינתה את פריסתה מזמן לזמן. צעדים ספורים לפני הגיעו למפקדה לא התאפק מישה וחנק (לא ירה, אלא חנק) את שני הגרמנים. במפקדה הוא הסביר, כי זמן רב הוא נאבק עם עצמו, בהבינו היטב שדרושה "לשון",* לפחות של אחד הגרמנים, אך לא הצליח לכבוש את יצרו מכיוון שלראות גרמני חי לבוש מדים — דבר זה היה מעבר ליכולתו.

מאחר והדבר חזר על עצמו, אסרו על מישה ללוות שבויים, אף שהיה בכך חוסר טעם לאסור עליו לבצע חטיפות, משום שאיש בסיירת לא עשה זאת טוב ממנו. כבר ציינתי כי היה בעל חזות יהודית מובהקת, ובנוסף לזה היה לו מבטא יהודי, כי מוצאו מעיירה קטנה (שאין דוברים בה רוסית רהוטה). אחד החדשים ביחידת הפרטיזנים הרשה לעצמו פעם לצחוק על תכונתו זאת ועל היהודים בכלל. מיום יציאתו של מישה מתעלת הנ"ט ההיא הוא לא צחק, ואף לא סבל הלצות בנושאים מסוימים. לרוע מזלו לא ידע זאת החבר החדש ביחידה וצרור תת־מקלע שם קץ להלצותיו האנטישמיות. מישה שזכה לפני כן באות הכוכב־האדום — העיטור נשלל עתה ממנו. כעבור זמן־מה הרג מישה עוד אנטישמי אחד. מאז פסקו ההתבדחויות על "יהודונים", ברגע שידעו כי ה"ז'יד המטורף" נמצא בסביבה. כולם העריצו אותו בזכות אומץ־לבו הנדיר ואכזריותו כלפי גרמנים, אך פחדו מפניו ולא חבבוהו, והדבר אמור לא רק לגבי פרטיזנים מן השורה, אלא גם לגבי המפקדים. כאשר ליחידה הגיעו שמועות שבני כפרו של הפרטיזן שנורה על ידי מישה מתכוננים לרצחו, לא נקטו המפקדים שום צעד על מנת למנוע זאת. למשימה הבאה יצאו ארבעה: מישה ושלושת בני כפרו של ההרוג. כעבור יומיים חזר מישה פצוע בגבו בסכין, והביא עמו "לשון". על חבריו לסיור דיווח ביובש במפקדה: "הרוגים". מי הרג אותם ובאילו נסיבות — כל זה נותר בגדר תעלומה. (על שאלתי מתי נהרגו הסיירים — לפני או אחרי החטיפה — ענה מישה: אינני זוכר). הוא לא רצה להמשיך לשוחח על נושא זה. אך אילו הדבר אירע אחרי חטיפת השבוי,

---

* שבוי שיספר על המתרחש בקווי האויב.

ה"לשון" יכול היה להיות עד למתרחש, משמע שמישה לבדו, כשהוא פצוע בגבו בסכין, שבה את ה"לשון"! לאחר מכן לא ניסו עוד הפרטיזנים לנקום במישה. "כן, זה גבר! אין הוא כאותם הז'דונים המפוחדים שלנו. רק בישראל יש עוד יהודים כמוהו". שיחה זו התנהלה זמן קצר לאחר מלחמת־ששת־הימים. במישה הם ראו יוצא־מן־הכלל. יהודים הרי לא לחמו. את טענות הנגד שלי הם אף לא רצו לשמוע, ובכלל הם הגו רבות בשאלה הלאומית והגיעו לפתרונה הסופי והמושלם בדרך זו: אוקראינה צריכה להיות עצמאית, הרוסים לעזאזל לרוסיה, וכל ה"זידים" ללא יוצא־מן־הכלל — לישראל. "אבל הרי היהודים בישראל אינם נוהגים כך בערבים" — טענתי כנגדם, "אז הם מטומטמים" היתה תשובתם.

סטיתי מעט מן הנושא. אך זו בדיוק השיחה שהתנהלה בהמשך למשפט "אין הוא מן הז'דונים המפוחדים שלנו". פעם נוספת יצא לי לשמוע משהו דומה. ידידי הטוב, גיבור ברה"מ, לשעבר טייס־קרבי, שכבר מזמן יצא לגימלאות בשל נכותו, והוא עובד כעת במשרה מנהלית זעירה. ידידי זה נשאר בצבא לאחר גמר המלחמה, הגיע לדרגת אלוף בחיל־האויר, ונשאר בתפקיד בכיר מאוד באותה עיר. אוקראיני אחד, גנרל, "מרובע", אנטישמי רגיל שהמשיך לשמור על ידידות עם חברו לנשק היהודי, שרת במצרים כיועץ צבאי, ולאחר ששב משם אסף בביתו את משפחות ידידיו וביניהם גם היהודי, כמובן. הגנרל גידף את הערבים. דבריו עליהם היו רוויים שנאה תהומית כזאת, כאילו חזר ממלחמה נגדם, ולא כמסייע להם בתור יועץ צבאי, ובו בזמן דיבר בחום ובחיבה על טייסים ישראלים. הדבר היה מפליא במיוחד נוכח נטיותיו האנטי־שמיות, שאותן אף פעם לא הסתיר. הוא סיפר כיצד טסים ולוחמים הישראלים. הוא לא מצא את התארים המתאימים כדי לבטא את התלהבותו, ולבסוף סיכם: "אין מה להגיד — אין אלה יהודים מברדיצ'ב!" אז העיר לו היהודי: "ידידי, דרך אגב, אני יהודי מברדיצ'ב". הגנרל ושאר האורחים שהכירו את האיש מימי המלחמה, הביטו בו בתמיהה ונזכרו כי הוא אכן יהודי, נזכרו בזכות מה קיבל את עיטור הגבורה, וכי לא היה ביחידתם טייס מעולה כמוהו. בעל־הבית אמר במבוכה: "...אמא שלך, אכן שכחתי זאת!". כן, שכחו, שכחו מכיוון שלא רצו לדעת, ומקפידים להמשיך ולהסתיר זאת.

בתקופת המלחמה הייתי סבור בתמימות שקיני האנטישמיות מצויים בתחתית החברה וכי ההנהגה נאבקת עמה, שלא לדבר על המפלגה הקומוניסטית אשר האינטרנציונליזם הפרולטרי שלה הוא אנטי־תיזה לאנטישמיות. אולם תקוה זו נמוגה מהר כשאר האשליות אודות הקומוניזם אשר לאורן גדלתי. כבר הוזכר שמו של מיכאל אימס, מרגל אשר ביצע את הבלתי אפשרי. בקייב, בהוצאה־לאור ממלכתית של הספרות הפוליטית, הוכן להדפסה ספר על יחידת הפרטיזנים שבה הוא לחם. המחבר ציין בחוסר זהירות שאימס היה יהודי. הדבר נמחק מיד ותשומת־ליבו של המחבר הופנתה לטעותו המצערת. מותר היה לפרסם שביחידה לחמו פולנים, סלובקים ואפילו שהיחידה קיבלה מידע מהגרמנים, אך טאבו חמור הוטל על כל פרסום אודות גבורה יהודית. כמובן, יטענו כנגדי, שהדבר ארע בקייב, מרכז ידוע של אנטישמיות, וניתן לפרש זאת באנטישמיות של אנשים פרטיים ולא של מוסד ממלכתי. אך טענה זאת יכולה לספק רק את

מי שאין לו מושג מהי הוצאה לאור בברה"מ. ובנושא זה אביא דוגמה נוספת.

גיבור־ברה"מ צזר קוניקוב היה מפקד אמיץ של גדוד "מארינס", מייסד הקומנדו בצבא־האדום, אדם נפלא, אשר בשמו קשורה הפרשה האגדית של ראש־גשר "מליה זמליה" ליד נובורוסיסק. על האיש נכתב ספר "חבר רב־סרן". מכיוון שהספר מספר על קורות חייו, מצא המחבר לנכון לציין כי הורי הגיבור הם יהודים. בהוצאה לאור של הספרות הפוליטית, הפעם במוסקבה ולא בקייב, העירו למחבר על המלה "יהודי" שכביכול איננה במקומה בהקשר הנידון. המחבר נאלץ להיכנע, אולם הוא קיווה שהקוראים יבינו את כוונת שני המשפטים הבאים: "יחס של כבוד כלפי האנשים המרוויחים את לחמם בזעת אפם..., היה מהערכים הראשונים אשר הוקנו לילדים. וכי יכול היה לחנך אחרת את ילדיו ראש המשפחה, לב מויסייביץ' (בן־משה) קוניקוב, אשר מגיל שש נשאר יתום, וכל חייו עבד קשה בכדי להגיע למה שהגיע, על אף יתמותו וחוקי האימפריה הרוסית" ועוד: "אמו, מטיאנה אברמובנה (בת־אברהם), היתה אשה אמוציונלית..." וכל זאת נרקם בסיפור בתקוה שהקוראים ילמדו משמות המשפחה מיהו הגיבור ומה מוצאו.

בכל לשכות הגיוס של ברה"מ תלויים תצלומים של גיבורי־ברה"מ המפורסמים ביותר. תחת כל תצלום מופיעות קורות חיים קצרות ובהן מצויין הלאום של כל אחד ואחד מהם. יש ביילורוסים, טדז'יקים, אבמזים ובשקירים. מופיע בפלקט גם תצלום של צזר קוניקוב ומתחתיו כתוב — רוסי. אבל הרי זה זיוף מרושע, אשר מטרתו ברורה לכל. ואין זה זיוף של איש פרטי, אלא של מנגנון ממלכתי.

הגעתי עם אשתי ובני לנובורוסיסק. באוטובוס תיירים גדול נסענו לראות את העיר. מדריכה חביבה תארה בידע רב את אתרי העיר שרובם ככולם קשורים במלחמה. היא דיברה ביראת־כבוד על קוניקוב — כוכב־ראש־הגשר, על הרחוב, הרובע והאזור הקרויים על שמו. שאלתי שאלה תמימה: "מה היה הלאום שלו?" נערה מסכנה, איך היתה נבוכה? "אמו, נדמה לי, היתה יווניה..." "טעות בפיך, אמו היתה יהודיה" — אמרתי בקול רם בכדי שגם בקצה האוטובוס ישמעו זאת "ולידיעתך, גם אביו היה יהודי"! אשתי בדחיפות מרפק ניסתה להשתיקני. ליד קברו של צזר התחלתי לרתות. למצבה מוצמד תצלום — קוניקוב בכובע של קצינים עם עיטור על חזהו. אולם זה זיוף! בחייו, לא היה לצזר עיטור כלשהו. זכיתי להכיר אישית את האדם הנפלא הזה. הוא הקריא לי, בהיותי קצין בן 17, את שיריו. מעולם לא לבש מדי ייצוג ותמיד נראה אלגנטי בכל אשר לבש. ליד קבר קוניקוב התאספו כמה מאות תיירים. מדריך אחר סיפר אודותיו. גם אליו הפניתי את אותה השאלה הארורה על הלאום. גם כאן התשובה היתה של שקר ביודעין. אז סיפרתי את האמת על קוניקוב, ויש לציין כי אנשים הקשיבו בתשומת־לב. אשתי כעסה עלי, והיו לה סיבות לכך. לאחר שחזרנו לקייב, קיבלתי נזיפה מאיש ק.ג.ב. על הופעתי הציונית. עניתי בהיתממות: "אילו קוניקוב היא אדיגאי, האם הייתם מאשימים אותי שאני, חלילה, רוצה להפריד את המחוז האידיגאי האוטונומי מברה"מ?" מותר לקרוא לאדיגיי —

אדיגיי, אך ליהודים מותר לקרוא יהודי רק אם הוא מנוול. אין אומרים זאת באופן רשמי. עושים זאת.

ערב אחד, בשעה מאוחרת, טילפן אלי אחד האורתופדים הסובייטים הדגולים, רוסי, ושאל: "הקראת היום את העתון קומסומולסקייה פראבדה?" עניתי: "איני קורא עתון זה". בני שמע את תשובתי, הביא לי את העתון ואמר: "איך זה ששכחתי להראות לך!" בינתיים בן־שיחי המשיך: "האם הכרת את דובתור?" "כל המדינה הכירה אותו". "לא, האם הכרת אותו אישית?" "לא." "תשמע, מה כתוב כאן: 'מי שראה את גנרל דובתור רכוב על סוס יכול לחשוב שהוא קוזק מחבל הדון או מקובן'. "אני יודע, שהוא לא היה קוזק", עניתי. "תשמע את ההמשך, הוא אומר: 'והאמת היא שהיה בן למשפחת איכרים ביילורוסית עניה'. צחקתי, והאיש מהעבר השני של הקו המשיך: "ראיתי את האיכר הביילורוסי הזה ללא מכנסיים. גנרל דובתור היה פציינט שלי". "פיוצור רודיונוביץ', מאז ומתמיד ידעתי שגנרל דובתור היה יהודי. האם לשם כך טילפנת אלי בשעה 10.30 בלילה?" "פשוט מעניין אותי מדוע עושים זאת?" אמרתי: "כמה אנשים יודעים שדובתור היה יהודי? אולי עשרת אלפים. וכמה מיליונים קוראים את העתון?" שנינו היינו בטוחים כי שיחתנו מוקלטת בק.ג.ב. כעבור כמה ימים, כשנפגשנו, המשיך האיש לזעום על הסילוף ואמר: "דובתור אכן גנרל עטור תהילה, אכן מוסקבה חבה לו את הגנתה בימים הנוראים ביותר, היא זוכרת את נפילתו במבואותיה, אך האם כה התרושש הסלבים עד שנזקקים הם להעשיר את תהילתם על חשבון יהודים?" איני יודע האם הסלבים התרוששו, אך מטרתם היא לספר שהיהודים לא לחמו. את הגירסה הזאת יש לחזק עד כמה שאפשר בתודעת העם הסובייטי.

בשנת 1973 השתתפתי בוועידה מדעית בבילגורוד. ביום חפשי אחד נסענו לסיור במוזיאון הקרב על קשתקודסק. המדריך היה מוצלח מאוד. אל"מ בדימוס, אדם חכם, בעל־ידע, מרצה מעולה. בדרך למוזיאון הוא סיפר בצורה מענינת על הקרבות, הצביע על מקומות פריסתן של היחידות בשטח, והביא לפנינו פרטים אותם שמעתי לראשונה, למרות שתמיד התעניינתי בתולדות מלחמת־העולם־השניה. מספר פעמים הוא הזכיר את שמו של טייס אחד גיבור בשם גורובץ, אשר השמיד בקרב אחד 9 מטוסים גרמניים. לא היתה שום משמעות מיוחדת לשם הזה. לאחר כשעתיים הגענו למוזיאון ההנצחה. מבנה אדיר. אנו נכנסים ליד עמדות תותחים, עוברים דרך תעלת־קשר לבונקר ומגיעים למוזיאון. יפה! ריח המלחמה עלה בניחירי. אסוציאציות וזכרונות. צדק אַרמַן לנו: "עבור אלה שהלכו למלחמה צעירים, אין היא נגמרת לעולם". המדריך מצביע על תצלום על הקיר: "זהו גורובץ — טייס גיבור אשר בקרב אחד הפיל 9 מטוסים גרמניים". מהתצלום הביטו עלי עיניים עצובות של בחור יהודי. גורובץ־הורוביץ! פניתי למדריך: "סלח לי, אך אינך מבטא נכון את השם היהודי. יש לומר — הורוביץ" המדריך הסמיק, נבוך, אך מיד ענה: "ייתכן, לא ידעתי, תודה רבה" ידע גם ידע! ראו זאת היטב על פרצופו הנבוך. לא רק אני שמתי לב לכך. עמיתי, פרופסור ממוסקבה, העיר: "הרי אתה לאומני" — "מה פתאום? פשוט ראיתי לנגד עיני את הכותרת של אחד ממאמרי לנין אודות הגאוה הלאומית הרוסית". לא הורוביץ, אלא גורובץ, כי הרי היהודים לא לחמו...

לאחר המלחמה בקייב הציבו אנדרטה לזכר חיילים ומפקדים דגולים שנפלו בקרבות על אוקראינה. היתה שם גם מצבה לסגן־אלוף בעל שם יהודי טיפוסי. מאוחר יותר העבירו את הקברים לפארק־התהילה. ליד אנדרטת החייל האלמוני הוקמו מצבות, אך השם הלא נוח של סגן־האלוף היהודי כבר לא היה שם. טוב בכל זאת שלפחות קברו אותו בבית־העלמין המרכזי ולא זרקוהו סתם כך, במיוחד כאשר ליד קבר החייל האלמוני נמצאת מצבה עם שמו של יורי דובז'נסקי. אך האם רבים הם היודעים, כי גיבור־ברה"מ יורי בן משה דובז'נסקי, סגן טנקיסט, בחור חביב וענו שכה אהבנוהו, היה יהודי? ולשם מה יש לדעת זאת. הרי יהודים לא לחמו...

יומיים לפני יציאתנו לישראל באה אלי ידידה אחת, פרופסור באוניברסיטת קייב, על מנת להיפרד. היא הירשתה לי לנקוב בשמה ולהסתמך עליה, כאשר אמסור בישראל את סיפורה; היא, רוסיה, והסמיכה אותי לעשות זאת, ובהכרת תודה אכן אני עושה זאת, אך בינתיים לא אציין את שמה. וכך היא אמרה: "האומַר לך משהו השם אלכסנדר קובליוב?" — שאלה. "כן — השבתי — גיבור ברה"מ, אשר ביצע מעשה גבורה חסר־תקדים, נדמה לי בצי הצפוני. יש לי אפילו בול עם דיוקנו". "אכן, אולם היודע אתה עוד משהו עליו? המכיר אתה את תולדות חייו?" — לא ידעתי כל דבר נוסף, והיא סיפרה לי את הסיפור הבלתי שיגרתי הבא: "בשנת 1937 נאסר והוצא להורג מהנדס אחד מוכשר בשם רבינוביץ', אשר זמן־מה לפני כן חזר מארה"ב, בה רכש עבור ברה"מ היתרי ייצור ומסמכים טכניים אחרים. אשתו לילי רבינוביץ', כאשת אויב־העם, נשלחה למחנה־כפיה, ובנם הקט משה אומץ על ידי אחותה של לילי, ריטה. ריטה היתה מתורגמנית וסופרת מוכרת בברה"מ — ריטה רייט־קובליובה. בעלה — אדמירל קובליוב. ובאופן זה הפך משה רבינוביץ', לאלכסנדר קובליוב. בתחילת המלחמה שאף הנער אלכסנדר קובליוב להגיע לחזית, והתקבל לבי"ס לקציני־ים. כעבור זמן קצר חלומו התגשם והוא הוצב לאניית מלחמה כשוליית מלחים, ומלחים מנוסים התלהבו מאומץ־לבו. באחד הקרבות הציל אלכסנדר קובליוב במחיר חייו את הצוות של האניה הטובעת, כאשר סתם בגופו פירצה בדופן האניה. לאחר מותו הוענק לו עיטור גיבור־ברה"מ. הוא רשום לעד כחבר בצוות האניה. בעיר סברומורסק, בסיס הצי הצפוני, הוצבה אנדרטה לזכרו; אניית־קרב נקראת על שמו; הודפס בול עם דיוקנו; מאות בני תנועת־נוער "פיונרים" נושאים את שמו, אך איש בכל הארץ, כולל אותם פיונרים, ואפילו מלחי־האניה הנקראת על שמו, ואפילו תושבי סברומורסק העוברים מספר פעמים ביום ליד האנדרטה, אף אחד מהם אינו יודע כי אלכסנדר קובליוב הוא משה רבינוביץ', בנו של המהנדס רבינוביץ' שהוצא להורג, ושל לילי רייט שמתה במחנה עבודה סובייטי. ולשם מה לדעת? יהודים הרי לא לחמו...

אכן יהודים לא לחמו. אולם בין חמשת גיבורי־ברה"מ הראשונים — הבולט ביותר ביניהם היה יהודי, טייס, יעקב סמושקביץ' (טייס קרב דגול שלפני המלחמה נודע כטייס אזור הקרח הצפוני; מיכאל וודופיאנוב אמר עליו בהתלהבות: "לטייס נולד"). יעקב סמושקביץ' נולד בליטא, אשר על שמה נקראת דיוויזיית חי"ר ה־16. אבל מדוע היא ליטאית ולא יהודית, אם מעל ל־90% מחייליה היו

יהודים מוילנא, קובנה, שאולי, קיברטיי ומקומות אחרים? מי שאינו בסוד הענינים לא יוכל להשיב לשאלה תמימה זו.

עוד במלחמה נגד פינלנד היה סגן מרגוליס התותחן הראשון בברה"מ, אשר קיבל עיטור גיבור־ברה"מ. ומה שנשמע לגמרי כבדיחה הוא, שראשון הזוכים בעיטור בוגדן המלניצקי היה אל"מ רבינוביץ' שזכה אחר כך לתואר גנרל. בוגדן חמלניצקי לא השלים את משימתו "הקדושה" — את השמדת היהודים, כי היהודים כמו גנרל רבינוביץ' (שהיה תושב קייב) נשארו בחיים בכדי להילחם על אותה אוקראינה ועוד לקבל ראשונים בצבא־האדום את העיטור החדש על שמו של אותו קוזק אנטישמי בוגדן חמלניצקי.

אומרים כי בצי הצפוני האנטישמיות היא גם היום קטנה יותר מאשר בציים אחרים, גם בהשוואה לאנטישמיות הממוצעת בברה"מ. יש המסבירים זאת במספרם הגדול של קציני־ים יהודים מהוללים. בזמן המלחמה כל הארץ הכירה את מפקד הצוללת, גיבור ברה"מ פסנוביץ'. פסנוביץ' ויוסליאני היו צמד מוכר של לוחמי צוללות שהתחרו זה בזה. יהודי וגרוזיני. גרוזיני? האמנם? נאמר לי שיוסליאני גרוזיני, אך הרי גם נאמר שקוניקוב רוסי, דובתור ביילורוסי וכיו"ב. אולם אילו באחת היחידות היה מופיע יהודי פחדן, כל החזית היתה יודעת עליו מיד, כי הרי לשם ידיעה זאת אינן דרושות עובדות כלשהן.

"היהודים ישבו בטשקנט". זו אמירה שאינה נעלמת בברה"מ ואוי לעובדות אם אינן תואמות אימרה זאת. במיוחד כאשר לעובדות אין כל משמעות בפני עצמן, אם אין הן מאירות באור הזוהר של המרכסיזם־לניניזם. ואם קרל מארכס, שהוא כידוע ממוצא יהודי, אשר ייסד את תורת האלמוות הזאת, היה אנטישמי, מה ניתן עוד לדרוש מאלה הרואים את עצמם כממשיכי דרכו, אשר ינקו את האנטישמיות עם חלב־אמם?

גיטה עמיפז-זילבר

יהודי אלג'יריה בימי משטר וישי

"היהודים שלי הם בן־ערובה חשוב שנתנו לי המשטרים הדמוקרטיים. תעמולה אנטישמית היא אמצעי חיוני לצורך הרחבת המסע המדיני שלנו בכל הארצות. אתה תראה, כי לא יהיה נחוץ לנו זמן רב כדי להפוך על פיהם המושגים ואמות־המידה של העולם כולו, וזאת אך ורק על־ידי התקפת היהדות".

...היטלר המשיך באמרו, כי אין כל ספק שהאנטישמיות הינה הנשק החשוב ביותר בתעמולה שלו והיא יעילה לחלוטין כמעט בכל מקום.

דברי היטלר להרמן ראושנינג *

אחרי כיבוש צרפת על־ידי צבא גרמניה ונפילת פאריס ב־14 ביוני 1940, חולקה צרפת, בעקבות שביתת־הנשק שחתם פטן עם היטלר, לשני חלקים. גרמניה הנאצית השתלטה על צפון־צרפת, שהיווה כשני שליש של צרפת כולה, ואילו לדרום־צרפת עם מושבותיה העניקו הגרמנים מעמד של חצי־עצמאות. דרום־צרפת הועמדה תחת שלטונו של המארשל פֶטֶן, אשר חתם על הסכם שביתת־נשק ושיתוף־פעולה עם הגרמנים. ממשלת פטן התמקמה בווישי, עיירה הידועה במעיינותיה החמים והמרפאים, אך זו קיבלה חיש מהר שם רע בעיני היהודים בשל החוקים האנטישמיים שנחקקו בה בתקופת מלחמת־העולם־השניה, כפי שנראה בהמשך.

אלג'יריה, שהיתה חלק אינטגרלי של צרפת, באה אפוא תחת שלטון וישי. ובזה התחילו ימי היסורים של יהדות אלג'יריה אשר מספרם הגיע אז לכ־120,000 נפש.

* Hermann Rauschning: The Voice of Destruction. New York, 1940, p. 236.
לפני המלחמה היה ראושנינג נשיא הסנאט בדאנציג. השתייך לצמרת הנאצית, אך שינה את השקפותיו ועזב את גרמניה ב־1936. ספרו המבוסס על שיחותיו עם היטלר, הינו מקור חשוב להבנת הלך־הרוח בקרב ההנהגה הנאצית.

מעטים הם היודעים כי יהדות אלג׳יריה סבלה מחוקי הנאצים לא פחות מאחיהם בצרפת הדרומית. מצב היהודים באלג׳יריה היה קשה יותר מזה של יהודי מרוקו וטוניסיה, עד ה־8 בנובמבר 1942, יום הפלישה של בעלות הברית לצפון־אפריקה, וזאת בגלל האנטישמיות הארסית של המתיישבים הצרפתיים באלג׳יריה, ומפני שהצרפתים האלג׳ירים לא היו מוכנים לראות את היהודים כשווים, אחרי שקיבלו את האזרחות הצרפתית הודות לצו כרמייה.

באוגוסט 1940 נקטה וישי בצעד הראשון נגד היהודים וביטלה את צו־מארשאנדו (Marchandeau) משנת 1939 שאסר כל צורה של הסתה על רקע גזעי או דתי. עם ביטול הצו, הוסר הרסן הפורמלי ותופעות אנטישמיות לא איחרו לבוא ולהתפשט. כבר אז יכולת לראות על קירות באלג׳יר הבירה עלונים, בהם הואשמו היהודים באחריות לתבוסת צרפת, ארץ־האֵם, ונכללה בהם קריאה לגרשם.

באמצע ספטמבר בלילה נופצו שמשות של חנויות יהודיות במרכז אלג׳יר. פעולות אלו נשאו עליהן תווית אירופית ברורה שאי־אפשר היה לטעות בה. ההודעה הרשמית שפורסמה למחרת נמנעה מלהוקיע ורק נזפה במבצעי המעשה על שניסו ליטול לידיהם את הסמכויות השייכות למדינה. התרגשות היהודים היתה רבה, אך הם שמרו על קור־רוח. הרב הראשי של העיר אלג׳יר וכן אלי גוזלן, מייסדה ומנהלה של ״הסתדרות האיגודים היהודיים באלג׳יריה״, פנו למזכיר הכללי של הממשל בבקשה להגן על הרכוש היהודי, אך לשוא. למעשה, גם לא היה טעם לצפות שפקיד בכיר מאוד בממשל יהיה מוכן להסתכן ביחס אוהד ליהודים.

באוקטובר 1940 בא הביטול של צו־כרמיה שהוריד את יהודי אלג׳יריה מדרגת אזרחים צרפתיים לנתינים צרפתיים. יהדות אלג׳יריה הוכתה בהלם. במחי־יד נלקחו מהם זכויות מהן נהנו אבותיהם ואבות אבותיהם מאז 1870. כמו־כן נשללה מהיהודים הזכות להגיש בקשה אישית להתאזרחות, זכות שנשארה בתוקף לגבי המוסלמים, כך שהיהודים מצאו את עצמם במצב נחות, לא רק ביחס לצרפתים אלא גם ביחס למוסלמים. רק יהודים בעלי אותות הצטיינות צבאית, יכלו להמשיך להחזיק באזרחות הצרפתית. ביטול צו־כרמיה נתקבל בברכה בחוגים האירופיים באלג׳יריה, והם ראו בו את גולת־הכותרת של מאמציהם לביטול הצו מאז פירסומו ב־1870, ומעין צידוק לאנטישמיות הטבעית שלהם.

עם פירסום הביטול, הורה המושל הכללי של אלג׳יריה להעמיד חיילים מזוינים במקלעים במקומות התורפה באלג׳יר הבירה ובמרכזים העיקריים של אלג׳יריה, כדי לפתוח באש על היהודים במקרה ויבואו להפגין נגד ביטול הצו. המושל קיווה שהיהודים יבואו ולכן הציב את החיילים כדי להתגרות ביהודים הזועמים. אולם, יהודי אלג׳יריה, נדהמים ומוכים, שמרו על השקט. תגובה זו של היהודים הפתיעה את שונאיהם, אשר ציפו לתירוץ כדי לחולל טבח ביהודים.

נוכח הצרה המשותפת, התלכדה יהדות אלג׳יריה ומנהיגיהם התייצבו יחדיו מול הפגיעה בה. וכך כתב אז בנידון אלי גוזלן, במאמר מערכת בירחונו ״...אנו נאבקים בסביבה העוינת אותנו יותר ויותר. כאשר אחד מאתנו טועה, מוטחת ההאשמה בכולנו, וכולנו נתונים לאפליה, אשר נחוצה, לדבריהם, כדי לשמור

על המולדת. ...בשעות קשות אלו, שומה עלינו יותר מאי־פעם לעזור איש לרעהו ולממש את הסולידריות היהודית הנודעת."

אגב, ירחון זה, שראה אור החל מ־1934, לא פסק מלהופיע בתקופת שלטון וישי ותרם רבות להעלאת המורל של יהודי אלג'יריה. מתחילת משטר וישי נאבק העתון בתקיפות ומחה נגד החוקים המפלים את היהודים לרעה, אולם קיים היה מאבק מתמיד בין עורך העתון לבין הצנזורה, אשר מנהליה התחלפו מזמן לזמן. הם ניסו להצר את צעדיו של העתון באמצעות צנזורה קשה וקטנונית. אבל, לעומת זאת, היו אחרים שסייעו לפעמים בידו. "העתון הוחרם פעמים אחדות ונגד עורכו הוטחו הלשנות, איומים והתראות, אך אלה לא יצאו מגדר מלים בעלמא, מאחר שבצנזורה ישבו צרפתים שהתנגדו לכובש הגרמני והם עמדו בנסיון, והיו מעלימים עין לעתים קרובות, או היו נוקטים במדיניות ההשהיה", כותב אלי גוזלן במאמרו "העתונות היהודית באלג'יריה".

ההפליות וההגבלות שהטילו שלטונות וישי על יהודי צרפת, הוטלו גם על יהודי אלג'יריה, אם כי באיחור־מה. לפעמים הקדים אפילו המושל הכללי את הממשלה המרכזית בצרפת בגזירות האנטי־יהודיות. בקיץ 1941 נערך מיפקד של יהודי אלג'יריה שחוייבו, בהתאם לדוקטרינה הגזענית הנאצית שאומצה על־ידי וישי, להצהיר קודם כל על עצמם כיהודים ולהגדיר את מוצא אבותיהם. עם זאת, צוינה יהדותם בתעודות הזהות שלהם. היה עליהם גם להצהיר במדויק על כל רכושם, דבר שהיה נחוץ לשלטונות לצורך החרמת הרכוש היהודי. וכפי שכתוב בספר איוב: "עוד זה מדבר וזה בא ויאמר..." (פרק א' ט"ז), כך ירד על יהודי אלג'יריה מבול של חוקים גזעניים, לפי דגם חוקי נירנברג מ־1935 אשר, בין היתר, הורידו את יהודי גרמניה ממעמד של אזרחים למעמד של נתינים, סילקו את היהודים מרוב תפקידיהם ועמדותיהם והורו על הוספת האות J בתעודות הזהות שלהם. חוק "מעמד היהודים" שפורסם ב־3 באוקטובר 1940 בווישי, אוסר על היהודים לעסוק במספר רב של מקצועות: יהודי לא יכול למלא תפקיד כלשהו בממשל, במערכת השיפוטית, בהוראה, בקצונת הצבא, בשירותים העירוניים, ועוד. בעיר אלג'יר התהלכה השמועה כי ראש העיר סירב לפטר את פקידיו היהודיים בטענה כי חוקי וישי חלים על פקידי הממשלה ולא על פקידיו. וישי פיטרה אותו, כי לדעתה הוא מעל בתפקידו. כמו־כן פוטרו עורכי־דין, ארכיטקטים, מיילדות, רוקחים ורופאים. על הרופאים היהודים נאסר אפילו לטפל בחולים יהודים, דבר שהיה מותר בכל ארצות הכיבוש הנאצי. הרב אייזנבת פנה בענין זה למושל הכללי בבקשה להרשות לרופאים היהודים להמשיך לטפל בבני־דתם. בתשובתו של מזכ"ל הממשל מה־20 במאי 1941 נאמר, כי "לאחר בדיקה קפדנית של הענין, אין באפשרותי לשנות את חוק הרופאים היהודים..."

כמו־כן נאסר על היהודים לעסוק בבנקאות, חילופי מטבע, ביטוח, פרסומת, עיסקות דלא־ניידי, סחר בתבואה, סוסים, בהמות, עמילות בבורסה, מו"לות, ניהול אולמות תיאטרון וקולנוע, שידורי־רדיו או כל תפקיד הקשור אליהם, ובסחר עתיקות. החוק שלל מן היהודים את השימוש בכינויים ספרותיים "כדי שלא להטעות את הציבור". אהרון מסגיש, שהיה חבר המחתרת היהודית באלג'יר וכיום תושב נתניה, היה אז בעל סוכנות פרסומת יחד עם שותף יהודי, הוא שינה

את שם עסקו ורק בדרך זו הצליח להתחמק מצו הסגירה. אחרים שלמו ללא־יהודים כדי שיצרפו את שמם לבית־החרושת או לחנות היהודית.

במטרה "להרחיק כל השפעה יהודית מהכלכלה הקולוניאלית" כלשון החוק, הורשו היהודים להחזיק רק בדירותיהם הפרטיות. על שאר הרכוש הופקדו אפוטרופסים זמניים. מדובר בבתים, חנויות, בתי־חרושת, וכו'. תפקידם של האפוטרופסים היה להעריך את הרכוש ולמכור אותו. האחריות לביצוע הגזל הזה של הרכוש היהודי היתה בידי "שרות הארייניזציה* הכלכלית". מכיוון שהאפוטרופסים קיבלו שכר נאה עבור "טרחתם", היתה הסתערות על התפקיד הזה ואירופאים רבים ביקשו לקבלו. היו גם בעלי־רכוש יהודים שקיבלו מהאפוטרופוס תמיכה כספית קבועה, אם כי נמוכה. כך סיפר יהושע ששון, כיום חבר קיבוץ דברת, ואז נער בן 13, כי משפחתו התקיימה ברווחה מהרכוש שאביו השאיר אחריו, אולם כאשר הוחרם הרכוש, קיבלו אמנם סכומים חדשיים מהאפוטרופוס, אך אלה לא הספיקו למחיה. האפוטרופסים גם לא מיהרו לסיים את חיסול הרכוש היהודי, כי אזי היה מסתיים תפקידם והכנסתם הכספית. הודות לרדיפת בצע זו נמשכה האפוטרופסות עד אשר נחתו באלג'יריה כוחות־הברית, וכך נפסק ביצוע החוק לגבי הרכוש היהודי.

עם פרסום החוקים המגבילים והמפלים את היהודים צהלו ושמחו האנטישמים האלג'יראים, סוף סוף התגשם חלומם! גורם בלתי־מבוטל לאנטישמיות מקורו בקנאה ביהודים על הצלחותיהם בחברה. ואכן, אחוז היהודים במקצועות החפשיים היה רב והם ביצעו את תפקידיהם בכשרון ובמומחיות. גם בשטח המסחר הצטיינו. בשלוש הערים הגדולות של אלג'יריה, השתייכו חנויות רבות ברחובות העיקריים ליהודים. והנה, כעת היהודי מושפל. חשובי העתונים המקומיים בשפה הצרפתית תרמו לא במעט לליבוי שנאת היהודים. הם נקטו בקו של שיתוף־פעולה עם משטר וישי והתקיפו יום־יום את היהודים ודרשו את גירושם לפולין. המיליציה האלג'יראית שהיתה מורכבת בעיקר מחיילים משוחררים, התארגנה בעקבות הקמת משטר וישי, התפתחה חיש מהר והפכה למכשיר פוליטי אשר הקפיד על ביצוע חוקי־פטן. מיליציה זו הציקה ליהודים לא מעט.

מיכאל אביטבול מביע את הדעה כי התחיקה האנטישמית הוטלה על ארצות המגרב לא רק מפני שעלתה בקנה אחד עם האוריינטציה האידיאולוגית של הממשל החדש, כי אם מפני ששליטי וישי השתוקקו להשביע את רצונה של האוכלוסיה האירופאית, ויחד עם זה — כך כנראה קיוו — לזכות באמונם ובאהדתם של האוכלוסיה המוסלמית. יש להדגיש, כי החוקים האנטי־יהודיים שהוכתבו על־ידי גרמניה הנאצית למשטר וישי, בוצעו באלג'יריה בקשיחות יתירה ואפילו בצעדים מיוחדים, שלא ננקטו כלל נגד יהודי צרפת.

כסביי ואלא, מי שהיה ממונה על הענינים היהודיים בממשלת וישי והאחראי לחוקים האנטישמיים בצרפת ובצפון־אפריקה, טוען אחרת. הוא אומר כי חוקים אלה לא הוכתבו לו על־ידי הנאצים. בפרק "הבעיה היהודית" בזכרונותיו

---

* ארייניזציה בתורת הנאצים: סילוק מהמקום של כל אדם שאיננו בן הגזע הארי, דהיינו, בן הגזע "הנבחר".

של ואלא, אפשר לעמוד על עומק האנטישמיות והגזענות של האיש. "הנטיה של היהודים לצבור נכסים חמריים נובעת מהוודאות שהברית שנכרתה בין אלוהי־ישראל לבין אברהם נותנת להם את הזכות לשלוט על העולם... מכיוון שהמארשל פטן ידע, כי בשל כל הסיבות הללו התחזקה מדי ההשפעה היהודית בצרפת והפכה לסכנה פוליטית, חברתית וכלכלית, החליטה הממשלה לצמצם השפעה זו לגבול הסביר. ממשלת וישי עשתה זאת באמצעות פרסום חוק ב־30 באוקטובר 1940, שנקרא "מעמד היהודים"... את החוק הזה לא קיבלנו מהנאצים", מדגיש ואלא.

אשר לשאלה אם ביחסה אל היהודים פעלה ממשלת וישי על־פי הכתבה מהגרמנים אם לאו, נראה שהאמת היא באמצע. אמנם וישי ביצעה את הצעדים האנטי־יהודיים שהנאצים הטילו עליה, אך היא ידעה גם לעמוד על שלה, כאשר היא רצתה בכך. כך, למשל, נכי מלחמה יהודיים בצרפת ובצפון־אפריקה לא נפגעו בדרך־כלל, כנראה מפני שוואלא היה בעצמו נכה מלחמה ועמד בראש ארגון ימני־קיצוני של נכי־מלחמה. המשטרה בדרום־צרפת גם התנגדה לעצור יהודים צרפתים ולהעביר אותם לידים גרמניות, אם כי עשתה זאת לגבי היהודים בעלי אזרחות זרה. ממשלת וישי גם סירבה לחייב את היהודים לענוד את הטלאי הצהוב.

ואלא אמנם היה אנטישמי ארסי וגזעני ושאיפתו היתה להרחיק את היהודים מעמדות של השפעה, אולם האנטישמיות שלו לא הגיעה לדרגה של הנאצים והוא לא היה מעונין בהשמדת היהודים. כמו־כן, לא ראה טעם בהנהגת הטלאי הצהוב. הוא היה מקורב לפטן והתנגד לגרמנים אשר דרשו את התפטרותו, ואכן השיגו אותה בתום שנה לשרותו בתפקיד. ב־1947 נשפט ואלא ל־10 שנות עבודת־פרך ולשלילת זכויותיו האזרחיות לכל ימי חייו, אולם הוא שוחרר בינואר 1950.

ב־1941 פורסמו חוקים שהגבילו את מספר התלמידים היהודיים ל־3% מכלל הסטודנטים באוניברסיטאות ול־14% בבתי־ספר תיכוניים ועממיים, אך, למעשה היה האחוז נמוך מזה. נציג ממשלת וישי, הגנרל מאכסים וייגאן (Weygand), הכריז בעת קבלת פנים בנוכחות כמה מנהיגים מוסלמיים ובנוכחות רקטור אוניברסיטת אלג'יר, הארדי (Hardy), הידוע באנטישמיות הארסית שלו, כי הוא עומד לגרש את כל ילדי היהודים מבתי־הספר, כולל גני־ילדים ומעונות ילדים "כדי שיהיה מקום פנוי לילדים ערביים". וכך נעשה. אך אין זאת אומרת כי ילדים ערביים תפסו את מקומותיהם של הילדים היהודיים המגורשים. ילדי ערבים רבים לא למדו כלל בבתי־ספר, לא מפני שלא היו מקומות פנויים עבורם, אלא בגלל רמת החיים הירודה של משפחותיהם.

ב־3 בספטמבר 1941 אמר המושל הכללי לרב אייזנבת: "כדי למנוע שהיהודים הקטנים ירגישו את עצמם כזרים בין המספר הגדול של ילדים לא־יהודים, הוחלט כי מוטב שיישארו בחוץ." חיים טובל, כיום תושב ירושלים, שהיה אז תלמיד בן 13, תיאר בפני איך גורש מבית־הספר. קודם היה מיפקד כל התלמידים שנתבקשו למלא טפסים שבהם נשאלו בין היתר מהי דתם ומה היתה דתם של ההורים, וכן של הסבתא והסב של הורי התלמידים. זה נעשה כמובן, כדי לגלות מי מבין התלמידים הינו יהודי. ללא־יהודי נחשב רק מי

שלא היה אף יהודי במשפחתו במשך שלושה דורות לפחות. כל זה לפי התיאוריות הגזעניות הנאציות. ללא הודעה מוקדמת, הופיע יום אחד בכיתה מנהל בית הספר, קרא מהנייר את שמות הילדים היהודים והודיע להם כי הם אינם עוד תלמידי בית־הספר.

הארכיהגמון של אלג׳יר, למרות היותו נאמן לפטן וראה בו אדם שזומן על־ידי ההשגחה, התערב לטובת היהודים הנרדפים. זמן קצר אחרי פרסום הצו שדן בגירוש הילדים היהודים מבתי־הספר העממיים, מחה הארכיהגמון נגד צעד זה וכינה אותו אכזרי. מחאה זו היתה מקרה נדיר ונועז באלג׳יריה, אך כמובן, שלא שינתה את המצב, אם כי היה בה, לפחות, סיפוק ליהודים. היו עוד גילויים בודדים של אהדה לתלמידים המוכים. היו מורים שקיבלו בביתם תלמידים יהודים ולימדו אותם. מספרים על נער נוצרי שהיה תמיד השני בבחינות בכיתה של בית־הספר התיכון. הראשון היה נער יהודי. כאשר גורשו התלמידים היהודים, בירך המורה את הנער הנוצרי ואמר לו: ״תוכל עכשיו, סוף סוף להיות הראשון״. ענה לו הנער: ״לעולם, אינני שמח מאסונם של אחרים״. רוברט ברונשוויג, פרופסור באוניברסיטת אלג׳יר, שגם הוא פוטר מתפקידו בהיותו יהודי, מספר כי האקדמיה של אלג׳יר פרסמה הוראות על ביצוע גירוש התלמידים היהודים, ובהן נאמר בין היתר: ״מדוע שלא נגרום לכך, שהמוסלמים יאמינו כי ילדיהם לא נתקבלו לבתי־ספר בגלל המספר הרב של תלמידים יהודים?״

נוכח הגורל המשותף והמצב הקשה הזה, הידקו יהודי אלג׳יריה את השורות ופעלו בשני מישורים. במישור הראשון עמדו לימינם של המפוטרים היהודיים. קריאת המנהיגות לסולידריות מצאה אוזן קשבת ובשלוש הערים הגדולות, אלג׳יר, אוראן וקונסטאנטין, נוסדו ועדים לעזרת הנפגעים. ועדים אלו היו פעילים מאוד ובעזרת תרומות מאת יהודים אמידים, הקציבו הקצבות חדשיות, בעיקר לפקידים זוטרים, לסוחרים זעירים, למורים, לדוורים, ועוד. במישור השני ניגשו היהודים באומץ־לב, תושיה ומסירות, להקמת בתי־ספר פרטיים עבור ילדיהם שגורשו מבית ספרם הקודם. בראש המבצע עמד הפרופסור רובר ברונשוויג, ותוך זמן קצר יכלו מורים יהודיים לקבל את תלמידיהם בכיתות.

ובהקשר לייסוד ועדים לעזרת המפוטרים, כותב ה״ג׳וינט״ בדו״ח השנתי ״כי הקהילות היהודיות לא יכלו לעמוד במעמסה הכספית של פעולות אלו וב־1941 נאלצו לפנות ל״ג׳וינט״ בבקשת סיוע קבוע. החוקים האנטי־יהודיים גרמו לסבל רב... יתר על כן, הועד המקומי לעזרה הושיט עזרה גם לפליטים יהודיים ולחיילים לשעבר בלגיון הזרים הצרפתי, מאחר וכל אלה הוחזקו במחנות ריכוז ועבודה פרימיטיביים ביותר ולמעשה ללא מחסה נגד חום המדבר. בעזרת תרומות ה״ג׳וינט״ וכספים שנאספו במקום, הקימו ועדי העזרה בערים בתי־תמחוי, הושיטו עזרה רפואית, חינוך לילדים, סיוע כספי, ביגוד, מחסה לילדים ולמבוגרים. בנוסף לכך, סיפק הועד לאסירי מחנות ביגוד, עזרה רפואית וכן מצרכים אחרים, כגון משקפי שמש וכובעים״.

בבתי־הספר היהודיים, הן העממיים והן התיכוניים (השלטונות לא הרשו ליהודים לקיים לימודים בדרג אוניברסיטאי) היו תוצאות הבחינות מצוינות ועלו על כל הציפיות והתקוות. הן היו טובות בהרבה מאלה של בתי־הספר מהם גורשו. היה זה פיצוי נאות לא רק למאמצי התלמידים עצמם, אלא גם

למסירות הרבה של המורים והנהלות בתי־הספר.

עם זאת, היו בתי־הספר היהודיים בקשיים כספיים חמורים בקיץ 1942, וזאת למרות הסיוע שקיבלו. התרומות מטעם ההורים ויהודים אחרים הלכו וקטנו מפני שהכנסותיהם קוצצו בעקבות החרמת רכושם ופיטורם מעבודה. "אילו הדברים (נחיתת האמריקנים) היו מתאחרים לבוא, הרי שההתמוטטות (של רשת בתי־הספר היהודיים) היתה מקדימה את השחרור", כותב ברונשוויג.

למזלו של הנוער היהודי, הורשתה תנועת־הצופים־היהודית לפעול רשמית. הגב' א. הייט, כיום תושבת ירושלים, עמדה אז בראש תנועת־הצופים־היהודית בצפון־אפריקה. היא סיפרה על המאמצים שנעשו כדי להגן על הצופים מפני הסביבה העוינת ולחזק אותם ברוחם. הושם דגש על לימודי־יהדות, עקרונות האמונה והמוסר, ספרות ותולדות העם היהודי, גיבוריו וקדושיו. הציונות והקשר הרגשי עם ארץ־ישראל תפסו מקום נכבד במאמצי המדריכים להקנות לצופים הצעירים רגשי גאוה ביהדותם, דוקא בתקופה שבה היהודי היה מושפל. התוצאה החיובית של חינוך זה הורגשה היטב. צופים אלו הבטיחו הבטחה צופית להתראות בארץ־ישראל, ואכן רובם עלו ארצה, אומרת הגב' הייט.

הסופר אדמונד פלג (Fleg), שהיה נשיא תנועת־הצופים־היהודים בצרפת ובצפון־אפריקה, פנה לצופים היהודים באלג'יריה ועודד אותם בכתבו להם בקיץ 1942, בין היתר: הוכיחו נא לכולם על־ידי מעשים יום־יומיים צנועים, מכובדים ומתמידים, איך צריך ויכול להיות יהודי ואיך הוא יודע לאחד בליבו את ישראל ואת צרפת, למרות הסבל שהוא נתון בו. אין זה עוד משחק; זוהי מלאכה קשה, אולם אתם תבצעו אותה בגבורה ובאומץ־לב. לכן, אם כי אני נראה כאילו אני רחוק מכם, רואה אני את האור שבתוככם, שאיש לא יסרב לראותו בקרוב.

מאז העליה לשלטון של משטר וישי ביוני 1940, נהג המושל הכללי של אלג'יריה לפנות בענינים שנוגעים ליהדות אלג'יריה כולה לרב הראשי של העיר אלג'יר, מוריס אייזנבת בלבד. כך, למעשה, החזירו את יהדות אלג'יריה לנוהג שהיה לפני כיבוש אלג'יריה על־ידי צרפת ב־1830, כלומר, בתקופת השלטון התורכי, כאשר רק הרבנים היו מוסמכים לייצג את היהודים אצל השלטונות. וכך, מבחינה מעשית הפך הרב אייזנבת לרב ראשי של כל אלג'יריה.

על האוירה שבה חיה יהדות אלג'יריה מלמד הסיפור הבא: ב־13 בספטמבר 1941, הוזמן הרב אייזנבת למזכיר הכללי של הממשל, שארל אטורי (Ettori), אשר מסר לו, ללא כחל ושרק, על דעות שהביעו יהודים בפומבי, ואיים שאם הדבר יימשך, ייאלץ המושל הכללי לקחת בני־ערובה. שלושה ימים לאחר מכן, נאמרו דברים דומים לנשיא המועצה הדתית של אלג'יר, מר יוסף קאנואי, על־ידי פקד משטרת אלג'יר, כאילו נשים יהודיות, בעלות כרטיסים לזכויות מיוחדות, ניצלו כרטיסים אלה לצורך סחר בשוק השחור, ובזמן שהן עמדו וחיכו ליד חנויות, התבטאו נגד השלטונות. הפקד הוסיף כי שוקלים להטיל את האחריות למעשים אלה על עשרה נכבדים יהודיים של אלג'יר, וביניהם קאנואי עצמו. אולם, לאחר מכן ניסה ראש משטרת אלג'יר לטהר את עצמו באמרו לקאנואי, כי הפקד לא התייעץ אתו בטרם שאמר את מה שאמר.

ב־4 במרס 1942 מודיע המזכיר הכללי של הממשל לרב הראשי אייזנבת,

כי על־פי צו מה־14 בפברואר 1942, מוקם באלג׳יריה ״איחוד כללי של היהודים״, אשר ״מתפקידו יהיה להבטיח את ייצוג היהודים בפני השלטונות״ בעניני חברה, סעד, עבודה, נוער, ועוד. כל יהודי יהיה חייב להיות חבר בו ולשלם מס־חבר. בראש האיחוד תעמוד מועצת־מינהל בת 15 חברים, אשר ימונו על־ידי המושל הכללי. בכדי לגשת ללא דיחוי להרכבת המועצה, מבקש המזכ״ל, כי תוגש לו רשימת אנשים המתאימים לתפקיד. הרשימה צריכה לכלול פי שלושה מהמספר הדרוש, דהיינו, 45 שמות ״בכדי לאפשר לי לבחור ביניהם״ 15 איש. עם זאת, שומר המזכ״ל לעצמו את הזכות לבחור באנשים שאינם מופיעים ברשימה.

מיד עם קבלת המכתב, התייעץ הרב אייזנבת עם מנהיגי היהודים, אשר ראו בהקמת האיחוד ענין חמור. חששות התעוררו בלבם כי היה זה צעד ראשון להפרדת היהודים משאר האוכלוסיה ויצירת גיטו עבורם. כל החוקים האנטי־יהודיים באלג׳יריה פורסמו ונכנסו לתוקף קודם בצרפת של וישי. כך היה ביחס ל״איחוד״ שנוסד בצרפת ולמעשה, לא היה אלא מועצת־יהודים* (Judenrat), אם כי לא במובן המזרח־אירופי. הנאצים לא יכלו לפעול נגד יהודי צרפת ולהפעיל את ״האיחוד״ באותה מידה כפי שעשו זאת נגד יהודי מזרח־אירופה, באשר שם האוכלוסיה המקומית והשלטונות היו אנטישמיים שרשיים. אמנם חברי ״האיחוד הכללי של יהודי צרפת״ לא נדרשו לשתף פעולה עם הנאצים, אך מנהיגיו חויבו לעתים קרובות לבצע תפקידים בלתי־נעימים, כגון איסוף 1000 מיליון פראנקים, מס שהנאצים הטילו על היהודים.

אולם, בהתחשב באנטישמיות הארסית של הצרפתים האלג׳יראים, בניגוד לצרפתים שבצרפת, היה יסוד לחשוש, כי מנהיגי האיחוד באלג׳יריה ינוצלו כדי להקל על השלטונות על ביצוע צעדים אנטי־יהודיים, כגון: החובה לענוד את הטלאי הצהוב, ריכוז היהודים בגיטאות ובמחנות כפיה ושיגורם למחנות המוות במזרח אירופה. לפיכך, החליטו המנהיגים היהודים לנקוט בטקטיקה גמישה ולפעול בשיטת ההשהיה. בינתיים הגישו את רשימת השמות למזכיר הכללי.

בספטמבר 1942 מוסר המושל הכללי לרב הראשי את הרכב האיחוד, כפי שהוא בחר אותם מתוך רשימת השמות שהוגשה לו. אחרי התלבטויות קשות הסכים אנדרה באקוש לקבל על עצמו את נשיאות האיחוד ובמכתבו מה־20 לספטמבר 1942 למושל הכללי אינו מהסס להביע באומץ־לב את חששותיו וחששות היהודים לגבי התפקידים שעלולים להיות מוטלים על חברי האיחוד. ״הרגיעה אותי הבטחתך כי לעולם לא אצטרך להיות שותף לצעדים שיהיו בניגוד למצפוני או בניגוד לאינטרסים של היהודים״, כתב באקוש.

אפשר אמנם להגיד כי בזה אכן הוקם האיחוד הכללי של יהדות אלג׳יריה, אך הוא לא הופעל מעולם, מאחר ובאקוש לא מיהר להפעילו ובינתיים נחתו כוחות־הברית ב־8 בנובמבר 1942 באלג׳יר ושמו קץ לשלטון וישי במקום.

---

* המועצה־היהודית היתה גוף שכלל נכבדים יהודים שמונו על־ידי שלטונות הכיבוש הנאצים במלחמת העולם השניה. מתפקידה היה לדאוג לביצוע פקודות הנאצים ולנהל את עניני הקהילה. במזרח אירופה היו המועצות אחראיות לניהול הגיטאות ולבסוף נדרשו לאסוף יהודים לצורך העברתם למחנות, ורבים מהם התאבדו כאשר נכחו לדעת כי אין באפשרותם למנוע את משלוחי היהודים למחנות־ההשמדה.

בלה גוטרמן

מחנה יאנובסקי*

בצילם של מחנות הריכוז וההשמדה הגדולים והנודעים לשמצה, צמחה רשת עניפה של מחנות עבודת־כפיה, אשר בהם תוכננה ובוצעה המתה המונית ללא אמצעים מתוחכמים ומשוכללים. מחנה יאנובסקי שכן בפאתיה המערביים של לבוב והיה בעל ייחוד מסוים ברשת מחנות־העבודה. הוא נקבע כמחנה המרכזי בגאליציה המזרחית ושימש כמחנה מיון ומעבר לבלז׳ץ. במשך קיומו, בתקופה שבין נובמבר 1941 לנובמבר 1943, עברו דרכו כ־400,000 יהודים והוא הפך, בסופו של התהליך, למחנה השמדה לכל דבר: באדמת המחנה טמונים שרידיהם של כ־200,000 קרבנות.

יום בחייו של אסיר מחנה יאנובסקי

יום בחיי אסיר היה מורכב משורה של ארועים ושיגרת־חיים החוזרת על עצמה במחזוריות קבועה, שהיתה מורכבת מקימה בבוקר, עריכת סידורים הכרחיים, שעות ארוכות של עבודה, מאבק על מזון וחיפוש דרכי התחמקות ממכות וממהלומות. אולם לשיגרה זו היו מתפרצים ארועים פתאומיים שהופעלו בצורה שרירותית ומכוונת על ידי שלטונות המחנה או באופן ספונטני על ידי הצוות. אלה כללו ביצוע אקציות, מבצעי ענישה ״חינוכיים״, התפרצויות של אנשי ס״ס שיכורים אל תוך הצריפים בלילה ועוד. בכל מקרה, היתה זו השתרכות מייאשת מתחנת ייסורים אחת לשניה, ויומו של האסיר נמשך כנצח.

הרגע הנורא ביותר, שעליו מצביעים רוב הניצולים, היה רגע היקיצה וההשכמה, כאשר האסיר השוכב על דרגשו החשוף והצפוף, ישן בבגדיו מחשש שמא ייגנבו. הצריפים התפקעו מרוב אדם, האצטבאות היו עמוסות לעייפה ואנשים ישנו גם מתחתן על הרצפה ובכל מרווח שאפשר היה להידחק לתוכו. בכל המעברים הצטופפו זה אל זה אסירים שלא נמצא להם מקום שכיבה. הם ישבו כל הלילה, כשרגליהם אסופות תחת גופם. בבוקר היה גופם צפוד ונוקשה. שקועים במפלט השינה ניעורו האסירים בשעה ארבע בבוקר על ידי צפירות המשרוקית של סדרני הצריפים. הללו פרצו פנימה, עוררו את הישנים

* פרק מתוך עבודת מ.א. שנכתבה בהנחייתו של פרופ׳ ד. קארפי, ראש הקתדרה לחקר השואה באוניברסיטת תל־אביב.

ביד גסה, משכו שמיכותיהם, היכו וחבטו. תפקידם היה לזרז את האסירים וכל איחור היה נזקף לחובתם וגם הם היו אחוזי אימה. האסיר הנדהם והרועד מקור, ניסה להרויח רגע נוסף של שינה, אולם דבר זה לא ניתן לו. מיד אחרי הסדרנים, פרצו פנימה אנשי ה־ס״ס. הללו לא הסתפקו רק במהלומות, הם ירו אל תוך ההמון בלוותם יריות אלה בקריאות. נחפזים ורועדים מיהרו האסירים לקום בחשיכה מן הדרגשים, לסדר את בגדיהם, ובגוש אחד החלו להידחף מבעד לדלת הצריף. אולם גם כאן, לא היתה היציאה פשוטה. בדלת הצרה נדחסו עשרות אסירים ובצפיפות שנוצרה הונפו מגלבים והצליפו ללא־רחם.

בין השעות ארבע לחמש בבוקר, היה צורך להספיק ולרוץ לשירותים, לרחצה ולמטבח. משימה בלתי אפשרית. כל אחת מהן היתה תחנת יסורים. בשירותים הצרים והמועטים, נדחסו אלפי אסירים. לא כולם הצליחו להיכנס פנימה. בפנים עמד הממונה על השירותים, אשר מונה על ידי הגרמנים והללו יצרו עבורו תפקיד זה והדביקו לו כינוי גנאי מיוחד (Scheisbrigadier). היה זה יהודי מלבוב בשם בראנדשטטר, אחד מבעלי ביח״ר לשוקולד ״בראנקה״. נאסר עליו לנטוש את משמרתו מבוקר ועד לילה וגם את ארוחותיו נאלץ לאכול שם[1]. מן השירותים מיהר האסיר בריצה בהולה אל חדר הרחצה. מים היו מצרך יקר. לעתים נאלץ האסיר לקנות את מי הרחצה בפרוטות אחדות, אחרת לא עלה בידו להידחק ולהתרחץ. בסיימו את הרחצה, חבול ומוכה באלות השוטרים היהודים שסבבו במקום, מיהר האסיר אל המטבח. אל הרגע המיוחל שבו יבוא מזון אל פיו. בכל רגע, במשך היום הארוך, היתה מחשבתו נתונה אי־כה, אל דמיונות שבהם המזון היה היסוד המרכזי. צליל צופר הצהרים, אשר בישר על הפסקת העבודה והתקרבות שעת הארוחה, היה הצליל הנכסף ביותר. פרוסת לחם יבשה שאותה הסתירו בבגדיהם, היתה אושר בל יתואר. במטבח שרר דוחק רב. הטבחים והאסירים הממונים על חלוקת המזון, לא הקפידו ולא היו יכולים להקפיד, על חלוקה מדוייקת של מנות המזון, אשר כללה בבוקר 150 גרם לחם ותחליף קפה בלתי ממותק. המזון חולק על ידי הבריגדירים, ואחדים מהם לא חסכו מכותיהם.

עם סיום ארוחת הבוקר, החל הרגע שממנו התייראו יום־יום מחדש. התנסות קשה זו היתה, שלושה המסדרים היומיים שהראשון שבהם נערך מדי בוקר בשעה חמש. לקול צריחותיהם של ה״אובער־יודע״ ושוטרי המחנה, מיהרו האסירים אל מגרש המסדרים, חלקם בלי שהיה סיפק בידיהם להגיע אל המטבח והסתדרו במגרש (Appel-Platz). ברגעים הראשונים דמה המחנה לשוק הומה אדם. אנשים נעו לכל עבר, ניסו לפגוש מכרים, לסכם עסקות עם הבריגדות היוצאות אל העיר ושררה אוירה של קדחתנות. עם הופעת איש ה־ס״ס קפאו על מקומם במבנה של בריגדות על פי מקום העבודה. הבריגדות סודרו במבנה של מלבן שצלעו הרביעית חסרה. בצלע השמאלית עמדו בריגדות הגברים ובראשם עובדי תחנת הרכבת קליפארוב ופועלי תעשיות העץ והטכסטיל, אשר עבדו בעיר. מאחוריהם עמדו הגושים הגדולים של עובדי DAW ואחריהם עובדי המחנה עצמו: עובדי הבנין, הנקיון, המטבח ובריגדת העונשין. באגף הימני עמדו גושי בריגדות הנשים, עובדות המתפרה והמכבסה. בצד ימין עמדו הבריגדירים וסרט צהוב על זרועם. סידור האסירים בחמישיות, נעשה תוך דחיפות ומהלומות, משום

שהאסירים המרוגשים, ניסו להסתתר במעמקי הגוש, הרחק מעיניהם הבולשות של הגרמנים. עמידה בשורה הראשונה, לא בישרה טובות. וילהאוז היה מומחה באיתור החלשים והחולים ונהג לרשום בזכרונו פנים מסוימות, ועם ערב להוציא את הקרבן להמתה.

כעבור דקות אחדות יצאו אל הרחבה 3 אנשים עונדי משולש צהוב. רישיק אקסר, אורלאנד ואחד הרופאים היהודים. תפקידם היה להכין את רשימות האסירים ולהציבם לעבודה על פי דרישות המעסיקים. תפקידו של הרופא היה הקשה ביותר. צלילי תזמורת האסירים בישרו על הופעתו של מפקד המחנה. אז הוטלה דממת־מוות על גושי האסירים. השער נפתח ופנימה נכנסו מספר אנשי ס"ס חמושים בנשק ובליווי כלב גדול. אחריהם צעד מפקד המחנה מלווה בפמלייתו ובקבוצה של מנהלי מפעלים שנהגו להגיע בבקרים אל המחנה במטרה לבחור מיכסות עובדים. ברגע זה הזדקפו האסירים והתכנסו מפני המבט החד. וילהאוז* לא מיהר. הוא פתח בשורה של תרגילי סדר "קום, פול" ותרגילי חבישת כובע והסרתו בקצב אחיד. תירגול זה עלול היה להימשך זמן רב. בימי גשם השתעשע במיוחד לראותם מתפלשים בבוץ[2].

עם סיום תרגילי הסדר החלה האימה הגדולה. הטורים התחילו לנוע לכיוון השער. ליד ביקתת המשמר עמדו שוב המפקד ועוזרו ובחנו בעיניהם את האסירים העוברים על פניהם. כאן נחרץ גורלם של אסירים, אשר הצליחו לחמוק מעינו בעת המסדר. ההוראות האחרונות נמסרו, המעסיקים קיבלו את עובדיהם והבריגדות יצאו לעבודתן בעיר בליווי משמר "האסקרים" והמשטרה היהודית, כשברקע מהדהדים צלילי התזמורת. ההליכה לעיר נערכה בגושים מורכבים מחמישיות, לקול שירת האסירים. שירה אשר נשמעה חסרת התלהבות ושמחה באזני המלווים, גררה בעקבותיה צליפות שוטים. עם יציאתם משער המחנה, הפכו האסירים למראה קבוע, יום־יומי בעיני תושבי לבוב. קבוצות של אנשים לבושי־בלויים, עטופי שמיכות קרועות וחגורים חבל למתניהם, ספל הפח משתקשק בהליכתם, נעולים נעלי־עץ כבדות, שרכו דרכם ברחובות. פניהם אפורים וסגופים, עיניהם שקועות וקודחות ובפיהם שירה עליזה ולרוב שירה שרב בה ניבול הפה, כשאיש ה־ס"ס מניף שוטו וצורח: "לשיר לשיר"[3]. למרות הקשיים הללו, היו אלה שעותיהם היפות של אסירי מחנה יאנובסקי. הם יצאו מן המחנה לשעות אחדות, באו אל העיר, נמלטו מאימת ה־ס"ס אל בטחונם היחסי של בתי־החרושת ורחובות הגיטו ואל הקשר אל העולם החיצוני. בריגדות יצאו בדרכן למיתקני המפעל ואילו בריגדות העונשין פנו לדרכן.

בשעה שתים־עשרה בצהרים בישר הצופר על הפסקת העבודה. הפסקה זו ארכה 45 דקות ובה צריך היה להיערך במסדר, לחזור אל המחנה, אם היו אלה עובדי DAW, לקבל את תלושי המזון מידי הבריגדיר, להספיק לאכול את מנת המרק שבושל מקליפות תפוחי אדמה, למהר לרוץ לשירותים ושוב למסדר הצהרים וממנו בחזרה לעבודה. בשעה זו שפר גורלן של הבריגדות אשר עבדו בעיר. אליהן הובא המזון מן המחנה וניתן היה להם להשלים את מנת האוכל

---

* מפקד המחנה.

בעזרת מסחר חשאי עם תושבי העיר. כאן נתגלתה סולידריות בין העובדים. הם עמדו על חולשות שומריהם ומנהליהם, ולכשהסתבר כי לא תמיד הפריון היה חשוב להם, כי אם מראה העבודה והנקיון סביבה, השתדלו ליצור תמונה של תעסוקה בלתי פוסקת וחריצות.

יום העבודה הסתיים בשעה שש לפנות ערב. הבריגדות חזרו אל המחנה ושוב חזר על עצמו רגע האימה. במסדר־הערב נחרץ גורלם של רבים. במסדר זה נערכו הסלקציות לסילוק האסירים, אשר מחלתם ותשישותם גברו במשך היום. בשובם מהעבודה כבר ציפה להם, לרוב, מראה מחריד במינו. שורה של אסירים קשורים אל עמודים ומוכים במגלבים. נשים תלויות בשערן או עקודות, גוויות מוטלות על ערימות האשפה ואנשים עומדים בין "גדרות התייל" הנעוץ בבשרם. מול מראות אלה, הסתדרו האסירים למסדר הערב. כאשר וילהאוז היה נוטל על עצמו את סקירת המסדרים, היו הללו ארוכים ומורטי עצבים. ניצב במעיל עור ארוך, רובהו על כתפו, סקר בקפדנות את פני האסירים והוציא מן השורות פנים שזכר. אזי הגיע תורו של הנאום. הוא הסביר לשומעיו מדוע אסור לאנשים חולים להתאמץ וכיצד עומד הוא להקל עליהם. עם סיום הסלקציה, דיווח כל בריגדיר על מספר אנשיו, הנתונים נבדקו ואומתו, האנשים התפזרו לארוחת הערב ולצריפים, אם לא עלה בדעתו של וילהאוז להשתעשע במירוץ מכשולים או מירוץ ויטמינים[4].

הלילה ירד על המחנה עם כיבוי האורות בשעה תשע ועד ארבע לפנות בוקר. כאלף איש נדחסו לתוך צריף אחד וחיפשו מנוח לגוף העייף. אולם העינויים לא תמו. בלילות ערכו "האסקרים" ואנשי ה־ס"ס הזוטרים, שעשועים משלהם. בהיותם שתויים, היו פורצים בלילה אל תוך הצריפים ופותחים ביריות על ה"פריטשן". אולם שעות הערב, לפני השינה, היו שעות מלכותם של סוחרי השוק השחור במחנה. מוסד זה התקיים באופן רשמי למחצה. הגרמנים ידעו על כך והעלימו עין משום טובות ההנאה שזכו להן. עסקו במסחר זה כל היוצאים לעבודה בעיר, עובדי הסדנאות, עובדי הניקיון, שוטרי המחנה היהודים ועובדי המטבח והמחסנים. בעלי השררה היו אותם יסודות פליליים שהתמחותם היתה בכך. כל מי שהיה בידו כסף, יכול היה לקנות במחנה כל שחשקה נפשו, החל בלחם ונקניק וכלה במשקאות ומעדנים. במצרכים אלה ניתן היה לשחד את "האסקרים" והממונים. היו אנשים אשר עשקו איש את רעהו, וותיקים את החדשים, חזקים את החלשים. כשלא היה בידיהם כסף, סחרו במי הרחצה שלהם או בשירותים ששרתו את בעלי המאה. מערכת של חוקים חשאיים נוצרה במחנה: "כשגברו ההברחות פנימה, נעשו הבדיקות בשער תכופות יותר. או אז אבדה הסחורה, אבד הכסף שהיה אסור על פי התקנות. מבריח המזון שירד מנכסיו ולא היה לו מטמון משלו, לווה אצל אחרים ברבית קצוצה כדי לשוב ולסחור. "בית־דין" פנימי מיוחד שמר על פרעון ההלוואה ועל תשלום הריבית. החברות לא פטרה מתשלום החוב"[5].

סוחרים אלה התהלכו בין הדרגשים ולעתים היו מכניסים אפילו עלוני מחתרת פולנים. מצרך נוסף שהיה לו ביקוש רב, היה רעל הציאנקלי. מספר רב של אסירים רכשו בפרוטותיהם האחרונות רעל זה ושמרוהו עמם. הוא עודד אותם וחיזק את התחושה, כי מותם לא יהיה מלווה בייסורים ויקרה על פי בחירתם.

אוירת הקדחתנות ששררה בצריפים הביאה עמה תחושה קשה של יאוש ותסכול. אותם אסירים אשר לא היו בנויים נפשית להסתגלות אל חוקי הג'ונגל או שלא היה כסף בידיהם, התקשו להתקיים במצב זה. התחושה, כי סביבם פעלו אנשים שבעים ובריאים, בעוד הם נאלצו להסתפק במרק הדלוח ובפרוסת הלחם היקרה, היתה בלתי נסבלת. היטיב לתאר את המתרחש אסיר המחנה:

"קערית מרק סמיך אפשר היה להחליף ברבע כיכר לחם שחור וטחוב, כאילו אפוי מרפש, וקערית מרק דליל — בשמינית הכיכר. מי שהיו לו בני משפחה שחרדו לגורלו, לא היה זקוק למרק וקיבל תמורתו לחם. היוצאים אל מחוץ למחנה, עסקו במרכולת "באוצרות" שלהם: תפו"א שקיבלום בנדבה או אספום באשפתות, תירס, סכרין, סוכר שנמכרו במנות על כפיות. חמש סיגריות במחיר קערית מרק. האסירים החדשים — יש והיו להם תפוחים בבגדיהם, יהלומים, דולרים, שעונים ומטבעות זהב. לקחנים מובהקים שבחבורה, מצאו עד מהרה דרכים להוציא מן הטירונים את אוצרותיהם ופיתו אותם למקח וממכר ואף הבטיחו הבטחות מפוקפקות"[6].

ימי א' בשבוע היו חריגים. ביום זה לא הוצאו האסירים לעבודה. בדרך־כלל ניתנה להם אפשרות מנוחה בשעות לפני הצהרים, כאשר מפקד המחנה נהג לארח אורחים בביתו שבמחנה. אזי ניגנה תזמורת המחנה לכבודם יצירות של וגנר, באך וגריג. לעתים רצה וילהאוז להתפאר בנתיניו ונהג לערוך "מירוצים" שונים להנאת אורחיו.

תזמורת המחנה הוקמה על פי שיטתם של הגרמנים, על מנת ללוות בצלילי מוסיקה את אסירי המחנות. גם במחנה יאנובסקי נמצא קצין ס"ס משוגע לדבר ומפקד המחנה עודד אותו בהקמת התזמורת, שהרי הישג מעין זה העלה את ערכו כמפקד. התזמורת הוקמה על ידי ריכרד רוקיטא, סגנו של וילהאוז, אשר היה לפני המלחמה נגן בתזמורת ג'אז בקאטוביץ. מבין אסירי המחנה ומן הגיטו הובאו נגנים ומלחינים רבים ששרדו מן האקציות. היו אלה הכנר ליאון שטריקס, מורה בקונסרבטוריון בלבוב, המנצח יוסף מונד, המלחין זיגמונט שלכטר ורבים אחרים. רוקיטא דאג לשכנם בצריף מיוחד, סיפק להם מזון ודאג לתנאיהם הפיסיים. הוא נהג לציין בגלוי באזני הנגנים, כי יש בכוחו של קטע מוסיקלי מבוצע היטב, להשפיע על החלטותיו. "יש לך נשק בטוח נגדי", נהג לומר לשטריקס, "לא אני שולט בך עכשיו אלא אתה בי" ואמנם, נהגו הנגנים לרצותו ולפייסו בשעות זעם, במטרה למנוע המתות נוספות[7]. באחד הימים ציווה רוקיטא על המלחין זיגמונט שטריקס, לחבר קטע מוסיקלי מיוחד שעתיד היה להיות מנוגן בעת ביצוע האקציות במחנה ובעת הובלת האסירים אל "החולות". השם שבחר רוקיטא לקטע זה, לא הסתיר דבר: "טנגו המוות". טנגו המוות הושמע במשך חדשי אביב וקיץ 1943, והתזמורת שניגנה אותו, ראתה כיצד קהלה הולך ומצטמק, כיצד יותר ויותר בריגדות יצאו מן המחנה ולא שבו אליו יותר. וגם עליה נפל הכורת. רוקיטא בחר לאנשי התזמורת מוות מיוחד ויאה. הם הועמדו במעגל ונצטוו לנגן את "טנגו המוות". אחד אחרי השני נקראו להיכנס אל תוך המעגל ונורו, בעוד שחבריהם המשיכו לנגן. אחרון המנגנים סיים את הקטע עד סופו ונורה אף הוא[8].

פעילות תרבותית וחיי הרוח במחנה

עיקר קיומו של העם היהודי בתקופת השואה, בא לידי מיצוי במאבקו על "קידוש־החיים". תפיסה זו הובאה על ידי האסירים מן הגיטאות אל המחנות, וגם כאן אחזה בציצית ראשם ולא הניחה להם לשקוע בחידלון. מובנו של קידוש־החיים לא מוצה במאבק הפיסי היום־יומי בלבד. קיום הגוף לשם שמירת החיים, מאבק להשגת פנכת מזון נוספת והתחמקות ממהלומות, היו הכרח המציאות. אולם משמעותו של קידוש־החיים היתה מעבר למעשים אלה. תמציתו היתה גם קידוש חיי־הנפש: עשיה אינסטינקטיבית כדי לקיים את האדם בצלמו. לשמור גם בתופת על ערכים אנושיים. קיום מידות מוסר, יושר ואחווה וגילוי יחס לזולת גם בעיתות מצוקה. חשובים מאוד היו החיפושים אחר דרך שבה יכול היה האסיר לא להיכנע לאפאתיה שהיתה מנת־חלקם לאחר שהייה ממושכת במחנה. אורח־החיים היה כה קשה וכה טעון מתחים, עד כי קשה היה לשער שניתן לעסוק בנושאים ובמעשים שהיו מעבר לצורך התמידי להתרכז בשמירה על קיום החיים. מאבק יום־יומי זה, עלול היה ואמנם גרם, לשקיעת חיי־הנפש של האסיר לדרגה הפרמיטיבית ביותר. לגבי רבים, גרמו חיים אלה להתעלמות מכל מעשה שלא היה בו כדי לשמור על חייהם, ותוך זמן מסוים, אמנם הגיעו לאטימות רגש מוחלטת כלפי סביבתם.

אולם שקיעה זו אל האדישות והאטימות לא היתה נחלתם של כלל האסירים. ברוב המחנות וביניהם גם מחנה יאנובסקי, נמצאו עשרות אסירים אשר גם בתוך קשיי היום־יום, האקציות והסלקציות, מצאו דרך לשמור בפינה נסתרת של נפשם, את זכר העבר ואת השאיפות והתקוות לעתיד, וביטאו זאת באמצעות פעילות רוחנית. הסיכויים והאפשרויות לקיים פעילות מעין זו, היו קשורים קשר ישיר אל תנאי חייהם ומעמדם של האסירים בתוך מערכת חיי המחנה. רק לעתים רחוקות היתה אפשרות לאסירי בריגדות־העונשין ליהנות ממעמדם ומשמם מזמנים טרום מלחמתיים. הללו עבדו כה קשה, הורעבו והוכו באכזריות כה רבה, עד כי עם שובם אל צריפיהם המיושנים, צנחו על דרגשי העץ באפס־כוח. צריפיהם היו ידועים בתנאים הגרועים ביותר וקשה היה להם להפיק מעצמם כל מאמץ אשר חרג מן הצורך להשגת מזון, שעות שינה והתחמקות ממלקות [9]. לרוב נהגו הגרמנים לשבץ אינטלקטואלים חסרי מקצוע חיוני בבריגדות העבודה "השחורה", ואלה לא הצליחו להחזיק מעמד במעמסה זו. לרוב היתה תקופת שהייתם במחנה קצרה מאוד. הם לא עמדו במחלות ובעיקר נכשלו בחוסר יכולתם להסתגל אל דרך החיים החדשה. מערכת החוקים החדשה שלפיה רק החזק יכול להישרד, העיקה עליהם. ידיהם רפו, הם שקעו בחוסר־אונים והיו לרוב הראשונים אשר הוצאו אל "בין הגדרות" או נפלו ב"מירוץ הויטמינים". רק מי שנתמזל מזלו ורישיק אקסר הצליח להעבירו לבריגדה מובחרת יותר, זכה. אז הובטחו לו סיכויים משופרים ואז גם שבו והתעוררו בו משקעים נפשיים רדומים, שהפכו ליסוד רוחני יצירתי ותוסס.

את הפעילות התרבותית במחנה, ניתן לסווג לשני מישורים נפרדים וברורים: המישור הספונטני־עממי והמישור הספרותי המהוקצע. במישור הספונטני היתה השירה חלק בלתי נפרד מחיי המחנה. האסירים הוכרחו לשיר. השיר היה בן־לוויה קבוע בעת צעידתם לעבודה בבוקר ובעת השיבה לעת ערב. השירה

לא נבעה מבחירתם החפשית של האסירים. על פי גירסת הגרמנים, העבודה היתה "מהנה ומשחררת", ועל כן היה על האסירים ללוות אותה ואליה, בשירה. היתה זו צריכה להיות שירה קולחת ורמה. מראה האסירים השרים בעת הליכתם, היה בבחינת מראה סוריאליסטי מושלם, לו טרח מי מן האזרחים החפשיים להקדיש לו מבט. טורים ארוכים ומתמשכים של אסירים לבושי קרעים, המשרכים רגליהם בנעלי העץ הכבדות, צולעים וחבולים, ראשיהם מגולחים, פניהם שקועים ואפורים, ופיהם משמיע שירה עליזה ורמה. הגרמנים ו"האסקרים" המלווים, היו רגישים לכל צליל של עייפות. ברגע שפגה השירה או נחלשה, מיד הורמו השוטים והצליפו בטורי ההולכים וקולות השומרים האיצו: Zingen, Zingen. לא אחת היה בשירה רמה זו, סיכוי להציל את הטור מחבטות ויריות. כך צמחה שירה ספונטנית ופרימיטיבית במחנה. מחבריהם של שירים אלה נותרו לרוב אנונימיים. לשירים היו, ככל הנראה, יותר ממחבר אחד ואיש איש הוסיף חרוזים כיד כשרונו ודמיונו. השירים חוברו והותאמו לרוב לצלילי מנגינה מוכרת ופופולרית. הם הופצו במחנה והושמעו על ידי האסירים בכל עת. לרב עסקו שירים אלה בתאור חיי המחנה וביטאו את זווית־הראיה של האסירים ואת השתקפותם של חיי המחנה, בעיניהם. רוב השירים היו יצירות פרימיטיביות שהנימה הגסה והוולגרית היתה שרירה בהם. אולם גם אז הסתתר בחרוזיהם הייאוש הרב, נתגלו בהם היסורים, הכאב, הגעגועים וחוסר התקוה.

על אף הוולגריזציה של התאור והלשון המחוספסת, מורגש בשירים[10], הכאב העמוק על אורח החיים שבו הם חיים. תאור אימת־המוות שנוסכת הופעת המפקד ואוירת הייאוש וחוסר האונים. בבהירות ובחדות מצטיירים בשיר, העייפות מן האקציות, הגעגועים וחוסר הודאות באשר לגורל בני המשפחה. יותר מכל חוזרת השאלה המייסרת, האם נותרה תקוה כלשהי.

בתקופת האקציות הגדולות של שנת 1942, צץ והופיע במחנה יאנובסקי שיר מוות מוזר ונורא שיש בו משום עירוב של שחוק־לענה ולעג עצמי מר, כרוך בהטלת מאֵרה זועקת על ראשי המענים. כבסיס לשיר, השתמש המחבר האנונימי בקללה העממית היהודית "ייכנס הרוח באבי אביהם" ועשה בה שימוש בבניית בתי השיר. את הקללה הישנה הסב המחבר אל ראשי הגרמנים ועוזריהם והיא הפכה לעמוד השדרה של שיר־לכת. אולם המחבר לא ניקה את עצמו ואת חבריו מאשמה. בשיר קשה זה נשמעים קולות לעג וסרקאזם מר לגבי חוסר האונים שמגלים האסירים ההופכת את החיים לחסרי תכלית:

המרק אינו אלא מעט מים
כל אוכלו מוסיף חיוורון אפיים.
גם למות צריך לשיעורין
ייכנס הרוח באבי אביהם.

במחנה המגיפה פשטה
לשוא רופא שם תחפש עתה
גווע עם נושאי הטלאי הצהוב
ייכנס הרוח באבי אביהם.

ואם נפל הגורל עליך
לך לקבר, אל תמעד רגלך.
כולנו מועמדים לכך
ייכנס הרוח באבי אביהם[11].

במחנה יאנובסקי שבו הענישה היתה כה חמורה, ללא הבחנה באשר למעשה שעשה האסיר, העזו אסירים אנונימיים לחבר ולשיר שירים מרדניים ולעתים אפילו בגלוי באזני הגרמנים, כשהם מסווים חלק מן המשמעות האמיתית, כדי שלא תובן לגרמנים ול"אסקרים".

אולם לא רק יצירות ספונטניות היו במחנה יאנובסקי. בתוך המון האסירים מצאו היוצרים איש את רעהו מתוך חוש נסתר, התגבשו לקבוצות והחסונים שבהם, הצליחו להתגבר על מצוקות החיים ולמצוא מפלט בעולם השירה והספרות. מפעל זה לא היה עולה בידיהם, אילולא מפעלו האמיץ של רישיק אקסר*. בחוש בריא ומתוך נסיונו במחנה, הבין אקסר הצעיר, שקיומם של היוצרים הללו והמשך יצירתם, חשובים לא רק להם, כי אם גם לכלל האסירים במחנה. הוא העריך נכונה את כוחה ועוצמתה של יצירה הנכתבת והנקראת בתנאי מחנה, ואת השפעתה על האנשים הצמאים למלה הכתובה והמושרת. אקסר אסף וריכז את אנשי הרוח שהובאו למחנה, איתר אותם מבין אלפי האסירים והעבירם בדרכי עורמה מן הבריגדות הקשות אל עובדי העיר. שם היו התנאים נוחים יותר והיתה קיימת אפשרות לערוך מפגשים ולהימלט מן ההשגחה המתמדת. פעלו בהן אישים ידועים בתחומי הספרות, השירה, העיתונאות והציור, בנוסף על המוסיקאים שהועסקו בתזמורת המחנה. במקביל לעבודתם היומיומית, ניצלו אסירים אלה כל רגע פנוי כדי להמשיך במפעלם. יצירותיהם לא נותרו עלומות. הם חילקו אותן עם כלל האסירים והן הושמעו מפה לאוזן במחנה עצמו. לא אחת הודפסו היצירות במכונת הכתיבה אשר במשרדי המחנה, תוך הסתכנות ברורה של צוות המשרד. אנשים האזינו למשוררים ולסופרים שקראו יצירותיהם בסתר הצריפים, גיחכו למראה הקריקטורות שצויירו ובהן הוצגו דמויות צוות ה־ס"ס תוך הדגשת עיוותיהם, והשתתפו "בנשפים" ספרותיים. גולת הכותרת היתה יוזמתה של בריגדת עובדי הנקיון אשר מיסדה את המפגשים לכלל מפגש תרבותי קבוע פעמיים בשבוע, בימי ראשון ורביעי.

ראשיתה של הפעילות הספרותית, היתה עוד בימיו הראשונים של מחנה יאנובסקי. בליל חג המולד הראשון לשהותם במחנה, נערך מפגש בתנאים מחתרתיים, אולם באישורו ובנוכחותו של "האובריודע" רומאן קאמפף. האסירים הכינו טכסטים וחילקו בין המשתתפים קטעי שירה לקריאה. מנחה הערב היה המלחין שלכטר ובסיומו נותרו הנוכחים בעינים דומעות. גם קאמפף עצמו הזיל דמעה ויחסו לאסירים היה סלחני במודגש[12].

במשך שנת 1942, הובאו אל המחנה חטופי האקציות הגדולות מלבוב

---

* היה רשם ואחראי לסידור העבודה במחנה, תפקיד בעל חשיבות ומעמד. סייע רבות לאנשים בצרתם. למרות שהיתה לו אפשרות לברוח, לא הסכים באמרו, כי המעשה יגרור ענשים כבדים לרבים אחרים.

ומרחבי גליציה. ביניהם היו אינטלקטואלים רבים: הסופרים ירחמיאל והלנה גרין, העתונאי דוד פראנקל, הסאטיריקן זיגמונט שור, המשורר מיכאל בורוביץ, הצייר פרץ קליינמאן, הסופרים יעקב שודרן, סאניה פרידמן ובן ציון גינצבורג. קבוצה נוספת היתה של סופרים שכתבו בשפה הפולנית, קארל דרזנר ואלכסנדר דאן. לא אחת נאלצו להפסיק את דיוניהם הליליים ואת קריאת יצירותיהם נוכח התנגדותם של שכניהם לדרגשים.

גם במחנה הנשים התקיימה פעילות ספרותית נרחבת. עם ערב ובעיקר בערב יום ששי היו הנשים מתכנסות בצריפיהן. הסדרניות היו מציבות צופה ואזי היתה הלנה גרין יושבת וקוראת בפניהן באידיש ובפולנית, את השירים אשר חיברה בלילות. יצירה מרשימה שהותירה אחריה, הינו השיר, שניתן למצוא בו ביטוי לכלל הוויית החיים במחנה. בשיר מודגשת הבעת הכאב העמוק לנוכח חוסר האפשרות למחוק את המציאות הסובבת. ואם אין למוחקה, יש להתמודד עמה[18]. זהו שיר התקוה והייאוש, שיר האשליה והמציאות. שיר שבו נעשה שימוש במינוחים יומיומיים שמטבעם יוצרים רושם של חיי שלווה ושיגרה. השימוש במפעלים "שותים", "צוחקים", "נוגסים", "מקיימים", מעידים, לכאורה, על פעילות שיגרתית בסביבה טבעית ורגועה. אולם מיד מופיעה שורת דימויים מקבילה ונוגדת, היוצרת את המציאות המחרידה, באמצעות תאורי מקום. תאור המחנה ואתריו, והם היוצרים את רושם החידלון: הר החול, עמק המוות ושער המחנה הנעול, הינם הניגוד המוחלט לתמונה הפסטורלית העשויה להיווצר בדמיון השומע. אסיר המחנה חש, כי חייו בו אינם יכולים להיות המשכם של חיים אותם חי לפני כליאתו. התחושה המתאימה יותר, הינה תחושת לידה מחדש. גלגול אחר אל עולם בעל מערכת חוקים שונה וכללים מעוררי חלחלה. המשוררת מתריעה בפני המאזין, כי לידה מחודשת זו משמעותה נוראה. הספירה לקראת השחרור שהינה תמיד רגע משמח, הופכת לחסרת תכלית במחנה ריכוז. השתיה, הצחוק וההתרפקות על העבר, מתרחשים בצל הר החול, ליד שער המחנה הסגור ובן הזוג היחיד שעמו נותר לשתות לחיים, הינו מלאך־המוות.

תחושה זו, של הפער הגדול הקיים בין החיים במחנה מאחורי החומות והבריחים ובין תקוות השחרור, באה לידי ביטוי בשיריה של אסירת המחנה, הנערה יאנינה השלס בת השתים־עשרה. לבושה ומוסווית כאשה צעירה ומוגנת על ידי כלל האסירות, פן יגלו הגרמנים את קיומה של ילדה במחנה, תארה את חיי המחנה, את עומס הרגשות בלבה של ילדה על אבדן אֵם ואב ומשפחה וכל זאת מתוך תום נעורים. המחנה עורר בה זכרונות הכרוכים בבילוי עליז ורוגע בעיתות שלום, אתר משחקים ושעשועים במקום בו שולט המוות, צלילי מנגינות עליזות וקולות אנשים מאושרים במקום בו עולים עננֵי עשן. אולם המציאות שבה היא שרויה, דוחקת מחזות הרמוניים אלה לפאתי התמונה. במרכזה מציירת הכותבת תמונה בעלת גוונים קודרים וכהים. היא מדגישה את עמק המוות ואת עשן המדורות. הניגוד האכזרי בין התמונה הפסטורלית לבין המציאות, הינו קשה, דווקא משום שאלותיה התמימות של הילדה. עתה, כשכל משפחתה עלתה בעשן, האם תוכל לחזור שוב אל השדה הירוק והפורח או שמא עדיף להישאר בחשכת השדה הקודר:

("חולות")

כמה נהדר הנוף, השדות, השמש הארגמנית.
העצים שם על הגבעה,
ופס הרכבת מתחתם.
כמה היה יפה כאן, כשבעיתות חופשה
היינו מבלים וסביב שיר חופש שמח.

עכשיו לפנינו עמק המוות
מקום שם יקירינו שנלקחו מאיתנו בכח
ומעל העמק עשן אפור מיתמר
עשן של עצמות אמי ודם אבי
משולב עם דמעותינו.

צער, מרירות ואבל ללא סוף
אנו, יהודים אומללים, בזויים ונידחים
נסחבים בלי סוף
אנו גוועים במחנה.

לפנינו שני שדות
אחד שדה של חופש וחיים
והשני עטוף חשיכה וצלמוות.
ולאיזה שדה אנו נמשכים יותר?

האם יכול עדיין למשוך אותנו החופש
אחרי כה הרבה סבל, אכזבות וחוסר ודאות?
מי יקל עלינו את סבלנו?
אולי אלהים רואה זאת מלמעלה
איך האכזבות והכשלונות, עולים בעשן בחולות[14].

אולם לא רק השלמה וייאוש, תקוה ואכזבה, ניכרו בשירי המחנה. רבים היו השירים ורק מעטים מהם נותרו, אשר בהם מופיעה בצורה בולטת הקריאה לנקם ומרי. קריאה זו מובלעת בתוך מוטיבים ספרותיים אך זועקת ומעוררת תשומת־לב. מיכאל בורוביץ, משורר בולט ופעיל בתנועת ההתנגדות האנטי־נאצית ואסיר המחנה, הפנה את שירו אל האלמונית אשר מסמלת את האהבה, הרוך והחמימות. היא באלמוניותה, הינה המפלט מפני הבדידות והיסורים. אולם המשורר אינו נכנע לייאוש ולאדישות. החשבון אינו סגור. לא אבדה התקוה. יש לקמוץ ידים ולהתמיד במאבק על החיים וערכיהם. בהתעלמות זו, מעל סבל היום־יום, יש משום הבטחה לעתיד.

בודדה היית בתוך המון גדול
אם כי בכולם אותן מחשבות מכרסמות.
שותקת את ביודעין כי איש אותך לא יבין.
כל אחד אכול אותם יסורים.

החשבון אינו סגור, היד בוערת ממש,
הרחיקי יאוש, לשם מה חולשת שוא.
עלינו לעבור או למות ללא כל דמעה,
קימצי ידך, חיזקי ידידה[15].

קריאתם והשמעתם של שירים בדחיסות הצריף לעת לילה או בהפסקות הצהרים בעיר, הביאה רווחה לנפש. הם שוכנעו והתעודדו בהיווכחם שמחשבותיהם ורגעי המשבר לא היו קשים עליהם בלבד. השירים היוו גשר להתקשרות עמוקה בין האסירים ודבק אשר חיבר בין אסירים מועדפים ונחותים ועשאם שותפים לגורל. הם ביטאו אמונה וציפיה ופתחו צוהר זעיר אל הבדידות האוטמת, אל קשר אנושי בתוך עולם בהמי של התנכרות, אשר בו כל דאלים גבר.

לכשהוברר לאנשי האונטרקונפט במחנה, עד כמה חשובה פעילותם של היוצרים וערכה של הדוגמה הרוחנית, עשה רישיק אקסר מאמצים ליצור עבורם תנאים נוחים ככל האפשר. הוא ריכז את רובם בבריגדת הניקיון וזו הקימה את המפלט התרבותי ואת ערבי הקריאה שסיפקו את המלה הכתובה. הבריגדה איתרה דירה באחד המבנים הנטושים במרכז העיר, ברחוב סלונצ'נה, בקרבת מקום חלוקת המזון וריכוז האסירים שעבדו בעיר. הם נזהרו ולא שיפצו את המקום והקפידו על סילוק כל גורם מסקרן. צופה הוצב על המשמר ועמד ב־Zeks (תצפית) ושוטרי המחנה הוזהרו מפני התנכלות והלשנות. למעלה ממאה אסירים נידחקו לתוך חדר שחלונותיו נאטמו במעילים, עששית נפט דלה האירה והיוותה תפאורה לקונצרטים הספרותיים. המפגשים היו ערוכים על פי תכנית קבועה מראש. נקבע מנחה[16], אשר החליט על תוכן המפגש וסדר ההופעות. לרוב עמדו על הפרק עניני דיומא אחדים, כגון: שיחה של אחד הרופאים, ולאחריו באו קטעי סאטירה על הווי הבריגדה. בעת קריאת היצירות הספרותיות ניכר היה, כי האנשים מתעטפים במלים ושואפים אותן אל קרבם, גם כאשר לא היה בהן שום מסר מנחם. רוב היצירות לא התעלמו מן המציאות. הן עסקו בהווי החיים ובמחנה ולעתים גם התקיים דיון. הסופר ירחמיאל גרין חיבר ספר על חיי המחנה ונהג לקרוא לפניהם פרקים ממנו. כתב היד אבד בעת חיסול המחנה, כפי שאבדו יצירות רבות שנכתבו בו. היוצרים כתבו בכל זמן אפשרי. בשעות רעב וקור, בין המתה להמתה, בזמן ההליכה לעבודה ובעת העבודה. בדרכם אל המחנה וממנו היה המחבר משגן לחבריו הצועדים לצידו את מלות השיר, תוך הקפדה זהירה ומקצועית על סגנון ועריכה. הם לא היו מוכנים, אף אם היה זה במחנה ריכוז, להתפשר ולהוציא תחת ידם יצירות לקויות. ביטוי לחשיבות שייחסו להמשכת יצירתם, מצויה בצוואה שהותיר אחריו החוקר והסופר יענקל שודריך: "אני משאיר יצירות אלה בלתי מפורסמות, בלי שיפורים. אני רואה שההמתה של אחי, היא מעשה כמעט גמור. יהוו שירים אלה עדות, שחייתי ויצרתי גם בשעה שהחרב היתה מונחת על צואר"[17] וזו תמציתה של רוח האדם החפשית.

הערות

1) ת. זאדרצקי, במשול צלב הקרס בלבוב, עמ' 134.
2) שם, עמ' 135. וכן: ד. כהנא, יומן גיטו לבוב, עמ' 116.
3) M. Borwicz, Literatura w obozie, p. 31.
4) ת. זאדרצקי, במשול צלב הקרס בלבוב, עמ' 199.
5) שם, עמ' 314.
6) י. מלטיאל, באין נקם, עמ' 112.
7) ת. זאדרצקי, במשול צלב הקרס בלבוב, עמ' 201.
8) M. Hanusiak, Lest we Forget, p. 63.
9) ד. כהנא, יומן גיטו לבוב, עמ' 113.
10) י. מלטיאל, באין נקם. היה זה שיר אשר השמיעו האסירים ביום הצעידה והבליעו בו ביקורתם על המחנה.
11) משה פרגר, שירי עם גוועים, שנתון דבר, תש"ו.
12) אירנה שאיוויטש, בספר "מחנות" בעריכת נ. בלומנטל, עמ' 45.
וכן: S. Gogolowska, Szkola Okrucientwa, p. 38.
13) ראה שיר במבוא לעבודה.
14) שירה של יאנינה השלס, כתב יד, ארכיון: "בית לוחמי הגיטאות".
15) מתוך שירו של מיכאל בורויץ, הופיע בקובץ "ZOTCHCANI" וארשה, 1947.
16) יהודה אייסמן, אשר שהה במחנה בשם בדזי, לאדנהיים והתגורר בצריף האונטרקונפט, היה לרוב המנחה של ערבי הספרות.
17) P. Friedman, Roads to Extinction, p. 290.

רפאל בלומנפלד

קיבוץ "איחוד הנוער־הציוני־עקיבא" בקילצה לפני ואחרי הפוגרום

(חלק א')

אנטישמיות פתולוגית

בספרו "בנתיבי הבריחה", כותב אפרים דקל: "את הבריחה מפולין יש לחלק לשתי תקופות: עד סוף יולי 1946, ומראשית אוגוסט 1946 ואילך. התקופה הראשונה היתה תקופה של עבודה בלתי־ליגלית; פרעות קילצה ומקרי רצח רבים של יהודים בסביבתה — פתחו את התקופה השניה ב"בריחה" מפולין. פוגרום קילצה הביא גם את אישי השלטון בפולין לידי אותה המסקנה, כשלנו; הם נוכחו לדעת שיקשה עליהם, אם בכלל יוכלו, לעצור את הבריחה המבוהלת של יהודי פולין, שממדיה הגיעו לרבבות. הממשלה בחרה אפוא בדרך הנאותה במתן היתר ליציאה המונית בדרכי הבריחה, וב־30 ליולי 1946 נערך הסכם בלתי כתוב, על יציאת היהודים מפולין".

לפי תיאור זה אנו רואים, וראיה זו מתחזקת עם קריאה בעתונות היהודית היומית והפריודית של אותה תקופה, שהפוגרום בעיר האנטישמית קילצה, היווה גורם מכריע בזירוז התהליך של יציאת יהודי פולין מארץ זו, אחרי מלחמת־העולם־השניה, עת גורמים יהודיים־קומוניסטיים והשלטונות הקומוניסטיים בפולין, ניסו לשקם את הישוב היהודי בפולין.

קילצה היתה עיר אנטישמית מובהקת וידועה לשמצה, ועריכת הפוגרומים בתוכה על ידי האנטישמים הפולנים הפכה למסורת. הפוגרום של חודש יולי 1946 היה כבר הפוגרום השני שנערך בעיר זאת; את הפוגרום הראשון על היהודים ערכו הפולנים 28 שנים לפני זה, ביום סיום מלחמת־העולם־הראשונה, עת העם הפולני קיבל את עצמאותו המחודשת, אחרי 150 שנות שיעבוד תחת העול של גרמניה, רוסיה ואוסטריה. את הביטוי הראשון לשמחתם על השגת עצמאותם הם הביעו בעריכת פוגרום נגד יהודים, אשר התאספו לאסיפה חגיגית כדי להביע תמיכה בממשלה הפולנית העצמאית, ובו־זמנית לבטא את שמחתם במלאת שנה

להצהרת בלפור. בפוגרום זה נרצחו למעלה מעשרה יהודים, מאות נפצעו, והרכוש היהודי היה לביזה.

ב־4 ליולי 1946, שנה וחדשיים לאחר סיום מלחמת־העולם־השניה, שנה לאחר שכבו הלהבות של גז ואש ששרפו ששה מיליון מבני עמנו באירופה, אחרי השיעבוד של ארצם — פולין — על ידי הגרמנים הנאצים. שוב קיימו האנטישמים הפולנים בעיר האנטישמית הזאת את מסורתם, ופתחו בפוגרום דמים על שארית־הפליטה, הניצולים היהודים ששרדו מהקהילה הגדולה שהיתה בקילץ עד פרוץ המלחמה.

בעיר אנטישמית זו נולדתי ובה חייתי עד שנת 1940, שנה אחרי פרוץ מלחמת־העולם־השניה, עת שגורשתי יחד עם עוד מאות יהודים אחרים מן העיר והעיירות הסמוכות, למחנות הריכוז והעבודה הנאציים בפולין ובגרמניה. אולם למרות סכנות הכליה הרבות שריחפו מעלי הצלחתי להישאר בחיים, ולהימנות על "האודים המוצלים מן האש", אולם אז כמעט ונהרגתי על ידי הרוצחים בזמן הפוגרום. באותה עת שימשתי כמדריך חינוכי וחברתי בקיבוץ של "הנוער־הציוני" שנקרא "איחוד הנוער הציוני — עקיבא" שהתארגן בעיר לאחר השואה.

על הקורות את הקיבוץ ואת חבריו, על הישוב היהודי הזעום שהיה אז בקילצה, ועל הרגשתם של הניצולים היהודים בשנים 1945—1946 יסופר בשורות הבאות.

נ ד ו ד י ם

בסוף חודש יולי 1945, שלושה וחצי חדשים לאחר ששוחררתי על ידי הצבא האדום, ממחנה הריכוז רטנוב על יד הנהר אלבה בגרמניה, ולאחר חדשיים של טיפול ושיקום רפואי שקיבלתי בבית־החולים של מחנה־הריכוז סכסנהאוזן על־יד ברלין — מצאתי את עצמי עם עוד שלושה חברים יהודים מאותו מחנה בדרכי נדודים אל העתיד הבלתי נודע. את מטרת נדודי ידעתי — אבל חייתי בספק רב אם תתגשם לפחות ציפיה אחת מכל ציפיותי, והן היו רבות, אחרי שנות סבל קשות כאלה. הציפיה העיקרית שלי היתה למצוא לפחות נפש אחת מכל בני משפחתי הענפה: הורים וששה אחיות ואחים, והמשפחה היותר רחבה של דודים ודודות ובני משפחותיהם. בלב הולם נדדתי על פני הכבישים והדרכים של גרמניה המובסת, כבישים ודרכים אותם ראיתי רק פעם אחת קודם לכן, עת הצצתי דרך הסדקים של רכבת־המשא שהיתה שמורה היטב, ואשר הובילה אותנו ממחנה־הריכוז שבבית החרושת לאבק־שריפה בפיונקי, על יד העיר רדום בפולין, למחנה־הריכוז סכסנהאוזן בגרמניה. ארץ זו הפכה עבורנו לארץ הקללה.

עברתי דרך כפרים, עברתי דרך עיירות וערים — ראיתי את הגרמנים הגאים והמנופחים של אתמול, מרכינים עתה את ראשם בפני חיילי צבא־הכיבוש, מתחנפים, ובהכנעה ממשיכים בחריצות הגרמנית הטיפוסית את העבודה בפינוי ההריסות, ומשפילים עצמם לפני חיילי הצבא הרוסי השומרים עליהם; ולמרות ההקלה שהרגשתי בלבי למראה עיני, לאחר ההרגשות של נחיתות, סבל והשפלה בהן השפילו אותי הגרמנים האלה במשך 5 שנים רצופות, לא התפנה הלב לרגשי נקמה, כי בלב היתה כלואה עדיין הציפיה והשאלה הנוראה בדבר אבא, אמא,

אחים ואחיות, אולי ניצל עוד אחד או אחת מהם חוץ ממני, ומה יקרה אתי אם חלילה יתאמתו כל הסיפורים האיומים, עליהם שמענו בשנתיים וחצי האחרונות? מה יהיה אם אמנם קרו גם לבני משפחתי אותם האסונות להם הייתי עד בפרקי הזמנים הללו? מאבק פנימי בין הציפיות הנרגשות לבין המציאות הקודרת התחולל בקרבי, וגרם למתח בלתי רגיל, שקשה להסתירו ולמחותו מהבעת־הפנים. תפוס מחשבות אלה נודד אני ברגל או בטרמפים של מכוניות הצבא־האדום והצבא הפולני, הרכבות עדיין לא פועלות כסדרן בנדידת־העמים הגדולה שהיתה באותה עת על אדמת גרמניה, כאשר בין הנודדים נמצאים בני עמים אירופיים שונים שהובאו לכאן על ידי הכובשים הגרמניים לעבודת עבדים, או למחנות־הריכוז־וההסגר שלהם, וכולם נמצאים בדרכים, בנדידה לכיוון ארצות מוצאם. אם התמזל לך מזלך ותפסת טרמפ במשאית צבאית, אתה עשוי להתקדם ולהגיע לאיזו עיר, בה השלטונות כבר מאורגנים מבחינה אדמיניסטרטיבית, ומשרדי צבא־הכיבוש והשלטונות הצבאיים פועלים כבר כסדרם, ובערים שכאלה מצוי אפילו משרד רפטריאציה, העוזרים לפליטים הרבים להירשם ולהתארגן לקראת הנסיעה והשיבה אל ארצות מוצאם; אבל עד שמגיעים לעיר כזאת ממשיכים בינתיים בנדודים ברגל על פני נופי גרמניה ופרוסיה ומתקרבים רגלי לגלילות הקרובים לפוזנן הפולנית ולגלילות־הספר של פומרן.

שלושה וחצי חדשים כבר חלפו מאז שוחררתי ממחנה־הריכוז, ומהם שהיתי בבית־חולים סכסנהאוזן, שם שיקמתי — בעזרת רופאים ואחיות יהודיים־רוסיים — את בריאותי שנהרסה כליל בימי המלחמה. עדיין קשה לי להאמין שאני משוחרר ושאינני נמצא במחנה, שאינני חייב לצאת למסדרי הבוקר המבעיתים, זוועות העבר הקרוב מלווים אותי בצמידות, בחלומותי ובהיותי ער, ואני חרד עדיין להזדהות כיהודי, בראותי את המבטים חדורי השנאה, בהם נתקלים יהודים מצד אותם חברים לגורל ולסבל שיחד אתנו שתו את כוס־המרורים של השנאה הנאצית. האוקראינים והפולנים, משוחררי מחנות־הריכוז, בראותי את מבטיהם, מתמלא הלב חרדה ממה שצפוי לנו מהם; ובזמן שאנו נחדדים, כשאנו עוברים בין אנשים שחזותם מעידה אולי על יהדותם, אנו מפתחים טכניקה להיכרות ולהזדהות בינינו, המבוססת על השמעה שריקה או זמזום של מנגינה או לחן יהודי מוכר, או בזריקה קצרה לחלל של מלת הצופן "עמך?" ובציפיה לתגובה. וכך מתוודעים יהודים שרידי־מחנות, אח אל אח מתוודע במחתרת, כאילו עבורנו היהודים המלחמה לא נסתיימה והיא עדיין נמשכת. באיזורי פוזנן ופומרן פועלות כבר הרכבות כסדרן למרחקים קצרים, אך לנסיעות ארוכות נסחבות הרכבות בעצלתיים, וכאשר כבר עוברת בתחנה רכבת מהירה, היא אינה עוצרת כלל, כי היא מלאה בנוסעים, לא רק בתוך הקרונות, אלא גם על הגגות. תוך כדי דילוגים ברכבות מקומיות התקרבתי אל העיר הגרמנית שטטין שעל נהר האודר, עיר ונהר שאמורים להיות נכללים בשטחה של המדינה הפולנית החדשה. כך אומרים לנו החיילים הפולנים אותם אנו פוגשים, וכך זה נראה במציאות, כי אנו נתקלים יותר ויותר במשמרות מתוגברים של הצבא הפולני, ואנו רואים כי הגרמנים בעיר הזאת מסתובבים, כששרוולי מעיליהם עטורים בסרטים לבנים. ומיד אתה נזכר שלפני זמן קצר בלבד, אתה נשאת סרט לבן שעליו רקום היה מגן־דוד, בעת שהיית בתוך הגיטאות והמחנות; והנה אתה רואה עכשיו את

אותם הגרמנים, בני עם־האדונים, מסתובבים בעיר עם הסימון המשפיל על שרוולי בגדיהם. זה מחזק בנו את תחושת השחרור, אבל הספקות לגבי הבלתי נודע, הבלתי־צפוי, עדיין גדולות ורבות, ובדרך זו אל הבלתי נודע אני לן עוד לילה באולמי תחנת־הרכבת של העיר שטטין — ואני חש גלמוד: בחור יהודי צנום ורזה, הנושא על שכמו 5 שנות סבל נוראות, מלחמת־עולם עקובה מדם, שאת זוועותיה אתה חש עכשיו ביתר־שאת כשהנך משוחרר, כביכול, אבל ערירי ובודד, חלוש וספוג סבל, ואין לי אפילו תעודות וניירות שיוכלו להעיד על זהותי, פרט למספר 94621 שניתן לי במחנה־הריכוז אורניאנבורג־סכסנהאוזן שהוא אמצעי הזיהוי היחיד הנמצא ברשותי, כי הוא טבוע בתעודת השחרור שלי מבית־החולים הצבאי של מחנה סכסנהאוזן.

מביט אני סביבי ואני רואה, כי עוד אדם אחד הדומה ליהודי יושב לא הרחק ממני ושריקה חרישית של המנגינה "מיין יידישע מאמע" מפיו, ותשובתי בסיסמה "עמך" מבהירים לשנינו, כי שרידי־חרב יהודים אנחנו, ובלחש מתחילה לקלוח שיחה ראשונה ביידיש; תוך כדי שיחה מתברר לי חיש, כי אך לפני שלושת רבעי שנה הייתי עם איש זה ביחד במחנה־הריכוז בעיר גליבן ושם נפרדו דרכנו, הוא נשלח בחזרה למחנה המרכזי שלנו בסכסנהאוזן, כי בעת שהתקיימה סלקציה במחנה גליבן, הוא היה חולה ו"מוזלמן" ומועמד בטוח לחיסול, אך שיחק לו מזלו ושיירת "המוזלמנים" שנקלטו בכל סניפי מחנה סכסנהאוזן, הופצצה על ידי אוירונים בריטיים ואמריקאיים, השומרים הנאציים איבדו את ראשם, הרבה מאוד אסירים נפגעו, אבל היו גם כאלה שמזלם שיחק להם והם נצלו, והוא ביניהם; אז הם התחילו לנדוד בכפרים ואיכר גרמני אמיץ הסתכן והסתיר אותם במשקו, וכך הוא ניצל. אני שמח אפוא מאוד בחברי הישן־חדש זלצמן, וכעת איני כבר בודד אלא אנו כבר "שני אדים־מוצלים־מאש" ההולכים בחזרה למקומות שם גרו הוריהם ומשפחותיהם, עם תקוה קלושה בלב, שמא ניצל מישהו מיקיריהם, כפי שאנו נצלנו ושרדנו. התקוה היא מאוד קלושה ומזערת לעומת ענני הקדרות הרובצים סביבנו, במבטים מזרי־האימה, ובברק שטני שבעיני הגרמנים הנמצאים כאן, אשר ארשת־פניהם החיצונית מביעה אמנם כניעה והעמדת פני סובלים; אתה רואה מסביבך כנופיות של פולנים מתנשאים שבאו לכאן לרכוש מלקוח וביזה, המכונים בפולנית "שברובניקים" והם מתרוצצים במגפיהם המבריקים ובמעילי העור, עמוסים בחבילות וצרורות של מציאות, וחיל־ורעדה עוברת בקרבנו בהאזיננו לשיחותיהם המביעות את דאגתם הנוראה על כך "שהיטלר לא הצליח לסיים את מלאכתו ולגמור את כל היהודים והז'ידים הללו, צולבי־ישו הארורים הנוהרים כעת בהמוניהם, לפולין, כמו ארבה"; שיחות אלה, למרות שהן מתנהלות בלחישה, מבשרות לנו את מה מצפה לנו בפולין עצמה, כי אם במחוזות־הספר שלה אנו שומעים דיבורים כאלה — מה עוד יקרה בתוך תוכה של המדינה?

הבוקר מתחיל להנץ, ורעש ומהומה בתחנת הרכבת, אנו בודקים את סיבת הרעש ומתברר לנו, כי לתחנה מתקרבת רכבת נוסעים מלאה הבאה מלודז', והיא תחזור לשם כעבור כמה שעות. והנה דלתותיה נפתחות ויוצאים מתוכה חיילים ואזרחים פולניים שבאו מלודז', אך אין הם עוזבים את שטח התחנה, אלא מתפזרים בין אולמותיה, כי שעות העוצר הצבאי הלילי לא נסתיימו עדיין.

אנו פוחדים לזוז ממקומנו; ברצוננו לראות אם בין הנוסעים שהגיעו נמצאים גם יהודים, אולם חייל פולני, בעל פרצוף שמי מאוד, מתעכב לידינו ופונה אלינו ישירות בשאלת הסיסמה "עמך"? אנו מופתעים ונדהמים כאחד, הייתכן הדבר שלפנינו עומד חייל יהודי במדי הצבא הפולני? דבר שלא ראינו מזה חמש שנים, האם ישנם יהודים הלוחמים בצבא הפולני האנטישמי? גם החייל מופתע והוא נדהם, עוברות דקות אחדות של שתיקה מתוחה, ופרץ דמעות פורצות מעינינו וזולגות בלי מעצור, וזאת למרות הפחד העצור בלב. אכן שלשה אודים, שרידים, נפגשים בפעם הראשונה. החייל מספר לנו על התגייסותו לצבא הפולני, בעת שיצא מן היער שם התחבא בעת המלחמה בחסות פלוגת פרטיזנים פולניים שמאלניים מצבא־העם; כן סיפר ששרידי היהודים מתחילים להתארגן בפולין, החוזרים ממחנות־הריכוז ומהיערות שבים לפולין בכדי לחפש את קרוביהם, אולם מתאכזבים על פי רוב, כפי שהוא עצמו התאכזב, כי לא מצא אף אחד ממשפחתו, רק יצר קשר עם דודו, אחי אביו, הנמצא בארץ־ישראל, והוא מקווה שעם גמר שרותו הוא יצליח לעלות לארץ־ישראל. הוא מזהיר אותנו לשמור על עצמנו ולהיות זהירים עם הפולנים, כי הרעל והארס האנטי־יהודיים שאותם החדירו הנאצים ללבבות הפולנים הם גדולים, אף כי גם לפולנים עצמם לא חסר היה רעל זה עוד לפני פלישת הנאצים, ועתה הם מציקים ליהודים ואפילו רוצחים אותם בחשאי. נס הוא ליהודים שהשלטונות הפולנים החדשים מגינים על אלה ששרדו לפליטה. הוא עצמו לא מאמין שיש עתיד ליהודים בפולין שהפכה להיות בית־קברות ענקי ליהודי פולין ואירופה בכלל. אנו מספרים לו על תלאותינו וסבלותינו במחנות ועל סכנות־המוות בהם היינו נתונים כל עת שהותנו שם ובגיטאות; אנו מנסים לדלות ממנו מידע על הישובים והערים בהם התגוררנו, והוא מספר כי שהה זמן קצר עם הגדוד שלו בעיר הולדתי קילצה, וכי כמה עשרות יהודים נצלו שם בהסתתרם אצל הגויים בעיר ובסביבתה, ומדי פעם באים יהודים חדשים המשתחררים מן המחנות. כן סיפר לנו שהיהודים מן העיירות הקטנות בסביבה עוברים לקילצה מטעמי ביטחון. באים גם יהודים על מנת להחזיר לעצמם את רכושם. הפולנים בעיר זאת, כך הוא מדגיש באזני, הם רשעים ואנטישמיים מאוד, ובגלל הפחד בפני הגויים, מרוכזים היהודים בעיר בבית גדול אחד. הם הספיקו כבר להקים ועד יהודי, המטפל בעזרה לנזקקים ובחיפוש קרובים. דברי החייל מגבירים בי את נצנוצי התקוה. שיחתנו קולחת ומוסיפה לנו הרגשת ביטחון, למרות האוירה הקודרת והמבטים הנוקבים ששולחים בנו נוסעים פולנים שבתחנה, הרובצים על צרורות ה"שאבר" שלהם.

היום מפציע ושערי תחנת הרכבת נפתחים, והם מתחילים לשקוק חיים ותנועה, הנוסעים שהגיעו ברכבת לפנות בוקר אורזים את צרורותיהם ומתחילים לצאת ולזרום אל העיר, ו"השאברובניקים" שרבצו על חבילותיהם המנופחות, מתחילים להידחף לכיוון הרכבת. גם אנו נפרדים בחמימות מהחייל היהודי. קשה עלינו הפרידה מיהודי זה, המשוחרר הראשון אותו פגשנו בדרך נדודינו. הנוסעים הפולנים נדחקים אל קרונות הרכבת, וגם אנו לוקחים את צרורותינו, ומנסים להידחק. אנו מצפים להגיע למקום בו נמצאים יהודים, אשר יגבירו את בטחוננו באוקינוס הסוער הזה של אי־ביטחון הסובב אותנו. כנראה שחזותנו החיצונית

היא לא מושלמת, ויהדותנו מבצבצת מכל תו ומכל תג של פרצופנו, למרות שערותינו הבלונדיות, ודימויינו בעיני עצמנו "כשקצים גזעיים", כי מיד נזרקים לעברנו הערות אנטישמיות עוקצות ומעליבות, כמו שאלה מיתממת של פולני לשכנתו: "תראי כמה יהודונים עוד נשארו? חשבנו שהגרמנים גמרו אתם... חבל שהגרמנים לא גמרו את מלאכתם..." הערות אלה דוקרות כפגיונות, ולרגע מהססים אנו אם לעלות לרכבת זו המסיעה אספסוף אנטישמי כזה, ולבסוף אנו מחליטים להסתכן ונדחפים בכוח לקרון רכבת מלא ודחוס באנשים וצרורות, מיוזעים, מרוגזים וסחוטים, מקללים ומגדפים.

אוירה דחוסה בתוך הקרון; אנו מתרחקים מהמקומות בהם נשמעים שירי רחוב אנטישמיים מפי גויים וגויות שיכורים, מתכווצים בפינה חשוכה ונאלמים דום. שריקת הקטר וטלטול עז של הרכבת מבשרת לנו שהרכבת מתחילה במסעה, המסע אל הבלתי נודע עבורנו, והיא זוחלת לאִטה ומשק גלגליה איטיים. הנופים המערביים של גלילות גרמניה הצפון־מזרחיים מתחילים להיעלם, ומתחילים להתגלות לפנינו נופים מוכרים של ערים, עיירות וכפרים של פולין המערבית, בתחנות־הביניים מתחלפים הנוסעים, אלה עולים ואחרים יורדים, רק הזמזום המורעל נגד יהודים לא משתנה. ליד הפינה בה אנו רבוצים ומעמידים פני ישנים, נשמעים לחישות על "הנערים" שלנו מן "היער" הכוונה לחיילי הארגון א.ק. הנלחמים נגד "הז'ידו־קומונה" שתפסו את השלטון בפולין ומדכאים כל דבר "פולני־לאומי"; היהודים "משרתי מוסקבה". השיחות הלחשניות הללו מעבירות צמרמורת בגבינו. בליבנו פנימה אנו תפילה שייגמר כבר המסע המטריד הזה, ושנגיע ללודז', שם נעזוב את הרכבת הארורה הזאת, ואז נחשוב כיצד כל אחד מאתנו ימשיך במסע החיפושים שלו אחרי שרידי קרוביו. בתחנת הרכבת של העיר קאליש עולים לקרון שלנו כמה קציני־צבא פולניים שהם בעלי חזות לא־פולנית מובהקת, אנו ממשיכים להעמיד פני ישנים; בחבורה המתלחשת, בה דיברו כל כך הרבה על "הז'ידו־קומונה" השתררה דומיה רועמת ומביכה, ואחדים מהם מתחילים לחמוק מן הקרון. את המתחמקים מלווים מבטים חוקרים של הקצינים, והרכבת ממשיכה במסעה במשק גלגליה המונוטוני, ולאט־לאט אנו מתקדמים למחוז חפצנו, עז חפצנו שמסע מונוטוני זה הנמשך בצעדי צב, יגביר את קצבו, ושנגיע בהקדם ככל האפשר אל מקום של ריכוז יהודי.

סוף־סוף מתחילים להסתמן בנינים עירוניים גבוהים, וארובות גבוהות של בתי־חרושת, ואנו נכנסים לתחומה של לודז' "המנצ'סטר הפולני", העיר השניה בגדלה בפולין שלפני המלחמה. גם במספר תושביה היהודים תפסה לודז' את המקום השני בפולין אחרי וארשה הבירה, היתה בה קהילה גדולה ומבוססת, מוסדות חינוך ותרבות, וכלכלה יהודית מפותחת, עתונות יהודית ועברית ענפה — חיים יהודיים פוריים היו אז במטרופולין הזו. מה נשאר מכל אלה אחרי המלחמה האיומה, החורבן והשואה? מה נשאר מכל אלה אחרי הכיבוש וההשמדה הנאציים במשך 5 השנים הנוראות הללו? איך ניכנס לעיר? איך נתארגן? מחשבות והגיגים אלה מתרוצצים במוחי למראה הנוף של הבתים העירוניים הגבוהים שביניהם נכנסה עכשיו הרכבת, והקטר כאילו רק עכשיו קיבל כוחות מחודשים לקראת סוף המסע, הוא מתחיל לפלוט תמרות־עשן וקיטור, ומשמיע צפירות בלתי פוסקות, חדות, המרעידות את הלב, אשר מזכירות שריקות־קטר דומות

מלפני כמה שנים, שעוררו תמיד פחד ומורא. הקרונות מזועזעים והרכבת נעצרת בבלימה, ואנו נמצאים בתחנת הרכבת הראשית של העיר לודז׳. המולה רועשת קמה בין הנוסעים, המתחילים להידחק אל דלתות היציאה של הקרונות, בדיוק כפי שנדחקו בכניסה לתוכם; בתחנת הרכבת תנועה רבה וגדולה של אנשים, ורכבות הבוקר הקיציות מוסיפות גוון בהיר לאפלולית העוטפת את התחנה, והמוני הנוסעים על מזוודותיהם וצרורותיהם מתחילים לעזוב את התחנה ולצאת לרחובות העיר. אנו מחפשים אחר דמות של "עמך" שנוכל להסתייע בו, כדי לשמוע איך מסתדרים פה אנשים פליטים, שרידים, שרק עכשיו שבו ממסע סבל ארוך. אנו עוזבים את הקרון ויוצאים לתחנה, ומיד נתקל מבטנו בשלט ועליו כתובת ביידיש ובפולנית: "הועד היהודי המחוזי — לודז׳ — תחנת הרפטריאנט". ברגע ראשון מתעורר הלב משלט זה. הנה, חושב אני, ארגונים יהודיים פועלים בגלוי, בתחנת־רכבת בעיר כה גדולה, לא מסתתרים מאחורי מלים וסמלים מעורפלים כמו שריקת לחנים יהודיים או השמעת הסיסמה "עמך"; הם פועלים בגלוי, בלי מורא ופחד. אנו מתקרבים בהסנות לדלפק שעל יד השלט, ובחורה ובחור, יהודים צעירים, מקבלים את פנינו בחיוך נלבב, מכבדים אותנו בכוס תה חם ובכריך, ומספרים לנו על החיים היהודיים המתחדשים בלודז׳ ובערים ועיירות אחרים, שם היו ישובים יהודיים; תיאוריהם נראים בעיני יותר מדי יפים.

הם מספרים לנו, שבמקום "קהילה־יהודית" שהיתה בפולין לפני המלחמה, קיים כעת ארגון אחר של היהודים בשם הועד־היהודי, וכן ועדים יהודיים מקומיים וועדים אזוריים ומחוזיים. ועדים אלה עוזרים לכל היהודים החוזרים מהמחנות וממחבואי היערות, להשתקם ולבנות את חייהם ולהקים מחדש את הישוב היהודי בפולין, על אפם וחמתם של הפאשיסטים וההיטלריסטים, וכי הם עוזרים גם בחיפושים אחר קרובים, ובכלל דואגים לכל יהודי למצוא מחסה וגג מעל לראשו. הם מפנים אותנו למשרדי הועד־היהודי ברחוב שרודומייסקה, ובעוד אנו משוחחים עם הצעירים שליד הדלפק, אנו משגיחים, כי עוד יהודים מתקרבים לדלפק זה, יהודים שכנראה נסעו אתנו ברכבת שלנו, ומסתבר שלא היינו היהודים היחידים ברכבת זו, כפי ששיערנו קודם. הצעירים ששוחחו אתנו מבקשים את סליחתנו, כי הם צריכים לטפל בשאר היהודים שהתקרבו לדלפק, ואנו מודים להם על הטיפול הלבבי בנו, ושמים את פנינו לכיוון דלתות היציאה מתחנת־הרכבת.

בקיבוץ ה"איחוד" בלודז׳

יוצאים לרחוב הרועש, ומנסים לעלות לחשמלית שהתקרבה, אבל הקרונות כל כך דחוסים באנשים שקשה לנו להידחק פנימה; בינתיים אנו סורקים במבטנו את הרחוב, ומתקשים להאמין שזאת היא העיר לודז׳, לודז׳ רבת־היהודים בעבר הלא רחוק. פעמיים הייתי בלודז׳ לפני המלחמה, ובכל פעם הייתי תחת הרושם הכביר של הדינמיות היהודית ששררה בה, ראיתי את היהודים החרדים לבושי־הקפוטות, עטורי־זקן־ופיאות, כיצד היו מתרוצצים ברחובות, ועוסקים בפרנסתם; כעת אני רואה אנשים שאין כל שוני בלבושם, ואינך יכול לזהות מי מהם הוא יהודי. אנו יודעים שבלודז׳ מצויים כיום למעלה מעשרת אלפים יהודים,

כן ירבו, אבל לודז׳ יהודית כפי שהיתה בטרם שעלה עליה הכורת — זו איננה יותר. אתה צריך להתאמץ הרבה בכדי להכיר בתוך ההמונים העוברים ברחוב, מי מהם הוא יהודי, ולא תמיד ניתן להצליח בכך. תוך כדי הרהורים אלה מגיעה חשמלית שניה, ואנו מצליחים לעלות, ונוסעים לועד־היהודי ברחוב שרודמייסקה. ובעוד אנו עושים את צעדינו לכיוון הבנין, אנו מבחינים בשני צעירים המביטים בנו בחמימות, אחד מהם בעל־חזות של שגץ טיפוסי עם שערות בלונדיניות ומבט אוהד, והשני בעל שערות שחורות, טיפוס יהודי מובהק, בעל עינים שחורות ועמוקות. הם ניגשים אלינו, ומושיטים לנו ידים, ומיד מציגים את עצמם: יוסקה וסרציער ומשה זילברשטיין. ברוכים הבאים לעירנו לודז׳, מה שלומכם? אולי אתם זקוקים למשהו? אף אנו מציגים את עצמנו ומספרים את קורותינו מאז השחרור ואת מטרת בואנו. חברי שלמה ז. אומר לשני הבחורים שבעצם הוא אינו זקוק לועד־היהודי, אלא הוא רק מלווה אותי לועד, כי הוא עצמו יליד לודז׳ וכבר יסתדר בכוחות עצמו. הוא נפרד אפוא מאתנו בלבביות, ומוסר לי כתובת היכן ניתן למצוא אותו, אם אזדקק לעזרתו.

נשארתי עם שני הבחורים הנלבבים מחוץ לבנין ובמבוכה קלה אני מתחיל לספר להם את סיפורי, שאני בעצם לא רציתי כל כך לחזור לפולין, אלא נדחפתי באיזה דחף בלתי מובן, אולי אמצא מישהו ממשפחתי או מקרובי, אם כי אינני מאמין בזה, ושאני רואה בשהותי העכשווית בפולין רק מעבר, תחנת־מעבר בדרך לארץ־ישראל, ואין לי מושג לאן עלי לפנות בכדי להגיע לעיר הולדתי. לכן באתי לועד היהודי, לברר את האפשרות לקבלת מקום לינה, בו אוכל להניח את ראשי ומעט לפוש. יוסקה ומשה מרגיעים אותי בראותם את דאגתי, והם אומרים: אל תחשוב שהנך יחידי בבדידותך, ישנם מאות ואלפים יהודים מכל הגילים הנמצאים במצבך, ואנו מחוייבים להושיט יד עוזרת האחד לשני, בכדי שנוכל לבנות את עתידנו מחדש. הם מספרים לי שהתנועה הציונית התארגנה שוב וקמה לתחיה ומנהלת פעילות ציונית ענפה, קיימת גם תנועת־נוער ציונית בשם "איחוד" שנפוצה בכל רחבי פולין, בכל מקום שיש בו ישוב יהודי; התנועה הציונית "איחוד" למדה את הלקח ממה שקרה לנו לפני מלחמת העולם השניה, עת היינו מפורדים, ואיזה אסונות ירדו על ראשינו בגלל הפילוגים והפירודים; וכעת קיימת מגמה לאחד את כל הכוחות הציוניים־הלאומיים לכוח מאוחד; והם מוסיפים כי קמו גם קיבוצי הכשרה של האיחוד, בו מכשיר הנוער את עצמו לקראת העליה לארץ ישראל, וגם פה בלודז׳ קיים קיבוץ כזה, וכבר הם מזמינים אותי לבוא אתם לראות את הקיבוץ ואת האנשים שבו. הם בטוחים ששם אמצא לי הרבה חברים וידידים, ולא ארגיש את עצמי כל כך בודד, ומן הקיבוץ יאפשרו לי לנסוע לעיר מולדתי קילצה. לדבריהם, מרבית היהודים שחזרו לפולין סבורים שהישארות בארץ־הדמים הזאת שרוותה את דם יהודי פולין ויהודי אירופה — היא סכנה לכולנו. דבריהם החמים והמשכנעים הרשימו אותי מאוד והחלטתי להצטרף אליהם, ואנו פונים לכיוון קיבוץ האיחוד, לרחוב זאכודניה 20.

נעצרים לרגע קט לפני הבית, ונכנסים פנימה, ולפני עיני מתגלית תמונה חיה, אותה לא ראיתי כבר למעלה מ־5 שנים; בית וחצר שוקקים חיים, קבוצות של נערות ונערים יהודיים במדי צופים, מקיימים פעילות קבוצתית אינטנסיבית

של משחקים צופיים, קבוצה שניה יושבת במעגל סביב המדריכה הצעירה שלהם והם שרים שירים בעברית. כמה יפות המלים והמנגינות אותם לא שמעתי מזה שנים! ואני רואה גם דגלים, ובתוך החצר מתנשא הבנין הגדול בו נמצאים חדרי המזכירות של ההנהגה הראשית, וחדרי הקיבוץ והקן של האיחוד בלודז׳. הבנין הזה בעל האולמות והחדרים הרבים, שוקק חיים כמו בכוורת. יוסקה ו. מכניס אותי פנימה ומציג אותי לפני הניק ב. ואברהם זליג, הללו מקבלים אותי בחמימות רבה, ודואגים לסדר לי מקום לינה. הניק, ב. שהיה חבר ההנהגה של קן "הנוער־הציוני" המחתרתי בלודז׳ בעת המלחמה, מסביר לי את סדרי החיים בקיבוץ ועל פעילות "האיחוד" בלודז׳ ובכל רחבי פולין, ומזמין אותי להצטרף לארוחת־הצהרים המשותפת. אני נכנס לחדר האוכל, ומתרגש מהמראה של צעירים וצעירות המסובים יחד ליד שולחנות, ותורנים מגישים את האוכל, והמזון טעים. אתה מתחיל להרגיש שהנה מתחולל בתוכך שינוי, כאשר אתה בקרב הצעירים הללו האוכלים בנחת, ואני עוצם לרגע את עיני ונזכר בימים הקשים, כאשר האדם היה צריך להילחם על קיומו הפיסי היסודי ביותר, והאוכל לא נאכל בצורה אנושית ותרבותית כמו כאן. ואני חושב לעצמי: תראה נא מה חופש ותנאים אנושיים יכולים לעשות לאדם! כל המעמד הרשים אותי עד מאוד, ולולא התביישתי הייתי פורץ בדמעות שמחה.

אני מתוודע אל חלק מהצעירים והצעירות בני גילי, ואנו מתחילים להחליף רשמים על עברנו בשנים האחרונות, ועל התנועה הציונית ותנועת־הנוער, מנהיגיה ומחולליה. אני שומע סיפורים של מעשי גבורה שלא היו ידועים לי במחנות־הריכוז המרוחקים בגרמניה, אנו שומעים שמות של מנהיגי נוער חדשים שצמחו לתנועה הציונית במלחמה האכזרית הזאת שחישלה את החברים הצעירים בתנועה. מספר לי חיים, שבא מליטא והתחבא ביערות, והוא צולע מהכדור שחטף ברגלו בעת אחת ההיתקלויות של הפלוגה הפרטיזנית שלהם ברוצחים הגרמנים והליטאים, על הארגון של הפרטיזנים היהודיים בוילנה ה"פ.פ.או." ועל חברנו ניסן רזניק שהיה אחד המנהיגים והלוחמים של ארגון זה; והוא מוסיף כי ניסן רזניק לא נח על זרי הדפנה אחרי המלחמה, ומיד כשחזר לפולין התחיל לארגן ולהפעיל את תנועת־הנוער של האיחוד והיה אחד ממארגניה הראשיים של הבריחה לעבר רומניה, ולעבר מחנות הפליטים באיטליה! ניסן פעיל ובפעילותו הנמרצת למען התנועה הדליק רבים אחרים, והפעילות התנועתית של חוגי הנוער הציוניים הם אינטנסיביים מאוד, והנוער נמשך בהתלהבות לפעילות ולמשימות הציוניות העומדות לפניו.

אוירה טובה וחמימה שוררת בין הצעירים והצעירות הללו, שרובם איבדו את יקיריהם, והם בדעתם נחושים להתחיל בתהליך חדש של חיים ומתכוננים לעלות לארץ ישראל, והם ממשיכים לטוות את אותם חלומות הזהב אותם טווינו בדמיוננו בהיותנו בקיני התנועה עוד לפני בוא השבר הגדול. אני עומד ותוהה, האם מה שאני רואה כעת בבנין של הקיבוץ, בחדר האוכל שלו, הוא חלום או מציאות? אני מקשיב ושומע שירה ביידיש ובעברית, אני שומע שירים אותם לא שמעתי כבר למעלה מחמש שנים, וכן שירים אותם לא שמענו לפני המלחמה, כי הם שירים חדשים שחוברו במלחמה ובמאבק הדמים עם הקלגסים הנאציים, כמו השיר שאני שומע זו הפעם הראשונה "אל נא תאמר

הנה דרכי האחרונה" המכונה שיר־הפרטיזנים, ואותו לא זכינו לשמוע במחנות־הריכוז בגרמניה. הרגשה של חמימות־בית מקיפה אותי, ביושבי בין קיבוץ האנשים האלה, שכל אחד בפני עצמו נושא את כוס־היגונים הפרטית שלו, וביחד מתאמצים נושאי היגונים האלה לשמוח, אך יחד עם זאת לא לשכוח את הדם של בני משפחותינו הזועק מן האדמה, ואת ערפילי העננים של פולין המכילים בתוכם את פרודות האפר של הכבשנים, שהעלו את קרבנותינו למרום.

בפעם הראשונה מזה 5 שנים אני מרגיש קרבה אוהדת מצד אנשים הזרים לי לכאורה, אבל קרובים לי ברעיון ובמחשבה, המוכנים ליצור ולפעול, למרות כוס־התמרורים שהיתה מנת חלקנו בשנים האחרונות.

אני מתחיל להתארגן ולהשקיף סביבי על הפעילות הברוכה והחרוצה של כל הצעירים היהודים הבאים בשערי רחוב זכודניה 20, המשמשת כתובת לנוער היהודי בלודז' ובכל פולניה; אחוה וריעות שוררים בכל המקומות בהם אנשי "האיחוד", המבוגרים והצעירים, נפגשים; אני מתחיל להתוודע גם אל האנשים המפעילים את התנועה, ומתרשם כי עבודה חרוצה נעשית כאן ובכל קיבוצי וסניפי ה"איחוד" בפולין, וידידות נקשרת תוך כדי העבודה בין חברי התנועה ומנהיגיה, אתה לא חש בהבדלים ובדיסטנס פורמלי, ממש חיים תנועתיים המתנהלים כמו במשפחה אחת, ואתה לא מרגיש הבדל בין אלה המנהיגים את התנועה, לבין חברי השורה; רעות ואחוה שוררים בתנועה, עד שמתחשק לך להכריז: "מה טובו אהליך נוער "האיחוד!" גם כיום, בעת כתיבת שורות אלה, אחרי כה הרבה שנים שחלפו מאז, עוד עומדים הם לנגד עיני, הם ופעילותם הברוכה בזמנים כה קשים של "בראשית", כאשר הכל היה עדיין בבחינת תוהו ובוהו, והם: ניסן רזניק, זליג גייער, מנק, דינה פירסטנברג, קלרה מינצברג, הלל זיידל, שחזר ממחנה הריכוז בלטביה, וכל החברים האחרים הפועלים במסירות־נפש למען בנין התנועה והתבססותה. ניסן, קלרה, דינה, מנק, וקלרה מ. היו מבין הראשונים יחד עם חנה קמפל, אשר יזמו את חידוש הפעילות של "הנוער־הציוני" במסגרת האיחוד. הלל זיידל ודוד מלר, הפרטיזן הלוחם מיערות אוסטרהא (אוסטרוג) המנצח על הפעילות הארגונית של התנועה, בז'ק למברג הבלתי נלאה, היוצא לערים ועיירות הקרובות יחד עם יוסקה וסרציער, על מנת לארגן קיבוצי־הכשרה נוספים לנוער ה"איחוד". אתה מרגיש שתנועה זו הפכה למשפחתך. כאן ברחוב זכודניה 20 אתה נפגש עם צעירים וותיקים, פעילי האיחוד מכל הארץ, שאך לפני זמן קצר יצאו מן המחבואים אצל המשפחות הפולניות, או שחזרו מהיערות, שם השתתפו הם בקרבות בפלוגות הפרטיזניות אליהן היו מצורפים תחת שמות פולניים, וכן כאלה כמוני שהתחילו זה עתה לחזור ממחנות־הריכוז בגרמניה; ואנו עדיין מחכים לאותם היהודים שיחזרו אולי מרוסיה הסובייטית; התנועה פועלת בהתלהבות ובמסירות, ומנסה להנחיל את ערכי הציונות, תוך הזדהות עם המאבק של הישוב היהודי בארץ־ישראל. מכל הארץ באים לכאן לימי עיון של התנועה, לקבל חומר ארגוני וחינוכי, באים לכאן לכנסים ולמפגשים מכל חלקי פולין. אתה פוגש כאן את כל אלה ואתה מתחיל להתנחם בפעילות זו למען העם והתנועה ולמען מטרותיה הנעלות, וזו משככת חלק מכאבך הפרטי, הקשור באבידות הכבדות שאיבדת.

וכך אני נרתם לאט־לאט לפעילות של התנועה, ואחרי שיחה שהיתה לי עם חברי ההנהגה הראשית, רמזו לי שאולי יציעו לי להיות פעיל בעיר הולדתי קילצה, ואני מחכה להחלטתם. בעוד מספר ימים צריך להתקיים כנס־ארצי, שבו ישתתפו פעילי האיחוד מכל קצות פולין, ואני מצפה לכך בכליון־עינים, שמא יבוא מישהו מקילצה ואוכל לנסוע אתו למחוז־חפצי — להתחיל את החיפושים אחרי בני משפחתי. בינתיים אני נסחב עם גל הפעילות התנועתית ומכשיר את עצמי להדרכה, על ידי השתתפותי בסמינר החינוכי שארגנה ההנהגה־הראשית של האיחוד, אנו עסוקים בתורה ובעבודה מעשית, מרצים לפנינו מנהיגים ציוניים, כגון: מילק טאוכנר, חבר ההנהגה הראשית של האיחוד ועורך עתון האיחוד בשפה הפולנית "אופיניה", עו"ד זרח שטראוך, ממנהיגי הציונות הכללית בלודז'; הלל זיידל; בנק יוהנס, ויוסק קליין, שניהם מראשי עקיבא בקרקוב, וכן יוסק לפלשטיל, גם הוא מראשי תנועת עקיבא; השיו קימל, האב הרוחני של תנועת הנוער של האיחוד, מהפעילים של "הנוער־הציוני" לפני המלחמה, העורך כעת עבורנו חוברות הדרכה והסברה; דודק שיף ואחרים. הסמינר מתנהל בצורה מופתית, ואת הרעב הרוחני של הסמינריסטים המתעתדים להיות מדריכי־נוער בקנים ובקיבוצי־ההכשרה קשה להשביע, אחרי שנים של שממון רוחני; הסמינר הוא כתרופת־חיים עבור בני הנוער הבולעים בצמא את דברי המורים והמרצים, הסמינריסטים נוטלים גם חלק בפעילות התנועתית בלודז' וסביבותיה, שם בהדרגה גדלות השורות של נוער ה"איחוד".

שני מרכזי־פעולה ישנם עכשיו לאיחוד בפולין, שהאחד הוא בוארשה ההרוסה והנבנית מחדש, בהנהגתו של מנדל־מיכאל קוסובר, מ. זוננשיין, ד"ר ברונו מנדל, ואינג'ינר אברהם רוזנמן, המנהלים את פעילות המרכז לסניפי האיחוד בכל הישובים היהודיים בפולין, ואין עיר אשר שם גרים יהודים שלא יהיה בו סניף של ה"איחוד". התנועה נוסדה בשנת 1944 בעיר לובלין, מיד אחרי שחרור העיר והקמת הממשלה הזמנית של פולין, שהיתה קשורה בברית־המועצות, בעת שרוב חלקי פולין עדיין היו תחת הכיבוש הנאצי; מייסדיה היו ד"ר ראובן בן־שם־פלדשוה, מנדל קוסובר, ומ. זוננשיין, והיא היתה פעילה מאוד בין יהודי פולין עד לחיסול התנועות הציוניות על ידי ממשלת פולין בשנת 1949; והמרכז השני של האיחוד, בעיקר בשטח הפעילות של תנועת־הנוער של ה"איחוד", נמצא בעיר לודז'. תנועת־הנוער הזאת קמה ביוזמת פעילים מתנועות "הנוער־הציוני" א' ו־ב', ותנועת־הנוער "עקיבא", ופה ושם הצטרפו לתנועת איחוד זו גם פעילים מהתנועה הרוויזיוניסטית. תנועת האיחוד לא כללה את התנועות הסוציאליסטיות שהתרכזו במסגרת התנועה למען ארץ־ישראל העובדת, כגון: השומר־הצעיר, דרור, פועלי־ציון־ימין־ושמאל וגור־דוניה. תנועות אלה לא הסיקו מסקנות ולקחים בנושא איחוד הכוחות הציוניים, והמשיכו בהתבדלותם הרעיונית והמפלגתית, בטענם שאין הם יכולים לבטל את השקפת עולמם הסוציאליסטית, ומבחינת השקפתם זו הרגישו את עצמם יותר מקורבים לשלטון הפולני החדש שהתחיל להתארגן לקראת משטר חיים חדש, משטר של רפובליקה־עממית־סוציאליסטית.

בהיעדר הורים ומשפחה וידידים קרובים — הפכו קיבוצי ההכשרה למשפחה גדולה אחת של גלמודים ובודדים, שעצם בדידותם קרבה אותם האחד לשני.

חברי הקיבוץ יצאו לעבודות־חוץ, לפי סידור־העבודה, ושעות־הפנאי שלאחרי העבודה הוקדשו ללימודים ולפעולות חברתיות ותרבותיות, כדי להשלים את החסר שהתהווה בהשכלתם של הצעירים הללו במשך השנים ששהו במחנות־הריכוז. נערכו, אם־כן, לימודי השפה העברית, ידיעת הארץ, תנ"ך ושיחות עיוניות על הציונות ותנועות ההתישבות בארץ־ישראל, שירה בציבור, וכן אורגנו מסיבות קבלת־שבת וחגים. פעולות אלה החזירו לחברי הקיבוץ הצעירים והצעירות את האמונה ביהדות ובערכיה, והודות לכך יכלו לחזור בזכרונותיהם לימי בית־אבא הזוהרים והמסורת היהודית, שהשכיחו מהם במקצת את הכאב הנורא של עברם הטרגי. שהותם של צעירים אלה בתוך הקיבוצים לא היתה ממושכת, כי המצוה "לך לך" עמדה בשנים 46—1945 בדרגה העליונה ביותר של קיום המצוות הציוניות, ולכן נדדו קיבוצי־ההכשרה של האיחוד ממרכזה של פולין, והתקרבו לגבולה המערבי־צפוני של פולין, לכיוון גרמניה וצ'כוסלובקיה, ואל ברלין. עובדה זו שיוותה צביון של חיים ארעיים לקיבוצי־ההכשרה, אך הפעילות נמשכה על־אף זאת בצורה מאורגנת, כאילו ישיבתם בקיבוצים הוא ענין של קבע. יפים היו הרגעים בין תכנית־פעולה תרבותית אחת למשניה, בין הארוחות או בשעות־הפנאי שבין הפעולות השונות, אז היו מתגודדות קבוצות קבוצות של צעירים וצעירות, לשוחח ביניהם בידידות, ולספר האחד לשני על מה שעבר על כל אחד ואחד; רבים התפעלו על אומץ־לבם של החברים שהשתתפו בזמן המלחמה בפלוגות הפרטיזנים, ועל הקרבות הקשים והמרים שיצא להם להשתתף בהם, קרבות בהם נקמו את דמם של היהודים. השומעים היו מלאי התפעלות על חברינו שפעלו במסגרת "הבריחה", אשר בין פעולה לפעולה היו באים אלינו לרחוב זכודניה 20, ואנו הסתכלנו עליהם בהערצה גלויה, כי הם היו בעינינו כגיבורים אמיצים, עשויים ללא־חת, ובלבנו פנימה רחשנו להם כבוד והערצה, על פעלם בהברחת יהודים אל מעבר לגבולות של מסך הברזל שהתחילה באותם הימים.

לא אשכח לעולם את מבטי ההערצה שליוו את חברינו האמיץ יוסקה מ., כשהיה מופיע במדי קצין סובייטי גבוה, את הצעירות היפהפיות, שאניה, פשיה וחנקה, שסיכנו את עצמן יחד עם יוסקה מ. בעת שעברו את הגבול הפולני־סובייטי, והצילו מתוך רוסיה עשרות ומאות פעילים ציוניים שהיו כלואים במחנות־העבודה ובמעצר עקב פעילותם הציונית, ואת אותה שאניה ש. שהיתה אחראית לנקודת הבריחה בגבול הצ'כוסלובקי, או את יוזק י'. ובורקה ר. שהיו פעילים בגבול פולין—גרמניה, על האודר, בקו שטטין—ברלין. מנין היה להם האומץ והגבורה הזאת, מיד אחרי המצוקה הגדולה בהם הם עצמם היו נתונים במשך כל ימי המלחמה. זאת היתה חידה גדולה בעינינו, ושוחחנו על הכוח הכביר הטמון ברעיון הציוני, המסוגל להניע אנשים לצאת למשימות מסוכנות; והכי יפה היתה התנהגותם האנושית והחברתית, ללא שמץ של התנשאות הם הסתובבו בינינו והשתתפו בפעילות התנועתית, כמו יתר החברים של התנועה. אם ניסינו לפעמים לדובב אותם בדבר פעילותם האמיתית הם סגרו את פיהם, אבל הם היו פתוחים לשיחה ולפעילות בכל הנושאים התנועתיים האחרים. יפה היה לראותם מעורבים בתוכנו, כשהם מעודדים אותנו לגיל ולשמוח, ותמיד היו בפיהם מלות עידוד שתרמו להרמת המוראל שלנו, הגלמודים והבודדים.

חג ראשון לאחר השחרור

וכך רץ וחולף לו הזמן ואנו כבר בחודש ספטמבר, וחגי־הסתיו מתחילים להתקרב, וזו הפעם הראשונה שנחוג את ראש־השנה ויום־הכיפורים בצורה חפשית, בלי כבלי השיעבוד של מחנות־הריכוז. 5 שנים לא היתה לנו אפשרות להתפלל באופן חפשי, לכן יישאר חרות בזכרוני לעד חג ראש־השנה תש״ו בקיבוץ ״איחוד״ בלודז׳; ואני נזכר: ההכנות לחגים של הימים הנוראים הם אינטנסיביים מאוד, אנו מתחלקים לקבוצות של עבודת ההכנה: קבוצת הקישוט, בראשותו של לולק ג., שבה התרכזו מיטב האמנים שלנו, והתברר שלא חסרים בינינו בנים ובנות בעלי כשרונות אמנותיים בציור, בגזירה ובקישוט אמנותי; מדי פעם בפעם כשבורקה היה מגיח למנוחה מפעילותו בבריחה, הוא היה מרכז סביבו קבוצה רצינית של בעלי כשרונות בשטח הקישוט, שקישטו את החדרים והאולמות של בית התנועה והפכו אותם לארמונות עם אורנמנטיקה אמנותית יהודית. יוסקה ו. דאג לסדר עבורנו מקומות־תפילה ועמד בראש ועדה שהכינה את מסיבות קבלת־החגים; יוסק ל. דאג לצד המוסיקלי של קבלת החג, בהכינו חברים יודעי זמירות ונגינה. והקיבוץ ובית התנועה כולו הומה ככוורת, והתכונה לקבלת־החג החגיגית רבה. ניקיון יסודי של הבנין והחצר, קישוט האולמות ובמיוחד את חדר־האכילה, בקישוטים מסורתיים של החג, על סמליו, כמו: שופר, יהודים מתפללים, סיסמאות וברכות לחג; וכולנו מתרגשים לקראת החגיגה הראשונה של חג יהודי בחופש. השמש שוקעת ושולחת את קרניה האחרונות, ואנו מתארגנים בקבוצות, לבושים בגדי ״דז׳וינט״ חגיגיים, ומתקרבים לאט־לאט בהדרכתו של יוסקה ו. אל בית־הכנסת המיוחד שאורגן בשכנותנו, אולם גדול שכל ימות השנה שימש את בית־הספר־היהודי, ובו ספסלים, וגם ארון־קודש מאולתר; האולם מתמלא במהירות בהמוני יהודים, דממה חגיגית שוררת בבית־הכנסת, האוירה מתוחה וחגיגית, בעל־התפילה מתחיל לשיר את הפזמון ״אחות קטנה תפילותיה״ והציבור עוזר לו בסיומים, ״תכלה שנה וקללותיה — תחל שנה וברכתה״. הלחנים המסורתיים של תפילת מעריב ליל־ראש־השנה מצלצלים הפעם בחגיגיות יתירה, והקהל מתפלל בהתרגשות רבה. מסתיימת התפילה וכל אחד מברך את השני בברכת ״לשנה טובה תכתבו, לאלתר לחיים טובים״, תוך כדי אנחות קורעות לבבות, הבאות מעזרת הנשים, אנחות המגלגלות דמעה מעיני כל אחד מאתנו.

אנו מסתדרים שוב בקבוצות כפי שבאנו, וחוזרים בשירה על השפתים לקיבוצנו, שם מתיישבים אנו ליד השולחנות הערוכים באולם המקושט והמרשים, ופורצת שירה אדירה מפי כל המסובים, עשרות הצעירים והצעירות על מדריכיהם ומחנכיהם, שירי ראש־השנה, קטעי־תפילה ושירי־ציון נשמעים בחללו של האולם המשרה אוירה חגיגית על כולנו; עליצות ושמחת־חג אמיתית אתה מרגיש באויר, ומתחיל להבין את משמעות השחרור מעול המשעבדים הנאצים. השירה היא חפשית ולא מאולצת כשירה שהיינו נאלצים לשיר בפקודת שומרינו במחנות־העבודה־והריכוז. מתחילים לקרוא קטעים מהתנ״ך בהם מצוינים פרקי החג, קטעי־פיוט, ובין קריאה לקריאה שוב שירה־בציבור. החלק החגיגי מסתיים, כשכולנו קמים על רגלינו, ויוסקה ו. מתחיל לומר את הקידוש של ליל־ראש־השנה, ואז מתחילה סעודת־החג. אמנם משהו מעיב על סעודה חגיגית זו, כי

אנו פה בלי קרובים, בלי בני־משפחה, אבל הולכת ונרקמת הרגשה משפחתית חדשה של חברי תנועה וחברי קיבוץ. בסיומה של הסעודה נושאים דברים דוד מלר והלל זיידל, המספרים על משמעותו של החג וסוקרים את המאורעות של השנה שחלפה, ובסיום הארוחה מתפתחים מעגלי ריקוד, ריקודי הורה סוערים, בלווי מוסיקלי ושירה של אמני הקיבוץ, אותם הספקנו לגלות במשך הימים בהם התכוננו לחגים אלה. הריקודים מסעירים את כולם ובין ריקוד לריקוד, נשמעת שירה של סוליסטים וקבוצות, וכן דקלום, פנטומימה, וריקוד בלט, ובהופעות אלה מתגלים כשרונות צעירים שלא באו עד עתה לביטוי.

החגים עברו ועמם נסתיימה שהותם של חלק מחברי הקיבוץ בלודז׳ והם יוצאים את פולין בדרכי הנדידה בכיוון לארץ־ישראל, על פי הכוונת ה״בריחה״; את מקומותיהם תופסים חיש מהר צעירים אחרים, הממשיכים לחזור מגרמניה, ובשובם כולם מחפשים רק דבר אחד, חיפוש ואיתור בני־משפחה וקרובים. אנו מתחילים להתכונן לקראת קליטה גדולה של מאות ואלפי צעירים העומדים, לפי השמועה, לחזור בקרוב מברית־המועצות, לפי הסכם הרפטריאציה עליו חתמה הממשלה הפולנית עם הממשלה הרוסית. אנו בטוחים שגם הם, כמונו, לא ירצו להישאר בגיא־ההריגה הזה של פולין, אלא יחפשו, כמונו, את דרכם לארץ־ישראל. ואצלנו בלודז׳, בזכודניה 20, מתחילים להתכנס צעירים מכל קצווי פולין לימי עיון, בהם ילמדו איך לקלוט את מאות הצעירים שיבואו בגלי הרפטריאציה; הפעילים באים והרגשה טובה אופפת אותך, כאשר אתה רואה מי הם, כי הרי אלה חברי התנועה אותם הכרת לפני המלחמה, חברים פעילים בתנועת ״הנוער־הציוני״, ותנועת ״עקיבא״, אתה מוצא ביניהם את מיטב הפעילים של עקיבא ממחוזות קראקוב, טרנוב וז׳שוב: בנק יוהנס, יוסק קליין, קלרה וולף, קרול וינצלברג, וינקה, וסטלה ואחרים, את החברים הפעילים משלזיה: וולק ש., זליג ב., דינקה פ., מנק, ורבים אחרים; אתה פוגש גם את הפעילים מלובלין בראשותו של גוטק גולדרינג.

גם מקילצה מגיע נציג, הלא הוא מאגיסטר יחיאל אלפרט, יו״ר ה״איחוד״ במחוז. אני מתרגש מאוד לפגוש את בן עירי זה, ואני נצמד אליו מיד כדי לשמוע חדשות על הנעשה שם ולשאול אותו אם הוא יודע דבר־מה על משפחתי. פגישתי זו הראשונה עם קילצאי היתה מאוד מרגשת, כי יחיאל היה מפורסם בקרב הנוער והאינטיליגנציה היהודית והציונית בעירנו, הוא היה אחד ממנהיגי התנועה הרביזיוניסטית לפני המלחמה, ומורה למתמטיקה בגימנסיה היהודית בעירנו, היה אהוד מאוד לא רק על היהודים, אלא גם מכובד מאוד על הגויים. אחרי שובו ממחנות־הריכוז בגרמניה, הוא היה מבין יוזמי הקמת הארגון ״איחוד״ בעיר ובסביבה וקיבל על עצמו את הנהגת המחוז מידי קלמן סולטניק, לאחר שזה יצא עם קיבוצו לגרמניה בדרך לארץ־ישראל. יחיאל סיפר לי על שרידי קהילתנו, בס״ה 180 נפשות ששבו עד עתה, שהם מרוכזים במגוריהם בבית גדול אחד ברחוב פלנטי מס׳ 7; האנטישמיות הגדולה שהיתה נפוצה בקילץ לפני המלחמה גדלה עוד יותר, וכעת הם אנטישמיים ארסיים מאוד, הם מתנכלים למעט היהודים ששבו לעירם וכבר היה נסיון לפגוע ביהודי קילץ, על ידי זריקת רימון־יד לבנין בו הם גרים. מפיו גם שמעתי שבין אלה ששבו לא נמצא איש מבין קרובי. דבר זה דיכא אותי עד מאוד. האם עשיתי את כל הדרך של הנדודים

מגרמניה עד כאן לשוא? כמו כן סיפר לי יחיאל על הארגון של יהודי קילץ וסביבתה, ועל כך שהאיחוד מארגן עכשיו מחדש קיבוץ־הכשרה לצעירים מן האזור, והוא הציע לי לבוא איתו אחרי הכנס לקילצה כדי לשמש שם כמדריך לקיבוץ ההכשרה אותו הוא מארגן. כמסתבר מדבריו מצויים כבר בקיבוץ כ־20 צעירים וצעירות. האנטישמיות אמנם גדולה מאוד, אבל הקיבוץ הרי לא עומד להתיישב שם ישיבת־קבע, ולישיבה ארעית אפשר להסתדר ולהחזיק מעמד. הססתי הרבה אם עלי לחזור לעירי, כי הלא אף אחד מבני משפחתי לא חזר, ועדיין לא קבלתי עליהם ידיעה כלשהי למרות הפירסומים הרבים שפירסמתי במדור לחיפוש קרובים של הועד־היהודי־המרכזי של יהדי פולין; אולם בסוף החלטתי לחזור עם יחיאל, בתקוה שאולי בכל זאת יימצא עוד מישהו ממשפחתי הגדולה.

דיוני כנס ההכנה לקליטת הצעירים היהודים מרוסיה במסגרת קיבוצי האיחוד, התנהלו בעירנות רבה; החברים שמעו סקירות על המצב בתנועה הציונית העולמית, על המצב בארץ־ישראל, נמסרו דו"חות על פעילות האיחוד וקיבוציו, ונקבעו תכניות לקראת האתגרים החדשים העומדים בפנינו.

הגעתי לקילץ

הכנס הסתיים ואני יצאתי עם יחיאל א. לקילצה, כדי לעמוד שם בראש צוות ההדרכה של קיבוץ־ההכשרה. שוב אני נמצא בתוך קרונות הרכבת הדחוסים בנוסעים מכל הסוגים, פולנים בעיקר, שביניהם בולטים ה"שאברובניקים" השבים עם שללם ממחוזות שלזיה התחתונה, והם ממלאים ברעש את הקרונות, בדברם כל הזמן על מציאותיהם אותן רכשו שם, ומדי פעם בפעם שוב נשמעות בדיחות אנטישמיות המעבירים בי צמרמורת. מאזין אני לשקשוקם של גלגלי הרכבת הנוסעת לאטה, נופים מתחלפים, עוברים דרך כפרים, עיירות וערים, שהמו פעם מרוב יהודים, ועכשיו בתחנות נדמה שמשהו חסר, חסרה התחושה של דינמיות שהיתה שוררת בתחנות הרכבת של עיירות יהודיות אלה, סימן לאדישות המורגשת כאן; חסר כאן הקצב של "הכספית היהודית" שזרעה אי־מנוחה ותנועה מתמדת של אנשים ופעולה; וכאשר מרחוק מתבלטים ההרים של "הצלב הקדוש", סימן הוא שאנו מתקרבים לעיר־המחוז קילצה. הרהורים נוגים מתרוצצים במוחי; לאן בעצם אני הולך? למי? ולשם מה? אני יודע כמעט לבטח שאין לי אף קרוב בעיר הזאת ועצב עמוק עוטף אותי, כשמתחילים לבלוט שלדי הבתים, ומראות הרחובות של העיר, רחובות שהיו שוקקים חיים, עת חיו בהם יהודים, וכעת מתים הרחובות, כי מתו יהודי העיר הזאת. כל שעל אדמה בעיר רוויה בדם יהודי שנשפך בה כמים לא רק על ידי הנאצים הארורים, אלא גם על ידי משרתיהם הפולנים, גרוריהם. איך אוכל להסתכל בפרצופים אלה, ואולי ידיהם מגואלות בדם יהודי, ואת רכוש היהודים הם בוזזים! וכשהרכבת עוצרת בתחנה פורץ אני בבכי מר, ויחיאל מנסה להרגיעני. אני מסתכל בתחנת הרכבת המוכרת לי היטב, כי ראיתי אותה בהריסותיה ביום השני לפרוץ מלחמת־העולם־השניה, עת שהאוירונים הנוצצים של הגרמנים עשו בה שמות והפציצו אותה בחמת־זעם, והרסו אותה כמעט עד היסוד; תחנה זו נמצאת כעת בתהליכי שיקום ובניה. עינים פולניות עוינות עוקבות אחרינו, אלה עיני הגויים הגרים בעיר הזאת,

חדורי שנאה אנטי־יהודית עמוקה, אנשים פנאטיים בדתם הרומית־קתולית, ושטופים באמונות טפלות, פרימיטיביות, כאלה היו שכנינו אתם גרנו ביחד כל־כך הרבה שנים; "והברכה" הראשונה בה אני מתקבל על ידי שכנים אלה, נאמרת מאחורי גבי, "תראו, עוד ז'ידונים שבים. כל יום צצים חדשים, כמו פטריות אחרי הגשם; היטלר כנראה, לא היה בעל מקצוע טוב"... כך מתלחשים מאחורי גבי, ואני שואל את עצמי, מה אני עוד מחפש בגיהינום זה של שנאה? אני נרגש ונסער מאוד מהלחישות האלה, ויחיאל מנסה שוב להרגיעני ומנחם אותי באמרו: הלא כל שהייתך כאן עם חברי הקיבוץ היא לא לזמן רב, אתם תצאו מהר מן העיר השנואה הזאת ומהארץ הזאת, אתה צריך לעזור לנו לארגן את הנוער, כדי שיוכלו להיות נכונים לעזוב את הארץ הזאת, כי אין כאן יותר מקום לחיים יהודיים.

אנו ממשיכים את דרכנו לאורך רחוב שינקיביטשה שהיתה פעם מרכז למסחר היהודי, וכעת כל החנויות היהודיות הפכו לפולניות; פונים להצטלבות הרחובות על־יד רחוב פלנטי, ובמהירות אנו מתקרבים לבית הגדול בפינת פלנטי־פיוטרקובסקה, ואנו עומדים לפני הבית מספר 7, בית בן שלוש קומות. כאן נמצאים כל המוסדות היהודיים: הועד־היהודי המקומי שבראשו עומד המהנדס יחיאל רוזנקרנץ, הועד־היהודי המחוזי, שבראשו ד"ר סבירין כהנא וד"ר ברונו מנדל, שניהם פעילים ציוניים במפלגת האיחוד, ועוזרים הרבה לקיבוץ ההכשרה; סניף האיחוד למחוז קילץ שבראשו עומד ידידי, מורי ורבי יחיאל אלפרט; ועד־הקהילה־הדתית שבראשו פנחס אייזנברג, וגם קיבוץ ההכשרה של תנועת הנוער־הציוני "איחוד" מצוי כאן. נוסף למוסדות ציבור אלה, גרים כאן כמעט כל היהודים בעיר, פרט לכמה בודדים ומשפחות אחדות הגרים במקומות שונים בעיר.

בעמדי לפני שער הכניסה לבנין, חולפות לנגד עיני תמונות מן ההווי והחיים היהודיים של העיר קילצה לפני מלחמת־העולם־השניה, וגם משנות הגיטו. היו אלה חיים יהודיים תוססים, חיים של קהילה יהודית שמנתה למעלה מ־27,700 יהודים, קהילה מפורסמת בפעולתה החברתית והתרבותית, בה השתקפה המציאות התרבותית והפוליטית על כל גוני־הקשת של יהדות פולין החל מחצרות הרב'יים החסידיים, דרך הארגונים הדתיים של אגודת־ישראל, פועלי־האגודה וצעיריה, וכן ארגוני הנשים והנערות ובנות־יעקב, רשת מוסדות־חינוך של חדרים בשם "יסודי־התורה" ו"בית־יעקב" לבנות, דרך התנועה־הדתית־לאומית של המזרחי והפועל־המזרחי, ותנועת־תורה־ועבודה, על מוסדות־החינוך של בתי־ספר "יבנה", דרך ההסתדרות הציונית על כל סיעותיה, עת־לבנות, על־המשמר, הנוער־הציוני, עקיבא, ויצ"ו, ארגונים ותנועות־נוער שהתרכזו סביב לליגה א"י העובדת: התאחדות, גורדוניה, פועלי־ציון־ימין, ותנועת הנוער דרור, פועלי־ציון־שמאל והקלוב הספורטיבי שלהם "הכוכב", והשומר־הצעיר, וכן היו סניפים לבונד ותאי מחתרת של הנוער הקומוניסטי היהודי. בעיר היה גם קיבוץ הכשרה גדול של "החלוץ". כן היו בעיר ארגונים חזקים של ברית הצה"ר־בית"ר, וברית־החייל; האיגודים המקצועיים היהודיים פעלו במלוא המרץ, והפעילות הספורטיבית היתה מאוד ערה על ידי מועדוני־הספורט מכבי והכוכב; מוסדות הצדקה היו מאוד מפותחים וביניהם מוסדות חברת אחיעזר, לינת־הצדק לטיפול בחולים כרוניים

ועניים, תומכי־עניים, עם בית ללינה ליהודים עניים שעברו את העיר; כמו כן היתה רשת חינוך־יהודי מסועפת מאוד, החל מחדרים מסורתיים פרטיים, דרך מוסדות־החינוך של הקהילה וכלה בבתי־הספר העבריים־דתיים־יבנה ותושיה, היו מוסדות לחינוך היסודי ולחינוך העל־יסודי, שלושה בתי־ספר תיכוניים, "הגימנסיה היהודית" לבנים, ובית־הספר־התיכון של הגב' ז'ימנובודה לבנות, ובית־הספר־למסחר רייזמן. חיים חינוכיים ותרבותיים שקקו אז בקהילה, אבל כל זה היה בעבר. היום קילצה ריקה מיהודיה, רוב תושביה היהודים הושמדו במחנה־המוות טרבלינקי בשנת 1942, וכל אחד מ־180 היהודים וכך גם 40 הצעירים השוהים בקיבוץ־ההכשרה, מצפים לנס שאולי יארע ועוד יופיע מישהו מבני משפחתם או קרוביהם, כי זו הרי השנה הראשונה לסיום המלחמה הנוראה הזו, ואולי עוד יתגלה ויגיע מישהו.

שקוע בהרהורים אלה אני נכנס עם יחיאל לתוך הבית, ועולה במדרגות לקומה השלישית של הבנין, שם נמצא קיבוץ־ההכשרה. מקבלים את פני כמה צעירים וצעירות המציגים את עצמם בשמותיהם הפרטיים: בלה, לובה, חנק ובוריס, גם אני מציג את עצמי, וכשאנו נכנסים לחדר־האוכל של הקיבוץ, אני רואה לפני קבוצה של קרוב ל־25 צעירות וצעירים מסובים מסביב לשולחן המסתכלים עלי בסקרנות רבה. יחיאל מציג אותי בפניהם כמדריך שלהם, מבטים בוחנים נזרקים אלי, הם לוחצים את ידי, ואני מרגיש גלים של אהדה סמויה ביני לבינם. אני מספר להם מעט על עצמי ועל חיי ופעילותי לפני המלחמה, ועל הפעילות התנועתית הענפה המתנהלת בכל חלקי פולין, בסניפים של האיחוד ובתנועת־הנוער שלו, וביחוד בקיבוצי ההכשרה שאנו אחד מסניפיו. אני מציג לפניהם בקצרה את מה שאנו מתכוננים לעשות בשטח הפעולה הארגונית וההכשרתית, בזמן הקצר שאנו אמורים להיות כאן, כי הרי אין אנו מתכוונים להישאר בעיר זו זמן רב, אלא נשהה בה עד שנתארגן, ועד שיצטרפו אלינו עוד חברים — ואז נצא בדרך לארץ־ישראל, שהיא דרך לא קלה ביותר, ולקראתה עלינו להתכונן ולהכשיר את עצמנו להיות בין הבונים את ארץ־מולדתנו. כולנו גלמודים — אני מוסיף ואומר — איבדנו את בני־משפחותנו, לכן עלינו לחיות באחוה וברעות, וזה יעניק לנו הרגשה משפחתית שאנו כה זקוקים לה. ראיתי שדברי, שנאמרו ביידיש, עשו רושם חיובי. חבורה מעניינת היו חברי קיבוץ צעירים אלה. כולם באו מקילצה ומעיירות הסביבה, לכל אחד מהם היה סיפור חיים מרתק, שהיה מספק חומר לכתיבת ספרים עבי־כרס על חיי צעירים שמדי יום ביומו עמדו חייהם בסכנה והם נשאו את משא־הסבל על שכמם ויכלו לכל הקשיים, ושרדו.

ואני רואה אותם עתה כבראשונה: את בלקה גרטנר מאוסטרובייץ — נערה יפה ואינטיליגנטית, בת 16, שניצלה מתהום השואה ונשארה גלמודה. אחיה אַבַּק גרטנר היה אחד הלוחמים האמיצים של גיטו וארשה, שצויין אחרי המלחמה באות ההצטיינות הכי גבוה של צבא פולין על לחימתו האמיצה במרד הגיטו; בלה היא נערה סגורה ומופנמת, מהורהרת תמיד, ולמרות זאת מתעניינת מאוד בפעילות החברתית של הקיבוץ, והשתתפותה בשיחות הקבוצה היא ערה מאוד, היא אוהבת לכתוב שירים וחרוזים, אבל אינה נוטה להראותם לזולתה; היא מנסה לבנות מחדש את עולמה שחרב, פעילה מאוד בוועדת התרבות של

הקיבוץ, בעיקר בעריכת עתון־הקיר — מלאכה שהיא אוהבת במיוחד; ואמנם כל שבוע מופיע עתון־קיר, בו מביעים החברים את דעתם ורשמיהם על הנעשה סביבם. הוא מופיע בשלוש לשונות: עברית יידיש ופולנית; כך יושבת בלה בינינו וחולמת על עלייתה לארץ־ישראל, למקום שם רצה להגיע אחיה הגיבור אַבק, ולמרות ההפצרות מצד בני־משפחתה בטורונטו שבקנדה, שתבוא אליהם ותצטרף למשפחתה שם, בלקה "לא רוצה לנסות עוד פעם אחת גלות ונכר" — כך היא מתבטאת בשיחותיה אתי, "מספיק שילמנו בחיי משפחותינו, בעד אי־רצוננו להשקיע יותר בבניית מדינה ופינת־בית לעמנו, בית שיוכל להגן עלינו בעת צרה" וכשהיא מספרת על אחיה, היא מדברת עליו בהערצה ובהוקרה, ולא אחת היא מקנאה בו, באמרה: "אבק נפל לפחות בעת מלחמה עם האויב הנאצי". היא בעלת חוש הומור עדין, ובאירוניה היא מתייחסת למחוות הרחמנות של יהודי העולם החפשי אלינו, אנשי שארית־הפליטה, ולא מרפה מן השאלה, איפה הם היו כשאפשר היה להציל רבבות של יהודים? נחרתו בזכרוני כמה שורות שניסתה לחרוז על נושא זה בשפה הפולנית, על ספרי־הזכרונות והמצבות מנייר שמרבים להציב לטבוחי השואה וכך בערך הן נשמעו: הררי מלים — זה דבר פעוט מדי מכדי שיוכלו לשמש גלעד לתינוק שחוט שנרצח על לא עוול בכפו, וכתיבת ספרי־זכרונות ישנים לא ינציחו את היהודים שנשרפו בכבשנים, היהודי הפשוט והתמים נשרף בכבשנים עשנים והתינוק והיהודי לא שרדו — אלה הושמדו לעולמי־עד, נשארו רק מלים ואותיות הפורחות באפר, בצורת כריכות של שירים וספר. כשרונית מאוד היתה הנערה היפה הזאת שחלמה על היום בו תעלה עם חברי קיבוצה לארץ־ישראל — אבל חלומה לא התגשם, כי נפלה שדודה בצורה אכזרית, בפרוע האספסוף האנטישמי בפוגרום הדמים בעיר השטנית הזו, קילצה.

בוריס ו., בחור צעיר, בלונדי נמרץ, עירני ופעלתן, בא אלינו מהעיר סקרז'יסקו, יחד עם עוד שתי בנות לובה וחנקה. בוריס ברח עם הוריו לרוסיה בפרוץ המלחמה בהיותו עדיין נער צעיר, הוריו נפטרו בעת נדודיהם בערבות רוסיה, אך הוא שרד והתחנך בבתי־הילדים הרוסיים, ובתום המלחמה הצליח להתחמק מבית־הילדים והגיע עם אחד מבני משפחתו ששירת בצבא הפולני, בחזרה לפולין, ונקלט בקיבוצנו. הוא אוהב תמיד להתווכח, הוא חסיד מובהק של המשטר הקומוניסטי ברוסיה עליו הוא מלמד סניגוריה בהתלהבות, כי רק הם יודעים מה זה צדק אמיתי; כשמנסים להוכיח לו שגם האוקראינים והרוסים שונאים יהודים, הוא מנסה תמיד למצוא תרוץ על מנת להגן עליהם. בעת שיחות הקיבוץ, שהן בדרך־כלל מעניינות מאוד וסוערות, הוא לא מחמיץ אף הזדמנות להתפלמס ולהתווכח. הוא רוצה לנסוע לארץ ישראל, כי הוא מאמין שגם היהודים יקימו משטר סוציאליסטי, ולמרות ווכחנותו, הוא אלמנט חיובי מאוד בקיבוצנו ותורם רבות בארגון סידור־העבודה ובארגון נאות של החיים הפנימיים בו.

חַנקה ולובציה ב., שתי אחיות שניצלו ושרדו ממחנה־העבודה־והריכוז הקשה של "האסאג" בסקרז'יסקו, מוסיפות גוון חיובי לחיים הפנימיים של הקולקטיב הקיבוצי, בארגנן למופת את החיים הפנימיים של הקיבוץ בכל מה שקשור לניהול משק־הבית וארגון השיתוף, משימה כלל לא קלה לנערות צעירות כאלה, ובכל

זאת הן מבצעות את תפקידיהן בהצלחה רבה.

פראניה ש., האחות הבכירה שלנו, המנוסה כבר בהליכות החיים, היא פעילה מאוד ועוזרת בידע המקיף ובאינטליגנציה שלה, לארגן את חיי הקיבוץ ואת הפעילות התרבותית בו; הרבה עבר עליה בשנות השואה בהסתתרה בין הגויים ובעמדה נגד לחץ הסחטנים שאיימו בכל פעם למסרה לידי הנאצים, והיא שרדה מכל הצרות הללו, וכעת היא מאוד פעילה בליכוד שורותינו. לובצ׳יה א. נערה צעירה שעברה את כל שבעת מדורי הגיהינום של אושויץ ובירקנאו, ובסלקציות היתה לא פעם מועמדת להישלח לתאי הגאזים ומזלה שיחק לה תמיד וברגע האחרון ניצלה ממוות; היא מאושרת יותר מכל אחד מאתנו, כי היא ניצלה יחד עם אח ועוד שתי אחיות המבוגרים ממנה; היא עדיין מתלבטת בבחירת דרכה לעתיד, האם לנסוע אתנו בדרך־לא־דרך לארץ־ישראל, או להעדיף לנסוע יחד עם אחיותיה לקנדה. הלבטים שלה הם גדולים מאוד, והיא מנסה להתייעץ בנו לעזור לה למצוא את דרכה.

רח׳לה זנדברג — בת הרב מהעיירה אולקוש — באה לקיבוצנו לאחר שניצלה ממחנה־הריכוז, שם היתה עדה לאבדן כל בני־משפחתה. היא בת־הזקונים של הקיבוץ, וכולם מטפלים בה באהבה. יש בה חכמת חיים נפלאה, היא מספרת לכולנו את חלומותיה התמימים שהיא מצפה בכליון עינים ליום בו נעזוב את גיא־ההריגה וניפטר מהמבטים העוינים הסובבים אותנו תמיד, עת אנו יוצאים אל מחוץ לבית המוגן. גם חלומה לא התגשם, כי יד הרוצחים הזדונית קיפחו את פתיל־חייה, בפוגרום שנערך חדשיים לאחר בואה אלינו וחייה של הנערה היהודיה החכמה הזו, בת 15, נפסקו לפתע, ולמרות שידעה לשרוד מידי הרוצחים של היטלר, השיגוה הרוצחים הפולניים. היא היתה אחת מבין חמשת הקרבנות של הקיבוץ שלנו בקילצה שנפלו בעת הפוגרום בשנת 1946.

שמחה סוקולובסקי, בחור קילצאי חרוץ שהצליח להסתתר ביערות העבותים שבסביבת קילצה, לחם בשורות הפרטיזנים של הפ.א.ל., היה לא פעם בסכנת מוות, מידי פרטיזנים פולניים לאומניים משורות ה״נ.ס.ז.״, ארגון פאשיסטי שהתמחה במתן עזרה מלאה להיטלר ברצח יהודים שהצליחו לחמוק ליער ולהסתתר שם, וכוחם היה גדול ביערות שבסביבות קילצה. שמחה היה חבר ״הנוער־הציוני״ לפני המלחמה ועמד לצאת להכשרה, אבל המלחמה קטעה את כל התכניות, וטבעי היה עבורו הדבר שתיכף אחרי שחרורו הצטרף לקיבוץ והיה לאחד הפעילים בו, במיוחד בסידורי עבודת־חוץ לחברי הקיבוץ, מאחר והכיר היטב את הסביבה שלנו. גם הוא היה בין הנופלים באותו יום.

פאניה שומאכר — בחורה אינטליגנטית מהעיר רובנה, שהצטרפה לקיבוץ איחוד בקילצה כחדשיים לפני הפוגרום, ביחד עם קבוצה של צעירים וצעירות שבאו לעירנו ברכבת רפטריאנטים יהודים שחזרו לפולין, ובעברם דרך עירנו נעצרו בתחנת הרכבת, ואנו חברי הקיבוץ השפענו עליהם להישאר אתנו בקיבוץ ההכשרה שלנו, כדי שיעלו יחד אתנו לארץ־ישראל. היא היתה תלמידת הגימנסיה העברית בעיירה, ועזרה לנו מאוד בשיעורים לעברית ודאגה תמיד לשוות צביון עברי לפעולות התרבות, עד שיד הרוצחים קיפחה את חייה בפוגרום־הדמים.

נפתלי טיטלבוים — שנרצח גם הוא בפוגרום, היה נער קטון עת שחזר מרוסיה עם אחד מקרוביו. הוא איבד את הוריו ברוסיה הסובייטית בעת המלחמה,

גדל והתחנך בבית־יתומים סובייטי, ולקראת היציאה מרוסיה הוציא אותו בן־דודו מבית־היתומים, ומסר אותו לקיבוצנו לטיפול, בעת שהוא — קרובו — נסע לעיירתו לברר אם מישהו ממשפחתם נותר בחיים. הנער נקלט כל כך יפה בקיבוצנו ולא רצה לעזוב אותנו, וגם כשבן־דודו בא לקחתו מהקיבוץ, התעקש הנער ולא רצה לעזוב ואף ניסה להשפיע על בן־דודו שיישאר גם הוא אצלנו, ואמנם הצליח בכך; בנק פיטל בא אלינו מהעיר צ׳נסטוכוב, שם היה פעיל בתנועת ״הנוער־הציוני״ לפני המלחמה, וגם אצלנו גילה פעילות בשטח החברתי ומצא בקיבוצנו בית־חם.

שמוליק וניושה גם כן באו מקיבוץ צ׳נסטוכוב לקיבוצנו, ועזרו לי בפעולות ההדרכה: הם סיימו יחד עמי את קורס ההדרכה שניתן לנו בסמינר בלודז׳; בוריס דורפמן בא עם הרפטריאנטים לקיבוצנו, ונפצע אחר־כך קשה בעת הפוגרום ונשאר נכה לכל ימי חייו; ובאו אלינו ואלי, הינדה ויענקלה — בני משפחה אחת ששרדו ברוסיה, היו עוד בחורים ובחורות צעירים שקצרה הרשימה מלפרטם, שתרמו ממיטב מרצם וכוחם לארגונו של הקיבוץ. ביחד מנינו 35 בנים ובנות, כולם שרידי־חרב, גלמודים ובודדים. כל אלה היוו את המסד למשפחה נפלאה זו שהיתה מאוחדת בהחלטתה להגשים את חלומה.

החיים בקיבוץ האיחוד בקילצה, למרות ארעיותם, היו מלאי מתח של יצירה תרבותית וחברתית; קשה היה להאמין שאחרי כל מה שעבר עלינו בשנים האחרונות, אנו מסוגלים כך לפעול גם מבחינה מטריאלית וגם מבחינה רוחנית, כי לא פעם הועמד חבר הקיבוץ בפני פיתוי ליהנות מרווח קל, כפי שעשו זאת צעירים יהודים שהיו באותה עת נתונים ראשם ורובם בעסקי־מסחר־והברחה, וניסו להרחיב את מעגל עסקיהם על ידי נסיון לגייס עוזרים מבין חברי הקיבוץ התמימים בהבטיחם להם חיים קלים, אף־כי מסוכנים במקצת. יש לציין שחברי קיבוצנו עמדו בפני פיתויים אלה. קשה היה לנו להאמין למראה עינינו כיצד אנו משתקמים בצורה מוצלחת כל כך ועוד בצורת חיים קולקטיבית, אנו שהתנסינו בגילויים הגסים ביותר של האגואיזם והאינדבידואליות במשך ימי המלחמה, בה כל אחד נלחם באופן אישי על חייו וקיומו. וכל השיקום הנפשי הזה התרחש בתוך צורת חיים ארעית, כשאנו יושבים במצב־הכן על מזוודותינו ומצפים יום־יום לקריאה שצריכה לבוא מההנהגה הראשית של התנועה, אשר תבשר שהגיע תורנו לעליה בלתי־ליגלית ולהעפלה. ולמרות־זאת התנהלו החיים האינטנסיביים שלנו כרגיל, וזאת הודות לחברים הנאמנים והמסורים של הקיבוץ והודות לחברים שעזרו לנו במשימה זו, ובראש וראשונה חייב היה הקיבוץ את תודתו לרוח החיה של התנועה במחוז, יחיאל אלפרט, אשר השקיע את כל מאמציו להתארגנות נאותה של הקיבוץ וליווה את פעולותיו, הן החמריות והן התרבותיות; והיו עוד חברים נאמנים שעזרו לקיבוץ, וביניהם: הגב׳ שרה קרבל־שוור שהיתה לפני המלחמה ממייסדי ״הנוער הציוני״ בקילצה, ואחרי שובה מהמחנות עוררה את פעילות הנוער־הציוני במסגרת האיחוד, ד״ר סברין כהנא ז״ל, יו״ר הועד־המחוזי בגליל קילצה — פעיל ציוני מלבוב, ומן הראשונים שחידשו את הישוב היהודי בקילצה מיד אחרי השחרור. הוא הגיע לקילצה בעת שלחם בפלוגות הפרטיזנים של ה״א.ק.״ בשם הפולני ״בוצק״, היה לוחם אמיץ לזכויות היהודים בגליל קילצה, ולשמירה על בטחונם. הוא נפל על משמרתו מכדור של רוצחים

בעת הפוגרום, בעת שניסה לשוא להזעיק את עזרת השלטונות הפולניים להגנת היהודים המותקפים ובעת שפנה גם לשר־הביטחון של פולין; עוזר וידיד נאמן היה גם ד"ר ברונו מנדל, מחנך יהודי דגול ממורי הגימנסיה העברית "תרבות" בפינסק, שהיה מזכיר הועד־היהודי־המחוזי בקילצה, שהגיע לעירנו יחד עם ד"ר כהנא מיד אחרי שחרור העיר מידי הנאצים ונרתם לעבודת הארגון של חיי שארית־הפליטה בעיר. הוא עזר לנו מאוד בניהול החיים התרבותיים־חינוכיים ועקב אחרי התפתחותנו. אהרן פרידנטאל — יהודי תלמיד חכם, ראש הועד־היהודי באוסטרובייץ, ויו"ר האיחוד־הציוני, ותיק ופעיל ששיתף פעולה עם הקיבוץ בגייסו חברים להכשרה בעירו אוסטרובייץ.

החיים בקיבוץ איחוד בקילצה התנהלו לכאורה על מי־מנוחות. היה זה בעידן שלאחר המלחמה, עת פולין היתה סוערת ורוגשת עקב המלחמה הפנימית שבתוכה, בין מצדדי הממשלה הפולנית הגולה שבלונדון, לבין מצדדי הממשלה שבתמיכת מוסקבה. היהודים הניצולים נמצאו בתווך בין הצדדים הלוחמים. מדי פעם נחרדנו מידיעות עצובות ומחרידות על פגיעות ביהודים בודדים הנוסעים ברכבות, וגם לבנין בו שכן קיבוצנו נזרק פעם רמון יד, שלמזלנו לא גרם אז לקרבנות בנפש; לצאת ביחידות לרחובות העיר היה מסוכן, ותמיד יצאנו בקבוצות ועד כמה שיכולנו, הטלנו על עצמנו מגבלות ביציאות לרחובות העיר, בטוחים הרגשנו את עצמנו רק בתוך בית־קיבוצנו, היו לנו כמה אמצעי הגנה ובהם כמה אקדחים ברשיון, והמנוסים בינינו התחילו להתאמן במטווחי־ירי, דבר שתאם את תכנית ההכשרה, כי הרי התכוננו להילחם בשורות ההגנה בארץ־ישראל. חיילים יהודים ששרתו ביחידות הצבא הפולני בעירנו, היו מבקרים אותנו לעתים תכופות והם היו מאמנים אותנו ומלמדים אותנו בשימוש בנשק לצרכי הגנה. כמובן שדברים אלה היו מחייבים אותנו לסודיות מרובה בפני "עינא־בישא" של השלטונות או היהודים המקורבים אליהם, וכאלה לא חסרו.

לא אחת היינו הולכים לבקר ולראות את הרחובות והשכונות בהם גרו היהודים לפני המלחמה, וברחובות שהיו את הגיטו היהודי בזמן המלחמה. שם נוכחנו בכאב רב שהבתים עומדים על תילם, אבל גרים בהם פולנים — תושבי העיר ולפעמים שכניהם לשעבר של היהודים, אשר בקור־רוח שדדו את רכושם של אבותינו ומשפחותינו, וזה עדיין לא הספיק להם, ובכל פעם שהיינו מסיירים ברחובות הללו היינו שומעים את הפזמון הידוע של הערות אנטישמיות מרגיזות. ביקרנו בבית־הקברות היהודי בעת שהתקיים שם טכס הקמתה של מצבת־אחים על קברם של 45 ילדים יהודים שנרצחו באכזריות על ידי קלגסי הנאצים ביום חיסול הגיטו היהודי הקטן בקילצה, שהוקמה על ידי היהודים שחזרו לקילץ, וביניהם היו גם הורי הילדים האלה. ביקרנו בבנין בית־הכנסת הגדול שעמד בשממונו ובהריסתו, ביקרנו במקומות ששמשו לפני המלחמה בתי־תפילה וישיבות, אך בכולם לא היה, כמובן, זכר לרוח התורה והתפילה שהיתה נשמעת בהם לפנים. פולנים ופולניות גרו כעת במקומות המקודשים הללו, ובכל ביקור כזה הלב נצבט מחדש בראותנו תמונות של חורבן, הרס וכליה של כל אשר היה פעם יהודי.

עיר זו ידועה לשמצה בשנאתה התהומית ליהודים מזה דורות, בתולדות פולין היא נחשבה לעיר קתולית קדושה, בה נאסרה הישיבה והמגורים ליהודים

עד המרד הפולני בשנת 1863. הם אמנם יכלו לבקר בעיר במשך שעות היום לצרכי מסחר וכלכלה, אבל ללון בעיר "קדושה" כזו אסור היה להם ליהודים, פן יטמאו את קדושתה... היהודים התרכזו אפוא בעיירות שמסביב לעיר כמו חנצין או חמיילניק, בהן היו קהילות יהודיות מפוארות עוד מימי הביניים; החל משנת 1863, אחרי כשלון מרד הפולנים נגד שלטון הצאר הרוסי, התחילו יהודים מהעיירות שבסביבה לתקוע יתד למגורים ולבנין חיים קהילתיים בקילצה. התפתחות הקהילה היתה מהירה והיא תרמה רבות לעיר בהתפתחותה הכלכלית והתעשייתית בעזרתה לפתח את המחצבים ואת אוצרות הטבע שבסביבות העיר, וכן על ידי פיתוח התעשיה הזעירה, כמו תעשיית העור והנעליים. היהודים היו מחלוצי התיעוש והמלאכה של העיר, אך כל זאת לא מנע מהפולנים להתנכל ליהודים בכל עת שרק יכלו. השפעת המפלגה הלאומית "נ.ד." האנטישמית על התושבים הפולניים של העיר, היתה מכרעת, כי מנהיגיה בעיר היו נושאי משרות בכהונה הקתולית. כל עוד השיעבוד הרוסי שמר את צעדיהם, הם הסתפקו בתעמולה אנטי־יהודית ובהטרדות מדי פעם־בפעם בחגים שלהם, ובעיקר בחגי־הפסחא שלהם; אולם עם תום מלחמת־העולם־הראשונה, עת קיבלו את עצמאותם אחרי 150 שנות שיעבוד רוסי, הראו מיד הפולנים בעיר אנטישמית זו את "כוחם" נגד היהודים שנואי־נפשם, בערכם פוגרום דמים בתאריך 11.11.1918, ביום בו הם השיגו את עצמאותם; בפוגרום זה נהרגו למעלה מ־10 יהודים ונפצעו כמה מאות, והנזקים כתוצאה מהשוד והביזה של רכוש יהודי שהתלווה לפוגרום, נאמד במיליארדים של זלוטי. פוגרום זה נחרת לדראון בזכרונו של הישוב היהודי בקילצה. אך למרות התנכלויות אלה הלך הישוב היהודי בעיר וגדל וגבר על כל הקשיים, ולא הועילו לאנטישמיים הפרעות שניסו שוב לעורר נגד הפעילות הכלכלית של היהודים בעיר זו בשנות השלושים, עת שהתנכלו לחנויות ולמסחר היהודי, על ידי זריקת פצצות־סרחון, והעמדת משמרות של סטודנטים פולנים ליד חנויות היהודים, וזאת בעידודם של השלטונות שדגלו אז בסיסמה של ראש־הממשלה הפולנית גנרל סקלדקובסקי שבנאומו בסיים הפולני הכריז "פגיעות בנפש של היהודים אסורות, אבל הרס כלכלי — "אובשם" (אדרבה).

גם בהיותנו בקיבוץ בקילץ הרגשנו שהם ממשיכים להטריד ולפגוע בנו, בעיקר באלה המגיעים מחו"ל. בעתונים מצאנו ידיעות עצובות על פגיעות מתמידות ביהודים בכל ערי פולין,על מיני־פוגרום שניסו הפולנים לארגן נגד יהודי קראקוב, וידיעות אלה התחילו לגזול מאיתנו את הרגשת הביטחון היחסי שהיה לנו עם ראשית שובנו לפולין. לחצנו אפוא על ההנהגה הראשית שתתחיל לזרז את תהליכי היציאה שלנו מעמק־הבכא הזה. אמנם הגיעו ידיעות שחברי קיבוץ־הכשרה של גורדוניה מקראקוב ומטארנוב, נפגעו בעת שעברו את הגבול הפולני־צ'כי, אך אנו לא נרתענו מדרישותנו.

יהודים בודדים מבין חברי הסקציה היהודית של מפלגת השלטון הקומוניסטית פ.פ.ר. שהם חברי הקהילה, מנסים להבטיח לנו הרים וגבעות... שנישאר במקום ונמשיך את חיינו בקואופרטיבים יצרניים, ונעזור על־ידי־כך בקיומם ובשיקום הישובים היהודיים בפולין, כי לא כדאי לאנשים צעירים כמונו שרק עכשיו ניצלו מהשואה, להסתכן בהרפתקאות מסוכנות של הברחת גבולות; עוד מעט —

כך הם מנחמים אותנו — יתחילו לחזור המוני יהודים מברית־המועצות ותתחיל התישבות יהודית צפופה בשלזיה התחתית, מקום ממנו מגרשים את כל הגרמנים, ובמקומם יקום ישוב יהודי גדול ופורח ושם נוכל לחיות חיים יהודיים מלאים ללא הפרעות, בדיוק כפי שחיים היהודים במדינה היהודית בברית־המועצות בירובידזשאן. אבל הטפותיהם נופלות על אזנים אטומות, אנו דוחים בשאט־נפש את דברי החלקלקות של הקומוניסטים היהודים, שלא נרפאו ממחלתם האידיאולוגית למרות העובדה שרבים מהם חזו מבשרם את התוצאות של האידיאולוגיה שלהם במולדת הסוציאליסטית, ולמרות שחבריהם הוותיקים מבני־עירנו, עזבו את פולין במהירות רבה בכדי למצוא את עצמם רחוקים מגן־העדן הקומוניסטי... שיחות וויכוחים כאלה היו תמיד ברחוב פלנטי 7, שהיה משותף למרבית יהודי העיר. הדבר הוסיף, כידוע, על הרגשת הביטחון שלנו, אם כי היו שראו בריכוז מגורי היהודים במקום אחד ויחיד, סיכון בטחוני; כך גרס המהנדס יחיאל רוזנקרנץ שגר בעיר מחוץ לבית זה.

בינתיים אנו ממשיכים לעבוד וללמוד ולנהל חיי חברתנו כמקודם, ומצפים ליום היציאה. מדי פעם יוצא אני להשתלמות ולסמינרים של התנועה הנערכים בלודז', אנו מארגנים גם מפגשים בין־קיבוציים במחוז, ומחליפים דעות על האידיאולוגיה של האיחוד, ועל פעילות תנועת־הנוער שלנו. להנהגה הראשית מתווספים חברים חדשים השבים מברית־המועצות, וביניהם חברנו הותיק צבי קימל־השיו, המתחיל לעבד ולתרגם במרץ רב, חומר חינוכי והסברתי של התנועה, היוצא לאור על ידי ההנהגה הראשית; חוברות אלה מוסיפות מימד חדש לפעולה התנועתית, והן עבורנו כסם־חיים, ורבים הם הנושאים בהם דנות החוברות: תולדות תנועות־הנוער־הציוניות הנוער־הציוני־ועקיבא, תרגומים מהספרות והשירה העברית הארץ־ישראלית, תולדות־הציונות, מהנעשה בקיבוצי התנועה בארץ, וסוגיות ביהדות. חומר רוחני עשיר שהיה כה חסר לנו, וכל אחד מהמדריכים בתנועה ובקיבוצי ההכשרה היה חייב לאלתר ולחפש מקורות, את זאת מביאים לנו השיו וחבריו בשפע. חברנו מילק טאוכנר מתחיל להוציא בעזרת מרכז האיחוד את העתון הציוני "אופיניה" שהופיע לפני המלחמה בעריכתו של ד"ר משה קליינבוים־סנה.

אורחים מארץ־ישראל

החיים התנועתיים מתנהלים אפוא באינטנסיביות רבה, תוך כדי ויכוחים אידיאולוגיים סוערים על דרכה של תנועת־הנוער של האיחוד, ובעיית השתייכות לתנועות "הנוער הציוני", ו"עקיבא"; ותוך־כדי־כך שוב נפתח סמינר להשתלמות למדריכים ופעילים למשך שבוע ימים בדצמבר 1945. שוב אני חווה את הפגישות המרגשות עם פעילי התנועה מכל קצווי־פולין, מאזינים להרצאות ושיחות מענינות ומרתקות. יום אחד בעת פעולה בסמינריון, בעת שאנו ישובים קשובים באולם, נפתחת לפתע הדלת ולאולם נכנס חבר ההנהגה־הראשית דוד מלר ביחד עם בחור גבוה ושזוף שמשך מיד את תשומת־הלב של כל הסמינריסטים בהופעתו אומרת הכבוד, ובהיותו כה שונה מאתנו, בהבעת־פניו ובמראהו. הס הושלך באולם, ודוד מלר מציג לפנינו את האורח, באומרו: חברים! אני שמח להציג לפניכם את חברנו "גדעון" מארץ־ישראל, שהוא השליח הראשון של

התנועה בארץ שהגיעו אלינו. עינינו ננעצות באיש הזה וסוקרות אותו מכל הזוויות. הוא נראה לנו כאיש שבא מפלנטה אחרת ובדריכות אנו מחכים למוצא־פיו. "גדעון" (הוא יוחנן כהן מתל־יצחק) מתיישב בתוכנו, ומברך אותנו בקולו השליו. אפשר להבחין בנימת־התרגשות כלשהי, כנראה גם הוא נפעם מהפגישה הראשונה עם נוער־ציוני משארית־הפליטה, ולמרות זאת הוא שומר על קור־רוח, המעורר את התלהבותנו. במלים שקטות, הוא אומר לנו שעל מנת ששיחתנו תהיה מועילה, אולי ראוי שנכשיר את לבנו לשיחה זו באמצעות שירה, ונלמד ביחד שיר חדש ששרים אותו עכשיו בארץ־ישראל. והוא מלמד אותנו את השיר "רונו רונו עמלים — כי קורא לנו הזמר, זמר אלף הדגלים, רונו רונו עד אין גמר" לאט־לאט הוא מזמר לפנינו בקול חרישי את מלות השיר, ואנו מנסים להדביקו בלימוד הלחן והמלים "עוד לנו כוח רב, הך לבנו בנחושתיים, הך לבנו שבעתיים", ואני מרגיש את הלמות הלבבות הצעירים המתלכדים לשירה אדירה.

ואמנם, השיר ששרנו ביחד גרם לפתיחת לבבות בלתי משוערת ואנו שומעים בדריכות את סיפוריו של גדעון על החיים בארץ־ישראל, על קיבוץ תל־יצחק, אושה, ניצנים, וקיבוצים אחרים של התנועה וביניהם קיבוצים המתחילים להתארגן מקרב הנוער של התנועה משארית־הפליטה שהצליחו להגיע לארץ בדרכי ההעפלה. זו מלה חדשה הנרשמת באוצר המלים שלנו, כי הנה נמשכת העליה לארץ־ישראל למרות נעילתם של שערי הארץ על ידי השלטון המנדטורי; אנו שותים בצמא את דברי גדעון והוזים וחולמים־בהקיץ על ימים יותר טובים שיבואו, כאשר נצא מכאן ונצטרף אל חברינו הבונים בארץ־ישראל. הפגישה הראשונה עם גדעון הרשימה אותי מאוד, ונשארה חרותה בזכרוני ובזכרון חברי שהשתתפו בסמינר התנועתי.

הסמינר נמשך עוד מספר ימים, תרגלנו ולמדנו שיטות הדרכה וחינוך, ושמענו הרצאות על שיטות דידקטיות של חינוך והסברה, וכשאנו מסיימים את הלימודים מועלית בפנינו הצעה שבאה מחוגי ההנהגה־הראשית להתחיל בקיבוצים ובקיני התנועה בבירורים אידיאולוגיים, בדבר דרכי ההגדרה התנועתית של נוער האיחוד בפולין, על הגדרה והזדהות רשמית עם תנועת "הנוער־הציוני ועקיבא" בארץ־ישראל, כי עד עכשיו הופיע הנוער־הציוני־הכללי, תחת השם הבלתי מפלגתי "איחוד", בו בזמן שיתר תנועות־הנוער־הציוניות של השמאל לא רצו להשתייך לתנועת האיחוד. בירורים אלה צריכים להסתיים תוך זמן קצוב כדי שנוכל להיוועד בכנס הארצי של התנועה שייערך בלודז' בקרוב, ולכנס זה יבוא לביקור מנהיג תנועת "הנוער־הציוני" הח' משה קולודני (קול). עם סיום הסמינר אני חוזר לקיבוצי כדי להמשיך את עבודת ההדרכה וחברי הקיבוץ מקבלים אותי בחמימות הרגילה, אולם אני חש במתח מסוים על פניהם, וכשאני שואל לסיבת הדבר, מספרים לי החברים על תופעות אנטישמיות שחוזרות ונשנות בקילצה ובסביבתה, והם לוחצים עלי לנקוט בכל האמצעים כדי שההנהגה־הראשית תקדים את יציאתנו מפולין, כי הישיבה הממושכת במקום מביאה לידי אכזבה ותסכול, דבר שעלול לגרום להתפזרות החברים, שיחפשו דרכים אחרות ליציאה מפולין. הם שואלים אותי במרירות, למה קיבוצים של תנועות אחרות כמו "דרור" ו"השומר־הצעיר" יוצאים ללא הפוגות את פולין, ואנו נתקענו

בקילצה האנטישמית הזאת ולא מצליחים לזוז מתוכה. אני מנסה להרגיע ומסביר להם את הסכנות הבטחוניות המתלוות ליציאה מפולין בעת הברחת הגבולות, כי הנה חברי קיבוץ הכשרה של טארנוב נרצחו, ממש בעת שעברו את הגבול, ואנו צריכים לכלכל את מעשינו בזהירות. גם יחיאל אלפרט עוזר לי בהרגעת הרוחות, בגישתו החינוכית־פסיכולוגית המרגיעה, המשפיעה מאוד, כי אנו כולנו אוהבים מאוד את האיש הזה, שהוא האב הרוחני שלנו.

אנו ממשיכים אפוא שוב בחיי הקיבוץ הרגילים, ומתחילים בבירור הרעיוני על דרכי ההגדרה של נוער האיחוד, לקראת הכנס הארצי. כולם מתכוננים בדריכות לביקורו של משה קולודני כי שמו של משה, או כפי שהחברים קוראים לו בלשון חיבה "מישה", ידוע לרבים כמנהיג ומייסד של תנועת "הנוער־הציוני", שידעה ואף העיזה לשחות נגד הזרמים והדפוסים שהיו מקובלים בתנועה הציונית־הכללית. שמו מעורר רגשי כבוד והערצה אצל כולנו, והבעת משאלה מצדו ומצד התנועה בארץ ובקיבוציה, בנוגע להגדרת דרכו של נוער ה"איחוד" בפולין, ארץ בה נוסדה תנועת "הנוער הציוני", מעוררת גלים של ויכוחים רעיוניים סוערים בתוך השורות שלנו. השיחות והבירורים על נושא זה בקיבוצנו הם סוערים למדי, החברים הצעירים, שלא כולם השתייכו לתנועות־הנוער־הציוניות לפני המלחמה, מחמת גילם הצעיר, מתנגדים בחריפות להשתייכות תנועתית מפלגתית צרה, הם טוענים שה"איחוד" מבטא את שאיפת כולנו להחליק על פני הפילוגים וחילוקי־הדעות ולהגיע לאחדות, כי אנו זקוקים היום יותר מתמיד לאחדות השורות, ואין שוב מקום לפילוג העם והתנועה מחדש לפלגים ולמפלגות, כגון: הנוער־הציוני, השומר־הצעיר, בית"ר, גורדוניה, או דרור. פירוד כזה מחליש את כוחנו, ואיחוד המחנה סביב רעיון מרכזי של הציונות תחזק אותנו. נימוקים הגיוניים כברזל. יחיאל אלפרט שהיה מראשי תנועת הצה"ר ובית"ר בעירנו, נמצא בין ראשי המתנגדים להגדרת תנועת־הנוער של האיחוד לזרם זה או אחר, רק איחוד אמיתי של כל הכוחות הציוניים יאחד בכוח חזק את העם היהודי. הנאצים והאנטישמיים, לא שאלו ואינם שואלים אותנו כעת, לאיזו מפלגה אנו משתייכים, אלא רודפים אותנו בגלל יהדותנו. אני מנסה להסביר לחברים הצעירים, שאמנם יש צורך באיחוד הכוחות הציוניים למאבק הקשה העומד בפני העם היהודי אחרי מלחמת־העולם־השניה, אבל זה צריך להיות איחוד אמיתי המוגשם והמקובל על כל הצדדים בתנועה־הציונית ובעם היהודי, אבל אם המציאות היא שכל תנועות־הנוער־הציוניות שומרות כל אחת על ייחודה ועל הרעיונות התנועתיים שלה, אין טעם שדוקא תנועת־הנוער של הציונות־הכללית תעלה את עצמה קרבן למען רעיון של אחדות־העם והתנועה, אשר אחרים יודעים רק להטיף לו, אבל אינם יודעים להגשימו. לכן אנו צריכים להגדיר את תנועת־הנוער של האיחוד כשייך מבחינה תנועתית ורעיונית, לתנועות הנוער־הציוני ועקיבא, שהתאחדו בכנס התנועה שהתקיים אך לפני זמן קצר בפאריס.

הויכוח האידיאולוגי

לכנס התנועה שלנו בלודז' נסעתי עם יחיאל אלפרט. מכל רחבי פולין התכנסו עכשיו פעילים של האיחוד, כדי לשמוע מהאינסטנציה העליונה של

התנועה על דרכה המוגדרת של תנועת־הנוער של האיחוד בפולין. חברינו בהנהגה הראשית שהשתתפו בכנס פאריס כבר דיווחו לנו על החלטות האיחוד של הפלגים בנוער־הציוני־הכללי־העולמי, ביחד עם האיחוד, בשם "איחוד הנוער הציוני", אבל כאמור בתוך תנועת־הנוער של האיחוד בפולין היו הדעות חלוקות עדיין, כי היו בינינו חברים שלא רצו לוותר בשום־פנים־ואופן על הייחודיות של ה"איחוד", ובמיוחד עמדו על כך חלק מחברי תנועת "עקיבא" לשעבר, כי "הנוער־הציוני" עדיין לא התאחד אז עם תנועת "עקיבא". התכנסנו באולמות של התנועה ברחוב זכודניה 20, המון פעילים שבאו לברך ולראות במו עיניהם את משה קולודני — לשמוע את דבר אישיות מוסמכת של התנועה מארץ־ישראל; אמנם נפגשנו כבר עם נציג ארץ־ישראלי של התנועה — עם גדעון, אבל הוא היה בעינינו סמל לכלליותה של ההסתדרות הציונית, מאחר והוא עסק ב"בריחה".

תכונה רבה בחצר התנועה, מסדר חגיגי של חברי הקן הלודז'אי של תנועת־הנוער של האיחוד, יחד עם חברי הקיבוץ של איחוד בלודז', פתח חגיגית את הכנס; דגלי הקן והקיבוץ נישאים ברמה, במסדר, ואברהם זליג מנהל את המסדר החגיגי, ומתרגש בעת שהוא מוסר את המסדר לידי מישה וחברי ההנהגה הראשית. שירת "התקוה" נשמעת למרחקים. באולם בו התכנסנו פותח הלל זיידל את הכנס ומברך את משה קולודני, אשר בא עתה אל שארית־הפליטה במסגרת משלחת הסוכנות־היהודית ליהדות פולין, ואנו מנצלים את ביקורו כדי לשתפו בבירור הרעיוני של תנועת־הנוער של האיחוד, על־המשך דרכה הרעיונית גם בפולין וגם בקיבוצי ההכשרה העוזבים את פולין בדרכם לארץ־ישראל, ובאלה המפוזרים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה. הוא מציין, כי כולם נמצאים במבוכה בדבר הדרך הרעיונית שלנו. אמנם בכנס האירופי של הנוער־הציוני בפאריס הוחלט על הכללת תנועת הנוער של האיחוד בתוך הנוער הציוני, אבל איחוד זה עדיין לא הושלם, כי עדיין קיים פילוג בין "הנוער־הציוני" ל"עקיבא", והחברים רבים מבין הפעילים בתנועת־האיחוד בפולין נמנים על חברי "עקיבא" לשעבר, והם לא שלמים כל־כך עם ההחלטה הנ"ל. אחריו מברך דוד מלר את מישה במלים חמות בשם המוני החברים בתנועת־האיחוד בפולין שהיו נאמנים לצווי "הנוער הציוני" ושאפו לאיחוד ממשי של תנועות־הנוער־הציוניות־חלוציות, ולא רק כסיסמה ריקה, כפי שעושים זאת תנועות־ציוניות אחרות המדברות גבוהה־גבוהה על איחוד, ומעשי פילוג בידם; והוא קורא לחברים להשתתף בבירורים הרעיוניים שבכנס זה.

דממה הושלכה באולם, ואחר כך פורצות מחיאות כפיים סוערות עת שמשה קולודני קם ממקומו לשאת את הנאום המרכזי של הכנס; נרגשים עד דמעות עומדים החברים, מוחאים כף, ומנגבים דמעה הפורצת מן העין, כי בכל פעם כשאנו נפגשים עם איש מארץ־ישראל אנו מתרגשים מאוד. כעת אנו נפגשים עם איש התנועה שלנו, שחלק כה רב לו בייסוד התנועה ובהתפתחותה, שהיא עבורו מפעל־חייו, כמו שהתנועה היתה עבורנו בית־חם, כך הוא מסמל עבורנו את הבית אותו מצאנו בנדודינו הגלמודים תיכף אחרי המלחמה; גם הוא עומד שעה קלה נרגש מאוד מהמפגש החם הזה עם אחיו לדעה ולרעיון, אשר ים של סבל ויסורים מכאיבים הפרידו ביניהם בשנות השואה, והנה כעת הוא נפגש עמם, עם השרידים. מעמד זה נחרת עמוק בלבי, ולא אשכח אותו לעולם.

בקול דממה דקה מתחיל מישה את נאומו. הוא מברך את כל חברי התנועה ומביע להם את הוקרתו על העבודה התנועתית הנעלה שהם עשו עוד בימים הראשונים לשחרור פולין עם יסוד תנועת "האיחוד" בלובלין, עת כל חלקי פולין היו עדיין כבושים בידי הקלגסים הנאציים; הוא מזכיר את פעולות ההצלה שעשו מנהיגי הישוב ובמיוחד מנהיגי יהדות פולין לשעבר, בעיקר בהעפלה, את דאבון הלב על חוסר האפשרויות להציל חלק גדול מהיהדות האירופית, על מעשי־הגבורה של הצנחנים העבריים מארץ־ישראל שצנחו מאחורי קוי־האויב הנאצי בדרום מזרח־אירופה, וביניהם שני חברים מקיבוצי התנועה שלנו. דבריו נשמעים בהקשבה דרוכה.

בחלק השני של נאומו מסביר משה קולודני את נושא ההגדרה הרעיונית של תנועת־הנוער של "האיחוד" בציינו, כי במשך השנים של מלחמת־העולם־השניה הציעה תנועתנו בארץ־ישראל לכל התנועות־הציוניות־החלוציות, להתאחד על בסיס רעיוני משותף שיכול להקיף את כל אלה המציייתים ופועלים תחת מרותה של הסוכנות־היהודית. תביעת התנועה לאיחוד מלא בין כל תנועות־הנוער־הציוניות קיבלה משנה תוקף עם סיום מלחמת־העולם, לאור היוזמה שאתם, חברים יקרים, שרידי־החרב, שארית־הפליטה של יהדות פולין, נקטתם בעת שהקימותם בארץ זו, רוויית־דם יהדות־פולין ויהדות־אירופה, את הארגון שלכם, את "האיחוד" הציוני, ואתם נתתם במעשה ארגוני זה ביטוי לשאיפות שארית־הפליטה לאחדות ציונית וחלוצית; זו אמנם מצאה הד בקרב רבבות הנוער הנוער והחלוצים הפונים בדרכים־לא־דרכים לארץ־ישראל. תנועתכם ניסתה לאחד את כל הנוער־היהודי־הציוני בפולין, אולם שאיפות וחזון הם דבר יפה, אם הוא תואם את המציאות, שלא אתם קבעתם, אלא מפלגות ותנועות שרוממות האיחוד בפיהם וחרב הפילוג בידם, וכתוצאה מכך חלק מהתנועה החלוצית עזב את המסגרת היפה של "האיחוד", ויתר תנועות הנוער והחלוץ הקימו — על־פי הוראות הנהגותיהם מהארץ — מסגרות נפרדות, ושוב גבר הפילוג על האחדות גם בימים הקשים האלה. כרגע מצויות בכל אירופה תנועות המחנכות לקראת זרמיהן המדיניים וההתישבותיים בארץ־ישראל, אם כי פה ושם נעשים עוד נסיונות להקים תנועות־נוער־וחלוץ הדוגלות בכלליות כרעיון עצמאי, אולם הן נופלות יותר ויותר תחת השפעתה של מפלגה אחת בלבד, ותנועת "נוחם" בגרמניה המערבית שהרבה מחברי האיחוד היו במסגרתה, יכולה להוכיח זאת; על־כן אנו צריכים לשאול את עצמנו, האם אלה שסיסמת האחדות אינה רעיון חולף עבורם, אלא רעיון משמעותי אמיתי, צריכים להקריב את קיומם, כדי שתנועות־נוער אחרות יוכלו להתקיים הלאה כפי שהתקיימו בעבר? והתשובה צריכה להיות לא, אלא אנו חייבים להתארגן ולהתאחד, כל הפלגים של הנוער־הציוני־הכללי, למסגרת אחת של פעילות נרחבת בקרב הנוער, כדי שנוכל להרחיב את מסגרת ההתישבותית שלנו. אני קורא לכם להצטרף ל"איחוד העולמי של הנוער הציוני" שהוקם בפאריס, ולהיות בין החברים הפעילים בתנועה המאוחדת הזאת. מחיאות כפיים סוערות ביותר שנמשכו זמן רב סיימו את ההקשבה הדרוכה לנאומו הפרוגרמטי של מישה, ואחר כך במשך שני ימי הכנס נערכו דיונים רציניים וסוערים, בהם הביעו החברים את דעותיהם, מי בעד, ומי נגד. עם סיום הויכוחים נגעל הכנס בקבלת החלטה, ברוב גדול ומכריע,

האומרת כי תנועת הנוער של "האיחוד" תיהפך החל מכנס זה לתנועת־הנוער של האיחוד־העולמי של "תנועת הנוער הציוני ועקיבא". לא כל החברים קיבלו החלטה זו בשוויון נפש, אבל האיחוד והגדרתו הברורה הפכו לעובדה.

חזרנו למקומותנו ואנו ממשיכים להתכונן לקראת היציאה מפולין, בדרך הקשה של "גבולות לא גבולות, לקראת יעדנו", ואנו כבר ברבע השני של שנת 1946. מההנהגה הראשית מתחילים להגיע הרמזים הראשונים על הצורך לצפות לשעת האפס של יציאתנו, ואנו מחכים בקוצר־רוח לשעה יעודה זו. מודיעים לנו שעל התאריך המדויק תבוא הודעה מיוחדת. יחיאל אלפרט ואנוכי חוזרים לקילצה מהכנס, בו היה יחיאל אחד מהמתנגדים הראשיים לשינוי המגמה הרעיונית של האיחוד. באסיפה של חברי הקיבוץ שנינו מוסרים דו"ח מהכנס ועל הדיונים הסוערים שהתקיימו בו וההחלטה שנתקבלה בכנס. לא כל החברים מרוצים מהחלטה זו, אבל את דעת הרוב יש לקבל. כמו כן אנו מבשרים לחברים את הבשורה הטובה שאנו צריכים להיות נכונים לקבל הודעה על תזוזה קרובה לכיוון מערב, והידיעה מעודדת מאוד את חברי הקיבוץ.

משה קלכהיים

המצוד הגדול

(זכרונות מן היער) *

כרעם ביום בקיר נפלה עלינו הידיעה על המצוד הגדול שהגרמנים הפעילו נגד היחידות הפרטיזניות ביערות שלנו.

היה זה לפנות בוקר. רוב אנשי ה"קומסומולסקי אוטריאד" [1] היו עדיין שקועים בתרדמה, כאשר פתאום פרצו לתוך הבסיס בצעקות אנשי ה"זאגוטובקה" [2], אשר לפני יומיים יצאו להחרים מזון בכפרים מעבר לקו השליטה של הפרטיזנים: "הגרמנים ביער! הגרמנים ביער!"

בין־רגע התמלאה הרחבה שלפני בקתות הפרטיזנים המבוהלים, שהתחילו להציף את ה"זאגוטובצ'יגעס" [2] בשאלות ובדרישות לפרטים על המתרחש. מדבריהם התברר, כי בכניסה ליערות שלנו הבחינו בכוח גדול של חיילים גרמניים, חמושים בכלי־נשק כבדים ורכובים על אוטומובילים ומשורינים, אשר הקיפו את היער מכל צד. בחסות החשיכה שעדיין שררה סביבם, הצליחו אנשינו לחדור ליער, לאחר שזנחו את העגלות העמוסות בכל טוב: קמח, מלח, תפוחי־אדמה, אורז, סוכר, גבינות ואף כבשים וחזירים כבולים וגם פרות קשורות לעגלות. הגרמנים הבחינו בהם מאוחר מדי מכדי ללכדם ולכן רובם הצליחו להימלט מאש התופת שניתכה עליהם, ולהגיע לתוך היער ומשם אל הבסיס.

מיד הפך הבסיס לסיר רותח. ריצות וצעקות. כולם התחילו להתארגן ולהתכונן לעזיבת המקום. פקודה קבועה היתה ליחידות הפרטיזנים ביערות,

---

* ראה פרקים קודמים במשואה קובץ ד' וקובץ ו'.

1) "אוטריאד" — חטיבת פרטיזנים ע"ש ה"קומסומול", תנועת הנוער הקומוניסטית בבריה"מ.

2) "זאגוטובקה" — פעולה פרטיזנית להבאת מזון ובגדים מהאוכלוסיה הכפרית מעבר לשטחים שהיו בידי הפרטיזנים.

"זאגוטובצ'קעס" — האנשים שהשתתפו בפעולות אלה.

כי במקרה של מצוד כוחות גרמניים גדולים, יש לעזוב את הבסיסים, לקחת רק מה שניתן לקחת ביד, לאחר שאת רוב הדברים יש להחביא עמוק באדמה, ולסגת אל הביצות ולהגיע לאיים היבשים הסדורים בתוך הביצות האלה, מתוך ידיעה שהגרמנים אינם מעיזים להסתכן בחדירה לתוך הביצות, שבהן הם מאבדים את יכולת התמרון.

כעבור שעה קלה היו כל הפרטיזנים מוכנים לעזוב את הבסיס. כולנו ציפינו לפקודת מפקד הבסיס, וולודזשקה, איך להסתדר ולאן ובאיזו צורה לסגת. ואז ירדה עלינו פתאום הפקודה שלו: "כל אלה שאין עמהם נשק חייבים מיד לעזוב את הבסיס ולחפש מחבוא בכוחות עצמם". הפקודה הזאת הכתה בתדהמה את הפרטיזנים היהודים, שרובם היו בלי נשק משום שמספר ימים לפני כן החרים וולודזשקה את הנשק האישי, לאמור האקדחים, שהיו ברשות הפרטיזנים היהודים, ובעיקר מאלה שהגיעו לבסיס באחרונה מגיטו וילנה. התדהמה שלנו גברה עוד יותר כאשר הוברר לנו, כי הפקודה מתייחסת רק לפרטיזנים היהודים. לפרטיזנים הלא־יהודיים שהיו בלי נשק הותר להישאר בבסיס.

הצעקות והמחאות שלנו לא עזרו. הוראות ה"שטאב" (המטה) היו ברורות וחד־משמעיות: על היהודים הבלתי־מזוינים לעזוב את הבסיס מיד ובלי שהיות, אחרת יהיה להם רע מאוד! בלית־ברירה ומתוך עצבנות גדולה ומתח רב, התחילו להתארגן קבוצות של פרטיזנים יהודים סביב יוצאי העיירות הקטנות, שרבים מיהודיהן עסקו לפני המלחמה בסחר־עצים והכירו יותר את תנאי היער ונסתרותיו. על ה"פריוודניקים"[3] האלה השליכו יוצאי וילנה את כל יהבם בתקוה שאיכשהו יוציאום מהסכנה הגדולה האורבת להם עד שיגיעו למקום מחבוא בטוח.

לאט לאט התרוקן הבסיס מאלה שהיו נאלצים לעזוב לפי פקודת המפקד הנבזה, וולודזשקה.

לפי עצתו של חברי, סָלים שניצר, נשארתי בבסיס למרות שלא היה בידי נשק, וזאת משום שלסלים היה רובה, ובעל־רובה ביער היה איש בעל־חשיבות גדולה מאוד. סלים היה בטוח שהמפקד ייענה לדרישתו להשאיר איתו גם אותי ואת אחיו, מושיו, שגם הוא נותר בלי נשק.

ציפינו אפוא בדריכות רבה לפקודת היציאה, אך היא לא באה. הסיבה לכך היתה בכך שאשתו של המפקד וולדזשקה עמדה ללדת כל רגע. ואמנם מבקתתו של המפקד נשמעו בלי הפסקה צעקותיה של האשה בצירי לידה האחרונים שלה. וולודזשקה התהלך בעצבנות בחוץ ומדי פעם בפעם ציווה לארגן מסדר ומיד פיזרו עד שסוף־סוף לפנות ערב האשה ילדה תינוק, ומיד יצאה הפקודה להתכונן ליציאה. את היולדת ותינוקה העמיסו על אלונקה אותה נשאו כמה פרטיזנים על כתפיהם, וכל אנשי היחידה התחילו ללכת. לאחר כמחצית שעה של הליכה עצרנו בבסיס אחר, ושם וולודזשקה התחיל בבדיקה נוספת של השורות כדי להיוודע אם לא "הסתננו" לתוכה אנשים שאין הוא רוצה בהם. בהגיעו לשלישיה שלנו התחיל לצרוח כמטורף ולדחוף אותנו החוצה מתוך השורות לכיוון היציאה של הבסיס. אז סלים הוריד את הרובה מכתפיו ואיים

3) "פריוודניק" — מורה־דרך.

לירות אם יפגעו באחיו, מושיו. וולודזשקה נרגע מיד והסכים לבסוף להשאיר את אחיו אך לא אותי. בלית־ברירה עזבתי את המקום ואז ראיתי שחוץ ממני גרש וולודזשקה עוד שני בחורים וזוג, שגם הם "הסתננו" לתוך שורות הפרטיזנים בעת היציאה מ"הבסיס הקומסומולסקי".

היה כבר לילה כאשר מצאנו את עצמנו, ארבעה בחורים ובחורה, אשתו של גרשון מהעיירה שווינצ'אן, מחוץ לבסיס הפרטיזנים, באמצע היער. "אל תתייאשו, 'רביאטה' (חבר'ה) — פנה אלינו אותו גרשון — ננסה לפרוץ לנו דרך לביצות מיאַדזשול. אני מכיר את הדרך. אם נגיע לשם בשלום נינצל מידי הגרמנים". דבריו הקצרים הפיחו פתאום תקוה גדולה בליבנו. איזה מזל, חשבתי בלבי, שהגורל האכזרי בכל זאת לא התאכזר לי לגמרי, כי הנה בצרה הגדולה הזאת שיחק לי ולשני הבחורים האחרים המזל ויש לנו "פריוודניק", אשר בוודאי יביא אותנו למקום מבטחים.

התחלנו ללכת, כשגרשון ואשתו מובילים ואנו אחריו. בינתיים נעשה כל כך חשוך, שבקושי יכולנו לראות איש את רעהו. הלכנו עכשיו בשרשרת כשכל אחד מחזיק בידו של ההולך לפניו, כדי לא לאבד אותו. גרשון, שצעד הראשון היה עוצר מדי פעם בפעם, מתכופף וממשש בידיו את השבילים, כדי למצוא את הדרך, וכך התקדמנו באיטיות ומתוך תחושה שהפריוודניק שלנו מובל יותר על ידי חושיו המחודדים מאשר על ידי ראייתה או ידיעתה של הדרך. מסביבנו חושך כבד ושקט כזה ששמענו את נשימות החברים, ומדי פעם־בפעם רעש הענפים היבשים הנשברים ברשרוש מתחת לרגלינו. היינו בבחינת "איננו רואים ואיננו נראים".

הגענו אל שפת־היער ומבין העצים האחרונים שמלפנינו בקעו לעינינו פרוסות שמים בהירים, צהובים ואדומים וגם ריח שריפה הגיע לאפינו. משהו בוער שם מעבר ליער. לאחר כמה דקות של הליכה התגלתה לפני עינינו תמונה מחרידה. במרחק של קילומטר לערך מקצה היער בכפר קטן בערו כל הבתים כלפידים. לשונות האש התרוממו גבוה גבוה עד לשמים. יללות וצעקות נשים וילדים מלאו את כל החלל והיו מלוות ברעשי הגגות המתוטטים והקורסים תחתיהם. הגרמנים עברו פה ועשו את מלאכתם הבזויה: שוד והרג והצתה. כך הענישו את תושבי הכפר הקטן הזה שהיה בשטח השלטון הפרטיזני ושיתפו אתו פעולה.

זמן מה עמדנו והסתכלנו במראה האיום הזה ובמקום לחצות את השטח הפתוח ודרך הכפר הבוער להמשיך בדרך לביצות, החלטנו לעקוף אותו ונכנסנו חזרה לאפלת היער. התרחקנו ממוקד השריפה ומהאור שהתפשט שם. יותר בריא — כך חשבנו — שלא להיראות, גם לא לאכרים האומללים האלה, אשר ממילא ידינו היתה קצרה כדי לעזור להם. בערך בחצות הלילה הגענו לכפר, אותו הכיר גרשון היטב. הוא ידע שבכפר מתגורר אחד ה"קשרים" של הפרטיזנים והחליט להיכנס אליו. כאשר חדרנו לתוך הרחוב הארוך של הכפר הרגשנו אינסטינקטיבית שמאחורי הדלתות והחלונות הסגורים והמסוגרים אין אף אחד מדייריהם ישן וכולם עוקבים אחרינו בעיניהם דרך הסדקים, למרות החשיכה הסובבת אותנו. ואמנם כשנכנסנו לבית האיכר־"הקשר", מצאנו את עצמנו בתוך

מסה גדולה וכבדה של אנשים, שמילאו את ה"איזבה"[4] עד אפס מקום. חשנו את הפחד ואת האימה ששררו בתוך החדר.

האיכר קיבל בחמימות את גרשון, הוביל אותנו לפינת האיזבה וסיפר שאנשי הכפר מצפים שעם אור היום יגיעו הנה הגרמנים לעשות את מלאכתם. הם הוציאו מהבתים שלהם אל עבר הביצות את כל מה שיכלו והחליטו לא לעזוב את הבתים מתוך תקוה שאולי יצליחו להצילם מאש ומהריסה. מישהו התחיל להתפלל בקול חרישי ופתאום כל האיזבה התמלאה בלחישה ממושכת. כולם מתפללים והנשים בוכות חרישית. אני מרגיש צורך להתפלל יחד אתם. אני נזכר שאנו בעשרת־ימי־התשובה, ובלי לשים לב למה ולמה אני מתחיל לזמר את הפסוקים הראשונים של תפילת כל־נדרי, ואליה מצטרפים גם חברי. אני זוכר עד היום את הרגשת ההקלה שגרם לנו הניגון העצוב הזה.

נשארנו זמן־מה בתוך הבית. האיכר הביא לנו שתיה ולחם. שתינו ואכלנו בשקט. בחוץ התחיל לרדת גשם־זלעפות, מלווה בברקים וברעמים. מדי־פעם־בפעם התבהרה ה"איזבה" ממבזקי הברקים שחדרו לתוכה דרך הסדקים שבתריסי החלונות והאירו את פניהם של המכווצים והדחוסים פה. המחזה היה ממש סוריאליסטי, מפחיד ומבהיל...

האיכר ניגש לגרשון והציע לו שכדאי שנעבור אל האי אשר בביצות ושנישאר שם עד שיעבור זעם. לא טוב לנו וגם לא לתושבי הכפר שנישאר בבית. יצאנו אל הרחוב ותוך כמה דקות היינו כולנו רטובים עד העצמות מהמבול שירד מהשמים. עזבנו מאחורינו את בתי הכפר ולאחר הליכה של כקילומטר נכנסנו לתוך הביצות. ההליכה קשה מאוד. אנו דורכים בשביל צר, העשוי מקרשים ומגזעי־עצים, בין שיחים גבוהים שעליהם מכים על פנינו, כאשר רגלינו שקועות כמעט עד הברכיים בתוך המים. האיכר צועד בראש ואנו אחריו בשורה ערפית. כל סטיה קלה מהשביל הצר מהווה סכנת טביעה בתוך הבוץ המטעה. אשתו של גרשון שהלכה בין האיכר לבין בעלה התחלקה פתאום מגזע עץ וכבר נמצאה עד צוארה בתוך הביצה. שני הגברים הצליחו להוציאה מן המים ולהחזירה אל השביל. איבדנו את תחושת הזמן. כמה שעות אנו צועדים כבר? שעה? שעתיים? הייתי עייף ורצוץ. פתאום התחשק לי להתיישב ולא לזוז יותר, יקרה מה שיקרה, אין כוח להמשיך. הגשם שנפסק לשעה קלה שוב פרץ בחזקה. מים מכל צד, מלמעלה, מלמטה, מימין ומשמאל. האיכר לא נותן לנו לעצור ומעודד אותנו, "עוד מעט, עוד מעט ותהיו על האי". ה"עוד מעט" הזה נמשך ומתמשך בלי סוף.

סוף־סוף יצאנו מהביצה. נשמנו לרווחה כאשר רגלינו דרכו על קרקע יבשה. מצאנו את עצמנו על אי גדול, שבאמצעו גורן. השחר כבר הבקיע מבין העננים, גם הגשם נפסק. כמו עכברים חדרנו לתוך התבן החם, היבש, המפיק ריח משכר שבגורן. הרגשנו את החום חודר לתוך הגוף. מייבש את בגדינו ומחמם את הלב. אבל גרשון אינו מאפשר לנו להישאר בתוך התבן. "זה מסוכן — הוא אומר — להירדם בתוך התבן. אתה עלול כלל לא להתעורר מהריחות החזקים והמשכרים".

---

4) "איזבה" — חדר גדול בבית כפרי.

יצאנו אפוא מהכוכים שחפרנו לעצמנו והתישבנו למעלה מעל ערמת התבן, עדיין צמודים זה לזה, כדי שיהיה לנו חם יותר. השטח התלול בין התבן לתקרת האסם התמלא מיד באדים, המתנשאים מהבגדים המתייבשים שלנו, לאור השחר שהתחיל לחדור לתוך הגורן. החלטנו לישון ב"תורנות", כי אסור שכולנו נירדם. זה מסוכן. מי יודע מה עלול עוד לקרות לנו פה.

הרבה זמן לא ישננו, כי פתאום הגיע לאזנינו רעש של מכוניות ואופנועים שהלך וגבר מרגע לרגע. אלה בודאי הגרמנים המגיעים לכפר שממנו יצאנו אמש. הכל התרחש מהר מאוד. יריות של מקלעים ורובים אוטומטיים, צעקות ויללות וצרחות של נשים, הכל כל־כך קרוב שלדקה אנו חושבים שהן באות מאחורי הגורן. עכשיו נשמעות הפקודות הרצחניות של הגרמנים ופתאום אנו רואים דרך אשנב הגורן לשונות־אש הפורצות מעבר לביצות. עשן סמיך התפשט וכיסה מיד את הכל מסביבנו, וחדר לתוך הגורן עד להניקה. רעדנו עכשיו לא מקור אלא מפחד. אולי מישהו הלשין והרוצחים יגיעו אלינו. אחד הבחורים נכנס לפניקה, קפץ מן התבן ובצעקות רץ לכיוון הדלת. ברגע האחרון גרשון תפס אותו ברגלים, הפילו, הרביץ בו כמה מכות חזקות שעשו את שלהן. הבחור נרגע, התיישב על התבן ופרץ בבכי.

שוב נשמעו קולות ירי ופקודות רצחניות של הגרמנים. שוב רעש מחריש של מנועי האוטומובילים והאופנועים, ההולך ומתרחק. כנראה שהגרמנים גמרו את מלאכתם ועזבו את הכפר. כעת השתרר שקט כמו בבית־קברות, אך מיד פרצו שוב קולות בכי מר ויללות של נשי הכפר. לאט גם אלה נשתתקו. ישבנו קפואים בתוך הגורן. דרך האשנב הבחננו בשמים אשר הבהירו לאחר שעות של גשם ושל ענני השריפה הכבדים שכיסום עד כה. עם זאת עדיין לא העזנו לצאת מהגורן. אשתו של גרשון, אשר ישבה על יד האשנב כדי לפקוח עין על המתרחש בחוץ, פלטה פתאום צעקה: "אוי, מישהו מתקרב אל הגורן!" ולאחר שניה הוסיפה בקול מוזר: "נדמה לי שזה יהודי". ואמנם לאחר כמה שניות הופיע בפתח הגורן יהודי בעל זקן בבגדים קרועים ובלויים. כאשר הבחין בנו נעמד כמשותק במקום, בלי לזוז, נעץ בנו את מבטו בפחד ובבהלה ופתאום הסתובב אחורנית והתחיל לרוץ כשהוא צולע על רגל אחת. התחלנו לצעוק: "האט קיין מורא נישט! מיר זענען יידן! אנטלויפט נישט! ("אל פחד אנחנו יהודים! אל תברח!"). האיש נעצר, לאט לאט הסתובב אלינו, בהביטו שוב עלינו במבט מבוהל והתחיל למלמל: "יידן, יידן, אוי הייליגער גאטעניו, טאקע יידן"... ("יהודים, יהודים, יהודים, אוי אלוהינו הקדוש, באמת יהודים"...) ובשובו בצעדים הססניים לתוך הגורן התחיל לבכות. עכשיו ראינו שכל ראשו, צווארו וידיו היו מכוסים בפצעים שרבים מהם היו מלאי מוגלה. שיערנו לעצמנו שגם גופו מכוסה כולו בפצעים כאלה. הרגשה של רחמים רבים אחזה בכולנו. ידינו היתה קצרה מלהושיעו.

סיפורו היה קצר ועצוב: זה כחצי שנה שהוא מתחבא במערה מוסתרת בין העצים והשיחים בקצה השני של האי. אחד האכרים מהכפר הסמוך שאתו עשה עסקים לפני המלחמה, הביאו הנה והסתירו. מדי פעם בפעם הוא מגיע לאי בסירתו, מביא לו אוכל וקצת בגדים, אך זה יותר משבוע לא בא לראותו, והוא אינו יודע בדיוק מה הסיבה לכך. הוא שמע את כל מה שהתרחש בכפרים

הסמוכים, ובודאי ששמע וראה את מה שקרה היום בכפר הסמוך. לאחר שהכל השתתק יצא מתוך המערה אל הגורן כדי לקחת מפה ערימת תבן אל מערתו, כי התבן שלו התרטב כולו בגשם העז שחדר לתוכה. וזו לו הפעם הראשונה לראות יהודים, מאז שברח מכפרו לפני שנה כאשר הזונדר־קומנדו חיסל את תושביו היהודיים וביניהם את כל בני־משפחתו. מאז הוא נדד ממקום למקום, עד שמצא את מקלטו באי הזה. לפני המלחמה היה שומר־יער בסביבה וכל השבילים והמחבואים נהירים לו היטב. הוא אינו מפחד שהגרמנים יגיעו הנה. לדעתו זה בלתי אפשרי, אבל הוא חי כל הזמן בפחד מפני הלשנת איכר כלשהו. והוא סיים את דבריו: "געלויבט איז דער גרויסער פאטער אין הימל, וואס האט מיך אפגעהיטן ביז איצט און וועט מסתמא אויך ווייטער מיך אפהיטן פון אלעם שלעכטן" (יתברך אבינו הגדול שבשמים, אשר שמר עלי עד כה והוא מן־הסתם ישמרני גם בעתיד מכל רע"). במשך כל הסיפור הוא ישב על התבן בצורה מוזרה כשכל הגוף שלו מכונס ומוקטן, כנראה, מתוך הרגל הישיבה במערה הצרה שלו. הוא שמח להיות אתנו ולדבר אתנו, אך כששמע שאנו מחכים לבואו של האיכר שלנו עם רדת הערב, קם ונפרד מעלינו כשהוא מאחל לנו כל טוב. הוא לא רצה שמישהו אחר מאשר האיש שלו יראה אותו וידע עליו. יצאנו אתו אל הרחבה וליווינוהו במבטנו עד שנעלם בקצה האי.

עם דמדומי היום האחרונים הופיע האיכר שלנו בסירה קטנה מצד האגם שהשתרע מעבר לביצה. הוא הביא עמו אוכל לכולנו ובפיו סיפור עצוב ומלא צער וסבל על כל מה שהתרחש באותו בוקר בכפר. כמה עשרות אנשי הקומנדו הגרמני פרצו כמטורפים אל תוך הכפר, ולאחר שגרשו מהבתים את כל תושביהם, התחילו לשדוד מכל הבא ליד, ולהעמיס את הכל על האוטומובילים, תוך צעקות ומכות איומות. שני איכרים שניסו להתנגד נורו במקום. לאחר שגמרו את מלאכת השוד התחילו לשפוך בנזין על הבתים ולהציתם. פתאום הגיע רוכב אופנוע ובצעקות ציוה לכולם לעלות על רכבם ולעזוב את הכפר. יציאתם הפתאומית של הגרמנים הצילה כמחצית מבתי הכפר. הוא לא ידע להסביר מה קרה ומה היתה הסיבה לעזיבתם הפתאומית. האיכר גם סיפר לנו שלאזניו הגיעו היום ידיעות שהכוח הגרמני שנכנס ליערות מונה 40 אלף חיילים הסורקים את היערות בשרשרת ענקית, וכי שרפו את כל בסיסי הפרטיזנים, הרגו רבים מהם ועדיין ממשיכים בעבודתם.

עלינו על סירתו וחצינו את האגם עד לשפת היער שבצד השני שם נפרדנו ממנו לאחר שהסביר לנו איך להגיע לביצות־מיאדזשול בדרך הקצרה ביותר. הודינו לו במלים נרגשות מאוד עבור כל מה שעשה בשבילנו, התחבקנו אתו ונכנסנו אל תוך היער.

עכשיו הודינו לרבון־העולמים על שהצילנו הפעם גם מן האש וגם מן המים...

לאחר כשלוש שעות הליכה, שהיתה הפעם קלה יותר מזו של אמש, כי אור הירח האיר את שבילי היער וגם גשם לא היה, הגענו בלי כל מכשול אל הביצה שמעברה השני נמצא האי אליו היו פנינו מועדות. את הביצה חצינו די בקלות כאשר אנו צועדים מעל גזעי־עץ וגשרים מוסתרים בתוך המים ולאחר כחצי שעה של הליכה עלינו על חוף האי היבש. שם מצאנו

שתי בקתות וסוכה אחת ריקות מאדם. מיד הבינונו שבאי הזה היו יהודים, אשר, כנראה, ברחו ממנו עם פרוץ המצוד בחפשם מקום יותר בטוח, כדי להסתתר בו...

שתי הבקתות היו מוצפות במי הגשם. התמקמנו אפוא בסוכה הריקה וחיכינו לאור הבוקר כדי לבדוק ביסודיות את האי. באמצע הלילה שמענו פתאום בכי של תינוק. חשבנו בהתחלה שזו יללה של איזו חיה. אבל כשהבכי נמשך ללא הפסק, נעשה לנו ברור שזה אמנם בכי של תינוק, אך בחשכת־הלילה לא יכולנו לדעת בדיוק מנין הוא בא. עם השעות שחלפו הבכי נעשה יותר ויותר חלש עד שלפנות בוקר נפסק לגמרי. לא עצמנו עין כל הלילה למרות שכולנו היינו עייפים מאוד. כאשר האור בקע ואפשר היה לראות כבר משהו, יצאנו לחפש את מקור הבכי, בכיוון שממנו הגיע לאזנינו בלילה. ואמנם כמה עשרות מטרים מהסוכה, שבה שכבנו, מצאנו בקתה ובתוכה תינוק קטנטן, אולי בן יום או יומיים, עטוף בכל מיני סמרטוטים. גופתו היתה כבר קרה לגמרי. עמדנו על יד הגופה הקטנטנות הזו ודמעות נזלו מעיני כולנו. היה ברור לנו שהתינוק הוא של אם יהודיה, שהשאירה אותו בבקתה כדי להציל את נפשה. היא ידעה שעם התינוק אין לה כל אפשרות להסתתר. עם זאת לא יכולנו להשלים עם העובדה של הפקרת פרי־בטן על ידי אֵם.

בעזרת כפיסי־עץ חפרנו בור והטמנו את התינוק בתוכו.

בשעות־הצהרים שמענו פתאום תנועה במעבר הביצה ולאזנינו הגיעו קטעי־שיחה ביידיש. הבינונו שאלה בודאי היהודים שברחו מהאי, ואשר עכשיו הם חוזרים אליו. ואמנם הופיעה קבוצה של כ־10 אנשים, ביניהם אשה צעירה ותמירה ויהודי מבוגר בעל זקן ארוך ולבן. היו אלה הסבא והאם של התינוק ובני־משפחתם. האשה רצה ישר אל הביקתה ובראותה שהיא ריקה פרצה בבכי. סיפרנו לה מה שקרה והראינו לה וליתר בני המשפחה את מקום קבורתו של התינוק. הם התיישבו על יד הקבר הרענן ובמשך כל היום אי־אפשר היה להוציא אף מלה מפיהם. לאחר כמה שעות סיפרו לנו שביום פרוץ ה"אובלאווה" (המצוד) בא אליהם אחד האיכרים וסיפר להם שהגרמנים נמצאים לא רחוק ובודאי יבואו אל האי. הוא יעץ להם לעזוב מיד את המקום ולבוא אתו למחבוא שהכין להם עד שהגרמנים יעזבו את הסביבה. הוא לא הסכים בשום פנים שיקחו עמם את התינוק שנולד אך לפני 3 ימים, כי זה יסכן אותם ואת עצמו, וכך קרה שנאלצו — מחוסר ברירה טרגית — להשאיר את התינוק בבקתה.

אברהם קלודבסקי

עם "הנוער־הציוני" מפולין לליטא בדרך לארץ־ישראל*

(חלק ב')

28.9.40 קיבלנו היום כמה סוף־קונדי (אישורי־יציאה) וגם שלי ביניהם; יחד עם דן גלברט מ"החלוץ" המשכתי להכין רשימות, לאורך כל הלילה, עבור הקונסול הסורי והתורכי. התחלתי לעשות הסידורים הדרושים ב"אינטוריסט" ומסרתי להם את סכום הליטים והדולרים הדרושים. שלחתי מכתבים לקיבוצים בשוולי, מריאמפול ווילנא בדבר הסידורים שנעשו עד כה.

מדברים פה על בואו של האדון בקרמן, מנהל הג'וינט. יש סיכויים שירשו לג'וינט לפעול כאן עוד שנה; אם זאת אמת — יהיה טוב, כי שאלת הכספים ליציאה תהיה יותר קלה לפתרון. בקובנה העיר מהומה גדולה. השלטון הסובייטי מלאים את החנויות הגדולות ויש מחסור במצרכים והמחירים עולים.

שלחתי מברק לחיים ברלס בקושטא וחתמתי בשמי המחתרתי: אברמובסקי. בתוך כל התעסוקה הרבה, היומיומית, שהייתי חייב לעשות — היה הכרח גם לדאוג ליום עבודה, בכדי שאוכל להתקיים. זאת קיבלתי אצל מר גאיל שהוא בעל ביח"ר לממתקים, ריבות ומשקאות. נפגשנו, חברי התנועה הבוגרים, בחתונתה של חברתנו אסתר ליפשיץ. הזוג נרשם בעיריה, ואחר כך נערכה חופה כדת וכדין, בהשתתפות רב. המפגש הזה נוצל על ידינו להחלפת אינפורמציה על הנעשה בתנועה בליטא ובוילנא.

המתח בעיר רב. כל המחזיק חבילה בידו בהיותו ברחוב, נעצר לביקורת שמא הוא מוציא סחורות מהחנויות שהואלמו. בעלי החנויות הולכים בטל, כי הוצאו מעסקיהם ואין להם קיום מינימלי, וגם לא נותנים להם בינתיים עבודה. מי שברשותו דברים שווי־ערך מוכר אותם לצורך רכישת מזון.

* חלקו הראשון של היומן נדפס במשואה י"א, עמ' 224—230.

3.10.40 המשרד הא״י במחתרת ממשיך בפעולה אינטנסיבית. ב־1.10.40 קיימנו ישיבה של המשרד בהשתתפות תשעה נציגים של כל המפלגות הפועלות בקובנה ובוילנא. חפשנו מקום בטוח, ולבסוף הוחלט שחבר מקובנה ישכור חדר במלון הגדול ביותר בקובנה — המלון הייצוגי הדיפלומטי, כי היינו משוכנעים שכאן אנו בטוחים מפני ביקורת השלטונות.

בהתאם לכך, בשעה שתיים בצהרים, באנו לבקר את חברנו בבית המלון. לאחר שהתכנסנו כולנו החלפנו אינפורמציה על הנעשה; עו״ד בנימין טומקביץ (היה שופט שלום בארץ, נפטר ב־1979) מסר דו״ח על פגישת נציגינו עם ד״ר אלחנן אלקס, ממנהיגי יהדות ליטא, שנתבקש על ידינו להיפגש עם נציגים סובייטיים בדבר הסכמתם להחיש את קבלת האישורים ליציאתנו מליטא, כלומר לכל אלה שבידיהם ויזות לארצות חוץ ובפרט לארץ ישראל.

לאחר שהזכיר את שמות הנציגים הסובייטיים פוזדניאקוב ודקנזוב, פרצו כעבור רגעים אחדים לחדרנו שוטר ליטאי ואזרח לבן־שער וחיוור־פנים בצעקה ״איזו התכנסות כאן?״. כולנו נחרדנו עקב ההתפרצות הפתאומית וטומקביץ אמר להם שאין כאן אסיפה אלא פגישה בין חברים; אנו פליטים שבאנו לקובנה מוילנא לסדר ענינים במשרדים הממשלתיים. השוטר ביקש תעודות וציוה עלינו לא לזוז מכאן עד שיחזור.

הואיל ואני הייתי הצעיר בחבורה פתחתי את הדלת לראות מה קורה בחוץ. לא היתה שמירה על יד הדלת. לקחתי מכל החברים את התעודות, הרשימות, הכספים, התמונות, וכל דבר שהעיד על פעולתנו למען עליה ויציאה מליטא; רצתי אל החברים שגרו במלון אחר ממול, והודעתי להם על הנעשה. טלפנתי לבעלת הבית בו גרתי שימסרו לחבר זליג (שכני לחדר, מדריך השומר־הצעיר) שיוריד מהתנור הגבוה את המסמכים שלי, שמא יבואו לחפש בחדר. חלק מהמסמכים שהיו בידי השמדתי, חלק אחר החבאתי בבית־מלון בשרותים. לאחר כשעתיים חזר השוטר בליווי האזרח, החזיר לי את התעודה, שבה צויין שיש לי רשות לגור בקובנה, ואמר ״אתה יכול ללכת״. את כל האחרים הובילו דרך הרחוב הראשי של קובנה סטלינאס פרוספקטאס (שדרות החופש שלעבר) אל המשטרה. הדבר גרם למהומה ברחוב הזה בו הסתובבו מאות פליטים, כל אחד בא לטפל בעניניו האישיים, וכאן לפתע הם רואים את נציגיו מובלים על ידי שוטר לתחנת משטרה. רצתי לעו״ד שלנו בקובנה שיבוא באופן דחוף למשטרה ויטפל בשחרור הנציגים שלנו.

כאשר הגענו למשטרה לא הרשו לעו״ד להיכנס, ואמרו לו שלא יתערב. לאחר כשעה שחררו את כולם, אך הם קיבלו הוראה לעזוב מיד את קובנה ולחזור לערי־השדה, למקומות בהם מותר היה לפליטים לגור. רק לאחר מכן הוברר לנו מה גרם למעצרנו.

בחדר השכן לזה בו התכנסנו במלון, גר פוזדניאקוב ואלה ששהו שם שמעו שבחדרנו הוזכר שמו בדו״ח שנמסר לנו על הפגישה עמו. פוזניקוב היה ממונה מטעם השלטון הסובייטי כמושל ליטא ובידו היתה הסמכות לאשר לנו את היציאה מהארץ. כששמעו זאת פרץ לחדרנו המזכיר שלו עם השוטר, בחושבם שמכינים כאן איזו התנקשות בחייו. לשמחתנו האירוע נגמר בטוב, לא נשלחנו לגלות למקומות רחוקים, יצאנו אפוא בחסד מכל הענין. פוזניקוב

ודקנזוב טיפלו גם בדפורטציה (הגליה) של הגרמנים הגרים בליטא, בעיקר מאיזור ממל.

נתקבלו היום כמה מברקים מחיים ברלס על כתובתה של משפחת גאיל, לצערנו אין בהם כל בשורה חדשה בדבר טרנזיט תורכי לארץ ישראל.

את החגים ביליתי בקיבוץ שלנו בקיש־דוריס (עיירה בדרך בין קובנה לוילנא). חברינו בקיבוץ שהגיעו מקליש, וולוצלבק וליפנו מתפרנסים כאן בעיקר מעבודה בתחנת־הרכבת, בתיקוני הפסים, ובכל עבודה מזדמנת. הלכנו כולנו בערב ראש־השנה לבית־הכנסת שבעיירה, ולאחר ארוחת הערב החלה שיחה על המצב שלנו ועל אפשרות היציאה מכאן. היום לפני שנה הגענו בשעה 12 בלילה מוארשה לפינסק. בשיחה עלתה השאלה מדוע אין הסובייטים מאפשרים לנו לצאת מכאן לארץ־ישראל: האם הציונות לוחמת נגד הקומוניזם, נגד רוסיה הסובייטית? הרי ההיפך הוא הנכון. כל אחד מאתנו מכיר להם תודה, שלולא עזרתם במלחמה היינו כולנו נמצאים תחת שלטון הגרמנים, וזה הרבה יותר גרוע. אך מה יהיה עתידנו?

כאן בליטא מתנהלת ההלאמה בכל כוחה, וכבר היא עומדת לפני גמר. מתנהלת תעמולה חזקה נגד הדת היהודית והחגים היהודיים, ובמיוחד כעת בעונת החגים. ההתקפה הקשה מופנית באופן ברור נגד התנועה הציונית.

4.10.40 לקיבוץ בקיש־דוריס הגיעו חברים מהקיבוץ בזשלי עם שלום סצילר (זבולוני). ערכנו מסיבה משותפת ליד שולחן ערוך במטעמים, שרנו שירים עבריים, רוסיים, פולניים וביידיש — עד חצות, ושוחחנו בעניני דיומא. דברו החבר שלום, אנוכי וחברי הקיבוץ. אני תרמתי את חלקי בנגינה במפוחית־פה וכך בילינו יחד בשירים וריקודים עד מאוחר בלילה.

האוירה במסיבה הזכירה לנו מחדש את המסיבות החלוציות והאוירה השומרית מהימים הטובים שלפני פרוץ המלחמה. כל החברים עוד מצפים לימים טובים שיבואו, בהם נוכל בארץ ישראל להמשיך ולהגשים את מטרותינו.

7.10.40 חזרתי לקובנה לאחר ביקור בקיבוץ בזשלי. החברים הפעילים בקובנה טרם חזרו. הלכתי למשרד הפליטים ולמשרד המחוזי, אבל אין דציזיות חדשות לסוף־קונדי. חזרתי למשרד והמשכתי בהכנת רשימות ושאלונים לטרנזיט סורי בשביל עליית־הנוער ומשק־הפועלות. מסרתי עוד כמה אַנקיטות (שאלונים) של חברי השכבה הצעירה.

נפגשתי עם אברהמיל גבלבר (כיום בקיבוץ אפק) ועם קוזיברוצקי, נציגי החלוץ שהגיעו הנה מוילנא, והראיתי להם את המברקים שנתקבלו מאליהו דובקין ושפירא, בהם הם מודיעים שטרם נתקבל שדיוּל חדש (מכסַת סרטיפי־קטים), וכי הם עושים כל שביכלתם על מנת לקבל מהשגרירות הבריטית במוסקבה ויזות נוספות. כמו כן הם מודיעים שעלינו לעכב את העברת הדוקומנטים לאנקרה (תורכיה) עד שיתבהרו הענינים במו"מ במוסקבה.

המצב הכלכלי בליטא מתדרדר והולך. המחירים עלו ב־50% עד 100%. מורגש מחסור גדול במוצרי מזון. תורים ארוכים מתפתלים לפני החנויות ויש לחכות שעות לקבלת איזה שהוא מצרך.

הגיעו ידיעות שבקרוב עומדים לסגור את הקומיסריון לפליטים ויפתחו קומיסריון לעניני־פנים — משרד־לפליטים, וכי לא יתנו לכל דורש, ובפרט לנו, סוף־קונדי כפי שהיה נהוג — אף כי תוך קשיים רבים — עד כה; כנראה שיתחילו בחקירות ודרישות על כל אחד מאתנו ולא יאשרו ויזת יציאה כמקודם. הנה שוב קשיים חדשים. סיימתי בינתיים הרשימות לקונסול הצרפתי במוסקבה עבור טרנזיט סורי ומסרתי אותן לאינטוריסט וביקשתי שישלחו אותן באמצעות שליח מיוחד היוצא למוסקבה. הכנתי צילומים עבור החברים להגשת הבקשות. מה תהיינה התוצאות לפניותינו? קשה לנבא. משכורת לא קיבלתי, אין כסף. לקחתי הלוואה מדן גלברט.

9.10.40 המשרד להוצאת סוף־קונדי נסגר. כל הטיפול הועבר לקומיסריון לעניני־פנים, ג.פ.או. (המשטרה החשאית). יהיו עיכובים רבים בהוצאת דרכונים. טרם קיבלנו ויזות אנגליות וטרנזיט תורכי. גם שאלת הכסף מדאיגה מאוד. מארץ ישראל אי־אפשר להוציא כספים, גם מאמריקה לא קיבלנו. לפי המברקים שהגיעו אלינו אין כסף עבורנו. נהיה נאלצים להפסיק את הכל, ובעוד זמן קצר לא נוכל לסדר דבר בקשר לעליה. אז נותר לנו רק לחיות במקום רחוק וקר... זאת אינה שאיפתנו. המטרה שלנו היא ארץ ישראל.

10.10.40 מחכים לידיעה טובה מחיים ברלס בדבר טרנזיט דרך תורכיה. האם תגיע ומתי? הסבלנות פוקעת, ללכת לעבודה אצל מר גאיל בכדי להרויח משהו אינני יכול, כי עבודת המזכירות גוזלת את כל זמני. ומה הלאה? קשה לענות על השאלה הזאת. כל העמים רשאים לדרוש מדינה משלהם, למה לנו היהודים אסור לדרוש את ארצנו, ארץ ישראל, ולהגיע אליה? מדוע לא נוכל לבנות בארץ ישראל את עתידנו? האם המנהיגים הסובייטים חושבים כפי שחושבים הייבסקים (הקומוניסטים היהודים) שליהודים לא תהיה מדינה משלהם?

ערב יום־הכיפורים אכלתי ארוחה מפסקת אצל משפחת גאיל. הייתי בבית־הכנסת בליל־כל־נדרי ולמחרת כל היום, ובגמר יום הצום סעדתי שוב אצל משפחת גאיל.

רוב החברים נסעו לוילנא, חברי לחדר זליג שנקמן (אבישי) נשאר אתי בחדרי. שוחחנו כל הערב על עתידנו ועל עברנו, אחרים שהם לא מאורגנים בתנועות־נוער־ציוניות ואין עליהם אחריות כלפי החברים בתנועה, יכולים ביתר קלות להסתגל לחיות במשטר החדש. ומה עלינו לעשות? לזרוק הכל ולגמור עם העבר — קשה מאוד. אחרי שנים של מאמצים, ציפיה ותקוה לישועה ולגאולה, להינתק מהכל ולחיות במקום זר, במקום שאין מדברים בשפתנו? עולה בזכרוני קטע מספרו של בזוזובסקי (להבות), בו הוא כותב: "נוראים הם הרגעים האחרונים הללו, עת גוססת התקוה, עת נעלם העתיד; אם החיים הגיעו כבר לידי גמר ואין שינויים עלולים לחול בהם והם נשארים כאנדרטת אבן סומא — היסורים הינם תמיד אופטימיים, קשורים הם בענין זה או אחר, בדבר המניח לפתוח אפשרויות של מחשבה על הקלה, על הטבה, על שינוי שיחול".

חברי הקומיסיה (ועדת־העליה): ד"ר זרח ורהפטיג וה"ח שצופק, נמצאים כבר ביפאן. ייתכן שיקבלו סרטיפיקטים ויצאו משם לארץ ישראל. מה יהיה אתנו?

19.10.40 בסוכות הייתי בקיבוץ בקישדוריס, החברים בקיבוצים שלנו, המפוזרים בליטא ובוילנא, עושים כל מאמץ להחזיק מעמד בכל עבודה שמזדמנת בכדי לעבור את הזמן הקשה. קיבלתי על חשבון משכורתי 100 ליט וקצת הוקל לי. רצינו לעשות מגבית בין הפלוגות בקיבוצים למען הוצאת סוף־קונדי, אבל היות ומשרדי ה־ג.פ.או. הפסיקו לתת אישורים, ביטלנו בינתיים את המגבית. אומרים לנו לחכות, אך עד מתי? החברים בקיבוצים מתחשלים מיום ליום, אך המצב סביבנו והניתוק מההורים, מערער בנו את הרגש המשפחתי, כי אין בידינו לעזור להם שם בפולין, שמצבם הולך ורע, והוא גרוע בהרבה מאשר כאן. ההורים מבקשים עזרה, אבל זה לא ניתן בקלות. הצעירים, שהם בגיל 18—20, הסתדרו די טוב, בהתחשב במצב בו אנו נתונים, ויש להם חוש לניהול משק עצמי; מצד שני הרגשות נפגעו, היחס המשפחתי נעלם והולך. החיים הפכו את האנשים כאן לבעלי אופי קשה ושום דבר רע או בשורה רעה כבר אינה משפיעה עליהם כבעבר. הם חיים חיי פליטים. ראו הרבה ועברו הרבה קשיים וצרות. האם מישהו מאתנו יכול היה אפילו לחשוב על כך שתהיה בלבנו התייחסות קרירה להורים, לקרובים ולמכרים? בעבר הורינו דאגו לנו, לקיומנו היומיומי ולכל צרכינו. היום מלחמת הקיום נתונה רק בידינו. נעקרנו ממשפחותינו ומבתינו. גם מחזיתות המלחמה מגיעות ידיעות קשות. האם הגרמנים יתקרבו חו"ת לארץ ישראל?

קיבלנו ידיעה מחיים ברלס מקושטא, כי אהרן מזיא והדסה יוצאים ארצה, ושלא נעיז לשלוח אליו אנשים שאין בידם ויזה לארץ ישראל. משודיה שאלו אותנו על מספר האנשים הבאים בחשבון לעליה. הוצאתי ממשרדי המחוז תעודות אישיות (תעודת־זהות לפליטים) עבור החברים שיש כבר עבורם דציזיות. מתי שיתנו סוף־קונדי לא ידוע עדיין. לשם קבלת ויזות־יציאה נותנים בידינו אנקטות וביוגרפיה (שאלונים ותולדות חיים), ואומרים לנו לבוא ב־11.11.40 לקבל תשובה.

22.10.40 מסתמנים סיכויים לקבל טרנזיט פרסי, אבל זה בא בחשבון רק לאלה שיש להם כבר ויזות אנגליות ועיראקיות. מה עם היתר לא ברור. טרנספר כספי קשה לעשות. אי־אפשר למצוא בינתיים אדם מתאים שבאמצעותו נוכל לעשות זאת, ואשר יקבל על עצמו את הביצוע. ברחובות העיר קובנה מתגודדים הרבה פליטים ולחלק מהם יש כבר ויזות וטרנזיט וכרטיס אניה, אולם טרם קיבלו את הסוף־קונדי המתעכב. אתמול קיבלנו מברק מזילברשטיין מג'נבה שהויזות האנגליות שניתנו לחברינו, יוארכו והוא ביקש להמציא רשימות, על מנת לסדר זאת.

23.10.40 היום נתקבלו שני מברקים, אחד מלונדון שהסוכנות היהודית פנתה למיניסטריון לעניני־חוץ בדבר ויזות לארץ ישראל, וכי הם מחכים להחלטה בנידון בימים הקרובים, המברק השני מד"ר נחום גולדמן מניו־יורק, שתכנו מאוד לא ברור. הוא מודיע שאין כסף להוצאות הדרך לאמריקה ובהמשך מאמריקה לארץ ישראל, ושנפנה בענין זה לסוכנות היהודית בירושלים. הברקנו בחזרה וביקשנו הסברים.

קיבלתי מכתבים מהחברים ש. סצילר, נ. רזניק, ר. סוסנובסקה, והם מודיעים שהמצב בפלוגות משביע רצון. לכולם כתבתי היום מכתבי תשובה. מהורי בוארשה לא קיבלתי כל ידיעה. גם מארץ־ישראל לא קיבלתי מכתבים, שלחתי היום העתקים מצולמים של הסרטיפיקטים לג׳נבה לידי זילברשטיין בדבר הארכת הויזות, והגשתי שאלונים וטפסים של תולדות חיים עבור מספר חברים נוסף. תשובות טרם קיבלנו. אומרים לנו לחכות. השלטונות גייסו את הפקידות במשרדים הממשלתיים ואת תלמידי בתי־הספר לעבודה בחקלאות, לשם איסוף תפוחי אדמה.

30.10.40 הגיעו מברקים מא. דובקין וחיים ברלס, אבל אין ידיעה טובה. גם הם מייעצים לנו לחכות.

כאן אנו עדים להכנות גדולות של השלטונות לחגיגות אוקטובר שיתקיימו ב־7.11.40. קישוטים רבים מתנוססים בכל העיר. גם חברנו דן גלברט מכין כרזות וציורים ענקיים עבור החגיגות תמורת תשלום די טוב. הגיעה אלינו ידיעה משמחת מג׳נבה, כי הויזות לארץ ישראל הוארכו עד 31.12.40 ועושים למען קבלת טרנזיט פרסי. אישורים טרם מקבלים כאן. אומרים שבסוף חודש אוקטובר או בחודש נובמבר הקרוב, נקבלם. נפוצה שמועה שבכלל רוצים לשלוח את הפליטים במהירות מכאן למקומות רחוקים וקרים. אין בכוחנו לשנות את מהלך ההיסטוריה. מה שיביא לנו המחר — זאת נצטרך לקבל שלא בהסכמתנו. אנו צריכים להיות מרוצים שאנו כאן, חיים במנוחה יחסית, עובדים ויש לנו אוכל ומקום לינה, בו בזמן שבמקומות אחרים, במיוחד בפולין שבידי הגרמנים וגם בכיבוש הסובייטי, שוררת מלחמה איומה ואכזרית. מגיטאות וארשה, לודז׳, ביאליסטוק ומקומות אחרים מגיעות ידיעות על מצב היהודים שם.

שוב נותנים כאן רשיונות למשלוח חבילות לפולין. הכנתי כמה חבילות עבור החברים בקיבוצים, בעיקר מזון, ושלחתי גם להורי. לפי הידיעות שהגיעו אלינו בימים אלה מפולין, מצבם בכי רע. הם מוכרים את בגדיהם בשביל להשיג מזון. בתוקף הנסיבות שנוצרו כאן התחלתי ללמוד שלוש פעמים בשבוע רוסית.

8.11.40 אתמול נערכה הפגנה המונית לרגל מהפכת אוקטובר. חייבו את כל הפועלים להשתתף בחגיגות.

מסרתי רשימות בדבר טרנזיט דרך פרס בשביל אלה שיש להם ויזות עיראקיות וסרטיפיקטים לארץ ישראל. ברשימות מצויים 16 איש מבין החברים שלנו.

11.11.40 לפני שנה הגיע לקובנה הח׳ י. גלויברמן (גלבוע) להקים קשר עם חברינו הציונים־המתקדמים, ובמטרה לארגן מחדש את ״הנוער הציוני״. אני באתי במקומו, והיום — לאחר שנה — קיבלתי רשיון קבע לגור בקובנה.

14.11.40 קיבלתי מכתב מחיים ברלס מקושטא לפי כתובתי ועל שמה של המשפחה אשר אצלה אני גר. זה חדר פרטי ששכרתי יחד עם חבר מ״השומר־הצעיר״ זליג שנקמן. על המכתב מודפסת הכתובת והסמלים של הסוכנות היהודית לארץ ישראל. השאירו לי פתק שאפנה לדואר לקבלו. פחד הקיפני, אם היו פותחים את המכתב היו אוסרים אותי מיד. כשמסרתי את המכתב לחברים והח׳ ב. טומקביץ פתח אותו, הוא הזדעזע וצעק ״איך עושים כך? האם הוא לא

יודע באיזה מצב אנחנו פועלים פה בקובנה, הוא חושב שכאן קושטא". בסופו של דבר התברר שהמכתב היה מלפני חודש ימים ואין בו כל חדשות, כי בינתיים קיבלנו מברקים אחדים. אני מסרתי את הסרטיפיקט שלי, שקיבלתי לפני פרוץ המלחמה בהיותי חבר בהנהגה הראשית של "הנוער־הציוני", וכן את הסוף־קונדי וביקשתי ויזת יציאה, אשר כעת קשה לקבלה. במשך חודש מאשרים ויזה אחת.

החברים לשם וקליינבוים (משה סנה) יצאו מכאן השבוע. העסקנים מסתדרים, ומה אתנו? כשיצאתי לקיבוץ הכשרה ב־1934 אמרתי לחברים שבשנת 1940 אעלה ארצה — האמנם?

הודות לקשרים טובים עם הפקידה, סדרתי היום סוף־קונדי עבור אלק רוזנבוים (עלה אחר־כך והצטרף לאושה). הממונה על המשרד לא רצה לאשר, הואיל והוא עוזב את משרתו ובמקומו בא איש אחר. שלחתי מכתבים לחברים בפלוגות ובוילנא בדבר הסידורים הדרושים. ניסיתי לקבל דרכון חוץ עבור לילקה בונס (כיום בחיפה) אבל לא הצלחתי בכך. אמרו לנו שהפסיקו. זו התשובה להיום.

15.11.40 בישיבת הקומיסיה והקואורדינציה שהתקיימה היום בדבר רשימה של 15 איש שיש להגיש לחברת "קוק" (חברת נסיעות), הוחלט לאחר ויכוחים קולניים, שהעסקנים הציוניים יקבלו מקום אחד על כל 5 חלוצים; סוכם אפוא שייצאו 12 חלוצים ו־3 עסקנים. באם יהיו 20—25 איש יקבלו החלוצים 20 והעסקנים 5. "הנוער־הציוני" ו"החלוץ־הכלל־ציוני" יקבלו 2 מקומות. הצעתי את אלק רוזנבוים ואת עצמי. ברור שאנו לוקחים אתנו אתנו חברות, כי הסרטיפיקט הוא זוגי.

19.11.40 רשימת ה־15 נמסרה לחברת קוק. המרכז החליט שאלק יעלה עמו את החברה לאה אפשטיין (כיום ברעננה) ואני את החברה שרה לברטובסקה (קרופקה, קיבוץ ניצנים). את אלק ולאה הזמינו לבדיקה למשטרה, בקשר לבקשתם לויזת־יציאה.

23.11.40 מדברים על מסירת ממוריאל (מזכר) מהקומיסר לפליטים מר פוזדניאקוב למוסקבה, בדבר ויזות יציאה בשביל הפליטים שבכאן. לוא היינו מקבלים ויזות יציאה יכולנו כבר לצאת מפה. אולם כבר חדשיים שאין נותנים ויזות.

השתתפתי בישיבת המרכז בוילנא. הוחלט לבחור מרכז חדש לתנועה בעקבות יציאתם של א. רוזנבוים, שלי וייתכן גם של סצילר, לארץ ישראל.

נתקבל מכתב מדובקין שאצל הקונסול הצרפתי במוסקבה נמצאת הוראה לתת ויזות טרנזיט דרך סוריה. ממר ורבורג משטוקהולם קיבלנו מברק שיתנו ל־50 נערים מעליית־הנוער הגרמני ויזות תורכיות. הוא ינסה לקבל בשטוקהולם ויזות אנגליות על סמך המכתבים. לסן דומינגו נשלחה רשימה נוספת של 300 חברים בדבר קבלת ויזות. בתקופה הזאת פנינו לכל קונסוליה אשר אצלם אפשר לקבל ויזות, וזה היה תפקידו העיקרי של חברנו סמק רוזנבוים.

קיבלתי גלויה מגיטו וארשה מהורי, כי אבי ואחי ועוד אלפי יהודים עובדים בעבודות כפיה ומצבם רע מאוד.

26.11.40 נבחר מרכז חדש לתנועה ובו הח"ח: ניסן, יוסף, לילית, קובה וחיים. חזרתי מוילנא לקובנה כדי לסדר את רשימות המועמדים שלנו לטרנזיט פרסי. קובה מַרבֵּר קיבל טרנזיט פרסי ומחר הוא כבר נוסע.

נתקבל מברק מאליהו דובקין שהם מסכימים לשלוח עוד 3000 דולר, זה יעזור לממן את הנסיעה של חברים רבים; הגיע מכתב מוארשה לפיו מצבם קשה מאוד, ובגיטו לודז' חסר לחם. אין בידינו להושיע.

כאן נכנס הרובל הרוסי למחזור ונקבע לו שער של 1 ליט ל־90 קופיקות. המחירים עלו מ־50% עד 400%. המצרכים נעלמים מן החנויות.

29.11.40 נודע לנו, כי בחודש הבא יתנו ויזות יציאה רבות. כל אלה שפנו וביקשו את האישור ליציאה — יקבלו אותן בתנאי שייצאו מיד. הלואי וזו תהיה אמת. הלכתי לקונסול הרוסי סקובלב, אצלו אני אורח קבוע זה מכבר, כי אני בא אליו בקשר לפניות לא רק שלי, אלא גם לחברים רבים. לאחר שיחה ארוכה (הוא גם דובר יידיש), הוא אמר לי: "תחכה". אך עד מתי?

קובה מרבר יצא כבר דרך יפאן, אף שלא קיבל מכתב מחברת קוק לקונסול הפרסי, מאחר ואין לו ויזה לארץ ישראל, אלא רק מכתב מהקונסול הבריטי בקובנה (מכתבים שנכתבו על ידינו לאחר שהקונסול הבריטי עזב את קובנה). למרות כל זאת הוא הגיע לאחר נדודים רבים לארץ ישראל. קיבלתי מכתב מוארשה ובו מספרים לי כי הגיטו נסגר והוקף בחוטי תייל. אין אוכל, אין בגדים ואין עבודה. מתוך 3 חבילות ששלחתי אחת לא נמסרה להם.

30.11.40 השמועה שבחודש הבא נקבל ויזות יציאה גרמה לכך שרבים קנו כרטיסי נסיעה ברכבת לוולדיווסטוק ובאקו (כי בידינו, ויזה ליפאן). גם הפחד מפני ביטול המטבע הליטאי שבידינו השפיע על כך. אנחנו החלטנו לקנות 60 כרטיסים, אבל בעלי ההון הקדימו אותנו.

2.12.40 אנשים פרטיים השיגו כרטיסים לרכבת, אבל לנו אין רוצים כבר למכור, בטענה שנוכל לקבלם רק לאחר שיהיו בידינו ויזות יציאה; אני משתדל לסדר ויזות עבור כמה אנשים נוספים. התחלתי להכין בקשות לועד הדוויזים (משרד־האוצר) בדבר קבלת רשיון להוצאת כספים ולהוצאות־הדרך, ובקשות נוספות לנשארים — כ־16 חברים, אלה שיש להם סוף־קונדי; היום יצאו 10 איש מכאן, כולם בעלי הון. שלחתי מכתב לקיבוץ "גבעת המעפילים" של הסולל במושבה הדר שבשרון, וסיפרתי לחברים שם על הנעשה בליטא ובוילנא. הסובייטים עורכים אספות המוניות בליטא, לטביה ואסטוניה לקראת הבחירות המתקרבות לסובייט העליון. לאחר כל הרצאה כזו מתקבלת החלטה "פה־אחד", המביעה הסכמה ושביעות רצון על הנעשה במדינה. התעמולה אומרת, כי אם קיים יוקר בליטא — אין מה לדאוג, כי הרווח הוא של "העם", וזה מופנה להגדלת התעשיה ואינו עובר לכיסי הבורגנות. הנוסח הזה הוא אחיד בכל מקום. ממלאים את החנויות באבטיחים הנשלחים מברית־המועצות לאחים הרעבים, ומכאן מוציאים כל מה שרק ניתן לקחת מהחנויות הקיימות ומעבירים זאת לרוסיה.

6.12.40 הקומיסר לפליטים מבטיח בכל יום שבקרוב נקבל ויזות, וגם כן סוף־קונדי יתנו. קיבלתי מכתבים מפולין הכבושה על ידי הגרמנים, מוארשה ומלודז׳, ובהם סיפורי זוועה על דברים נוראים ממש הקורים שם. הם יושבים צפופים בגיטו, אין אוכל אין עבודה, אין חיים, אין אל מי לצעוק לעזרה; היטלר דן אותם לחיים של מוות. אצלנו נפוצה שמועה כי ברדיו שוייץ היתה ידיעה כאילו וארשה תעבור לידי הרוסים. זו יכולה להיות הצלה ליהודי הגיטו. זמן מה אחר־כך התברר שהשמועה היתה שמועת־שוא.

7.12.40 שלחתי לחברים הבאים בחשבון לעליה ואשר בידם סוף־קונדי, דוגמאות לבקשות לויזות יציאה. נרשמתי לביקור אצל הקונסול הרוסי סקובלב. אולי אוכל להיכנס אליו ולמסור לו תמונות אל חברים נוספים, בצרוף בקשות לרשיון־יציאה.

פעולת השוטרים ברחובות העיר ובבתים הפרטיים מתרבים. כל אחד שנעצר מואשם בספסרות. בבתי־הספר חייבים ללמד את תורת המרכסיזם, וכן על כל המנהיגים והוגי־הדעות של הקומוניזם, על המשטר הסובייטי, אשר בו השליטה היא בידי העם.

12.12.40 נתקבל מכתב מחיים ברלס, כי התורכים נותנים רשיונות־מעבר דרך ארצם לכל אלה שיש להם טרנזיט עיראקי וויזה לארץ ישראל. ממש ידיעה טובה וקונקרטית. כאן מאשרים כבר ויזות יציאה במספר גדול בהרבה מאשר קודם לכן. בין אלה שקיבלו ויזות נמצאים חברים אחדים שלנו. מסרתי רשימה לטקץ׳, אותה הוא צריך למסור לקונסול סקובלב, על־מנת שיחיש את מתן האישורים לאלה שבידם ויזות עיראקיות, כי תוקפם פג ב־31.12.40.

היום קיבלו אישורים החברים האלה: ב. טומקביץ, טרפמן, גבלבר ועוד. ברשימה כללתי 10 איש מכל הארגונים הציוניים המיוצגים בקואורדינציה, ביניהם את אלק רוזנבוים ואת עצמי. אולי זה יעזור בקבלת הויזות. אני צריך גם להגיש רשימה לאינטוריסט והם גם יתנו סוף־קונדי. מורגש שינוי לטובה כלפי אלה היוצאים לארץ ישראל. לפי הידיעות שקיבלתי מד״ר חנן אלקס מתברר שמזכירו של פוזדניאקוב אמר לו, כי הם — הסובייטים — רוצים להתפטר מהציונים מהר ככל האפשר. (״לא נחוץ לנו שיסתובבו בין רגלינו ובינינו, ושלא יחשבו שמוציאים מכאן את כל הפליטים״) בגלל זה היחס לאלה שיוצאים לאמריקה הוא קצת שונה ואנשי הממשל אומרים שאלה יכולים עוד לחכות.

האניה לארץ ישראל מאודיסה יוצאת ב־23.12.40, זאת אומרת שכולם יקבלו במוסקבה ויזת־טרנזיט דרך תורכיה. יש סיכויים טובים שבתוך שבועיים נוכל לעלות ארצה. מקווים שאלק רוזנבוים, יעקב סלומינסקי ואנכי נוכל לצאת. עכשיו לא מדאיגה אותי האפשרות שמא נצטרך להישאר ביפאן בדרכנו לארץ ישראל, ולוא גם לתקופה ארוכה, העיקר לצאת מכאן. שלחנו מברקים לחיים ברלס לקושטא וביקשנו שישתדל להאריך את הויזות לארץ ישראל לאחר התאריך של 31.12.40, כי הרוב לא יוכל להגיע עד התאריך הזה לאודיסה, וזה הרי כרגע התאריך האחרון שהויזות הן בתוקף. בקשנוהו להודיע לנו מיד, אחרת נצטרך לקבל עבור כולם ויזות ליפאן, וגם לאלה המחזיקים בידם רק את ״המכתבים״ (מתוצרת עצמית), כי כאן רוצים להיפטר מאתנו.

ביקרתי היום אצל הקומיסר לפליטים הליטאי המכהן עדיין יחד עם נציג הסובייטים. את הליטאי אני מכיר כבר מזה כמה חדשים. בנוכחותו פנה אלי הרוסי, שהוא בדרגת רב־סרן בצבא־האדום, לאחר ששמע שאני יוצא לארץ ישראל ואמר: "בשביל מה לך לנסוע לפלסטינה?" עניתי לו כי אני בודד, חולני, אין לי מקצוע, ומשפחתי חיה בארץ־ישראל. "אין דבר, אין דבר — המשיך הקצין — אין לך מקצוע — תהיה סנדלר, אין לך אשה — קח אשה משלנו, תקים משפחה, תעשה ילדים ותחיה. אצלנו מדינה גדולה, יפה ורחבה — למה לך לנסוע לפלסטינה?" לא קיבלתי, כמובן, את עצתו.

אצל הקונסול סקובלב מצטופפים בכל יום המוני אנשים, כולם רוצים להיכנס אצלו. הצפיפות נמשכת מהבוקר עד מאוחר בלילה. הוא מקבל עכשיו בקשות ליציאה במספרים גדולים. שלחתי לחברים בוילנה אינפורמציה על הנעשה כאן, כדי שיתארגנו בהתאם לכך. בחדרי ארחתי היום חברים מ"השומר הצעיר" שבאו ממיכלין (קיבוץ) לסדר ענינים במשרדים שונים, ואני עברתי לישון אצל חבר תנועתנו בקובנה. מוקדם בבוקר נרשמתי אצל הקונסול הרוסי, אולי אוכל להתקבל על ידו. הצלחתי לסדר אצל המזכירה שלו שמהחברים הבאים לכאן בפעם הראשונה יקבלו מהם בקשות ליציאה, גם אם יש הרבה אנשים בתור. צריך להכין רשימת חפצים ולמסור לדפרטמנט המסחרי (משרד־המסחר), על־מנת שירשו לנו להוציאם בצאתנו לדרך. ידיעה על כך מסרתי גם לחברים.

13.12.40 טרם התקבלתי אצל הקונסול, יש לי תור אליו לשעות אחה"צ. היום קיבלו כ־20 איש את הסוף־קונדי, וביניהם יעקב סלומיינסקי. יש הפסקה כרגע במסירת הסוף־קונדי, הם טוענים שבעוד ימים מספר יקבלו בקשות חדשות, אך לפני כן יסדרו את האישור לכל אלה שהגישו בקשות וברשותם ויזה לארץ ישראל. אנשים רבים פונים ודורשים ואינם נענים, ההכנות לבחירות בעיצומן. גם אותי רשמו כמי שיש לו זכות בחירה. אני מקווה שאצא עוד לפני יום הבחירות.

14.12.40 חלק מבין העסקנים אינם רוצים לנסוע דרך תורכיה אלא דרך יפאן, כנראה שפניהם לא לארץ ישראל אלא לארצות־הברית. גם לנו יש ויזות ליפאן, אך ברצוננו לפנות במוסקבה לקונסול התורכי ולשנות את נתיב מסענו ובמקום לנסוע לוולדיווסטוק אנו רוצים לנסוע לקושטא. בינתיים עוד כמה אנשים קיבלו ויזות, ואני אכנס אל הקונסול הסובייטי מחר, אף על פי שמחר יום א', כי הם רוצים לסדר אישורים לכל בעלי הויזות היוצאים לארץ ישראל.

קיבלתי מכתב מאחותי שבארץ ישראל, כי המצב בארץ קשה. המכתב נשלח ביום שהפציצו את חיפה, נגרמו אבדות ונזקים בישוב. אברמ"יל גבלבר לא הצליח להתקבל היום אצל הקונסול. קיבל פתק ליום ב'. התחלתי בהכנות ליציאה לארץ ישראל. האם באמת אני עומד לפני הגשמת החלום? אמנם, הנסיעה דרך יפאן קשורה בנדודים של כמה חדשים, אבל כל זה כדאי בכדי להגיע לארץ ישראל, לחיות כציוני וכיהודי בארצנו. הכנתי פוטוקופיות (העתקים) מהסרטי־פיקט שלי שקיבלתי בזמנו בוארשה, והשארתי אותם אצל הנוטריון המקומי. על יסוד סרטיפיקט זה עשינו ואנו ממשיכים להכין סרטיפיקטים נוספים על ידי כתיבת מכתבים; מוחקים תאריכים ושנים וכותבים חדשים. על סמך המכתב אנחנו

מקבלים עבור החברים רשות יציאה מכאן. הברקנו לחברנו סולומון אנטין (הוצא להורג על ידי הגרמנים בגיטו וארשה), כדי שיגיע לוילנא וידידיו יכינו לו סוף־קונדי ואת יתר הניירות הדרושים ליציאה לארץ ישראל.

15.12.40 כל היום אני נמצא במשרדי הקונסול הסובייטי סקובלב. יעקב ס. יקבל מחר את הויזה לנסוע דרך אודסה ואני דרך יפאן. הגיע הזמן. הדאגה המכרסמת בלב היא בגלל בעיית הכסף עבורי ועבור שרה לברטובסקה. הסכום הדרוש הוא 200 ליט. ברגע האחרון הקונסול כמעט וסרב למסור לי את הניירות, אולם לבסוף נענה בחיוב. הברקתי לאלק ר. שהכל מסתדר. היום קיבל גם ח. סולניק (הפועל המזרחי) את האישור הנכסף.

רגעים קשים עברו עלי בימים האחרונים. ראיתי שנותנים ויזות יציאה במיוחד לאלה שיש בידם טרנזיט עיראקי וויזה לארץ ישראל. חששתי שמא אפול קרבן של סרוב, אבל סוף סוף קיבלתי הכל עבורי ועבור החברים שלנו.

20.12.40 ב־16.12 בשעה 4.00 בלילה קיבלתי לידי את כל הניירות הדרושים ליציאה. מתברר שקיימת אצל השלטונות החלטה להוציא מפה את כל האנשים הרוצים לצאת, ובמיוחד את הפליטים מפולין. לכן גם מוציאים כעת ויזות לעשרות. אתמול יצאה פלוגה בת 60 חלוצים ביניהם יעקב ס. וח' ורוצלבסקי, כן יצא חברי לחדר זליג שנקמן, ועוד חברים רבים שבידיהם רק המכתב שהוכן על ידינו, לפי הטפסים של הקונסול הבריטי בקובנה שעזב את העיר עם כניסת הצבא־האדום.

בינתיים אין הקונסול סקובלב רוצה לאשר ויזת־יציאה לאלה, אשר בידם רק "המכתב" המפורסם. אצל הרוסים מתקבלת כל יום החלטה אחרת. העיכוב פגע בינתיים בחבר שייקה ויינר (השומר הצעיר) ואהרן גוטמן (רופא, נפטר בארץ) ועוד חברים רבים.

הטיפול בחידוש רשיונות־יציאה עבר לידי החבר ניסן רזניק. אלק רוזנבוים ולאה אפשטיין, שרה ואני קיבלנו את כל הניירות. עכשיו רק בעיית הכסף מטרידה אותנו, כי חל שינוי בתשלום עבור הנסיעה והשהיה בבית־מלון במוסקבה ובאודסה. המחיר הוא 80 דולר ועוד 600 רובל. עד אתמול היה המחיר 14 דולר בלבד. התשלום עבור יום שהיה בבית מלון במוסקבה צריך לעלות 6 דולר.

הוצאתי היום עוד 7 סוף־קונדי עבור חברים שלנו. ביקרתי אצל הפקידה שהכרתיה בחדשים האחרונים בפעולתי במשרד־הפנים, נפרדתי ממנה וקיבלתי מידה את התעודות האישיות הפולניות, תעודת־זהות, פנקס־צבאי, "תעודות־נישואין" שלי ושל אלק שהופקדו במשרד זה תמורת קבלת לסה־פסה (תעודת־זהות ללא ציון אזרחות) תעודה זו אושרה לנו מאחר והסובייטים טענו שהפליטים מפולין הם אזרחים שלהם והם יקבעו את גורלם, לכן זו היתה הדרך להתפטר מאזרחות פולנית, ולקבל רשות יציאה מכאן. החברים שייצאו יקבלו טרנזיט תורכי. ידיעה טובה הגיעה מאליהו דובקין שהויזות והסרטיפיקטים שבידינו יוארכו ל־3 חדשים נוספים. בין היוצאים אתנו גם א. גבלבר. הקונסול סקובלב איחל לנו דרך צלחה ובכלל הוא מתייחס עתה טוב יותר. נראה שירשו לצאת לכולם ובלבד שנשלם בדולרים, כי זו מטבע שהם זקוקים לה מאוד.

21.12.40 אלק רוזנבוים הגיע היום לקובנה. הזמנו 4 מקומות לוולדי־ווסטוק. מחיים ברלס נתקבל מברק לאחר שנודע לו על הויזות והסרטיפיקטים שבידינו, והוא שואל האם זה נכון? כרגיל מברקיו הם רעים. לא ענינו לו. לעומת זאת הגיע מברק מעודד מזילברשטיין מג'נבה, כי הסרטיפיקטים הוארכו עד 3.3.41, זאת אומרת ל־3 חדשים נוספים, לכן יש סיכוי שגם אנחנו נוכל לנסוע דרך קושטא, ונוכל להיות תוך שבועים בארץ ישראל. עד יום ב' אני צריך לשלם עבור ארבעתנו 142 דולר, כי לאחר יום זה המחיר יעלה ל־75 דולר לכל אחד ו־625 רובל. כל זאת אם אנחנו נוסעים דרך וולדיווסטוק, אם ניסע דרך אודסה זה יעלה רק 50 דולר ו־235 רובל.

22.12.40 שלמנו כבר עבור חלק מן הכרטיס ברובלים, וברשותי נמצאים כבר גם הדולרים, שטרם קיבלנו הוראה לשלם עבורם. הגיע מברק מוורודסלבסקי שיצא מכאן לפני שבוע, ומתברר כי קיבל ויזה תורכית רק לפי "המכתב" שלנו, וזו בשורה משמחת, כי הרי חיים ברלס דרש שלא להשתמש במכתבים אלה. אני משתדל לסדר עבורנו יציאה דרך אודסה.

חברים מהפלוגות מגיעים לקובנה ודורשים לדעת מה הסיכויים שלהם לעליה. יחד עם ניסן רזניק נפגשנו עם החברים האלה והסברנו להם על כל הנעשה כאן. בהזדמנות זו נפרדתי מהחברים וכן נפגשתי עם בוגרי הקן לשיחה על הנעשה בתנועה ונפרדתי מהם בתקוה שניפגש כולנו בארץ ישראל. הלכתי עם ניסן רזניק לכל המשרדים הממשלתיים הקשורים בטיפול בעליה, כדי שיכירו את מחליפי ושיתייחסו אליו כפי שהתייחסו אלי, מאחר ואני נמצא אתם בקשר כבר חדשים לא מעטים.

26.12.40 אנחנו ברכבת המובילה אותנו מקובנה דרך וילנא ומינסק למוסקבה. השמחה בין החברים בתנועה היא גדולה, כי הנה סוף סוף פרצנו את הדרך לעליה; הקבוצה שלנו היא גדולה, ובה חלוצים מכל התנועות הציוניות וכן אנשים פרטיים.

רבים באו לתחנת־הרכבת בקובנה להיפרד מאתנו. ביניהם חברי הפלוגות שהיו בקובנה וכן חברי "הנוער־הציוני" המקומי המקיימים את פעילותם התנועתית במחתרת, בבתים פרטיים, ועומדים אתנו בקשר קבוע. קיבלנו גם מתנות. ממר גאיל קיבלתי כמה חבילות שוקולד וכסף להוצאות קטנות, כן שלח על ידי מתנה לבנו יואש הנמצא בהרצליה. בדמעות שמחה נפרדנו מכולם ובאיחולים שיבואו אחרינו לארץ ישראל. המצלמה הקטנה שלי הנציחה כמה תמונות למזכרת, אך לצערי החרימו את הפילם בביקורת הגבולות באודסה.

בתחנת הרכבת בוילנא חיכו לנו חברים רבים, ולשיירה שלנו הצטרפו העולים מוילנא. לאחר חניה במינסק, יצאנו לסיור קצר בעיר. הגעתי לקיוסק שבו ישבה יהודיה זקנה ולידה נכד כבן 10, והיא מדברת אליו ביידיש. שוחחתי עמה קצת על הנעשה בין יהודי מינסק. רבים — היא אמרה — גויסו, והיא צריכה לפרנס את עצמה ואת הילדים. קניתי אצלה את הספר "רוכבים נודדים" ביידיש הייבסקית, המשבשת את הכתיב של מלים עבריות שבלשון האידית.

הגענו למוסקבה והשתקענו במלון מעבר לנהר. הצלחנו לסדר לנו טרנזיט תורכי ושינינו את כיוון הנסיעה, כך שבמקום לוולדיווסטוק ניסע לאודסה. פגשנו

באנשי קומסומול שהגיעו מליטא לסיור במוזיאון על־שם לנין, גם אנו הצטרפנו. קיבלנו מדריך שהסביר לנו ברוסית את משמעותן של התמונות המיוחדות המצויות שם. מאחת מהן שהתרשמתי עמוקות והיא: ישיבת הועד הקומוניסטי בתוך באר חשוכה המוארת על ידי נר דולק. הצבעים היו כה יפים עד שנדמה היה שמאחורי התמונה דולק פנס חשמל.

הואיל והחלפנו את הטרנזיט לקושטא היינו זקוקים לצילומים. הסתובבנו במוסקבה וכשמצאנו צלם בקשנוהו להכין לנו את הצילומים ללא דיחוי, אך הוא אמר "תבואו בעוד חודש, אז זה יהיה מוכן". לאחר שנוכחנו שהוא יהודי אמרנו לו שאנו נוסעים לארץ ישראל ולכן הדחיפות בקבלת הצילומים מיד. הוא התרגש מאוד, התנפל עלינו בשמחה גדולה ומילא אחר בקשתנו בו במקום ואף לא רצה לקבל מאתנו תשלום. אבל היתה בפיו בקשה אחת: "תשלחו לי לוח עברי מהארץ, במכתבים, בכל פעם דף אחד. ואני אחבר לי את הלוח השנתי". (הצלחתי לשלוח לו רק 2 מכתבים כאלה, כי בינתיים פרצה מלחמת גרמניה—רוסיה).

בשמחה עזבנו את מוסקבה, אולם שמחתי היתה מהולה בצער כי המזוודה שבה היו חפצי האישיים — ובה אלבום צילומים ששמרתי מאז ראשית התנועה, שני יומני מלחמה שכתבתי מיום פרוץ המלחמה ועד היום — נשארה בבית־המלון. למרות שהשארתי כתובת באודסה וביקשתי שישלחו אותה ארצה, לא קיבלתיה עד היום. ברכבת ממוסקבה לאודסה פגשנו יהודים אחדים, אבל הם התחמקו מלדבר אתנו. שיחה אחת היתה לנו עם איש צבא, רב־סרן בצבא הסובייטי, כששמע שאשה אחת שנסעה אתנו עם שני בניה מדברת עמם עברית (זאת היתה אשה ארץ ישראלית שבאה לביקור משפחתי, והתעכבה במריאמפול שבליטא, וחזרה ארצה בשיירה שלנו) ניגש אלינו ושאל את האשה באיזו שפה היא מדברת. האשה היודעת רוסית ענתה לו כי זאת עברית, ואז הוא אמר: כשהייתי ילד סבא לימד אותי א״־ב׳, האם זה אותו דבר? וכאן התפתחה שיחה בינו לבינינו, ומתוכה הסתבר שהוא רופא, אשר נשלח למחנה צבאי באזור אודסה.

הגענו לאודסה בערב, התאכסנו במלון נאה וביקשנו לנצל את הערב היחידי באודסה לביקור באופרה, האחראי במלון השיג לנו — בעזרת קשריו עם קופאי האופרה — כרטיסים בתאים מיוחדים להצגת הפנטומימה "אסמרלדה". למחרת עלינו באניה הרוסית "סואנטיה" שהפליגה לקושטא. בקושטא קיבלו אותנו בלבביות רבה. לא היו אלה נציגי הסוכנות שקיבלו את פנינו, אלא איש אחד בשם בראט וחבר עוזריו, יהודי יקר מהפעילים הציוניים בקושטא שפעל רבות למען הפליטים שעברו את קושטא בדרכם לארץ ישראל. הוא אכסן אותנו בבתי־מלון, נתן לנו דמי־כיס, וסידר עבורנו את כל הפורמליות אצל השלטונות והקונסול הבריטי להמשך דרכנו לארץ ישראל. בקושטא פגשנו פלוגה שיצאה עוד לפנינו לארץ דרך סוריה. וכך נשארנו למשך ימים אחדים באיסטנבול תחת חסותו של מר בראט. קיבלנו ממנו 5 לירות תורכיות, טיילנו בעיר ונהנינו, כי לאחר תקופה ארוכה נמצאנו בעיר שאין בה מלחמה, אין האפלה, מזג אויר בה נאה, לאחר שבמוסקבה הגיעה הטמפרטורה ביום צאתנו ל־26 מעלות מתחת לאפס. מר בראט שלח את המברקים שלנו לחברים בוילנה ובקובנה. כמו־כן

כתבתי לניסן רזניק, למשפחת גאיל ולפלוגות. עוד לפני שיצאנו מאודסה העברנו את הכסף הרוסי שנשאר בידינו לחברים מליטא. לאחר זמן התברר שהכסף לא הגיע לידם. נאמר להם כי אין מעבירים כספים מאוקראינה לליטא, אולם לנו לא נאמר הדבר בדואר, בעת ששלחנו את הכסף. יש להשלים עם דרכיה המוזרות והבלתי מובנות של רוסיה.

בקושטא נפגשנו עם א. גבלבר, ב. טומקביץ, ח. סולניק, הם עוכבו כאן לכמה ימים. א. גבלבר התעכב בקשר לפגישה עם חברים מהארץ שטיפלו בעליה ב׳ שהיתה בעיצומה. למרות המלחמה לא נפסקה הפעולה, וחרף כל הקשיים שנערמו על ידי הבריטים, המשיכה ההגנה בהעפלה.

5.1.41 יצאנו מקושטא בדרך ארצה. הגענו לחלב שבסוריה ולאחר לינת לילה במלון וביקורת הדוקומנטים, קיבלה את פנינו פקידה נאה מחברת הנסיעות "פלסטין אג׳יפט לויד", הם קיבלו מברק מברלס מקושטא על יציאתנו ונתבקשו לטפל בסידורים הדרושים. בחלב נפגשנו עם יהודים מקומיים ומהם שמענו על חייהם בסוריה. כאן ראינו בפעם ראשונה בחיינו את הערבים בלבושם המיוחד שעשה עלינו רושם מוזר. המשכנו ברכבת לביירות, התאכסנו במלון יפה, ומיד עם הגיענו קיבלנו ארוחה טובה. היינו רעבים ועייפים כי ברכבת הסורית היינו סגורים, עשרה איש בקרון, ללא שרותים, וללא אפשרות לעבור מקרון אחד לשני. מביירות יצאנו לדמשק ומשם חזרנו דרך צור וצידון לראס־אל־נקורה, היא ראש־הנקרה. לאחר חיפוש שערכו בחפצינו הגענו לגבול ארץ ישראל. פה נפגשנו בפעם ראשונה עם נציגי הסוכנות ובראשם מר אוסטרובסקי, שקיבלו את פנינו, ולאחר ביקורת נוספת של הבריטים הגענו לחיפה.

בשעה טובה אנחנו בארץ ישראל, חברינו מקיבוץ אושה באו לפגשנו והביאו אותנו לקיבוץ, תמה פרשת התלאות והקשיים בדרכנו הארוכה לארץ ישראל. אנחנו כאן. נפגשנו עם חברינו במרכז התנועה ומסרנו פרטים על מצב החברים בפולין ובליטא, על המצב בגיטאות ובמחנות־העבודה, והפנינו אליהם את בקשתנו להשפיע במוסדות הסוכנות כדי להעלות משם את האנשים בכל דרך שהיא. סיפרנו כמובן על השמועות המתהלכות בליטא בדבר ההתנגשות הקרובה העומדת לפרוץ בין גרמניה ורוסיה.

לקושטא הגיעה פלוגה נוספת של 250 חברים וגם אנשים בודדים, באותה עת הגיע גם סמק רוזנבוים ואשתו דבורה, על סמך ההבטחה שנתתי בסוכנות שיש להם סרטיפיקט סוג ד׳. כל דרך היא טובה להצלת יהודים. א. רוזנבוים ואנכי פנינו ליצחק גרינבוים בסוכנות בירושלים בדבר הצלת החברים, אבל לצערנו תשובתו היתה דומה לתשובה של חיים ברלס בקושטא, כאשר פנינו אליו עם רשימות של חברים נוספים. התשובות היו זהות: הסוכנות אינה יכולה לטפל בזיופים. במרוצת הזמן התברר שחברינו בליטא לא התחשבו ביחס הפורמלי הזה להצלה ושלחו עוד חברים רבים ארצה לפי תעודות כלשהן, אך כל פעולותיהם נפסקו ביוני 1941 עם פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה. חלק מחברינו בליטא הגיעו אחר־כך בתור מעפילים, רבים מאוד הוגלו לברית־המועצות ואחרים הגיעו כבודדים ארצה, אבל רבים מהם לא החזיקו מעמד בקור וברעב ששרר בסיביר ובקזכסטאן. אחרים הצטרפו לפרטיזנים או עברו לכפרים. לאחר המלחמה הגיעו רבים מהם ארצה, וביניהם היה ניסן רזניק ובני משפחת גאיל.

אריה לוי

תנועות־הנוער הציוניות וחלקן בפעולות ההצלה בעת כיבוש בודפשט על־ידי הנאצים

מוקדש לזכרו של אוסי בידרמן ז"ל

צבאות גרמניה הנאצית הגיעו להונגריה במרץ 1944. עד תאריך זה חיו יהודי הונגריה בתחושה של ביטחון ובהרגשה שלא צפויה סכנה לחייהם. "אצלנו זה לא יכול לקרות" — כך סברו רוב יהודי הונגריה, כשדובר על גורלם של יהודי פולין, ושאר ארצות אירופה שנכבשו על ידי גרמניה. ליתר דיוק, יהדות הונגריה לא זה בלבד שלא חששה לגורלה, אלא אף לא ידעה, או שלא האמינה, או שמיאנה להאמין, שהגרמנים משמידים בתחומי כיבוש שלהם קהילות יהודיות שלמות בשיטתיות אכזרית. רק קומץ קטן של צעירים הביטו במתרחש בעינים פקוחות, ולא השלו את עצמם באשליות שוא. תנועות־הנוער הציוניות קיבלו מידע על המתרחש בפולין, פגשו פליטים יהודים וביניהם חברי תנועות־נוער ציוניות מפולין שהצליחו להימלט מכבשני הגזים. רק חברי התנועה האמינו לסיפורי הפליטים וניסו להפיק לקח ולהתבונן לקראת הבאות.

דברי האזהרה שלהם לא זכו לאזנים קשובות בקרב מנהיגי הקהילה הוותיקים. להיפך, אלה גינו את דברי האזהרה של בני הנעורים וראו בהם כזורעי בהלת־שוא. מנהיגי היהדות ההונגרית מנעו מחברי תנועות־הנוער את האפשרות לנהל פעולות הסברה בקרב הקהילות היהודיות, וחיזקו את תחושת השלווה בקרב המוני היהודים.

במסווה של מחנות צופים נפגשו חברי תנועת "הנוער־הציוני" בחורף תש"ד "במושבת־חורף", ליד חופו של אגם בלטון ושם טיכסו עצה ותכננו פעולות הצלה והגנה לעת מצוקה. הכיבוש הטוטאלי של הונגריה על ידי הנאצים והפעלתו של מנגנון ההשמדה, פגעו באורח פתאומי באוכלוסיה, אשר חיה באשליה של ביטחון, תוך התעלמות נאיבית מהסכנות המרחפות עליה. מפנה זה בא בהפתעה מוחלטת ומצא את יהדות הונגריה בלתי מוכנה לבאות. המנהיגות הרשמית של הקהילות שותקה בפעילותה ולא יכלה לעשות דבר. כל פעילותה

הוגבלה לביצוע ההוראות שניתנו להם על ידי השלטונות, מבצעי הגירוש וכו׳. יהודי ערי השדה גורשו והובלו לכבשני הגז במהירות הבזק ובלחץ ההלם לא יכלו להתארגן לפעולות הצלה, ולו גם בקנה־מידה מצומצם ומוגבל. גם תנועות נוער ציוניות בערי־השדה לא הצליחו להתארגן לפעולות הצלה.

שונה היה המצב בבודפשט. נסיבות שונות סייעו להתארגנות פעולות הצלה בבודפשט בהיקף רחב יותר, וביעילות רבה יותר מאשר בערי השדה. החדשים המועטים שחלפו בין גירוש היהודים מערי־שדה לבין הקמת הגיטו בבודפשט, אפשרו להתאושש מההלם הראשון ולהתארגן לקראת פעולה. בנוסף לכך, בחדשים מועטים אלה התקרבו צבאות השחרור של רוסיה ובנות־בריתה לאזור בודפשט והידקו את טבעת החנק סביב המשטר הנאצי בהונגריה. הציפיה לשחרורה המהיר של בודפשט חיזקה את רוחם של כל אלה שתכננו פעולות הצלה, ולבסוף יש לציין את העובדה שעיקר פעולותיהן של תנועות־הנוער הציוניות התרכזו בבודפשט, ומשום כך פעולות ההצלה יכלו להגיע בה לרמת אינטנסיביות גבוהה יותר מאשר בכל מקום אחר.

במרץ 1944 קמו תנועות־הנוער הציוניות ונרתמו לפעולות הצלה מיוזמתם וללא בקשת "הכשר" ממנהיגיהן הרשמיים של הקהילות, ובמידה רבה אף בניגוד לרצונם.

באותם הימים היה אוסי בידרמן ז"ל בן 19. קשריו ומגעיו עם תנועות־הנוער הציוניות היו מועטים מאוד. עד 1944 היה אוסי חי ב"חממה" התרבותית של בית־המדרש לרבנים בבודפשט, וזיקתו לציונות ניתנת היתה לאיפיון על ידי הכינוי "ציונות תרבותית", כלומר התענינות בהיבטיה האידיאולוגיים של הציונות, בשרשיה התרבותיים ובמשמעותה ההומאניסטית היהודית. הוא היה משתתף בפגישות בעלות אופי חברתי־תרבותי, קרא על ציונות, למד עברית, אך לא היה במרכז העשיה, לא השתתף בפעולות ממשיות שבאו להכשיר צעירים להתמודד עם המציאות האכזרית.

במרץ 1944 היה אוסי נתון ראשו ורובו בהכנות לבחינות־בגרות. לפי לוח הזמנים של בית־ספרו היה צריך להיבחן בחינות בגרות ביוני 1944, אך אירועי הזמן הניעו את משרד החינוך ההונגרי להקדים את בחינות־הבגרות. ימי הבחינה נקבעו לתאריכים בהם בנין בית־הספר, בנינו של בית־המדרש לרבנים בבודפשט, הפך למחנה מעצר זמני לאינטלקטואלים יהודים בהונגריה, בעיקר לעתונאים ידועי־שם ולאילי־תעשיה ומסחר. בית־הספר עצמו העתיק את מושבו לבנין הסמוך של הפנימיה, והתלמידים שהתייצבו לבחינות־הבגרות עשו זאת בצילו של מחנה מעצר, כאשר רוב דאגתם היתה נתונה לסכנה המרחפת לקיומם ולקיום כל יהודי המדינה, ולא לשאלות על הזרמים בספרות ההונגרית או על הכללים של דקדוק ארמי, עליהם נשאלו בבחינות־הבגרות. אך בכל זאת עמד אוסי יחד עם יתר חברי הכיתה שלו בשני המבחנים. אולם במקביל להשתתפותו בבחינות־הבגרות בבית־ספרו התייצב אוסי בפני אתגר ובחינת בגרות מסוג אחר לחלוטין. מאורעות מרץ 1944, הפיכת בית־הספר למחנה־מעצר, הקמת הגיטאות בערי־השדה מצד אחד וההתענינות האינטלק־טואלית בתנועה הציונית ובאידיאולוגיה שלה מצד שני, הורו לו על הדרך בה עליו ללכת באותם הימים הקשים. אוסי התקרב למרכז המעשה של תנועת "הנוער־

הציוני", ומהר מאוד הגיע ממעמד של חבר מן השורה, אל מעמד של מעצב מדיניות.

קשה לתאר את אירועי הימים הללו, את המהלכים של פעולות הצלה, ואת חלקם של ארגונים ותנועות שונות, כולל אישים שונים, בפעולה זו. פרק מזהיר זה בהיסטוריה של תנועות־הנוער הציוניות בהונגריה ראוי היה לחקר מעמיק יותר. מעטים האנשים המסוגלים להקיף בראייתם את מהלך הענינים ולתאר את ההתרחשויות מתוך ראיה כוללת. רוב הנפשות שנטלו חלק באירוע היסטורי רב תהילה זה, זוכרים פרטים בודדים בלבד וקשה להם לשחזר תמונה מקיפה ושלמה על מה שקרה אז, והבא לחקור את קורות תקופה זו נתקל בקשיים עצומים. ראשית, איש לא ניהל רישומים על פעולות הצלה שונות, יתר־על־כן היתה הקפדה רבה על כך שלא ישרדו מסמכים כתובים, העלולים ליפול בידי האויב, ועל ידי כך לסכן את חייהם של מבצעי המעשים. שנית, מקום האירוע סגור כעת בפני החוקר הישראלי. אחדים מאלה שהשתתפו בפעולות הצלה נמצאים כעת במחנה הקומוניסטי מעבר למסך הברזל ואין אפשרות לגבות מהם עדות, ולבסוף שותפים יהודים ולא־יהודים מהמחנה השמאלי בהונגריה — והיו אף כאלה, אם כי במספר קטן מאוד — משתדלים לטשטש את חלקם של הציונים בפעולות ההצלה ואת שיתוף הפעולה שהיה קיים ביניהם לבין הציונים.

מן הראוי היה לעשות מאמצים וללקט עדויות, ולאסוף נתונים ומסמכים המפוזרים במקומות שונים, כדי להנציח פעולות אלה ולהציגן כמופת לדורות הבאים. בעצם, במידה מסוימת כבר איחרנו את המועד. עם הסתלקותו של אוסי נעלם מקור, אשר היה יכול לומר דברים ולהבהיר פרשיות סתומות. עדות זו אבדה לעד, ודווקא משום כך שומה עלינו להזדרז ולפעול בטרם שייעלמו כל המקורות וזכרונם של הימים הללו ירד לטמיון.

אך נשוב נא לתיאור פעולות ההצלה של תנועות־הנוער הציוניות, אף אם זה יכול להיעשות רק באופן מקוטע ובצורה בלתי שלמה. אזכיר כאן שלושה תחומי פעולה בלבד ואנסה להצביע על מעשיו של אוסי בתחומים הללו.

שלושה תחומים אלה הם:

1. תכנון ועיצוב דפוסי פעולה;
2. עבודת שדה שכללה הוצאתם של האנשים מידי שליטתם של הנאצים, כלומר הרחקתם מהגיטאות, ממחנות־עבודה, מבתי־סוהר וכו';
3. אספקת הצרכים ודאגה לשמירת המוראל.

בכל אחד משלושת התחומים גילו חברי תנועות־הנוער הציוניות יוזמה ותושיה. פעולותיו של אוסי התמקדו בעיקר בתחום של תכנון ושל אספקה. אתאר בקצרה או אופיין של הפעולות הללו.

תכנון ועיצוב

הצלחתן של פעולות הצלה בשעת חירום תלויה ראשית כל בתושיית מבצעיה, אך לא במידה פחותה גם בתכנון נבון של דפוסי הפעולה. היה צורך ביד מכוונת, היה הכרחי לסקור את הצרכים, לגבש אלטרנטיבות, להעריך את סיכויי ההצלחה של פעולה נתונה, לקבוע עיתוי נכון של מבצע כלשהו, להחליט על קדימויות וכד'.

בבודפשט פעלה "ועדת־הצלה", בה היו מיוצגים גורמים שונים, כגון ארגונים, מוסדות ותנועות, אך פעולות ההצלה של תנועות־הנוער לא הסתכמו בביצוע הוראות והנחיות. נוצרה קומוניקציה דו־סיטרית. תנועות נוער הציעו דרכי פעולה, הגישו תביעות ודרישות כלפי "ועדת־ההצלה" ואף יזמו פעולות עצמאיות. מוסדות התנועה, שבעבר דנו על ארגון פעולות תרבות ונופש בקנים, ועיסוקם העיקרי הקודם היה הוראת עברית או קישוט המועדונים וכד', נקראו פתאום להחליט, כיצד יחלקו את התקציב שעמד לרשותם לרכישת תעודות "מזויפות", אשר באמצעותן ניתן להציל נפשות, להקמת בונקרים בהם אפשר יהיה להסתתר עד יעבור־זעם, ולקניית מזון ובגדים לנצרכים. כל אחת מהפעולות הללו דרשה תכנון קפדני, זהירות מירבית ותיאום מורכב ומסובך עם גורמים רבים.

בתוך התנועה גובשו דפוסים שונים של רכישת תעודות, כגון קניה מבעליהן האמתיים, הוצאת תעודות מהשלטונות בהונאה, השגת טפסי תעודות ממשרדי ממשלה שונים, מבתי־דפוס שסיפקו טפסים כאלה למשרדי הממשלה, הפעלה של בתי־דפוס במחתרת, הזמנה של חותמות בבתי־מלאכה שהיו מוכנים להסתירן ולספק חומר כזה לתנועה. הכנת מכשירי־בית פרימיטיביים שבאמצעותם אפשרי היה לשנות מלים, תאריכים, שמות וכד' בתעודות קיימות. כל הפעולות הללו דרשו יכולת לגלות את אותם האנשים המוכנים לשתף פעולה מתוך מניעים פוליטיים, אידיאולוגיים או הומאניטריים, ואת אלה המוכנים לעשות זאת עקב רדיפת בצע, וכן דרשו יכולת להבחין בין סוגים שונים של משתפי־פעולה פוטנציאליים. בנוסף לכך היה נחוץ לחזק את שיתוף הפעולה בין תנועות ציוניות שונות, להתחלק באינפורמציה, במקורות, במשאבים ואף בשלל; ואחרון אחרון — להיות הוגן כלפי אחרים אך יחד עם זאת להגן על האינטרסים של התנועה שלך.

נחוץ היה לחוש אילו מן התעודות עשויות להבטיח את בטחונם של האנשים. באותה תקופה לא היתה קיימת תעודת־זהות אחידה בהונגריה ובמקרים לא מעטים דרשו חוליות שוטרים שונות תעודות שונות. לפעמים ביקשו תעודת־לידה, תעודה על מקום עבודה, על שחרור משרות בצבא, או תעודת חופשה מן הצבא, אישור על מקום מגורים וכד'.

פרשה מיוחדת במינה היתה ייצורן של תעודות חסות של שגרירויות זרות של מדינות נייטראליות שפעלו בהונגריה. תעודות של שגרירות שווייץ, שוודיה, ספרד, פורטוגל, הואטיקן, ואף של מדינות דרום־אמריקאיות כמו סן־סלודור; תעודות חסות של הצלב האדום הבינלאומי וכו' הוכנו על ידי אנשי התנועה וסופקו לאלה שמסיבות שונות לא יכלו להתהלך ברחובות כשבידיהם תעודות המעידות על כך שהם אַרים.

פירטתי בעיות ואלטרנטיבות בקשר לענין התעודות המזויפות, אך לא פחות בעיות צצו בקשר לרכישת מזון. מה לקנות, ואיפה? כיצד להבטיח את הובלתם, איכסונם וחלוקתם. כיצד לגייס כסף למימון כל אלה? היו ימים שאפשר היה לקנות סחורות תמורת מטבע הונגרי, אך כשהיה ברור לאנשי המסחר שכיבוש הונגריה על ידי הרוסים הולך וקרב, הם דרשו זהב, מטבע זר, או מטבעות נפוליאון זהב, תמורת סחורותיהם.

בכל פעולות תכנון והכנה הללו מילא אוסי תפקיד מרכזי. שיקוליו והשקפותיו זכו לתשומת־לב רבה. תבונתו, מעשיותו, כשרו האנליטי ויכולתו לראות את כל ההשלכות של החלטה כלשהי, שיוו משקל רב לדעותיו.

הוצאת אנשים מידי שליטתם של הנאצים

תחום שני בפעולות ההצלה היה הרחקתם של אנשים מאיזורי סכנה. פעולות אלה התנהלו תוך מגע ישיר עם שוטרים, עם שומרי הגיטו, עם אנשי פלוגות צלב־החץ, עם הז'נדרמריה הצבאית ואף עם חיילים גרמנים אנשי אס.אס. בפעולות אלה הופיעו בדרך־כלל חברי התנועה כשהם מחופשים בבגדי חיילים, של אנשי צלב־חץ וכד', ובדרך זו הצילו לא אחת קבוצות אנשים, אשר ללא התערבותם היה גורלם נחרץ. חברים אלה חשפו את עצמם לסכנה, ומעניין לציין, שעד כמה שידוע לא היו מקרים של כשלון בתפקידים הללו. כנראה שחברים אלה גילו אומץ־לב, קור־רוח וביטחון עצמי במידה כזאת, שבכל המקרים שכנעו את הנאצים להאמין להם. בתחום זה בוצעו פעולות מופת רבות ומן הראוי היה לרשום אותן ולחוקרן.

הקמת בונקרים (או מקומות־מחבוא ומחסני־סתר) והסתרת אנשים בתוכם, שימשה כאחד האמצעים להבטיח את בטחונם של אלה שהוצאו מצפרני הנאצים. לביצוע פעולות אלה התנדבו ונבחרו אנשים יחידי סגולה שהתאימו לתפקידים הללו במראיהם החיצוני, בטון דיבורם ובעמידתם. אוסי לא השתתף באופן פעיל במעשים אלה, אך השתייך לקבוצה שהכשירה את הקרקע למעשים הנועזים הללו ודאגה לאספקת מידע וציוד שהיה דרוש להצלחה.

דאגה לאספקה ולמורל

מרכז העצבים של פעולות ההצלה היה בית הזכוכית שברחוב ואדאס, ובמשרדים מפוזרים ברחבי העיר שנשאו את השלט של "הצלב האדום הבינ־לאומי". בנין משרדים זה עשוי מלבנים של זכוכית, זכה לחסותה של שגרירות שווייץ בבודפשט, ובתוך הבנין רוכזו חלק מאלה שברשותם תעודות־חסות של ממשלת שווייץ. בתנאים רגילים היה בנין זה מסוגל לאכסן כמה עשרות אנשים, אך בתנאי מצור ומצוקה שוכנו בו למעלה מאלף איש. הבנין שימש מחסה לאנשים, אך כאמור הוא היה גם מרכז העצבים של פעולות ההצלה. לכל תנועות הנוער ולארגונים ציוניים שונים הוקצה בתוך בנין זה תחום מחיה ובמסגרתו היה עליהם להסתדר.

תנאי החיים היו קשים מאוד, שררה צפיפות בלתי נסבלת, מחסור במזון, תנאי סניטציה לקויים, אך למרות זאת — אלה שהצליחו למצוא לעצמם מקום בבית־הזכוכית — היו נחשבים לבני מזל, שכן הם לא היו חשופים להתקפות רצח של ארגונים נאציים למיניהם.

בבנין זה בילה אוסי את החדשים האחרונים של שלטון הנאצים בבודפשט. הוא היה שייך לקומץ הפעילים שהיו אחראים גם על סדרי החיים בתוך הבנין וגם על פעולות הצלה שכוונו מתוך בית זה. פעילי ההצלה בבית זה דאגו לאספקת מזון לאלפי יהודים שחיו בבתים אחרים, אשר עמדו תחת חסות

שגרירויות של מדינות נייטראליות, לחברים שחיו בעיר במקומות מפוזרים עם התעודות שסופקו להם על ידי התנועות.

למרות הצפיפות הנוראה ולמרות המחסור המעיק במצרכים בסיסיים, היה המורל של אלה שהשתכנו בבית־הזכוכית גבוה, לא מעט בזכות ההנהגות של תנועות הנוער הציוניות. הנסיבות כפו לעתים קרובות על יושבי הבית להנמיך את קולם ולפעמים אף לא לדבר כלל, ולמרות כל ההגבלות הללו התנהלו גם פעולות תרבות שונות ומגוונות בקרבה.

*

נסיתי להציג תמונה של אופיין של פעולות הצלה שבוצעו בבודפשט בימי שלטון הנאצים ושבארגונן ובביצוען גילו חברי תנועות־הנוער יוזמה ותושיה למופת. אחד ממנהיגיהן המוכשרים של פעולות אלה היה אוסי, שהיה אז, כאמור בסך הכל בן 19.

בימים קשים הגיע אוסי אל התנועה ובמהרה תפס מקום בהנהגתה.

כשעבר הזעם וחלפה הסכנה, כשבודפשט שוחררה מכיבוש הנאצים, ראו הכל באוסי מנהיג צעיר ומוכשר, המסוגל לשאת בתפקיד מרכזי שיאפשר את ארגונה מחדש של התנועה והפיכתה לכוח דומיננטי ביהדות הונגריה. בזכות ההנהגה, שאוסי היה אחד מפעיליה, הפכו תנועות הנוער הציוניות לגורם חינוכי בעל־עוצמה, והודות לכך — הכשירו אלפי צעירים לקראת חיים חדשים בארץ ישראל.

ד"ר אננה פדרבוש־אופיר

השואה והמרי
באחת החוליות בשרשרת המרטירולוגיה היהודית בשנות הכיבוש הנאצי — בעיר טרנופול

(מתוך חוויותי האישיות)

עיר המחוז טרנופול, השוכנת באיזור שנקרא בעבר גאליציה המזרחית ואילו כיום שייך לברה"מ, היתה אחד המרכזים של חיי התרבות והפעילות הציונית של יהדות פולין והקרינה מאורה על כל הישובים היהודים שבסביבתה. השאיפה לקידמה ולרכישת ידע מצאה את ביטויה בתנועת "ההשכלה" שנציגיה הבולטים היו יוסף פרל ונחמן קרוכמל, אשר פעלו רבות בטרנופול, עיר מולדתם. לימים עברה הפעילות הענפה בתחום הפצת ההשכלה לידי החברה "תרבות". את הפלג הדתי של הקהילה היהודית ייצגו בכבוד הרבנים מבית באבד ובראשם, הגדול בתורה, הרב יוסף באבד.

עוד בטרם התכנס הקונגרס הציוני הראשון התארגנה בעיר התנועה הציונית כ"ארגון־אהבת־ציון". לאחר מכן קמו ארגונים ציוניים רבים בני כל הגוונים, מן הימין ומן המרכז ועד לשמאל. רוב רובו של הנוער התרכז בתנועות המזוהות עם הציונים הכלליים, כגון "בר־כוכבא", "הנוער־הציוני", "קדימה" ועוד.

לפני פרוץ מלחמת־העולם־השניה, היוותה האוכלוסיה היהודית, בת 18,500 נפש, כשליש מכלל תושבי העיר. מחודש ספטמבר של שנת 1939 עד יולי שנת 1941 היתה טרנופול בשליטתה של ברה"מ. הטרגדיה של האוכלוסיה היהודית החלה עם חדירתם של הנאצים לעיר, ביולי 1941.

לא עברו אלא ארבעה ימים מיום פלישתם של הגרמנים וכבר נרצחו ששים ושלושה אינטלקטואלים ובכלל זה ראשי הקהילה. כעבור מספר ימים בוצעה לראשונה אקציה רבת־ממדים שבה נורו למוות חמשת אלפים גברים. באוקטובר 1941 הקימו הגרמנים גיטו בעיר ולמפקדו נתמנה אוברשטורמפירר, איש אס.אס., הרמן מילר (עם תום המלחמה נידון למוות והוצא להורג). מלבד הגיטו הקים הגסטאפו בסביבת טרנופול שלושה מחנות כפייה: בזאגרובלה, הלובוצ'ק הגדול

וקמיונקה. שנים־עשר אלף יהודים רוכזו בתוך הגיטו. רובם ניספו באקציות התכופות, נרצחו ביריות או בתאי הגזים בבלז׳ץ (ביניהם גם הורי ושלושים וששה מבני משפחתי), גוועו ברעב או מתו ממחלות.

בדצמבר 1942, כאשר עמד הגיטו לפני החיסול הסופי, הגיע מהעיר לבוב אונטרשטורמפירר של אס.אס., רישארד רוקיטה, והקצה חלק משטחו של הגיטו להקמת מחנה־כפיה. שמונה מאות אנשים צעירים ומוכשרים נבחרו למטרה זו. מ״מחנה רוקיטה״ יצאו קבוצות לעבודות חוץ שונות, בצד ה״ארי״, מלווים באנשי המיליציה של המחנה. המחנה היה סגור ומסוגר, מוקף גדר תייל ושמור בקפידה. בבוקר ובערב נערך מסדר לבדיקת הנוכחות, בליווי צלילי תזמורת שארגן רוקיטה, שהיה כנר במקצועו.

מחנה זה חוסל סופית באקציה שבוצעה ב־23 ביולי, בשנת 1943. האסירים הועמדו בשורות ואנשי אס.אס. הריצו אותם לכפר פטריקוב, המרוחק מספר קילומטרים. שם נורו כולם למוות ונקברו בקבר־אחים. לאחר אקציה סופית זו, הכריז הגסטאפו כי טרנופול היא ״יודן־ריין״. יהדות טרנופול חדלה להתקיים, ורק יחידים הצליחו להימלט בטרם שחוסל המחנה ולמצוא מחסה בצד ה״ארי״ (ביניהם שתי אחיותי, גיניה וטינצ׳יה ואני).*

היתה זו משימה כמעט בלתי אפשרית לארגן תנועת מרי בגיטו של טרנופול ובמחנה לעבודת־הכפיה שבעיר, וזאת מטעמים אובייקטיביים וסובייקטיביים כאחד. הסיבה האובייקטיבית נעוצה היתה באופייה המיוחד של טרנופול, אשר אוכלוסייתה היתה מורכבת מבני שלושה לאומים: שליש ממנה היו יהודים, שליש — פולנים ושליש — אוקראינים. יחסם של הפולנים והאוקראינים ליהודים היה עויין במלוא־מובן־המלה. הבידוד המוחלט של היהודים בקרב האוכלוסיה המקומית הפך אפוא את ארגון פעולות המרי לבלתי אפשרי. התנאי ההכרחי לפעילות מחתרתית היה יצירת קשר עם הצד ה״ארי״, כדי להשיג מזון, נשק ותחמושת, וכן מידע על המתרחש בשטח — ובשעת הצורך, מקום שאפשר יהיה להסתתר בו. אולם הלא־יהודים, אנשי העיר והכפר, לא זו בלבד שלא מילאו אחרי התנאים האלה, אלא רבים מהם בזזו את שארית הרכוש היהודי ורצחו את פליטי הגיטו והמחנה שביקשו להסתתר בשטחם. נוסף על כך שוטטו כנופיות רבות בכפרים וביערות שבסביבת העיר. היו אלה אוקראינים המכונים ״באנדרובצי״ ובחימה שפוכה רצחו כל יהודי שנקלע בדרכם.

אמנם נמצאו ביערות טרנופול פרטיזנים רוסיים שלחמו בכוחותיו של היטלר, אבל אלה מוכנים היו לצרף לשורותיהם לוחמים יהודים בתנאי שיצטיידו בנשק בכוחות עצמם, שיהיו בעלי כושר גופני מעולה ובעלי נסיון צבאי ויביאו סכומי כסף גבוהים. מפקדי הפרטיזנים אף יעצו ליהודים הרוצים להילחם בנאצים, לבצע פעולות חבלה בתוך שטח מגוריהם וטענו, כי תהיה זו עזרה חשובה לאנשיהם הלוחמים.

---

* מפי שמעון ויזנטל נודע לי לא מכבר, כי מפקד מחנה הכפיה רישארד רוקיטה, שנודע לשמצה באכזריותו במחנה ״יאנובסקי״ בלבוב, נתגלה על ידו בהמבורג. הוא עבד כשומר־לילה והחליף את שמו ל־דומאגאלה. מת בבית החולים של הכלא בטרם נערך נגדו משפט.

הסיבות הסובייקטיביות שבגללן אי־אפשר היה לארגן פעולות מרי נבעו ממצבם הגופני והנפשי של כלואי הגיטאות והמחנות. עינויי הגוף והנפש הבלתי אנושיים, החיים הנתונים בסכנה מתמדת, אימת הגירוש, החרדה לגורלם של בני המשפחה ושל ידידים, ההוצאות להורג ביריות, הרעב, התנאים ההיגייניים הגרועים, המגיפות העושות שמות בבני־אדם, ועבודת־הכפיה — כל אלה גרמו לשינוי קיצוני במבנה האישיות. השינוי התבטא בקהות החושים, בפסיביות, באדישות, בדיכאון ובאזלת־יד נוכח עוצמתו המוחצת של האויב. כאילו שותק בהם הכושר לקום ולמרוד או לפחות לתת ביטוי למחאה נגד מעשי השטן של "הפתרון הסופי". *

והנה, בנסיבות אלה שנראו כחסרות כל סיכוי לארגן מחתרת לוחמת בגיטו של טרנופול ובמחנה־הכפיה, אירע בכל זאת, בשעת חיסול הגיטו, מקרה בודד של התנגדות פעילה לנאצים. בבונקר, ברחוב הבארון הירש, הסתתרה קבוצת יהודים ובחור צעיר בשם זלינגר בראשם. הם העזו להשליך רימונים על הנאצים והרגו ופצעו אחדים מהם. לצערנו, לא נשאר בחיים איש מהלוחמים האמיצים הללו.

ב"מחנה רוקיטה" הצליחה קבוצה של חניכי התנועות הציוניות לארגן תא מחתרתי בפיקודו של יוז"יו בלומנפלד, שהתקשר ישירות עם הפרטיזנים של ברה"מ. היה ברשותו משדר־מקלט זעיר וסיסמתו היתה "זלזני". קומץ חברי התא היה מאורגן לפי כל כללי החשאיות ומעולם הם לא נפגשו זה עם זה. יוז"יו פיקד אישית על כל אחד ואחד וגם אני, כחברת קבוצה זו, קיבלתי פקודות ישירות ממנו. עם כל החשאיות ידעתי כי פעלו בקבוצה מספר חברי התנועה שלי **: פרדק לאופר, מוניו טייטלבאום וקובה קנופפהולץ. כאן, בישראל, נודעו לי שמות נוספים של חברי התא המחתרתי שלנו: נושקה ביאלר־גוטמן, אשר חיה בארץ, בני הזוג זושיה חובן ובייבי גינסברג הגרים בספרד, וטופי לורבר ז"ל, אשר נפטר בישראל. חברי הקבוצה שלנו פעלו ברובם בצד ה"ארי", במוסכי הצבא הגרמני ה.ו.פ. וגם במחנה לאיסוף השלל. העבודה במקומות אלה איפשרה להם להשיג חמרים הדרושים להכנת פצצות וחמרי נפץ אחרים. מקום המפגש, בתחום המחנה, היה בבית משפחתי, ברחוב צ'אצקי 23. התפקיד שהוטל עלינו היה לבצע מעשי חבלה והפרות סדר בקווי העורף של האויב, לשבש ולהוציא מכלל פעולה את התחבורה באיזור טרנופול. ועוד משימה קיבלנו על עצמנו והיא, לספק לפרטיזנים הרוסים פריטי לבוש נשי, כדי שיוכלו פעיליהם לנוע, מחופשים, בקרב האוכלוסיה המקומית מבלי שתתגלה זהותם.

כללי הסודיות נשמרו בתא שלנו באורח כה קפדני, עד שלעצרי אין בידי פרטים על פעילותם של חברי, על כן אתאר בקווים כלליים את דרכי פעולתנו, ורק לגבי חלקי אני אוכל להרחיב את הדיבור. מתפקידי היה לספק כמות גדולה, ככל האפשר, של הלבוש הנשי. בתוקף עבודתי היתה לי גישה חפשית למחסן הבגדים, יכולתי אפוא למלא את תפקידי כראוי. בלשכת העבודה שבגיטו רשמו אותי ככתבנית גרמנית, לכן כשהוקם "מחנה רוקיטה", נשלחתי עם שלוש

---

* אי ידיעתן של העובדות הללו גורמת למרבה־הצער, להטחת טענות־שוא כלפי קרבנות השואה על שלא אחזו בנשק ולא התקוממו בהמוניהם.

** "הנוער־הציוני".

כתבניות נוספות לעבוד בו. במסגרת עבודתי חייבת הייתי לפקח על האנשים ששרדו מהגיטאות באיזור טרנופול. הובלתי אותם לחיטוי, סיפקתי להם בגדים והשתדלתי להשיג עבורם מקום מגורים ותעסוקה. בין האנשים שטיפלתי בהם היה גם המשורר הפולני, אמן הסאטירה והאפיגרמים, סטאניסלב יז'י לאץ.

יום אחד נצטוויתי על ידי מפקד התא לספק סרטים צהובים אשר ענדו אנשי המיליציה. הסרטים נועדו לאפשר לאנשינו לצאת כיחידים או כקבוצות אל מחוץ למחנה. ביצעתי את ההוראה בחירוף־נפש מפני שהסרטים היו שמורים בתוך קופה משוריינת וסגורה במשרדו של מפקד המחנה, איש האס.אס. רוקיטה. כאשר נכנסתי לחדר בהיעדרו, שמתי לב ששכחו לנעול את הקופה. בחיפזון הוצאתי יותר מעשרה סרטים וענדתי אותם מעל לברכי. חמקתי במהירות החוצה, מאושרת שהצלחתי למלא את הפקודה המסוכנת. הסרטים הביאו תועלת רבה כאשר ביצענו פעולות־חבלה וכאשר היה עלינו להתקשר לפרטיזנים. בעזרתם עלה בידי אנשים אחדים לצאת לצד ה"ארי" ולהציל בכך את חייהם. מכיוון שעבדתי ככתבנית, עמדה לרשותי מכונת כתיבה בחדרון נפרד, ושם ערכתי עם עוד שני עמיתים דו"חות על חפצי־ערך שנותרו מהרכוש של היהודים ונועדו להישלח לגרמניה. מפקד התא שלנו הורה לי להדפיס "ארבייטס־קארטן", אישורי־עבודה מזוייפים, המפנים מועמדים למפעלים שונים הנמצאים בצד ה"ארי" והמעסיקים את אסירי המחנה. את החותמות הכין אחד מחברינו. באישורים לא צויין שמו של הפועל ומי שקיבלו אותם יכלו להציל בעזרתם את חייהם. בדרך זו ניצלנו גם אנחנו, אחיותי ואני.

שיתוף־הפעולה שלנו עם הפרטיזנים של ברה"מ נסתיים באורח טראגי. בין שני הצדדים הוסכם כי במועד שנקבע מראש ובמקום שקבעו ביניהם יערכו הרוסים מתקפה רבתי על האויב, והלוחמים שלנו וכן מספר רב של אסירי המחנה יטלו בה חלק. הרוסים הפרו את ההסכם והסתלקו בחשאי מסביבת טרנופול בלי להודיע על כך. במעשה זה הופקרנו כולנו למוות בטוח.

ביום בו חוסל המחנה, ב־23 ביולי 1943, התפורר סופית, בכורח הנסיבות, התא המחתרתי שלנו. רוב חברינו ניספו בשעת האקציה ורק מעטים הצליחו לעבור לצד ה"ארי" ולחפש בו מחסה. על גורל מפקדנו יוזיו בלומנפלד ידוע לי, כי בעת פינויים של תושבי טרנופול, בימים האחרונים של פעולות המלחמה, הוא נאלץ לצאת ממחבואו. כאשר עבר את גשר זגרובלה, זיהו אותו וירו בו למוות. על גורלו של קובה קנופפהולץ נודע לי כאן, בישראל, כי נפל בהתנגשות עם הגרמנים.

באביב של שנת 1944, כאשר נכבשה העיר טרנופול על ידי הסובייטים, התברר כי מהקהילה היהודית המפוארת, בת 18,500 נפש, שרדו מאה שלושים ותשעה ניצולים בלבד.

(מפולנית — רינה נזר)

משה קול

מלחמת הגבורה של קיבוץ ניצנים*

קשרי עם חברי קיבוץ "ניצנים" החלו עוד בפולין, בעת שחברי שכבת הצופים הצעירה של התנועה יצאה להכשרה בחוות צ'נסטונייב ליד גרוייץ, היא גור החסידית. לאחר מכן ביקרתי בקיבוץ הכשרה זה לעתים מזומנות, כאשר באתי מהארץ לפולין, בתפקידי כמזכיר העולמי של "הנוער־הציוני". חברי הכשרה זאת עלו ארצה בתור מעפילים והקימו קיבוץ במושבה "הדר" אשר בשרון הדרומי, שנקרא "גבעת־המעפילים". לאחר הפצצת תל־אביב על ידי האיטלקים בראשית מלחמת־העולם־השניה, עברתי עם אשתי ועם בתי הקטנה לגבעת־המעפילים, ושם היינו למעלה משנה, ובאותה תקופה התקשרנו מאוד אל חברי הקיבוץ הצעיר. היו אלה שנים קשות, הקיבוץ סבל מאוד מחוסר עבודה, כי רבים מהפרדסנים לא עיבדו את הפרדסים בשל המשבר בענף, עקב אי־היכולת לשווק את הפרי במלחמה.

בסוף שנות השלושים ארגנה תנועתנו את הקבוצה הראשונה שלה במסגרת עליית הנוער, וזו נקלטה בכפר־הנוער בן־שמן (קבוצה ד', שמדריכה היה מנחם לנגר). יהודית ברגמן נסעה אז לפולין, בשם המזכירות העליונה ועליית־הנוער, על מנת לבחור את החניכים, כפי שהוסכם עם ד"ר זיגפריד להמן, מנהל כפר־הנוער בן־שמן ועם הגרייטה סאלד. באותה תקופה נקלטו חניכים שלנו מהתנועה בטרנסילבניה גם בכפר־הנוער מאיר שפיה, אף הם במסגרת עליית־הנוער, ובוגרי־חברות הנוער הללו יצאו לאחר מכן להכשרה לכפר־רופין בעמק בית־שאן. אני זוכר את ביקורי אצלם בימים ההם. כאשר נתפנה מחנה קיבוץ "למקור" ששכן באיזור הפיתוח של הרצליה, לאחר שחברי "למקור"

* מייסדי קיבוץ ניצנים ובוניו היו ברובם מעפילים ושרידי השואה שמרדו בנאצים ולחמו בגיטאות ובשורות הפרטיזנים ביערות — והם אשר לחמו ועמדו בגבורה, יחד עם יתר החברים והחיילים, בקרב הנואש על הגנת ניצנים.

לציון לחימתם שם בגולה וכאן במולדת, מעלה אני בקובץ זה של "משואה" את פרשת גבורתם.

עלו להתישבות לכפר־קרע והקימו במקום את קיבוץ כפר־גליקסון, העברנו את ההכשרה מכפר־רופין למחנה זה בהרצליה.

נאבקנו רבות על זכותנו להקים קיבוץ נוסף להתישבות וזכינו בכך, כאשר אושר לנו למטרה זו השטח של אדמת "חממה" בדרום הארץ, צפונית למגדל־אשקלון, וכדי לבצע את העליה על הקרקע היינו צריכים לאחד את גבעת־המעפילים ואת הקיבוץ בהרצליה לגוף אחד שקיבל את הצעתי ונקרא "ניצנים". צרפנו אליהם גם גרעין קיבוצי בשם "משמר־הכפר" שרוב חבריו באו מתנועתנו בהונגריה וקיבלו את הכשרתם הראשונה בקבוצת אושה. הגוף הרביעי אשר הצטרף להתישבות זו, היו חברי "שרשים", אשר ישבו קודם בלוביה שבגליל התחתון. כך נתלכד גוף התישבותי בן מאה ועשרים איש. היו אלה שנות המלחמה העולמית, ובאותם ימים הוקמה הבריגדה היהודית במסגרת הצבא הבריטי, וכן החל גיוס צעירים לשורות הפלמ"ח. כ־30 חברים מהקיבוץ התגייסו למלא תפקידים במאבק הכללי של הישוב: בשורות הפלמ"ח, הבריגדה ואף בין יחידת הצנחנים לא נפקד מקומם.

בסוף 1943 עלתה הקבוצה להתישבות וכל חלקיה הסכימו לאמץ את השם "ניצנים". היה זה מאורע חשוב בתנועתנו, באשר זו הפעם הראשונה הקימונו ישוב בדרום־הארץ, אזור שהיה עדיין בראשית יישובו. נציגי מוסדות ציוניים והסתדרותיים וידידינו מהמחנה הציוני־הכללי־המתקדם באו כולם להשתתף בחגיגת העליה על הקרקע שנערכה ב"י"א בכסלו תש"ד. הייתי עסוק אז מאוד בהכנת העליה על הקרקע, בביצוע המיזוג של הפלוגות השונות לקיבוץ אחד, ובהשגת הזכות להתישבות על האדמה הזאת.

אחרי שמחת העליה באו ימים אפורים. הקיבוץ היה מבודד ומוקף ישובים ערבים שלא ראו את הנקודה החדשה בעין־יפה. האסון הראשון שפקד את ניצנים התרחש בא' מנחם־אב תש"ד, כאשר שלושה מטובי החברים שהשתתפו בקורס נוטרות, נהרגו על ידי מכונית הנהוגה בידי בריטי שדרס אותם בדם קר. ענפי המשק של הקיבוץ החלו להתפתח צעד־צעד; בו־זמנית החל הצבא הבריטי לבנות ליד הקיבוץ מחנות צבא, בהם עמד להשתקע, ונוצרו קשרי ידידות בין החיילים והקצינים הבריטיים לבין חברי הקיבוץ.

התפתחות יפה היתה צפויה לקיבוץ. נבנו בתי מגורים לחברים והוקם חדר־האוכל הגדול. הקיבוץ עמד בקשרים הדוקים עם החברים שהיו בחוץ־לארץ בשירות הבריגדה וציפה לשובם עם תום המלחמה, על מנת להרחיב את הבית ולפתחו. כאשר הישוב העברי בארץ ניהל את המערכה נגד מדיניות "הספר־הלבן" בה נקט השלטון המנדטורי, אשר מנע את עליית שארית־הפליטה, הורדו בחוף ניצנים מעפילי האניה "שבתי לוזינסקי". זה היה רגע דרמטי מאוד בחיי החברים. הצבא הבריטי הטיל עוצר על הקיבוץ למשך כמה ימים, כדי לגלות את המעפילים שהתערבבו בין חברי הקיבוץ ויהודים מכל ישובי הסביבה; הבריטים הגלו אותם אל מחנות המעפילים בקפריסין, ועצרו רבים ובתוכם חברי קיבוץ שמיאנו — כמו המעפילים — להזדהות.

אולם המהלומה הבאה היתה הקשה מכולן: עצרת האומות המאוחדות החליטה על הקמת מדינה יהודית בחלק של ארץ־ישראל ולפי תכנית זו עלול היה קיבוץ ניצנים להישאר מחוץ לשטח המדינה היהודית. מצד אחד היתה השמחה גדולה

על שנזכה במדינה משלנו, אך מצד שני גדולים היו העצב והחרדה בדבר גורלה של קבוצת ניצנים.

עם תחילת מלחמת העצמאות הרגיש קיבוץ ניצנים בבדידותו החמורה. מצב התחבורה נהיה קשה מנשוא לאחר שהערבים מהישובים הסמוכים התנכלו לה תכופות. חבר הקיבוץ שחזר מכינוס של פלמ"ח, נרצח בדרך וכלי־רכב של הקיבוץ נפגעו. היו הרוגים ופצועים. הצבא האנגלי פונה מהסביבה והמתיחות גברה עוד יותר; חברי הקיבוץ נותרו פנים־אל־פנים עם האויב. הקשר עם החוץ כמעט ונפסק. היה הכרח להפסיק את עיבוד השטחים המרוחקים ולהבטיח שמירה ביום ובלילה. קולות נפץ ויריות נשמעו ללא הפוגות. המצב החמיר בחודש מארס 1948. ההתקפה הרצינית הראשונה על הקיבוץ נערכה על מכונית המשא של הקיבוץ שחזרה מן העיר ובה פצועים והרוגים. הערבים התקרבו למשק אולם נהדפו. העתונות כתבה אז: "קבוצת ניצנים הוכיחה את יכולתנו לעמוד בשער". חברי הקיבוץ יצאו לפעולות תגמול ופגעו בתחבורה הערבית. עקב קשיי התחבורה והסכנות נוצר קשר על ידי המטוס שהיה חג מעל הנקודה ומצניח חמרי רפואה, דואר ומצרכים הכרחיים אחרים, ובעיקר תחמושת.

ב־26 במארס הותקף המשק שוב, ולמחרת היה נסיון נוסף, בו השתמש האויב במרגמות. הישוב התבצר יותר, הוכנו מקלטים ונבנו עמדות וגדרות תיל. ככה עברו הימים בחרדה ודאגה. ב־16 באפריל הותקף שוב הישוב ביריות כבדות שניתכו עליו מכל העברים. ממטה חטיבת גבעתי הודיעו לקיבוץ: "החזיקו מעמד. אנו פותחים בפעולה". ניצנים הוסיפה להיות נקודה מבודדת ומנותקת שרק מטוס הגיע אליה מפעם לפעם. בליל־הסדר שנערך במקום ללא מצות ויין שררה הרגשה קשה, וכאשר הגיע המג"ד למשק, שאלו אותו החברים: "אדמה זו, אדמת ניצנים, השקענו בה מיטב כוחותינו, ויודעים אנו כי אסור לנטשה! אולם איך נמשיך להחזיק מעמד בנקודה המכותרת על ידי אויב מכל עבריה, כאשר אין אפשרות להעביר תגבורת רצינית כדי לחלץ את הנקודה מכיתורה, ובעת שמלאי האספקה מידלדל והולך?" קשה היה למג"ד להשיב על טענות אלו. הוא הסביר את הקשיים הכרוכים בהסרה מידית של המצור על ניצנים והוסיף: "עד עתה לא נעזבה שום נקודה מיושביה, ולא נשכחה מלב מגיני הישוב. לכן סבורני כי לא רחוק היום כי ניתוקה ובדידותה של ניצנים תהיה לנחלת העבר. באשר לאספקה, עוד עם בוקר תגיע לניצנים שיירה בת חמישה משוריינים עם אספקה לשבועיים". ואכן בשעה שש בבוקר נכנסה השיירה לחצר.

קרוב ל־15 במאי בוצעה על ידי הלוחמים פעולה נועזת, בה נכבשו כפרי הסביבה ואנשינו נטלו חזרה את הביזה שנצטברה בחצרות הערבים. היתה זו נקמה על דם בחורינו שנפלו על לא עוול בכפם. אולם הדרך לניצנים טרם נפתחה. הידיעות על נפילת גוש־עציון הדהימו ודכאו את החברים, כי מצבם דומה היה לזה של גוש עציון. גם סכנת הצמאון ריחפה על ראשם. ב־14 במאי מאזינים חברי הקיבוץ לטכס הכרזת המדינה, שמחה גדולה היתה במקום לרגל המאורע, ועל אף האבל והסבל הם שרים ורוקדים. בבוקר שומעים על הפצצת תל־אביב ועל פלישת הצבאות הערביים. ב־17 במאי נתקבלה פקודה לפנות את הילדים מן הקיבוץ. היו ויכוחים קשים כי רבים מן ההורים לא רצו להיפרד מהילדים. אולם הפקודה היתה חד־משמעית והיה הכרח לבצעה. הקיבוץ

הוזהר שכעבור יום כבר אי־אפשר יהיה לבצע גם את זאת. ההורים נשאו אפוא בלילה את הילדים ואת התינוקות תוך סכנת נפשות ממש, עד למושב באר־טוביה. היה זה לילה דרמטי וקשה מאוד לקיבוץ, פרק שלא יישכח בחיי הקיבוץ, ופרטים עליו נתפרסמו בספר "חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות", ובפרסומים של תנועת "הנוער־הציוני".

בשבת, ה־29 במאי בשעות הבוקר, מגלה התצפית תנועה בלתי רגילה בסביבה. טור משוריין של הצבא המצרי מתקדם צפונה לכיוון אשדוד. התצפית מונה אלף ולמעלה מזה מכונות מכל הסוגים: טנקים, משוריינים, זחלמים, תותחים כבדים. רגשות קשים מכרסמים בלב החברים: היוכלו לעמוד בפני הכוח הרב הזה, כאשר אין להם נשק אנטי־טנקי וחסרה אפילו מכונת יריה כבדה? כי הרי באותן שנים נאלץ היה כל קיבוץ להצטייד בנשק ולרכוש אותו בכספו הוא. התנועה שלנו עשתה מאמצים רבים כדי להשיג את הכסף והנשק עבור קיבוץ ניצנים. חברי המזכירות ביקרו אצל בן־גוריון ואשכול ושמעו הבטחות שלא נתנו תוצאות. היתה לנו הרגשה קשה, כי לא היינו בטוחים אם מפקדת חטיבת גבעתי מצדה סיפקה לקיבוץ את הנשק הדרוש להגנתו. חרדנו מאוד לגורל ניצנים. אני הייתי אז בירושלים שהיתה נצורה, וחברי במזכירות התנועה היו ערים ודרוכים לקרבות בניצנים. האויב המצרי התחיל להפגיז את המשק. תחילה הוא פסח על ניצנים, אולם אחר־כך הבינה מפקדת הצבא המצרי שאסור לה להשאיר ישוב מכותר זה, אשר יכול להתנכל לה. הפגזים המצריים ניתכו על הקיבוץ יום ולילה והרסו את הבתים על חדר האוכל שלו. כל ענפי המשק הוכחדו על ידי הפגזים. חברי הקיבוץ והחיילים שהיו איתם במצור הזה, הרגישו שפני האויב לכבוש את הנקודה. האויב המצרי התכוון הרי להגיע לתל־אביב בכמה זרועות, והוא החליט לכבוש את ניצנים על מנת שלא תהיינה לו הפתעות מן העורף. מלחמתם של חברי ניצנים גרמה לא במעט לעיכוב התקדמותו של הצבא המצרי צפונה. החברים והחיילים בניצנים היו מותשים, אך הגנו על הנקודה יומם ולילה. כוחם באנשים היה מועט, והם מנו רק מאה וארבעים איש: חברים, חברות וחיילים, ונשקם כלל בסך הכל ארבעה מקלעי ברן, רובים איטלקים אחדים, מעט רובים אנגלים וקנדים, כמה תת־מקלעים ושתי מרגמות בנות שני אינטש. רוחם של הלוחמים היתה איתם, הסכנה התקרבה אליהם כל רגע. הם האמינו כי ממלאים הם תפקיד חשוב על ידי הטרדת האויב המצרי, ועיכוב התקדמותו לכיוון תל־אביב. הם ידעו שהם מהווים עמדה קדמית.

לאסונות שניתכו על ראשיהם, נוסף עוד אחד כאשר מכשיר האלחוט יצא מכלל פעולה. הם נותקו מכל קשר עם החוץ וכך חיו למעלה משבוע ימים, מנותקים וסגורים כליל. בסוף השבוע החלה התקפה קשה של הצבא המצרי עליהם. המצרים רצו לעייף אותם בלילה כדי שיוכלו להסתער עליהם ביום. כל המכיר את המצב הטופוגרפי של הישוב, יודע שמכל העברים חולשות עליו גבעות וחולות שפת הים, ומצד צפון וממזרח סוגר עליו המחנה האנגלי העזוב. המצרים יכלו להתקרב בחשכת הלילה קרוב לעמדות ולמצוא מחסה בתוך הבתים הפנויים של המחנה. הצבא המצרי ריכז למתקפה זו את הבריגדה ה־9, מהטובות ביותר שלו, למען כיבוש ניצנים. תותחים, מרגמות, טנקים, משורינים, זחלמים ומכונות יריה, כל כלי המשחית הללו הופעלו נגד הישוב הנצור, אולם לישוב לא היה

במה להשיב על ההפגזה, כי גם ארבעת המקלעים שלהם נהרסו, ורבים מבין אנשי הצוות נהרגו. בידם נשארו רק קומץ רובים ותת־מקלעים. המצרים פרצו את הגדר הצפונית והשתלטו על כמה עמדות. הקיבוץ סבל אבידות קשות. אז החליט המפקד על נסיגה כללית לבית הערבי הדו־קומתי שעמד בקצה הדרומי של המחנה, ושם התארגנה ההגנה מחדש. בידם היה רק מקלע אחד וכמות מסוימת של רובים וסטנים. המצרים הרגישו בהתארגנות והפעילו את כל כוחם נגד העמדה האחרונה הזאת. החברים ראו שהכל אבוד והם נתונים בידי האויב. המפקד אברהם (שלא היה איש הקיבוץ) החליט לבקש כניעה, כדי להציל את חייהם של הנשארים. בצאתו מפתח הבית עם דגל לבן הוא נהרג במקום, ואז ירתה החברה מירה שהיתה לידו, בקצין המצרי שפגע במפקד הנקודה. מוכים, עייפים ורצוצים נפלו הנשארים בחיים בשבי, בהשאירם במקום שלושים ושלושה חללים. את הפצועים לקחו איתם לשבי. הקצינים המצרים אמרו להם אז, כי לא עלה על דעתם שכוח דל כזה עמד נגד הבריגדה שלהם, והביעו את מלוא התפעלותם מגבורת הלוחמים. כך נפלה נקודה בודדת על גיבוריה אשר החזיקו מעמד, מוקפים בשונאים רבים וחמושים בכל כלי הנשק, החל מן ה־29 בנובמבר 1947 עד 7 ביוני 1948.

מלחמת ניצנים היא אחת מפרשיות הגבורה של מלחמת הקוממיות.

לאחר נפילת ניצנים הוציאה מפקדת גבעתי בפיקודו של האלוף שמעון אבידן, דף קרבי מחפיר נגד חברי ניצנים. הדף הקרבי הזה נכתב על ידי אבא קובנר. יצחק פונדק ששימש בראשית מלחמת־השחרור בתפקיד מג"ד בחטיבת גבעתי, אמר: "הדף הקרבי של אבא קובנר על ניצנים נכתב בגלל מצב מוראלי ירוד מאוד בחטיבה. החטיבה כמעט ולא הצליחה בשום דבר נגד הצבא המצרי, פרט לשתי הצלחות: הדיפת ההתקפות על גלאון ונגבה. עם נפילת ניצנים היתה בחטיבה תחושה שענין הכניעה ייהפך לאפשרות סבירה, וכי בדרך כזאת ילכו ישובים נוספים, ואז יתרחש אסון. אז הוציא המח"ט פקודה מפורשת שכל חייל רשאי להרוג גם קצין, אם הוא נסוג ללא פקודה .רק שלושה ימים אחרי נפילת ניצנים ברח מ"פ מגבעה 69 והשאיר את הפלוגה "אחריו". אם יש להאשים את מישהו בכניעת ניצנים, יש להאשים את המחלקה, את הגדוד ואת החטיבה ומפקדה, ולא את חברי קיבוץ ניצנים שלא היו חיילים סדירים. אילו הייתי אני מפקד המחלקה בניצנים, אמר פונדק, ומוצא עצמי ללא קשר עם הגדוד והחטיבה ועם חמישים נפגעים, הרוגים ופצועים ועם טנקים מצריים מטווחים לכל אשנב, הייתי פועל בדיוק כפי שפעל מפקד המחלקה. השגיאה אינה בעיקר בדף הקרבי אותו ניתן אולי להסביר במצב הקשה ששרר אז בחזית. השגיאה נמשכה וקיבלה תאוצה לאחר המלחמה. הוקמה ועדת־חקירה על ידי צה"ל וזו זיכתה את הקיבוץ ואף הוענק לו אות־מלחמת־הקוממיות. שמעון אבידן שהיה מפקד מעולה, צריך היה, וחייב היה, לאזור אומץ, לקחת אתו את אבא קובנר אל הקיבוץ, ולומר לחברים: גם אנו כמו ועדת־החקירה, מנקים אתכם. גם אנו נוריד מכם את הכתם הנורא שדבק בכם. וזה לצערי הרב לא נעשה, וחבל". דברי יצחק פונדק.

כאשר חזרו חברי ניצנים מן השבי, הם דרשו מהמטה של צה"ל להקים את ועדת־החקירה אותה הזכיר פונדק. פניתי לבן־גוריון שר־הביטחון בנידון והוא נענה לי מיד, ואכן רב־אלוף יעקב דורי, הרמטכ"ל הראשון של צה"ל,

מינה את הועדה. במלאות שנה למלחמת ניצנים, הגיע לאזכרה בקיבוץ על קברם של הנופלים, האלוף דוד שאלתיאל בשם ראש המטה הכללי של צה"ל, ואמר את הדברים הבאים:

"עתה שנה לאחר הקרב אשר התחולל פה בדיוק לפני שנה, מתבררת כל האמת. עתה ברור שהתגוננות במקום הזה, בניצנים, היתה אחד הפרקים המזהירים במלחמתנו על מדינת ישראל.

לוחמי ניצנים — אנשי המשק וחיילים כאחד — כתבו בדמם דף מפואר בתולדות המאבק על עצמאותנו. הם ביצעו בכבוד את המשימה הקדושה אשר הוטלה עליהם — להשהות את האויב ככל האפשר ולמנוע את התקדמותו לפנים הארץ. מעטים נגד רבים, מחוסרי נשק כבד ושריון, מוקפים כנופיות וגדודי צבא סדיר, עמדו במאבק מר, עקשני וממושך, בנקודה מבודדת זו, עד אפיסת התחמושת ומזון וכוחות.

...רק בגאולת האזור הזה והפיכתו לאזור עברי מאוכלס ננציח את זכרם של לוחמי המקום הזה.

חיילים: היו גאים על שהנכם שותפים לגבורים אלו! אנשי ניצנים! שאו ברמה את ראשיכם, הננו גאים בניצנים!"

במלאת עשר שנים למלחמת ניצנים, שיגר ראש־הממשלה ושר־הביטחון דוד בן־גוריון מברק לקיבוץ, וזה תוכנו:

"לחברי ניצנים,

לצערי לא אוכל להיות אתכם ביום אזכרה זה של גבורה טרגית ורבת קרבנות של חברי ניצנים, בהגינם על ישובם ועל מולדתם. אין עלילה נעלה עולה בתוהו, גם אם באותו רגע אינה מביאה התוצאות הרצויות. העמידה לבלי־חת של מגינים המחרפים נפשם למות על חזון חייהם — יש בה עצמה מן הנצחון האנושי העליון.

ויחד עם כל בית־ישראל אני מרכין ראשי בפני גיבורי ניצנים שנפלו, ונפלו לא לשוא".

שמעון אבידן, מפקד גבעתי במלחמת השחרור, כתב אחרי שנים על תפקידה של ניצנים במערכה: "אור ליום 7/6 נתפסו הגבעות על ידי הצבא המצרי והותקפה ניצנים, לשם כך הוצבו כוחות גדולים, גדוד ופלוגת חיל־רגלים; מחלקת טנקים — פלוגת שריון; גדוד תותחי 25 ליטרות; 2 סוללות נגד־טנקים ומטוסי קרב.

כל זה מול 150 לוחמים, פלוגה מוגברת עם נשק דל! המגינים עמדו בגבורה. שתי התקפות נהדפו. אך העמדות לא עמדו בפני אש התותחים והטנקים. מספר הנופלים גדל. בחיפוי אש תותחים פרץ השריון את קווי ההגנה. טנקים וחיל־רגלים גם הם פרצו את קווי־ההגנה. המגינים ניסו לפרוץ אך נהדפו. לפי פקודת מפקדם מסרו הנותרים את נשקם. ניצנים נפלה תוך קרב, תוך לחימה ובזכות זאת — קמה מחדש! שלושים ושלושה גיבורים, חברי משק וחיילים נפלו. מחיר יקר, אך לא שולם חינם. מגיני ניצנים נתנו לנו עוד יום, עוד שעות להתארגן, להתכונן.

כעבור חדשיים הובס הגדוד המצרי שכבש את "ניצנים", הוכה שוק על ירך בקרבות איבדיס. המחיר לא היה יקר מדי."

אחרי דברים אלה של המח"ט, היה מוזר מאוד להיווכח שלא היה לו אומץ־הלב להודיע ברבים, כי הדף הקרבי שפרסם במלחמת השחרור, היה בטעות טרגית. הדף הקרבי הזה חילחל בלבותיהם של חברי קיבוץ ניצנים במשך כל התקופה ועד היום הזה. קצין חינוך ראשי של צה"ל לא תיקן את העוולה שנעשתה לקיבוץ ניצנים בספרות ובימי העיון של צה"ל, למרות הודעת המטה של צה"ל ושר הביטחון. הייתי כל השנים בקשרים הדוקים עם חברי קיבוץ ניצנים בנושא זה. כאשר חזרו על עוולות ושוב פורסמו דברים לא נכונים בצה"ל, פניתי לשר הביטחון שהבטיח לי לתקן את המעוות. הרי פסק־הדין לגבי מלחמת ניצנים נקבע סופית על ידי ועדת־החקירה של המטה הכללי. למה אפוא מצאו עצמם חברי קיבוץ ניצנים מדי פעם במצב כה מביך. חשבתי ששמעון אבידן יהיה לו אומץ־לב לפרסם בעצמו את צערו על מה שקרה במלחמת השחרור ולהסביר את הנסיבות הקשות של הימים ההם. לצערי זה לא נעשה, והנה כמה מוזר הדבר, כי במלאת שלושים וחמש שנים למלחמה העקובה מדם, לרגל התארגנות חדשה בחטיבת גבעתי, שודרה בתאריך 17.12.83 במהדורת "מבט" בטלביזיה, תכנית מיוחדת על שמעון אבידן, שהוכנה על ידי יעקב אחימאיר. יעקב הציע לשמעון אבידן לקיים אתו את הראיון בקיבוץ נגבה, אולם שמעון אבידן ביקש לקיים את הראיון בקיבוץ ניצנים, במקום בו נערך הקרב. כיום קיים באותו מקום כפר־הנוער ניצנים, שעל הקמתו החלטתי בתפקידי כראש עליית הנוער בימים ההם, כדי לחנך את הדור הצעיר על אגדת הגבורה של החלוצים והלוחמים בניצנים. חברי הקיבוץ החליטו לבנות את ביתם מחדש לאחר שחזרו מהשבי, במרחק של שני קילומטרים ממקום ישובם הראשון, מאחר והיה קשה לאלמנות לחזור למקום שם נפלו יקיריהם, בעלים ואבות. וכאן קרה דבר תמוה מאוד. יעקב אחימאיר שאל את שמעון אבידן האם הוא אינו מצטער על הדף הקרבי ההוא, ושמעון אבידן השיב: לא. אמנם, לפני השידור הוא אמר למראיין שהוא רוצה להחזיר חוב לקיבוץ ניצנים, ואולי חשב להסביר את פרשת הדף הקרבי. אולם כאשר נשאל, כשל ולא עמד בו העוז לומר את מה שחשב אולי להגיד. התכנית הזאת בטלויזיה בליל־שבת עוררה סערה קשה בקיבוץ ניצנים, ובקרב כל אלה שפרשת המלחמה והעוול שנעשה בה בימים ההם לניצנים ידועה להם. לא יכולתי להירגע אחרי שראיתי את התכנית הזאת. היה זה אפוא כשלונו השני של שמעון אבידן. פניתי למנהל שירות־השידור יוסף לפיד, והוא הודה כי התכנית חייבת תיקון. ואמנם כעבור מספר ימים התראיינו בתכנית "זה הזמן" של רם עברון חברת הקיבוץ נחמה טריף, שבעלה נפל במלחמת ניצנים, והמפקד יצחק פונדק. פונדק אמר בתכנית הזאת, כי אילו הוא היה במקומו של המפקד במקום, היה נוהג כמוהו. מאמרים ורשימות נתפרסמו בעתונים רבים אחרי שתי התכניות הללו בטלויזיה, בהן הביעו הכתבים פליאה על העוול שנעשה מחדש לניצנים.

אני רואה צורך להעלות שוב פרשה זאת, כי חייתי את ההתרחשויות הללו בכל נימי נפשי. חברי ניצנים הם חניכי, חברי וידידי, ולא יכולתי להשלים עם

העוול הנורא שנגרם להם. הם ראויים לכבוד ולהערכה, כי מלחמתם היתה מהנועזות והאמיצות ביותר. הם עיכבו את הפולש המצרי ימים רבים, ובתקופה זאת יכול היה צבאנו להתארגן יותר בצפון ולמנוע את פלישתו למושבות הדרום. חברי ניצנים, הדור השני והשלישי וחברי תנועת "הנוער הציוני" יכולים להתגאות בהוריהם ובחבריהם שבנו את הישוב והגנו עליו בדמם.

הסערה בעתונות ובדעת־הקהל גרמה לבסוף לתוצאות, כי לאחריה שמעון אבידן הופיע באספת חברי הקיבוץ וביקש סליחה מהלוחמים בניצנים ומחברי המשק על הדף הקרבי. הוא הסביר כי הדף הקרבי פורסם כדי למנוע כניעות בחטיבת גבעתי, לאור המצב הקשה שהשתרר בחזית. הוא אמר כי הדף הקרבי היה צריך להיות מכוון נגד הכשלון ב"גבעתי" ולא נגד ניצנים. באותו ערב דרמטי בקיבוץ שנמשך כארבע שעות, הכריז אבידן, כי: "מלחמת ניצנים תירשם כאחד מפרקי הגבורה של מלחמת העצמאות". חברי הקיבוץ באו על סיפוקם. אורו עיניהם. סוף לפרשה המכוערת של הדף הקרבי. הוא נמחק על ידי מפקד החטיבה שמעון אבידן עצמו. קצין חינוך ראשי של צה"ל בא לניצנים עם עוזריו והבטיח כי מעתה יוקדש למלחמת ניצנים פרק מפואר בבתי־הספר ובקורסים של צה"ל. המאבק של חברי הקיבוץ וחבריהם וידידיהם לטיהור שמם, נתן את פריו.

מוזר היה לקרוא בעתונות תגובות של האלופים במילואים שלמה להט ומאיר פעיל שיצאו להגן על הדף הקרבי האומלל. מאיר פעיל ציטט את מה שרשם דוד בן גוריון ביומנו בעת נפילת ניצנים. הוא לא הזכיר בכתבתו ב"כותרת ראשית" את תוכן המברק שבן גוריון שלח לניצנים לאחר מכן. כאשר שוחחתי בשעתו עם בן גוריון על קרב ניצנים, אמר לי כי מיד אחרי נפילת הנקודה הוטעה באינפורמציה על ידי הידיעות שקיבל מחטיבת "גבעתי". לכן תיקן אחר כך את דבריו במברק ועוד קודם לכן דאג למינוי ועדת חקירה.

ישראל גלילי לא נרגע מאז שצפה בתכנית שהוקרנה בטלביזיה, ושוחח בטלפון עם שמעון אבידן. הרי ישראל גלילי היה בתפקיד מרכזי בהגנה בתקופת מלחמת הקוממיות וידע את כל העובדות. אחרי ביקורו של אבידן בקיבוץ והשמעת דבריו פרסם גלילי ב־9.1.84 כתבה בעתון "ידיעות אחרונות", המוקדשת "לחברי ניצנים, באחוה". במאמר זה כותב גלילי: "ב־26.5 1948 שיגר יעקב דורי, הרמטכ"ל דאז, איגרת אל חברי קבוצת ניצנים, על מסקנותיה של ועדת־החקירה שנתמנתה על ידי הרמטכ"ל של צה"ל, אשר "הוטל עליה לחקור בפרשת המלחמה וההתגוננות של קבוצתכם (ניצנים) ולהסיק על יסוד חקירה זו מסקנות בדבר הפקודה (הדף הקרבי) שהוצאה על ידי מטה חטיבת גבעתי ביום נפילת ניצנים...". בסעיף הראשון במכתבו של הרמטכ"ל נאמר, "יש להצטער על כך שבלא מזיד נאמרו בפקודת היום (של חטיבת גבעתי — י.ג.) כמה דברים שלא היו צריכים להאמר." את הסעיף השני במסקנות הרמטכ"ל אביא במלואו: המסיבות הקשות של היאבקות מתיישבי ניצנים, הבדידות המרה של הלוחמים, חוסר הקשר עם העורף, אזלת התחמושת והמזון ועל הכול — מספר הנופלים הגדול בהתגוננות ההיא, הם עדות נאמנה של היאבקות נואשת, המעניקה כבוד לכל אלה אשר נאבקו מרה במקום עד הכדור האחרון. מה שקרה לניצנים, קרה גם לנקודות אחרות, שמתיישביהן התגוננו בגבורה עד האפשרות האחרונה."

לאחר המשדר היה בדעתי — כותב גלילי — לומר דבר על הנושא, ואף

התקשרתי עם שמעון אבידן. הוא סיפר לי, כי יערוך ביקור בניצנים לפגישה עם החברים. והנה לשמחתי שמעתי בגלי צה"ל השבוע משדר ששימח את לבי: שמעון אבידן, מפקד "גבעתי" באותם הימים, נענה להזמנת אנשי "ניצנים" ובא לפגישת־בירור עמהם. מאות חברים, בנים ובני נוער התכנסו בחדר האוכל. אבידן הקשיב רב קשב לדברי החברים והשיב להם בכנות ובהבנה לנפשם. אבידן אמר להם, כי "הכישלון שעליו נכתב בזמנו בדף הקרבי היה של חטיבת "גבעתי" ולא של ניצנים. כל הכבוד לשמעון אבידן על הכנות, החברות ואומץ הלב (י.ג.). ואף על פי כן אגיד לחברי ורעי שמעון אבידן: אני מערער על הגדרתך המתוקנת. ניצנים הוכרעה בקרב. לחטיבת גבעתי שבפיקודך לא היה באותם הימים די כוח אדם וכוח אש כדי לחוש לעזרת ניצנים המכותרת והמותקפת. ניצנים הוכרעה תוך קרבות, בגלל העדיפות המכרעת של הצבא המצרי במספר, בכוח אש ארטילרי, בטנקים, במטוסים וביתרונות טופוגרפיים, בעוד שללוחמים היה נשק קל בלבד. גם את התנהגותה ומלחמתה של חטיבת גבעתי אין להגדיר ככשלון. כוחותינו בנגב בימים הנוראים ההם — כוחות גבעתי, הפלמ"ח ואנשי הישובים, הצליחו לעכב את התקדמות המצרים אל מרכזי הארץ. המצרים עוכבו ובינתיים נערכו כוחות ה"הגנה" וצה"ל לעבור ממגננה להתקפה והכריעו את האויב... ניצנים לא היתה הישוב היחיד שהוכרע בקרבות תש"ח, אך העיקר הוא שניצנים שוחררה ונבנתה מחדש. בזכות הניצחון שלנו הוחזרו השבויים לביתם וניצנים היא עתה ישוב פורח".

הבאתי את רוב דברי ישראל גלילי כסיום מצוין למאבק על טיהור שמה של ניצנים. אני שמח על שהיה לי חלק במאבק הזה בעבר ובימינו אלה, מאבק שהסעיר את דעת־הקהל ורבים מהמפקדים של צה"ל במלחמת הקוממיות. כל הכבוד ליצחק פונדק שבמשך כל השנים לא השלים עם השמצת ניצנים ותאר את האמת הטרגית של המלחמה שהיה שותף לה בדרום באותם הימים.

קיבוץ ניצנים הצליח להתפתח היטב מבחינה חברתית וכלכלית. הותיקים והצעירים קלטו חברים רבים מתנועת "הנוער הציוני" מארצות אמריקה הלטינית, שתרמו רבות להתפתחותו של הקיבוץ. הקיבוץ קולט גם כיום ומרחיב את משקו ואת מספר חבריו. היציבות החברתית היא מצוינת והדור הצעיר ממשיך ברובו את מסכת היצירה של הוריו ושל בוני הקיבוץ. לוחמי ניצנים והחיילים שהקריבו את חייהם במלחמת הקוממיות של ניצנים זכו להנצחה מפוארת בקיבוץ ובכפר־הנוער גם יחד.

18.1.84

יצחק ארצי

אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין

(במלאות 35 שנה לנעילת המחנות)

לפני 35 שנה עזבו אחרוני המגורשים ממחנות קפריסין את אזור מחנות־הקיץ אשר בקראולוס ואת אזור מחנות־החורף אשר בקסילוטימבו. מאחוריהם נגעלו השערים וכך הגיעה לקיצה אפיזודה מיוחדת במינה במאבקו של העם היהודי על פתיחת שערי העליה לארץ־ישראל, טרם הקמתה של מדינת־ישראל.

תולדות העליה לארץ־ישראל רצופות סיפורי גבורה, אפופיאות, יוזמות יוצאות־דופן, ארועים מרתקים, ביטויים של התנדבות, הקרבה ומעשים למען הזולת. בספרים היסטוריים וביצירות בתחום הספרות היפה, המשלבים דמיון ומציאות, ניתן למצוא חומר מרתק על דרכי התארגנותו של עם במטרה לעזוב את ארצות הפזורה, לפרוץ את ההסגר הפוליטי והצבאי הבריטי, על מנת להגיע לארץ־ישראל ביבשה, בים או באויר.

בהיסטוריה עשירה זו, הפרק של קפריסין הוא מיוחד במינו. יחסית — זהו פרק לא ארוך. הוא משתרע בסך־הכל על פני תקופה של שלושים חודש, החל מ־13 באוגוסט 1946, יום גירושם של מעפילי "יגור" ו"הנרייטה סאלד" ועד 10 לפברואר 1949. בתקופה קצרה זו נרשמו ארועים ומעשים לרוב, יוזמות ופעולות שהביאו לתוצאות, אשר אין דומיהן בהיסטוריה היהודית ואף לא בהיסטוריה האנושית.

מה לא היו ומה היו מחנות קפריסין

מה לא היו מחנות קפריסין? מחנות קפריסין לא היו מחנות־שבויים. המעפילים שבאו על סיפוניהן של 39 אניות, מרומניה, איטליה, צרפת, יוגוסלביה, גרמניה ושוודיה, שנתפסו בצורה זו או אחרת על ידי הצי הבריטי. אחדות נלכדו בלב ים, אחרות נתפסו לאחר הגעתן לחוף; היו אניות שנכנעו לבריטים בלב ים מתוך נסיבות מיוחדות או משיקולים פוליטיים.

הכל הגיעו למחנות קפריסין ושם מצאו מחנות אהלים, עם מגדלי־השמירה וגדרות־התייל. ובכל זאת לא היה זה בית־סוהר או מחנה־שבויים. הגברים לא הופרדו מנשותיהם. האנגלים לא נגעו בארגונם. לכן שררה במחנות כעין תערובת

בין משטר של מחנה־צבאי, בית־סוהר, אזור אוטונומי, ומחנה־נופש. בערבוביה מינהלית זו עלה בידי המעפילים להטביע מהר את חותמם. היוזמה והדינמיקה היהודית, כושר היצירה וכושר האלתור של המעפילים, ברובם צעירים, אשר הגורל ההיסטורי של אותה שעה הפגיש אותם באי זה, במחנות העצורים אשר יסודותיהם הארגוניים הושפעו לא במעט מהמבוכה, הבושה והלבטים, שהיו בעת ההיא נחלתם של האדמיניסטרציה הבריטית שחיפשה דרכים כיצד להיאבק ב"צרה" אשר שמה העליה הבלתי חוקית — צעירים אלה גרמו לכך שאי הגירוש ייהפך לדבר־מה המצדיק את המושג "קפריסין היא גם כן ארץ־ישראל". לא היה זה, כמובן, סיפוח פוליטי. קפריסין לא סופחה לארץ־ישראל. כאן נוצר כעין סיפוח חברתי. במשך 30 חודש, היו ארץ־ישראל ומחנות קפריסין כשתי רשויות פוליטיות, שהפכו את השניה ל"מדינה בתוך מדינה". קפריסין, הפכה למובלעת ארצישראלית בטריטוריה זרה. תושביו פיתחו במקום סגנון חיים ואורח־חיים זמני לפיהם חיקו את החיים בארץ. כל זאת התקיים ופעל עד אשר הורד הדגל ונגעל השער, ואחרון המעפילים הועבר לארץ־ישראל.

העליה האידיאליסטית האחרונה

באחד הדיונים שנערכו לסיכום פרק קפריסין, אמר הרב יעקב שרייבאום, שפעל כאחד משליחי העליה בקפריסין: קפריסין זו העליה האידיאליסטית האחרונה. לפני הקמתה של מדינת־ישראל, זו היתה עליה שביטאה יותר את רצון ההמונים מאשר את רצונו של הממסד. כל זרמי העליה שבאו אחר כך — היו ממוסדים. אמנם יהודים רבים נאלצו גם אחרי הקמתה של מדינת־ישראל להילחם במערב ובעיקר במזרח למען פתיחת שערי היציאה, אבל מאחוריהם עמדה כבר מדינת־ישראל על ייצוגה הרשמי, על מעמדה הבינלאומי, על יכולתה לגייס כוחות לפתיחת השערים. הם נאבקו על זכות היציאה, אבל לא על זכות הכניסה, כיוון ששערי מדינת־ישראל היו פתוחים לרווחה. עבורם גולי קפריסין היו גיבורי המלחמה על פתיחתם שערי העליה.

מה איפיין את המצב בשנות קיומם של מחנות קפריסין? המאבק של ממשלת המנדט היה טוטאלי. בריטניה הגדולה לא הסתפקה עוד בחקיקה, באחיזת עיניים. היא גייסה את מלוא השפעתה המדינית וגם את צי הוד־מלכותו, אשר זה עתה סיים את תפקידו ההיסטורי המנצח במלחמתו נגד גרמניה הנאצית ובנות־בריתה. כוחות אלה גויסו על־ידי בווין וממשלתו כדי להילחם נגד העליה ונגד צי המעפילים.

מי היו המעפילים? ברובם ניצולי השואה. אחרי נדודים, חיפושי דרך ומיבצעי בריחה נועזים, עלה בידיהם להתרכז בתנאים־לא־תנאים, בחלקים שונים של אירופה ההרוסה אך המשוחררת. הם גנבו גבולות כדי להגיע ללא דרכונים ותעודות לנקודות היציאה. בריכוזים אלה בגרמניה, איטליה, אוסטריה, יוגוסלביה, הם נהנו מרצון טוב של עמים וממשלות ובעיקר מרבדים מסוימים באוכלוסיה, מנסיבות פוליטיות מיוחדות, מבני־ברית סמויים וגלויים שהושיטו להם יד, בראותם בהם לוחמים, פרטיזנים, קרבנות של שרירות־לב; אבל במקומות היציאה היה עליהם להתמודד גם נגד שרותי־המודיעין של בריטניה הגדולה, שגילו בדרך־כלל את סוד ההתארגנות ליציאה. בעקבות הגילויים, הופעל תחילה מכבש הלחצים על מדינות הנשלטות על ידי ממשלות חלשות וצייתניות, שהיו תלויות בחסדי המעצמות הגדולות.

מדינות אלו, גוייסו לשיתוף פעולה במאבק לאיסור או לסיכול ארגון היציאה.

נגד מגמות מדיניות, דיפלומטיות ותחבולתיות אלו, נאבק קומץ של שליחים ו"משוגעים־לדבר", כולל מספר חסידי אומות העולם. אלה ארגנו את הקונספירציה של מאות ואלפים. הם נהנו מאגדת השתייכותם לארגון ההגנה או הפל־ים. אמנם רוב המעפילים, לא ידעו בדיוק מה זה ומי הם אלה, ורק מתוך משמעת פנימית ולויאליות, הם שעו ליוזמותיהם, עצותיהם, פקודותיהם.

החל מחודש אוגוסט 1946 היה ברור ליוצאים, כי לארץ־ישראל הם לא יגיעו. היה ברור להם שהם יוצאים מאורח חיים מסודר, אליו הסתגלו במחנות העקורים ובריכוזים שבדרום איטליה. מה זה קפריסין — הם לא ידעו, ולא יכלו לדעת אם אורח־החיים בקפריסין יהיה טוב יותר ונוח יותר מאשר זה שבנקודות היציאה באיטליה או במחנות העקורים בגרמניה. קשה לשער שהיה בתוכם מישהו, אשר סבר שקפריסין יהווה שיפור לעומת המצב הקיים. הם לא יצאו ממצב טוב למצב טוב יותר. מה שהניע אותם לזוז, היתה ההכרה והתודעה, שהדרך לארץ־ישראל היא ארוכה, וכי עתה הופיע מכשול נוסף שצריך לעבור אותו, ושמו מחנה קפריסין. איש לא ידע אם המדובר בזמן קצר או בפרק זמן ממושך. הם רק ידעו או חשו שזו תוספת מזור שיש לשלמו כדי להגיע סוף־סוף לארץ־ישראל. ללא היסוסים, הסכימו למחיר זה גם אלה שכבר נהנו מחממת המחנות שהיו קיימים אז במערב אירופה, וגם כל אלה שישבו בבתיהם הקבועים או הארעיים במזרח אירופה. הם לא עמדו על המקח. הם קיבלו את הדין. הם נסעו לאותו הבלתי־נודע־החדש, שהתגבש במרוצת הזמן למחנות קפריסין. הראשונים היו אפוא חלוצי מחנות קפריסין. הם התמודדו עם המעבר החד ועם כל קשיי־ההתחלה.

הערכה זו חלה פחות על אלה שהגיעו כבר ב־1947. אלה כבר מצאו תשתית ארגונית, מסגרת של יחסים עם המפקדה הבריטית, שרותי מזון, שרותי תרבות וחינוך, דגם לפעילות לשליחים, דעת־קהל מאורגנת ואוהדת בקרב הישוב היהודי בארץ ובחוץ־לארץ. לכן חייב כל מחקר להבחין בין שתי התקופות. אני קובע זאת כיוון שעברתי נסיון זה על עורי ובשרי.

אני זוכר כיצד משה אברבוך (אגמי), אז שליח המוסד לרומניה, הזמין לשיחה את ידידי המנוח דב (ברל) שיבר ז"ל ואותי, ואמר לנו בזו הלשון: לנגד עינינו הולך ונוצר ריכוז חדש של מעפילים — בקפריסין.

המידע שלנו דל ביותר. איננו יודעים בדיוק מה קורה שם ומהו הדבר המתפתח במקום. אני יודע רק, המשיך אגמי, שריכוז כזה זקוק למנהיגים. אני תובע מכם שתצאו עם שיירה המתארגנת עכשיו בנקודת היציאה ביוגוסלביה. תחילה שומה עליכם לעבור בצורה בלתי חוקית את הגבול בין רומניה ליוגוסלביה. בבלגרד פועל חבר "הנוער הציוני" מקיבוץ אושה יאנק דז'יביאנסקי (יעקב בן־יהודה ז"ל). הוא וחבריו יכוונו אתכם לנקודת הריכוז עד למועד העליה. מדובר בפרק זמן קצר.

טבעי, שבשיחה כה גורלית, ניסינו — באמצעות שאלות — לדעת קצת יותר על המצפה לנו. אך משה, אשר אתו כבר עבדנו יחד כשנה וחצי, לא ידע להשיב לשאלותינו. חשנו אפוא שהמדובר ביציאה לבלתי נודע. לא היססנו הרבה. יצאנו. מספר ימי ההמתנה הפכו לחדשים קשים במחנה מקסימי שליד זאגרב.

סצינה דומה, לפי תסריט דומה, התרחשה בוודאי בהרבה מקומות עם בודדים ועם קבוצות של עשרות ומאות. הכל הבינו: זו עליה לארץ־ישראל — דרך קפריסין.

כך גויסו המעפילים שעלו על סיפונן של 39 ספינות בגדלים שונים אשר מעפיליהם הגיעו למחנות קפריסין.

המפגש הראשון

המאפיין את המפגש הראשון של המעפיל בקפריסין היה בהיתקלות עם נוף חדש ובלתי ידוע, ועם האקלים הים־תיכוני. תחילה היה המאמץ להשתחרר מהרגלי הסתיו והחורף האירופי, ולהסתגל לאקלים המצוי, וכן להתמצא ביחסים עם המפקדה הצבאית הבריטית שפעלה מתוך תערובת של תקיפות וליברליזם. זה היה מפגש אקטיבי. היחסים לא התפתחו על רקע הנכונות לקבל את הדין, ולהיכנע להוראות ולפקודות. יחסי הגומלין בין רצון המעפילים לרצון הבריטים, הולידו את המציאות החדשה, אשר בעקבותיה הפכו מחנות־קפריסין להיות תחנות מעבר של הכשרה והכנה לחיים לארץ־ישראל.

הבריטים גילו נכונות להעניק למעפילים חופש פעולה נרחב בתוككי המחנה. נכונות זו הולידה משטר של אוטונומיה פנימית טוטאלית שהגיעה לשיאה עם אימון כוחות צבאיים לקראת המאבק בארץ, ומיבצעי חבלה ובריחה נועזים, אשר הבסיס שלהם היה במחנות.

הנסיון האדמיניסטרטיבי של גלי המעפילים היה מבוסס על מה שהכירו ולמדו במחנות העקורים בגרמניה ואיטליה. במקומות אלה החיים היו מבוססים בעיקר על חיי קולקטיב בקבוצות ובקיבוצים. גלי היהודים שעזבו את מקומות מושביהם במזרח אירופה או שבאו מהמחנות, ארגנו את חייהם על בסיס של ארעיות. ואילו התוכן היה יהודי וציוני ששאב את השראתו מהווי תנועות־הנוער. נסיון זה הועבר גם לקפריסין. לכאן באו גם מעפילים שלא עברו מחנות־עקורים והיו חסרי כל נסיון קודם. אורח־החיים של מחנות קפריסין היה בראשיתו סינתיזה של נסיונות אלה. עם בואם של שליחי ארץ־ישראל, מתחוללים בו שינויים בתפיסה, בתכנים, בצורות הארגון — הנובעת מנסיון החיים ומהזיקה האידיאולוגית של השליחים. לכן מותר לדבר על קפריסין כמעבדה חברתית, שהחלה בפעולתה במחנות הקיץ. כאן נוצרו הריכוזים הראשונים, כאן התחולל המפגש הראשון עם המציאות החדשה. הבאים פוזרו בין המחנות 61, 62, 63, ששכנו באזור רצוף לחוף הים. מבודד מאזור זה שכן בנפרד מחנה 55. בין המחנות הפרידו גדרות־תייל. התנועה ממחנה למחנה היתה אסורה. היא התנהלה בפיקוח צבאי על פי תעודות־מעבר בריטיות. הפרדה זו ל־4 מחנות קטנים הציקה למעפילים. הם חיפשו את המגע ביניהם, את המגע עם חבריהם לתנועה. הוותיקים היו מעונינים לשמוע חדשות מפי אלה שבאו אחריהם. תחילה היו נסיונות לעבור ממחנה למחנה בצורה בלתי ליגלית. אחר כך הוסרו בכוח גדרות־התייל בין שלושת המחנות 63, 62, 61, ורק מחנה 55 נותר מבודד גם להבא.

יוזמה זו לא היתה מלווה בעונשין. הנסיון עודד את המעפילים ואת מנהיגיהם להתמיד בקו האקטיביסטי של יצירת עובדות.

ארץ הקיבוצים והמפלגתיות

לקפריסין הגיעו המעפילים במסגרת הארגונית שציינה את אותם הימים של פוליטיזציה מוחלטת: איש על מחנהו ואיש על דגלו. התא הבסיסי היה הקיבוץ, והמסגרת היתה התנועה או המפלגה.

אסור לחפש ב"קיבוץ בדרך", בגרמניה באיטליה ובקפריסין, את הסממנים האידיאולוגיים של הקיבוץ הארצישראלי. "הקיבוץ בדרך" איגד קבוצת יהודים בודדים ומשפחות, יוצאי תנועות־נוער או "עמך", שהחליטו להתארגן בדרך, לחיות יחד במסגרת סידורים ומשמעת פנימית, תוך הבנה ערטילאית שפניהם לחיי קיבוץ בארץ־ישראל. בצד הקיבוץ הקפריסאי כצורת־חיים, פעלו כמובן קיבוצים של תנועות־הנוער המבוססים על גישה רעיונית וזיקה לזרם קיבוצי. השליחות מארץ־ישראל התבצעה אפוא לפי אותה המתכונת: התנועות קיבלו את שליחיהם בהתאם למפתח מפלגתי. בארץ התברר אחר כך ההבדל בין גרעינים קיבוציים אמיתיים לבין קיבוצים כצורת־חיים בדרך המעבר בין הגולה לארץ־ישראל.

עם זאת יש להודות שהתארגנות הקיבוצים הקלה גם על המעפילים. היא הקלה גם על השליטה מצד הגופים הוולונטריים שהוצבו או הועמדו בראש חיי המחנות ועסקו בנושאים היומיומיים. אני מתכוון למזכירות המשותפת שעסקה באספקה, דואר, סידורים יומיומיים, ואשר היוו כעין רשות מוניציפלית של האוטונומיה הפנימית. הם ינקו את סמכותם מהמשמעת התנועתית והסולידריות התנועתית. החיכוכים הפנימיים צומצמו למינימום. חיכוכים אלה היו פחות אישיים ויותר בעלי אופי פוליטי, תנועתי, מפלגתי.

המנהיגות

בדיון שנערך על מהות מחנות קפריסין, העלתה הפרופ' אניטה שפירא את הטענה שמעפילי קפריסין היו ציבור חסר מנהיגות.

לדעתי, זו טעות אופטית. קפריסין היה ברובו ריכוז שבו שלטו תנועות־הנוער־החלוציות. טבעי אפוא שהמנהיגים היו אנשי תנועות־הנוער. הם עזבו את משמרתם בגולה בצד חניכיהם ובאו אתם. הם היו ההנהגה והמנהיגים. במקומם קמה הנהגה חדשה בארצות הגולה או במחנות האיסוף של אירופה. המבוגרים המאורגנים אף הם באו על מנהיגיהם, שהנהיגו אותם בפולין, רומניה, הונגריה, ובדרכים. אלה היו המנהיגים שצמחו מקרב הציבור, אשר אתו חיו ועברו אתו את המבחנים הקשים. בוודאי שנמצאו אי־פה אי־שם גם מנהיגים שהעדיפו להגיע ארצה על סמך סרטיפיקט. אלה הם היוצאים מן הכלל. לקפריסין באה ההנהגה שהיתה מצויה אז בתנועות. רבים מהם צמחו ואף התפתחו במציאות החדשה, רכשו נסיון נוסף והשתלבו אחר כך בקלות־יתר בארץ. לקפריסין הגיעו לא רק קיבוצים, אלא גם בודדים. ברם, היה קשה לבודד לחיות בקפריסין. לכן אף התפתחו גם בקרב ציבור זה צורות של חיים משותפים כגון מחנון משותף המבוסס על שיתוף פעולה במסגרת של חלוקת עבודה יעילה.

יסודות לחיי תרבות וחברה

ראשוני קפריסין אף הניחו את היסודות לחיי התרבות במחנה. אחת הבעיות של חיי המחנה היתה כיצד למנוע ניוון בעקבות הבטלה. תחילה הוקדשה תשומת־לב לארגון החיים היומיומיים, מעבר לסידורים הסטנדרטיים שנקבעו על ידי הבריטים. אולם כל זה לא הבטיח עדיין תעסוקה מלאה.

הפעולה התרבותית נועדה אפוא לתתת תשובה קונסטרוקטיבית לשאלות הזמן הפנוי. גם פעולה זו התחילה מלמטה למעלה, ביוזמת המעפילים. היא נועדה לספק צרכים בסיסיים כגון לימוד השפה העברית, מידע על המתרחש בעולם ובישראל,

העשרה תרבותית, טיפוח האמנויות. פעולה זו יכלה להתבסס אך ורק על כוחות שהיו מצויים בשטח. בואם של שליחים הוסיף נסיון וחיזק את הצד הארצישראלי בתכנית. קפריסין הפכה אפוא לבי״ס מסועף לחינוך מבוגרים.

מערכת החינוך

מערכת החינוך נועדה לספק את צרכיהם של 2500 ילדים ובני־נוער שהיוו כ־5% מכלל אוכלוסיית המחנות. לכאורה היתה צפויה שהייה קצרה במחנות, אבל השהייה התארכה. אסור היה להפקיר את הנוער להשפעותיו של רחוב המחנות. לכן התלכדו כל אלה שהבינו את חשיבותו של החינוך בצד בעלי נסיון בהוראה שהיו מצויים בקרב המעפילים, למאמץ להקמת בתי־ספר. הודות למשלחת עליית־הנוער שהגיעה לקפריסין בימיו הראשונים של המחנה הראשון, לבשה המסגרת מהרגע הראשון את הצורה של כפר־נוער, דהיינו בית־ספר שבו מתפתחים גם חיי חברה המבוססים על ניהול עצמי, ואינם מיועדים ללימודים בלבד. גם המשלחת של עליית־הנוער תרמה רבות לגיבוש המסגרת, התכנים, ודרכי הפעולה, לכן הפך כפר־הנוער למקום של הכשרת הנוער להמשך חינוכם במוסדות עליית־הנוער בארץ.

ממחנות־הקיץ הועתק המרכז במרוצת הזמן למחנות־החורף. המפעל היה כאן רב־כמותי ורב־איכותי. היתה זו מעבדה חינוכית מפוארת. הדמיון וההקבלה בין שתי המסגרות בקפריסין ובארץ הקלה בהרבה אחר כך על השילוב של חניכי קפריסין במקומות הקליטה בארץ. במקביל לחיי התרבות, התפתחו גם חיים דתיים. הוקמו בתי־כנסת, נוצרו מסגרות לקיום חגים ומועדים. דו־הקיום בין החילונים לדתיים פעל ללא בעיות מיוחדות. אחר כך באו שליחים, מורים, אנשי מרכז רוטנברג, וקפריסין הפכה למקום הכשרה ולימוד עצום למבוגרים וצעירים שחסך הרבה חבלי קליטה בארץ.

ה ש ל י ח י ם

בואם של שליחים מהארץ חולל תמורה מרחיקת־לכת בחיי המחנות. השליח היה גם המקשר בין העולם הסגור של המחנות לעולם הגדול שמחוצה להם, כולל ארץ־ישראל. הודות לשליחים הפכה ארץ־ישראל לחלק אינטגרלי של החיים היומיומיים. בכל התחומים יושם הנסיון הארצישראלי ובוודאי שהדבר מצא את ביטויו בהווי הקיבוצי, בנושאי ארועים, חגים ומועדים. ציון תאריכים היסטוריים, הכשרת כוחות טרום־צבאיים כגון שורות המגינים, הידוק הקשרים בין גרעינים קיבוציים לבין מקביליהם בארץ או במקומות הקליטה שלהם בעתיד. ברם, השליחים הביאו עמם לאי גם את המחלוקת הפוליטית, את הקריטריונים של חיי מפלגה, את הקנאות התנועתית והמפלגתית. מעפילים רבים הוכו בהלם נוכח מציאות קשה זו, אבל זו גם היתה הכשרה טובה לחיי הארץ, למציאות שציפתה לבאים ארצה.

המשמעת הפנימית והמרות התנועתית באו לידי ביטוי בסדרי העליה. העיקרון השליט היה ״ראשון נכנס — ראשון יוצא״. אבל היו גם יוצאים־מן־הכלל. על ועד־העליה הוטל לסלק מהאי את מפקדי האניות, המלחים, את השליחים הבלתי חוקיים. נדרש מאמץ לא קטן כדי לרכוש את הבנת המעפילים ליוצאים־מן־הכלל אלה. לא תמיד ניתן היה להסביר למעפילים בלתי סבלנים, חשדניים, עייפים משהייה במחנות, את השיקולים השונים על המלחים הזרים, אנשי הפל־ים שהגיעו יחד עם אניותיהם והסתננו למחנות, שנזקקו למקומות עליה כדי לחזור לבסיסיהם

ולהמשיך בפעולה. עקב זאת נדחה מועד היציאה של מעפילים. סידורים אלה היו כרוכים במתחים ומאבקים, והם בוצעו על ידי ועדי־עליה מקרב המעפילים, אשר רכשו את אמונם של שולחיהם.

הוועד למען גולי קפריסין

בחקר המחנות קופח קמעה מקומו של הוועד למען גולי קפריסין בראשותו של מישה קולודני (משה קולודני — משה קול). ועד זה ביטא את הסולידריות של הישוב עם הכלואים במחנות. הוא היה גם מוקד לארגון עזרה וסיוע למחנות ולמו"מ עם גופים כמו הג'וינט, שלטונות בריטניה, ולהמרצת הסוכנות היהודית לפעילות מירבית למען המחנות.

תפקיד חשוב מילא הוועד בימי המהומות נגד קיצוץ מכסות הסרטיפיקטים באפריל 1947, כאשר ממשלת המנדט החליטה "להעניש את המעפילים ולהוריד 400 סרטיפיקטים מתוך המכסה החדשית של 750 סרטיפיקטים". המהומות הגיעו לשיאן עם שביתת הרעב שפרצה במחנות. המחנות סערו. יריות הבריטים על המעפילים המסתערים על שערי המחנה והריגת מעפיל מיריות החיילים, העלו את המתח לשיא.

לא אשכח את האסיפות ההמוניות שנערכו במחנות. אז הגיע משה קולודני בשליחות "הוועד למען גולי קפריסין", הרגיע את הרוחות ומצא את הנוסחה שאיפשרה סיום בכבוד של שביתת הרעב, שקויימה על ידי הנהלת המחנות בתוככי מושבה של המפקדה.

לא התכוונתי לסקור כאן את מכלול המסגרות ומכלול הבעיות של מחנות קפריסין. הדבר נעשה בעבודתו החלוצית של ד"ר דוד שערי בספרו "גירוש קפריסין 1946—1949", שיצא לאור לפני כשלוש שנים כמחקר ברמה אוניברסיטאית במסגרת "הספריה הציונית". הנושא מוסיף לזכות לתשומת־לב במישור המחקר האוניברסיטאי.

ידוע לי שמחקרים אחרים הם בדרך. הם יעסקו בהיבטים נוספים: כפר הנוער והמסכת החינוכית שלו; קפריסין כמוקד לארגון עתודה לתנועה הקיבוצית על זרמיה השונים; כן ימצא פרק קפריסין את השתקפותו בתערוכה על גורל שארית־הפליטה, המאורגנת עתה על ידי "בית התפוצות". ייתכן שהנסיון לאתר ולארגן את יוצאי קפריסין, יוליד יוזמות מחקריות וספרותיות נוספות שיאירו אפיזודה זו, כל עוד שאלו אשר חוו פרק זה, עודם בחיים.

הערותי דלעיל הן הערות מנקודת מבטו של מעפיל שהיה בין ראשוני המגורשים ואשר עבר את פרק קפריסין על עורו ובשרו, לאורך שלושים חודש. באוירה של ארעיות, בין מעפילים מאניות נכנסות לבין טרנספורטים יוצאים, תוך כדי מפגש ראשון בין עולי מזרח אירופה לעולי צפון אפריקה, נוצר כאן ישוב מאורגן אשר חייו היו מכוונים במלואם לשלב הבא: ארץ־ישראל. גיבורי האפיזודה היו המעפילים שניצלו ממחנות־המוות, הגיעו "למחנות־חממה" לפי הדגם של מחנות־עקורים ונאלצו לנדוד למחנה מדגם נוסף — המחנה הבריטי של קפריסין.

התוספת של 52 אלף מעפילים אשר בדרכם לארץ, נקלעו למחנה שהיה מיועד לשבור את רוחם ואשר הפך למסגרת של הכשרה והכנה, הוסיפה לישוב תוספת של כ־10% לאוכלוסייתו. תוספת היתה כעין יחידה שמילאה תפקיד חשוב במלחמת העצמאות, וזה נושא חשוב נוסף המצפה עדיין להארה יסודית.

עדות

מנחם זליגר

בחיפוש אחר פתח־הצלה

(דפים מתוך ספר זכרונות)

על קידוש השם

לפני המלחמה חי בקראקוב יהודי, אשר עוטר באות גבורה על־ידי שלטונות פולין על חלקו במלחמתם על העצמאות, בשורות הלגיון. על מעשי הגבורה שלו זכה בגימלה חדשית וכן רשאי היה לעבוד במשרה ממשלתית כלשהי או לפתוח חנות לממכר טבק. האיש הפיל את חיתיתו על כל הסביבה ולא פעם הואשם בתגרת ידים. אות הגבורה הציל אותו בדרך כלל מהמאסר.

יום אחד, בתחילת הכיבוש, החלו הגרמנים לפתע לרוקן מתכולתם את בתי הכנסת ואת הטמפל הגדול שברחוב מיודובה. כדרכם, פתחו במצוד על היהודים העוברים ושבים ואילצו אותם לעזור להם במלאכתם הבזויה. גם היהודי שאותו תיארתי (לצערי אינני זוכר את שמו), נתפס בין האחרים. (הגרמנים התכוונו אז, לדברי הבריות, להפוך את הטמפל למוסך, אבל כפי שראיתי במו עיני, לא מימשו את תכניתם עד לשנת 1943).

כל שהיה בטמפל הוצא החוצה: תשמישי הקדושה העשויים כסף, הספסלים ובעיקר ספרי התורה וסידורי תפילה. את אלה קרעו, השליכו לארץ, אחר כך העמיסו על העגלות כדי להובילם למיזבלה.

לשם שעשוע, קראו מספר אנשי אס.אס. לאותו יהודי וציוו עליו לעמוד על ערימת הספרים המחוללים והמתגוללים על הארץ ולעשות שם את צרכיו. היהודי סירב. באקדח איימו עליו שאם תוך שלוש דקות לא יעשה כרצונם — יירה. הוא לא זז ממקומו. הם הסתכלו בשעון שביד האחת וכיוונו את האקדח ביד השניה. "ירו בי" — אמר. והם ירו בו.

כך היה נופל הפור. בכינו על מותם של הקרבנות והמשכנו לחיות. הרי החיים חייבים להימשך. נסינו להתנחם כי כאשר יבוא הקץ על המלחמה הארורה, נקום את הדם השפוך. היו בינינו יהודים שרשמו שמות הרוצחים כדי שלא ישכחו לנקום בהם בבוא העת. היכן הם הרושמים? מי ינקום את דמם הם? וכי יאמינו האמריקאים, האנגלים ואפילו אחינו בארץ ישראל כי אמנם כל שיסופר הוא אמת?

בוכניה בחדשי המלחמה הראשונים

מיד עם כניסתם לבוכניה, ביום ג׳, 7 בספטמבר 1939, הזעיקו הגרמנים למשרדם את הנכבדים שבתושבי העיר ובו במקום מינו את ראש העיר ואת חברי המועצה. מועטים היו היהודים שלא עזבו את בוכניה. על פי פקודת הגרמנים, בחרו מתוכם "יודנראט" שמכאן ואילך נשא באחריות ליישום כל הצוים. בראש ה"יודנראט" הועמד שמחה וייסמן וכיועציו נקבעו יאנק גוטפרוינד וגדליהו ריכטר.

יש לציין, כי ה"יודנראט" של בוכניה הבין כיצד עליו לנהוג כלפי הגרמנים והיו"ר שלו, וייסמן, יהודי שנון ופיקח, מילא את תפקידו למופת.

בשעה שבערים אחרות לא פסקו ההתנכלויות וההתקפות על יהודים, היתה בוכניה לאי בים הלהבות. היא היתה גם האחרונה בגנרל־גוברנמן שרוקנה מיהודים.

האם קרה כך הודות לחכמתו של ה"יודנראט"? ושמא היתה זו השתלשלות נסיבות מוצלחת? ייתכן כי קצת מזה וקצת מזה.

בחדשי המלחמה הראשונים קרה מקרה שמן הראוי להזכירו: שני סטודנטים פולנים בילו בחברתם של שוטרים גרמנים והיטיבו לבם במשקה. בהיותם בגילופין, נתלוו לגרמנים לתחנת המשטרה וניסו לגנוב את הנשק הנמצא שם. הגרמנים פתחו במרדף אחריהם, הם ירו והרגו את אחד הגרמנים ופצעו אחרים, וכמקום מחבוא לעצמם מצאו מרתף בבית יהודי. התחפשו כיהודים ורצו להימלט, אולם נלכדו ולמחרת נתלו בפומבי בכיכר השוק, על העמודים של פנסי הרחוב. את הבגדים, שבהם היו מחופשים כיהודים, הניחו הגרמנים לראווה, לרגלי הגוויות.

נוכח העלילה קמה בהלה בקרב יהודי העיר. היה חשש שייעשו בהם שפטים, מה גם ששמועה נפוצה כי הגוברנטור פראנק בא לבוכניה.

לאחר דין־ודברים והודות להתערבותו של הפאסטור האוונגלי המקומי, נרגעו הרוחות והוחלט, כי האסירים השפוטים והכלואים בבוכניה, הם שיוצאו להורג. היה ביניהם נער פולני, בן 14 אשר נאסר למשך יומיים על עבירה קלה. הוא בכה וביקש רחמים, אבל לשוא, והוא הומת עם חמישים ואחד אסירים וביניהם שלושה יהודים. הובילו אותם אל מחוץ לעיר, לגבעה הנקראת אזבורניה. קבוצות, קבוצות הועמדו ליד קבר שנכרה מראש ושם נורו למוות, פרט לאחד שהצליח להימלט. פולנים צילמו בחשאי את ההוצאה להורג והן את הגוויות של התלויים והראו את התמונות לאנשי סודם. הגרמנים לא הורידו במשך שבוע ימים את הגוויות מתלייתן, כדי שיטילו את אימתן על התושבים. ואמנם היה זה מראה מחריד.

מאורע זה היה היחיד שאירע בבוכניה, ובמשך ימים רבים שלאחר מכן שרר בה שקט שממנו נהנו אף היהודים.

מקראקוב לבוכניה

שנת 1941 היתה בתחילתה. רובם של יהודי קראקוב התגוררו ברובע היהודי: חלקם אולצו לכך מכיוון שיותר ויותר רחובות במרכז העיר "טוהרו" מיהודים, וחלקם עברו לרובע מרצונם.

מפה לאוזן עברה השמועה כי הגרמנים עומדים להקצות אחד מחלקי העיר למגורי היהודים, כלומר — להקים גיטו.

האמנם עומדים להחזיר את מחוגי השעון של ההיסטוריה במאות בשנים? היתכן? בוודאי אין זאת אלא אחת השמועות מבין הרבות הפורחות במלחמה זו!

אבל בתחילת מארס הפכה השמועה לדבר ממשי. בפרבר פודגוז'ה הלכה ונבנתה חומה ושם אמורים היו היהודים להיכלא. הפולנים המתגוררים שם נצטוו לפנות את דירותיהם תוך זמן קצר.

למה מתכוון היטלר? כנראה רוצה הוא לבודד אותנו מהעולם החיצוני כדי שנוכל לחיות את חיינו ולא נתבולל בין העמים, כי הרי העמים אינם רוצים בנו. אפילו המומרים נאלצים לשוב לחיק עמם מפני שלא חדלים לראות בהם יהודים. אם כן, לגבי יהדותנו — אין זה גרוע כל כך. ואם כוונתו לאלץ אותנו לעבוד — גם בזה אין כל רע. להשמיד אותנו ירצה? הכיצד? הרי עם של מיליונים אנחנו! גם בגיטו נוכל לחיות, וכאשר תבוא מפלתו, למרות עוצמתו ונצחונותיו, או אז אכזרית תהיה נקמתנו... זו היתה דעתנו באותם הימים.

אמרו, כי גיטו יוקם בקראקוב בלבד, מפני שהיא עיר מושבו של מפקד הגנרל־גובערנמן. מתוך ראיית הנולד, העדפתי לארוז את החפצים ולעבור עם אשתי לבוכניה*. אמי והאניה נשארו עוד זמן מה בקראקוב.

כך היטלטלנו הלוך ושוב ובכל מסע אבד חלק מרכושנו, החפצים נשחקו ואנחנו הפכנו לאט לאט לקבצנים. באחד הימים פגשתי בקראקוב יהודי מכר, והתפלאתי למצב רוחו העליז. על שאלתי האם הצליח בעיסקה כלשהי ולכן שמח כל כך, ענה: "אמנם כן, עשיתי עסק מצוין. הגרמנים רוקנו את ביתי מכל הרהיטים. את שאר המטלטלים העמסתי על עגלה ושלחתי לוויליצ'קה. בדרך החרימו השוטרים את כל המטען. כעת אני פטור מכל דאגה ורק לעצמי עלי לדאוג, לכן הוקל לי ואני שמח".

יהודי פיקח. כולנו דבקים היינו ברכוש וכאשר היה עלינו לברוח, צר היה לנו להיפרד מהחפצים ונותרנו במקום. רבים שילמו על זאת בחייהם. לבסוף גזלו מאתנו הגרמנים גם את החפצים וגם את חיינו.

החיים האידיליים בבוכניה

היינו שוב יחד, בבוכניה, והפעם כנראה — באורח קבוע. הדוד גארפונקל שהועבר לכאן לפנינו — היה מאושר כי הגנו בקרבתו והורי אשתי פינו עבורנו חדר בביתם.

השקט ששרר בבוכניה נמשך ימים רבים. חשנו קורת רוח כאשר בשעות הערב ישבנו בצוותא בחדרנו. הודות לתעודת המעבר שקיבלתי מז'ולודז, יכולתי לנסוע לעתים קרובות לקראקוב לרגל עסקי פרנסה.

ביקשתי מגיסי חיים שיעביר לבוכניה את אמי ואת כל משפחתו, אבל הוא העדיף לשלוח אותם לסנדזישוב כי שם גר שותפו לעסקים.

נסיעותי לקראקוב ולוולה נמשכו באין מפריע. חברי מורגן שהתגורר

---

* עיירה בקרבת קראקוב.

שם והמכרה שלו הגברת הולנדר מלודז׳, עסקו במכירת היהלומים שהבאתי מבוכניה. מדי פעם סחרתי גם בפרוות. בעזרתם של הגברת שידלובסקה ושל "שליחים" אחרים, שיווקתי אותן בפרבר בורק פאלנצקי, שבו התגוררה קבוצת פרוונים. בכל אלה האיר לי המזל פנים ולא נתפסתי.

יהודי בוכניה נתנו בי אמון ומסרו בידי דברי ערך כדי למכרם. מעולם לא איכזבתי אותם, קיבלתי מהם את דמי התיווך ודי היה לי בכך. מתוך ארבעה אולמי ברידג׳ שהיו קיימים בבוכניה, בחרתי בבית הקפה "רינג" כמקום קבע שלי. יום יום ביליתי בו כשעתיים בחוג חברי, שיחקנו בקלפים ודנו בנושאים האקטואליים.

לימים הוקם גם בבוכניה — גיטו, אולם לא דמה כלל לזה שבקראקוב. לא בנו חומה סביבו והיהודים יכלו להיכנס ולצאת כרצונם וכמותם גם הפולנים. אפילו מספר אריים המשיכו לגור בתחום הגיטו.

הורי אשתי, כחקלאים, קיבלו אישור לנהל את משקם כמקודם. תמורת תשלום השגתי אישור מתאים עבור דודי גארפונקל ועבור רגינה. רחוב פרושובסקה וכן מספר רחובות נוספים שימשו כרובע מעורב והתגוררו בו בצוותא יהודים ופולנים.

אם כן לא היה הגיטו בבוכניה אלא מעין רובע יהודי רגיל.

לשכת התעסוקה שהופעלה בבוכניה נוהלה בידי גרמני. הוא ערך מדי פעם מפקד העובדים והיה שולח חלק מהם למנסרת העצים בעיירה קליי או למפעלים אחרים בסביבה. היו אלה עבודות פרך: יום העבודה התחיל בשעה שש בבוקר ונסתיים בערב. כל מפקד גרם אפוא התרגשות רבה בעיר, אבל מה היה קושי זה לעומת הצרות שבאו עלינו לאחר מכן!

האידיליה של בוכניה משתבשת

מצבם של יהודי בוכניה אף הוא החמיר והגרמנים הכבידו יותר ויותר את עולם. צוים שפורסמו חדשות לבקרים נועדו להרבות את סבלם. כל גבר מגיל 14 עד 60, וכל אשה מגיל 14 עד 40 חייבים היו להציג אישור תעסוקה. גם על בוכניה הוטלה מכסה של מאות עובדים עבור המחנה בשדה תעופה רקוביצה. היודנראט ערך רשימת המועמדים ומי ששילם כופר נמחק ממנה. אלה שנשלחו לעבודה קיבלו מהיודנראט סכום כסף קטן (מעין דמי־כיס), ואלה שלא רצו לעבוד יכלו "לשכור" אדם שהתנדב למלא את מקומם. כלומר בעזרת הכסף אפשר היה לפתור חלק מהבעיות.

יהודי טורקה (שליד פוזנאן) בבוכניה

כמאתיים יהודים הגיעו לבוכניה מטורקה בשנת 1940. בתחילה הרשו להם הגרמנים לצאת מרצונם, בדומה לנהוג במקומות אחרים, והם בחרו בבוכניה. רובם עניים, כי את רכושם נאלצו להשאיר בעיירתם, אבל את חייהם הצילו למשך שנתיים. את אלה שנותרו במקומם רצחו הגרמנים.

לפתע יצא צו מטעם מפקדת מחוז קראקוב שיש להקטין את מספר היהודים בבוכניה ולהעמידו על ארבעת אלפים. כל הנותרים יגורשו.

על מי יפול הפור? במקום הראשון יועמדו אלה המהווים נטל על שכמו של היודנראט מפני שאינם משלמים מסים ואפילו זקוקים לתמיכה, היינו — רובם של יהודי טורקה. על היהודים שמוצאם מבוכניה לא חלה הגזירה, ובכללם גם לא על משפחתי, כי הרי אשתי נולדה בעיר זו.

יהודי טורקה התקוממו נגד הרצון לנשלם וטיעונם היה: די סבלנו כשנלקח מאתנו הכל, וכשנאלצנו בעמל רב להקים כאן מחדש את ביתנו. וכי שוב נלך אל הבלתי נודע?! ילכו אלה שעד כה חיו בשלווה ועסקו בעסקיהם, יטעמו גם הם את טעמנו.

הרשימה הורכבה. 90% של הנועדים למשלוח היו יהודי טורקה ו־10% הנותרים היו אותם מסכנים שחסרים היו קשרים מתאימים. הקבוצה הראשונה ובה מאה יהודים, צעדה בבכי מר לעבר תחנת־הרכבת, וכל איש נשא את צרורו הדל על גבו. על מנת להשקיט מעט את יסורי המצפון, ערכו יהודי בוכניה מגבית ומסרו את הכסף לאותם אומללים, טרם נסיעתם.

הם הוכנסו לשני קרונות בקר ולווו על ידי שוטר פולני. כעבור מספר ימים נודע לנו, כי הגיעו למידז׳ריץ׳, ולאחר זמן חזרו כולם לבוכניה.

מאז פסקו הגירושים מבוכניה מכיוון שהיודנראט מנע אותם על ידי שלמונים כבדים.

גיטו בוכניה בתחילת 1942

תנאי החיים בגיטו נעשו קשים מיום ליום. על האיכרים הפולנים נאסרה הכניסה לגיטו עקב תלונות האזרחים הפולנים על שאינם משיגים תוצרת חקלאית, כי כולה משווקת בגיטו.

שוטרים פולנים, בלשים ושוטרים גרמנים ערכו ביקורים תכופים בגיטו, כדי להבריח את האיכרים שחדרו לתוכו למרות האיסור. בגיטו יכול היה האיכר להשיג הכל: בדים, דברי הלבשה, סבון וכו׳ בשעה שבעיר קיבל תמורת תוצרתו שטרות של זלוטי שפיתויים לא היה רב.

המטירו עליהם, על האיכרים, קנסות, החרמות ואף מכות.

לימים הוטל גם על היהודים האיסור לצאת מהגיטו. היודנראט פנה עוד קודם לכן בדרישה ליהודים שלא ירבו בהליכה לעיר והאו־דה נצטווה למנוע יציאה מהגיטו ללא סיבה חשובה. הכוונה היתה לא לעורר את חמתם של הגרמנים. הצעדים הללו לא הועילו ופורסם האיסור הרשמי.

היהודים שהתגוררו בשכונות מעורבות, הורשו להיכנס לגיטו על פי תעודות מעבר, אבל חויבו לבחור בדרך הקצרה ביותר. באותה עת גרו מספר פולנים בתחום הגיטו, כי המשקים החקלאיים השייכים להם היו שם, וגם הם נדרשו להציג תעודת מעבר.

למרות כל זאת, ניתן היה לעקוף כל גזירה. עם פרסומה היתה העיר כמרקחה, אבל לאט לאט נרגעו הרוחות. כך היה עד לאוגוסט 1942, מועד הגירוש הראשון.

הגירוש הראשון

דרכם של יהודי בוכניה הוליכה מזרחה — לבלז׳ץ. כמאה ועשרים מהם נטמנו בבית העלמין של בוכניה. הזקנים שמיינו אותם מבין כלואי הקסרקטין

הוטענו, יחד עם המאושפזים בבית־החולים היהודי ובבית־החולים הארי, על משאיות. הובילו אותם אל היער בבאצ׳קוב, ולאחר שציוו עליהם לפשוט את הבגדים — כי לבגדים היה ערך בעיני הגרמנים — נשמעו בכי וצעקות וירי מכונות היריה. מספר המומתים היה חמש מאות איש ויש אומרים אף תשע מאות.

ימים ספורים לאחר הגירוש ניתנה ליודנראט הפקודה לנקות את ה״סאכסן־קאסרנה״. הייתי בקבוצת אנשי או־דה שנאלצה למלא את הפקודה, בעזרתם של פועלים יהודים. באחת הפינות עמד אסם גדול ושם כנראה מוינו הזקנים ושם הוחרמו חפציהם האישיים. מצאנו ערימה של מסמכים אישיים עם תצלומים של אנשים המוכרים לי היטב. מוטלים היו שם ספרי קודש, מגילות, תפילין, תצלומים משפחתיים, מכתבים ומזכרות שהיו כנראה יקרות לקרבנות הללו. ריכזנו את הכל ובנינו מעין מוקד. האש כילתה את הכל והאפר פוזר על ערימת האשפה. מה שנותר מיהדות בוכניה היה אפר זה וקבר האחים בבאצ׳קוב.

הגיטו היה ריק מאדם. כשנפגשו שני יהודים שמחו זה בזה כאילו מצאו אוצר. היו עדיין שרידים בקלאי, בסטניסלאביצה ובה.ק.פ.* התגוררו עוד בבוכניה שמונה מאות יהודים, מהם כמאה בני בוכניה ממש והשאר מקראקוב, שלזיה וכיוצא בזה.

בין רופאי בוכניה היה אדם אשר לפני המלחמה היה אנטישמי קנאי, אבל בשנות המלחמה הפך להיות אוהב היהודים, השתתף בצערם ופעל רבות למענם. שמו היה ד״ר צ׳סלה. דודי היה הפציאנט שלו. מפיו שמעתי את הסיפור הבא:

״ב־25 באוגוסט 1942*, ביום שלישי בין השעות 11—12 בצהרים, ראיתי ממרפסת ביתי טור ארוך של כחמשת אלפים בני־אדם, אנשים, נשים, טף וזקנים, הצועדים תחת משמר של שוטרים גרמנים ופולנים. כל אחד נשא תרמיל על גבו. עיניהם הביעו יאוש, סבל של הימים שעברו עליהם לאחרונה, והשאלה — לאן? נדמה היה שאין סוף לטור זה והאנשים נראו עייפים עד מוות. בסוף הטור הלך גבר ישיש. הרגלים מאנו כנראה לשאתו ושני יהודים תמכו בו משני הצדדים ולמעשה גררו אותו אחריהם. פניו היו מוכרים לי — היה זה דודך גרפונקל. כאילו הזדקן בבת אחת בעשרים שנה. כאשר הגיעו לגשר, לא היה עוד בכוחו להמשיך וגם שני תומכיו לא יכלו עוד להושיעו. השוטר הגרמני עצר לידו. דודך הראה לו את מסמכיו המעידים כי הינו אזרח גרמני. התקרבה משאית עמוסה יהודים זקנים הנוסעת לבאצ׳קוב. המכונית עצרה והישיש נזרק לתוכה״.

חידת גורלו של הדוד גרפונקל באה על פתרונה. בני דודי גרפונקל! זכרו את אשר עשה לכם עמלק! אל תשכחו וספרו זאת לילדיכם!

הרגשתי געגועים לבני עמי, ורציתי לראות יהודים. הלכתי לה.ק.פ. שבו היו עדיין מאתיים יהודים ושתי בנותי היקרות איתם. בשעה ששוחחתי עם בנותי ועם היהודים שבמקום, ראיתי את קורצבך רץ לחצר. הוא הזעיק את כל אנשי

---

* ה.ק.פ. — מקום ריכוז של רכב צבאי ממונע.
* הוא יום הגירוש הראשון מבוכניה.

המקום, בחר מביניהם את הצעירים וכולם, עם קורצבך בראש, נראו רצים החוצה. ה"באודינסט" * בלהבות! גם אני פתחתי בריצה, אבל מיד עצרתי וחשבתי: לשם מה לרוץ? אין עוד יהודים שם, בשביל מי נחוץ הציוד הרב ומאות המכונות? שיישרף עד תום! לפי מה ששמעתי ביודנראט, אמורים היו הפולנים לאכלס את ה"באודינסט" ולהציל בכך את עצמם מהגלות לגרמניה. הם ינצלו את העמל הרב שהשקיעו היהודים בהקמתו וברכישת המכונות. אם יישרף — אין דבר. הלכתי בצעד איטי. כאשר התקרבתי לכיכר השוק התנפל עלי פולקס־דויטשה: "מהר יהודי! הבאודינסט שלך בוער!"

לפני ה"באודינסט" היתה התיעצות בין היינריך שהגיע במכוניתו ובין שומבורג בנוכחותם של וייסמן וגברת רוזנר. אנשי או־דה ופועלי ה.ק.פ. עזרו לכבאים בכיבוי הדליקה של הבנין שגגו עמד בלהבות. גררנו מכונות, גלילי אריג, מדים מוכנים וכאלה שתפירתם טרם הושלמה. מי הצית את האש? לאן תוביל החקירה ומה יהיו המסקנות? חששנו שבגלל הדליקה תהיה בוכניה "יודנריין".

הדליקה כובתה וחקירת הוועדה העלתה שהסיבה היתה קצר חשמלי. נשמנו לרווחה. גרייבר, מייסד ה"באודינסט" שהיה אותה שעה כלוא בבית הסוהר בבוכניה, הוכה קשות. האשימו אותו שהוא יזם הצתה כדי לטשטש את עקבות גניבותיו. למעשה לא התבררה הסיבה האמיתית של הדליקה.

רגעי ההתפכחות היו מחרידים. מהמגורשים לא הגיעה כל ידיעה ומהרמזים שנתקבלו נבע כי אינם עוד בחיים. היו ששיחדו אנשי אס.אס. כדי שיסעו לאוקראינה ויביאו ידיעות כלשהן. אלה קיבלו את הכסף, אבל כלל לא יצאו לדרך. גם אני מצאתי אדם, פולני, שהיה מוכן לצאת בשליחותי לבלז'ץ. היה זה אחיינו של רומנסקי, מנהל גימנסיה בוילנה. הוא היה בדרכו לבלז, לביקור אצל דודנו הרופא המתגורר שם, ומוכן היה לנסוע לבלז'ץ. מטעם כמה אנשי בוכניה ומטעמי קיבל כמה אלפי זלוטי כמקדמה להוצאות הדרך. נתתי לו את תצלומה של האניה אחותי ומספר הוראות ובחרדה ציפינו לשובו.

דו"ח בלז'ץ: יהודים! אל יוליכו אתכם שולל!

כעבור שבועיים חזר השליח שלי מבלז'ץ ובפיו דיווח מזעזע. "יהודים, אל יוליכו אתכם שולל. כל אותם האנשים אינם עוד בחיים, הם נשרפו כולם. מבלז'ץ נודפת צחנת הבשר השרוף וקשה לשאתה. היא מתפשטת משם למרחקים. בהנהלת הרכבות בלבוב עובד אחד מקרובי משפחתי. הוא בדק את המסמכים וקבע בודאות שהרכבות שיצאו מבוכניה נשלחו לבלז'ץ. באחת התחנות חיברו את שתי הרכבות ומכיוון שנודע לי כי נהג הרכבת גר בראוה־רוסקה, נפגשתי אתו אישית ולא חסכתי מאמצים כדי לקבל ממנו פרטים. לדבריו הוחלף כל צוות העובדים בראוה־רוסקה ובמקומו בא צוות של אס.אס.

המחנה של בלז'ץ שוכן מחוץ לעיירה, על יד מסילת־הברזל כדי שהרכבות

* שרות הבניה — פלוגות לעבודות בנין שהוקמו על ידי יהודים.

יוכלו להיכנס פנימה. אף כי אסור להיכנס לתוך המחנה, יודעים כולם היטב מה מתרחש בו. למובאים בטרנספורטים נאמר שעליהם להתרחץ והם מוכנסים לתאים מיוחדים. שם ממיתים אותם בגאז רעיל ואחר כך שורפים את הגוויות בקרמטוריום. סמוך לבלז׳ץ נמצאים מחסנים עצומים מלאי בגדים משומשים ונעליים. למי היה כל זה שייך? היות שמגיעים טרנספורטים שלמים מלאי בני־אדם ואיש אינו עוזב את המחנה, חייבים — לפי השכל הישר — להימצא שם רבבות אנשים. בני אדם זקוקים לאוכל, אולם אין שום סימן שמספקים להם מצרכי מזון כלשהם. את בגדיהם לקחו מהם, אם כן חייבים היו לתת להם בגדים אחרים במקומם, לו גם חליפות עשויות נייר וסנדלים עשויים עץ, אבל איש לא ראה משלוח בגדים כלשהו שמופנה לבלז׳ץ.

הייתכן כי בני־אדם מתקיימים בלי מזון ובלי בגדים? יהודים אל תלכו שולל! הם אינם עוד בחיים! אל תאמינו לגרמנים כי שולחים הם את אחיכם למקומות עבודה, הם מרמים אתכם כדי שלא תהיו ערים לסכנה ואז יוכלו להשתלט עליכם בלי התנגדות מצדכם.״

זעה פרצה מכל נקבוביות עורנו ואיש לא הוציא הגה, קלטנו את המלים המפורשות, הברורות וההגיוניות: ״יהודים, אל תלכו שולל, אחיכם אינם בחיים, הם נרצחו כולם! הגרמנים עשו את אשר נראה כבלתי אפשרי — הם רצחו מאות אלפי בני־אדם חסרי־מגן, גברים, נשים וטף!״

ובכל זאת לא האמנגו. וכי מסוגל מוחו של אדם נורמלי לתפוס זאת?!

ימים מספר לפני שובו של השליח מבלז׳ץ, קיבל מנהל בית־החולים היהודי ד״ר גוטפרוינד גלויה; השולח היה אדם בשם רוזנטל והחותמת — בלז׳ץ. רוזנטל בא לבוכניה מקטוביץ (או מדזדזיצה) ועבד ככוח סיעודי בבית־החולים שלנו. בשעת הגירוש הראשון נשלח בטרנספורט. תוכן הגלויה שרק אנשי סוד מועטים קראו אותה, היה: ״עובד כאן איש אס־דה מקאטוביץ שהיה חברי בבית־הספר והודות לו אני עובד עם עוד כמה יהודים ככוח עזר לצוותי השירות הגרמניים. אינני יכול עוד להמשיך! הצילו! גוטפרוינד, ריכטר והרצוג אינם בחיים. גם אשתי חלתה ונספתה. מהרו פן תאחרו את המועד!״

אנחנו, שהובאנו בסוד תוכנה של הגלויה, ניתחנו והתווכחנו: כפי הנראה נדונו למוות שלושה העסקנים הבולטים של בוכניה, גוטפרוינד, ריכטר והרצוג מיד עם צאתם מכאן לבלז׳ץ. אשתו של רוזנטל היתה אמנם צעירה אבל בעלת בריאות רופפת, וכנראה זרזו טלטולי הדרך את מותה. כל השאר, הצעירים והבריאים חיים, ואין להטיל בכך ספק. אלמלא כך היה רוזנטל כותב בפירוש: כל אנשי הטרנספורט מבוכניה — מתו. אם לא כתב כך סימן שהם חיים. וביניהם חיה בודאי גם אחותי היקרה, האניה! כזה היה קו המחשבה שלי.

כל זאת סיפרתי למנהל הגימנסיה הוילנאי, ציטטתי את תוכן הגלויה וניתחתי כל מלה ומלה. הוא השיב: ״רק אם תאמינו לדברי ותסיקו מהם את המסקנות הדרושות — תוכלו לעשות דבר־מה להצלת חייכם. במזרח מחסלים הגרמנים עיר אחר עיר. הם מגרשים את היהודים ממקום מגוריהם ושולחים אותם למחנות ההשמדה. מלבד בלז׳ץ הם הקימו עוד מחנות: סוביבור, מאידנק, טרבלינקה. בערי גליציה המזרחית לא נמצאים עוד יהודים ובערים רבות לא שלחו אותם כלל בטרנספורטים, אלא רצחו אותם בו במקום. גירוש בלתי פוסק

מבוצע בלבוב וכן גם בוארשה. דעו לכם כי גם כאן אין זה סוף פסוק ובמוקדם או במאוחר יגיע תור כולכם. נכון שנותרו עוד יהודים בודדים בחיים בבלז׳ץ, ואפילו ראיתי אחדים מהם שעסקו במיון הבגדים במחסנים. ייתכן כי ניתן למצוא עוד מישהו שעובד ועוזר לגרמנים להשמיד את אחיו במחנות. כאשר יעשה הכושי את שלו — ילך גם הכושי ואיש לא יוותר בחיים. יהודים, אל תלכו שולל!״

מנהל הגימנסיה נסע ועזב אותנו לנפשנו. ואנחנו סרבנו להאמין. פקפקנו אם היה האיש בבלז׳ץ גופא והעלינו השערה, כי השליח שלנו היה רק אצל דודנו בבלז והשמועות בלבד הן מקור המידע שלו. והרי במלחמה זאת כל כך רבו השמועות ונאמרו דברים משונים ביותר, שלבסוף התברר שלא היה להם שחר!

נסעתי לקראקוב כדי לפגוש את גיסי חיים ולהיוועץ בו בקשר לצעדינו הנוספים להצלתה של האניה. כמה שונו פני העיר! הגרמנים סבורים כנראה שלא יצאו מקראקוב לעולם. וואבל — ארמון מלכי פולין בעבר וכעת משכנו של הגנרל־גוברנמן — עבר שיפוץ כללי. שורה של בתים נאים הסמוכים לו, נהרסה כדי שייראה הארמון מרחוק. את הכבישים ברובע היהודי לשעבר תיקנו והרחיבו ויש לציין כי עשו רבות בתחום זה. הפולנים לא השכילו לבצע במשך עשרים שנה עבודות שביצעו הגרמנים תוך שנתיים. את הפרבר הנקרא ״פודגוז׳ה״ הקיפו בחומה גבוהה שצורתה כצורת המצבות בבית העלמין היהודי. שם נמצאים יהודי קראקוב כאילו נקברו בעודם חיים ושם הם רוקדים עדיין את מחול המוות...

יהודי קראקוב האמינו כי זכותו של הרמ״א (ר׳ משה איסרלס) תגן עליהם כי הרי קברו נמצא בעירם. אכן לא פגעו הגרמנים בקברו של הרמ״א ובבית־הקברות הישן. אבל יהודי קראקוב היכן הם? האם שרד מי מהם? האם ישובו היהודים לגור בקראקוב? פרק בתולדותיה של אחת הקהילות העתיקות ביותר בגולה הגיע לקיצו.

את חיים פגשתי במקום עבודתו כי לא מצאתי עוז בנפשי לבקר בדירתו ולראות את הילדים, את ילדיה של האניה שלי! סיפרתי לו את כל הידוע לי, בלי כחל ושרק, על תוכן הגלויה מבלז׳ץ, ועל דיווחו של מנהל הגימנסיה הוילנאי. חיים הביט בי בהשתאות וצעק: ״לא אמת!״ שוב חזר על טענותיו הקודמות והוסיף דבר מה חדש: ״באחד הכפרים על יד בלז׳ץ (הוא אף ידע את שמו של הכפר), עובדות כמה נשים יהודיות במשקי האיכרים. יש אפוא לשגר מיד את השליח בפעם השניה, עליו למצוא את הנשים הללו ולשמוע מפיהן פרטים על המתרחש שם. אולי תימצא מישהי מסנדזישוב שמכירה את האניה״. לטענתו באה ידיעה זו ממקור מהימן. הבטחתי לו שאטפל בשיגור השליח וסיפרתי לו על המקרה שהייתי לו עד: בשעה שעסקו בתיקון כלי הרכב, מצאו פועלי ה.ק.פ. מכתב מוסתר בתוך הריפוד. היה זה מכתבו של חייל גרמני שלחם בקובאן וכתב לחברו המשרת בחיל־אספקה. בתוך המלל הרב מצאתי משפט חשוב: ״כאשר נכנסנו לרוסטוב קיבלנו פקודה להרוג ביריות את כל מאה אלף היהודים שנמצאו שם. הדם הרב עורר בי בחילה והמדים שלי היו מכוסים כתמי דם״. אנשי בוכניה אשר קראו את המכתב אמרו, כי לפי זה אפשר בכל זאת להוכיח שהגרמנים שולחים יהודים לעבודה באוקראינה.

חיים האזין לטיעון ונאחז בו, כפי שעשינו כולנו, כמו שנאחז הטובע בקש או בקרש הצלה. בכל מאודנו רצינו להאמין שחיי יקירנו לא הגיעו לקיצם. הנחנו אמנם כי רבים נספו, אבל יש בודאי החיים עדיין והעומדים לשוב אלינו.

מנהל הגימנסיה יצא שוב לדרך אם כי באי־רצון. הוא אמר: "חבל על כל פרוטה שהנכם מוציאים." לא הרפיתי ממנו ודרשתי שיסע, מה גם כי נמצאו לי נימוקים חדשים.

הגיעו מרוזנטל מכתב וגלויה. סופר לי לאחר מכן (כי ד"ר גוטפרוינד לא היה מוכן להראות לי את המכתב), כי במכתבו תיאר רוזנטל כיצד הוכרח ללוות את אחיו ואת אחותו למוות וכיצד נאלץ לשרת את התליינים כדי לזכות "במעט חיים", כי הרי ידוע לו שגם עוזריהם של הגרמנים יומתו בבוא היום. בגלויה שבאה לאחר מכן ובה המען הורודנקה ולא בלז'ץ ביקש רוזנטל ציאנקלי וכתב ידו היה מטושטש, כמו זה של אדם שאינו שפוי עוד. רוזנטל מסר בה כתובת של מאפיית נובוטני בהורודנקה. את הכתובת נתתי לשליח שלי וביקשתי שישתדל להיוודע שם על המתרחש.

כעבור עשרה ימים חזר שליחנו וזה היה דיווחו: "לא מצאתי שום כפר בשם שמסר לי גיסך ואפילו לא בשם דומה לזה. בכל הסביבה לא היה משק שבו עבדו נשים יהודיות. הלכתי ברגל להורודנקה כי הרכבת אינה מגיעה לשם, אבל לא מצאתי שום מאפיה ושום אדם בשם נובוטני. יהודים, אל תאמינו! אל תלכו שולל! האנשים אינם עוד בחיים". אותו הפזמון החוזר...

הוא נסע בפעם השלישית לבלז'ץ אבל לא חזר אלינו. החליט כנראה להשתקע אצל דודנו בבלז ומדי פעם שב לדודתו, הגברת רומנסקה. בנובמבר 1942 קראתי את הגלויה ששלח ובה הידיעה כי מחנה בלז'ץ עומד לפני חיסולו. בגלל הצנזורה כתב על כך בזהירות רבה.

אחד ממכרי בשם בירון סיפר לי, כי בעיתון המחתרת מ־30 בספטמבר 1942, הנקרא "הניצחון", מצא פנייה מצד המערכת לפולנים שיעזרו ליהודים שמצוקתם רבה. תוארו שם במדויק התנאים השוררים בבלז'ץ ומעשי הזוועה של הגרמנים. העיתון הביא מספרים של הטרנספורטים מכל עיירה שהגיעו לשם, פירט את התאריך ואת מספר הקרבנות וכן את שמות אנשי אס.אס. הפעילים שם וגם את תפקידו של צוות העוזרים היהודים. לידי העיתון לא הגיע.

מפה לאוזן עברה השמועה כי לבוכניה בא אדם מהעיירה מאלקיני. עשיתי מאמצים כדי לראותו, אך לשוא. למאלקיני, השוכנת מזרחית לוארשה נשלחו יהודי הבירה, למחנה ההשמדה אשר הוקם שם. עם הגעת הטרנספורט נורו מיד מחצית הבאים ואילו המחצית השניה נועדה לקבור אותם. הללו זכו ל"ארכה" עד לטרנספורט הבא, וכך פעלו הרציחות כמו בסרט נע. זה היה סיפורו של האיש. כיצד הצליח הוא בכל זאת להימלט?

השירות שלי ב"אורדנונגס־דינסט" *

בסוף חודש דצמבר 1942 נתקבלתי בפעם השלישית לשורות האו־דה. עיקר תפקידנו היה אז לשמור על שערי הגיטו, כדי שלא ייכנס אליו ולא יצא ממנו איש בלי רשיון מעבר. נוסף על כך היה עלינו לפקוח עין שלא יוברחו סחורות מבעד לגדר המקיפה את הגיטו, וכיוצא בזה. בבוכניה לא התייחסו אנשי או־דה בחומרה יתרה לאיסורים הללו, ובניגוד למה שנהוג היה בגיטאות אחרים השתדלנו לעזור ככל שיכולנו. בינינו היו אך אנשי או־דה בודדים שלא נהגו כשורה.

כשלעצמי, זכיתי ליחס יפה מצד עמיתי. כאשר נפל בחלקי תפקיד קל יחסית, לא התמרמרו על כך, ובלילות החורף שבהם קשתה במיוחד השמירה, הציבו אותי, ביוזמתם, במשמרת נוחה יותר, בין השעות 11 עד 1 אחר חצות, כדי שאוכל לנוח עד הבוקר.

שעות השמירה הלילית הביאו אתן הרפיית המתח הנפשי ויכולתי לשקוע בהרהורים באין מפריע. זכרתי את האניה ואת ילדיה, את הדוד גרפונקל, את חמותי ואת כל האנשים היקרים לי, שלא אראה אותם לעולם. לא אחת נשארתי ליד השער לאחר שהגיע מחליפי, ויחד שקלנו מהן האפשרויות העומדות בפנינו. בדקנו את קירות כלאנו, שמא נמצא בהם פתח כלשהו שדרכו ניתן יהיה להימלט... האם ננקוט התנגדות מזוינת? לא, זהו טירוף! לאחדים בינינו היה אמנם נשק, אבל הותר להשתמש בו רק במקרי חירום להגנה עצמית. אולי נצטרף לפרטיזנים? שמענו שהם פועלים בסביבת לובלין, אבל אפילו נרצה להגיע אליהם, רצופה הדרך סכנות שהן בחזקת התאבדות. אולי כדאי לברוח לאחד הכפרים ולהיבלע שם בין האיכרים? תכנית זו נראתה כממשית, אבל גם היא היתה כרוכה בסיכון: אם תימשך המלחמה עוד שנה או למעלה מזה, מאין יימצא הכוח להישאר בחיים זמן כה רב? והכסף הרב מאין יימצא? ועוד, האם נוכל לסמוך על האיכרים ולהפקיד את גורלנו בידיהם? זיוף הדרכונים נראה כפתרון טוב במיוחד אצלנו, בבוכניה. אבל גם לדרך זו נתלווה הפחד, כי ביום מן הימים יגלו הגרמנים את התרמית ואז אבוי לכולנו. לפי שעה ניתן היה להשיג את חתימתו של שומבורג בלי קושי ובאחד המקרים המשעשעים חתם על "תעודה קראית"... מישהו הציג את עצמו כקראי מפני שגם הם כמו היהודים — נימולים. בכל הזדמנות שיננתי באזני חברי את המלים: "ההישארות בגיטו אינה אלא מוות ודאי, ואוי למי שיושב בחיבוק ידיים ומצפה לנס!"

בלילות, כאשר חזרתי לאחר השמירה בשער לחדר האו־דה, הבחנתי — זמן רב אחרי הגירוש — בכתמים כהים על הקרקע, כשהפשיר השלג. זה היה דמם של היהודים שנורו בשעת הגירוש. באור הפנס בלט צבעה האדום של האדמה והיה לי כאזהרה: "אל תשקע בתרדמה."

השינוי שחל בנו התבטא בין היתר גם בכך, כי באמצע שנת 1942, עם תחילת הגירושים, כאשר חשנו כי חרב דמוקלס תלויה מעל לראשינו, הכין כל אחד ילקוט לדרך ובו שימורים, בגדים, לבנים ונעלים. בסוף שנת 1942

---

* בקיצור: או־דה. יחידת שיטור יהודית שעמדה לרשות היודנראט וביצעה פעולות שהוטלו עליה, לפי הוראות הגרמנים.

הכין כל מי שלא רצה לחכות באפס מעשה לבואו של התליין — חבילה קטנה ובה פטיש, צבת, מקדח, פצירה ומשור, כלומר כלים שאפשר לפתוח בהם פתח בקרון רכבת.

כאשר שמרתי בשער בשעות היום, לא השתעממתי אף לא לרגע. תמיד פנו אלי האנשים שביקשו את עצתי או את עזרתי במסחר שבו עסקו: יהלומים שנתבקשתי להעריך את שוויים או לקנותם, עורות פרווה שעדיין היו בתחום עיסוקי וכו׳.

פעם, בשעת השמירה בא אלי נער, כבן אחת־עשרה, אשר רצה כנראה להשיח את לבו. הילד, שבגר טרם זמנו, ישב לידי על אבן וסיפר: "כן, מר זליגר, היו זמנים כשעדיין היו עמי אמא, אבא ושאר אחי ואחיותי. נסעתי לעתים קרובות לקראקוב והרווחתי כסף לפרנסתנו. כעת נותרתי רק אני ואחי הקטן. הוא עובד כסוכן נוסע בקו טארנוב ושנינו מוכרים סיגריות. הרווחים קרובים לאפס. אחי גר בגיטו ב׳ ואני חרד לגורלו, כי הרי כל רגע יכול להתחיל הגירוש משם." הכרתי את הילד, לא אחת פגשתי אותו בשעת נסיעותי לקראקוב. הוא שימש אז כסוכן נוסע בקו קראקוב, ויהודי וישניץ הפקידו בידיו זהב, יהלומים, מכתבים ושליחויות שונות. הילדים היו פטורים מענידת הסרט ויכלו ביתר קלות להיבלע בתוך ההמון. אף כי גם עליהם נאסרה הנסיעה ברכבת, בכל זאת נראה היה כי הסיכון קטן לגביהם.

כך חיו ילדינו בגיטו.

מחתרת "עקיבא" בבוכניה

באחד מימי דצמבר 1942 נכנסה לגיטו "מכונית שחורה" וממנה יצאו מספר אנשי אס.אס. במדים חומים ועליהם הסמל של גסטאפו. שמחה ספירא פנה אתם ללשכתו של וייסמן ולאחר התיעצותם הסודית, יצא ד"ר רוזנר ובחר בכמה אנשי או.דה. "מהימנים" למשימה כלשהי. לא ידענו במה מדובר, אבל חשנו שמתרגשת ובאה צרה חדשה.

כעבור שעה חזרו והביאו אתם קבוצה קטנה של בחורים ובחורה אחת. את כולם כלאו במרתף ומשם הוציאו אותם אחד אחד לחקירה בחדרו של וייסמן. מהחדר בקעו זעקות מחרידות. בצאתם קשה היה להכיר אותם. בקושי גררו את רגליהם והיה צורך לשאת אותם אל המכונית. המכונית ובה כל מלאכי החבלה עזבה את המקום ובזה תם מחזה האימים.

מי הם הצעירים הללו? מעולם לא ראיתי אותם בבוכניה, וכפי שאומרים לי הגיעו לא מזמן מקראקוב, והם חברים באחת מתנועות המחתרת החשאיות, "עקיבא". שמא נתגלו עקבותיהם בקראקוב ולכן הגיעו הנה? האם קיימת בכלל תנועת מחתרת יהודית? מה מטרתה ומה סיכויי הצלחתה? לו פעלה תנועה כזאת אז, כאשר היה מספרנו שלושה מיליונים יכלה להשיג דבר מה, אולם עתה, כאשר בכל גנרל־גוברנמן אין אלא מאה אלף יהודים חסרי־אונים, מה ניתן לעשות? מאוחר מדי ומעשה טירוף הוא. מיהו שהלשין עליהם? אלה היו השאלות שהטרידו אותנו. לימים נודע לנו כי רק שלושה בחורים נחקרו; שניים מהם נעצרו על לא עוול בכפם, אלא נועדו להשלים את מספר המבוקשים, כי שניים מהחבורה לא נמצאו. הם לא חזרו עוד מקראקוב. כעבור

כמה ימים לא דובר על המקרה והוא כאילו נשכח. הרי לא אנחנו היינו על הכוונת, הפעם היתה זאת "עקיבא" בלבד... מקירות לשכתו של וייסמן הסירו את כתמי הדם שנותרו לאחר החקירה.

בקראקוב ובכל סביבתה נפוץ בשנת 1941 השיר "העיירה בוערת". מחברו של השיר ומלחינו, גבירטיג, יהודי תושב קראקוב, נרצח בשעת הגירוש הראשון מקראקוב ונאמר כי שירו זה גרם למותו. נדמה לי שלא היתה זאת אמת. הבית האחרון של השיר קרא ליהודים לא לעמוד מנגד ולהביט באפס מעשה כיצד עולה העיירה בלהבות. אך הקריאה נפלה על אזנים ערלות.

והנה הגיע חודש אפריל הסוער של שנת 1943: מהו בסך הכל, בזמנים רגילים, חודש אחד בחייו של בעל מלאכה, של פקיד או של סוחר? החיים זורמים להם בחד־גוניות, שבת באה ושבת יוצאת, חשים עצבנות קלה בשעת ניהול עסקים וכבר חלף החודש. ומהו חודש אחד בחיי הגיטו? מאז מאי 1942, בימים של חיסול הגיטאות בזה אחר זה, תוך ניווט בלתי פוסק בין החיים והמוות, דומה היה כי אין קץ לחודש והוא שווה למאות בשנים מלאות דאגה וחרדה. רבים התמוטטו באותה אוירה שבה נמתחו העצבים עד קצה גבול היכולת ונשאב באיטיות לשד־העצמות. מעטים החזיקו מעמד. אבל גם החזקים ביותר, אם לא האיר להם המזל פנים, נפלו מתחת לגלגלים, והגלגלים מחצו בלי רחמים. טוב מזה מצבו של החייל בחזית. הוא הולך אחר מפקדו וזה דואג לו, והעיקר — יש נשק בידו. היהודים בגיטו יכלו לסמוך רק על עצמם ובכוח העורמה ויצר הקיום הבלתי מודע, ניסו לחמוק מגזירת הגורל ולעקוף את התכנית המעובדת בדקדקנות של ההשמדה.

פייבל סטמפל מקראקוב, יהודי הידוע בעשרו הרב, חי לאחרונה עם משפחתו בבוכניה. רווחה השמועה שכל רכושו היה ארוז במזוודה קטנה שהיתה מלאה וגדושה יהלומים. כאשר ברחה משפחתו מגיטו לגיטו, היה זה כל מטענה. גם אלי הגיעו, באמצעות מתווכים, מספר אבנים טובות למכירה, מאותה המזוודה. לילה אחד, בתחילת חודש אפריל בשעה שתיים בלילה, בא סטמפל לחדר האו.דה. והודיע ששלושה שודדים, רעולי פנים, התנפלו עליו ובאיומי אקדח על כל בני הבית, שדדו אותו ונעלמו. רינגר, התורן האחראי, פקד על שלושה אנשי או.דה. למהר לתחנת הרכבת כדי שיתפסו את השודדים בטרם יסתלקו ברכבת היוצאת בשעה ארבע לפנות בוקר. נתלווה עליהם קרובו של סטמפל לשם זיהוי השודדים. היו שיעצו לפעול במתינות ותוך שיקול הדעת. הם טענו שגם אם ייתפסו השודדים לא יראה עוד סטמפל את רכושו, כי הגרמנים יחרימו אותו. ועוד: אין זה רצוי שהגרמנים ידעו, כי עדיין מצוי אצל היהודים רכוש כה רב.

בתחנת הרכבת נתפסו שניים מהשודדים. המשטרה הגרמנית של התחנה הובילה אותם לבית־הסוהר באקדחים שלופים ושללם הוחרם. אחד מהם היה יהודי והאחר היה פולני ששימש כסוכן־פרובוקאטור, והוא גילה את כל האמת.

את השוד תיכננה תנועת המרי החשאית, כדי לגייס כספים למטרותיה. בגיטו ב' בתוך בונקר גרים חברי התנועה, תושבי בוכניה, ושם התנועה — "עקיבא". איש או.דה. מנשה רייך הוא אחד מחבריה. שוב הופיעה בבוכניה

"המכונית השחורה" ואנשי גסטאפו הקיפו את הבית שבו נמצא הבונקר. על הפתח הצביע הפרובוקטור. מתוכו יצאו אחד־עשר יהודים בידיים מורמות. על אף היותם חמושים מכף רגל ועד ראש, לא העזו אנשי גסטאפו להיכנס פנימה, כדי לבדוק אם נותר עוד מישהו, אלא שלחו את אנשי או.דה. במקומם. הללו מצאו שם תעודות־זהות אריות ועוד שפע של חומר חשוד, והספיקו להשמיד את הכל כדי למנוע שערוריה גדולה מזו. רק אחר כך נכנס הגסטאפו, אבל הבונקר היה כבר ריק. בין האסירים היה איש או.דה. מנשה רייך והסופר וולף. "המכונית השחורה" אספה את כולם והובילה אותם למונטה־לופיך.

כעבור שבועות רבים אפשר היה לראות על שולחנו של שומבורג, מחברת עבה שדפיה מכוסים היו בכתב עברי צפוף. היה זה יומנו של וולף. לפי הסברה נרשמו בו קורות היהודים בשנים האחרונות, בתחום הגנרל־גוברנמן.

לאן נעלמה עבודה מרתקת זו?

ועדת גסטאפו מיוחדת הופיעה לאחר מכן בבוכניה, בראשותם של היינריך, בכר ואחרים. הם ביקרו בבונקר ובחנו אותו בתמיהה. שומבורג חיווה את דעתו באזני היינריך: "האו.דה. בבוכניה ידע בלי ספק על קיומו של הבונקר ועבר על כך בשתיקה". ד"ר רוזנר הכחיש האשמה זו מכל וכל.

פחד נפל על יהודי בוכניה. מה יהיו התוצאות של גילוי הבונקר? אבל מאומה לא קרה ולדעת רבים הצליחו וייסמן ולאנדר להשפיע על שומבורג שישתיק את הענין.

ילדי דמביצה

מדמביצה, המרוחקת כתשעים קילומטר מבוכניה, באו הילדים לגיטו שלנו. תחילה מועטים, אחר כך קבוצות גדולות יותר, עד שמספרם הגיע למאתיים. את חלקם הביאו הפולנים ברכבת, אחרים הגיעו בכוחות עצמם ועוד אחרים עשו את הדרך ברגל. כולם הובאו לחדר או־דה ואנו פרסנו עליהם את חסותנו. לאחר שנרשמו ביודנראט נשלחו למשפחות שונות לכעין אימוץ.

למרות הרחמים שחשו כלפיהם, לא קיבלו המשפחות את הילדים ברצון. לא היתה זו צרות־עין הנובעת מהצורך לדאוג למחסורם, אלא הרתיעה מנטל האחריות. די היה בדאגתם לילדיהם, ובפחד מה יקרה אם חלילה יתחיל הגירוש; הם חששו להעמיס על עצמם דאגה נוספת לילדים שאינם שלהם. היודנראט איים: אם לא ייקלטו הילדים אצל המשפחות יוקם בעיר "בית־ילדים". די היה בשם "בית־ילדים" כדי לשבור את ההתנגדות, כי הכל הבינו שבמקרה זה יילקחו לשם גם ילדיהם הם. במרוצת הזמן נקלטו הילדים יפה בבתי הוריהם המאמצים, ואם הגיעה תלונה לאו־דה באו ההורים הללו על עונשם.

התבוננתי בילדים אלה ובהתנהגותם. ילדה כבת שש אחזה ביד אחיה בן השנתיים. הפעוט בכה: "אני רוצה הביתה". היה עייף מאוד. המשרתת הפולניה היא שהביאה אותם לבוכניה. הילדים הושארו אצלה ונמסרו לטיפולה על ידי ההורים. כעת, לאחר שנספו ההורים אין מי שישלם עבור החזקת הילדים, והיא אינה חייבת לדאוג להם... הקטנה, כאמא היתה לו, לאחיה. קינחה את אפו, מצאה סוכריה דביקה ומלוכלכת, ניקתה אותה ותחבה לפיו. היא, בת השש, לקחה את הפעוט בזרועותיה והרדימה אותו, את המתייפח מתוך שנתו. חלפו

מאז שנתיים ותמונה זו חרותה עדיין בזכרוני. מה חבל שלא למדתי לצייר!

ועוד: ילד כבן שבע. הוא הגיע לטארנוב לבדו, ללא כל ליווי ואף בלי כרטיס רכבת. שהה שם בגיטו, אבל לא מצא את מקומו והחליט לבוא לבוכניה, בגדיו היו קרועים ומלוכלכים. תשומת לב מיוחדת משכו בנער שני דברים: הבעת פניו האינטליגנטית — ומגפיו... היו אלה מגפיים גבוהים, עד לברכים ועשויים היו מעור חום ורך. הם העידו כי אינו בן עניים. שאלתי את הנער: "מי אתה והיכן הוריך ובני משפחתך?" לאחר ששמעתי את שמו ושאלתי אנשים אשר אשר הכירו את המשפחה הזו, נודע לי כי אביו היה בעל תחנות קמח ובתי־מסחר לקמח ונחשב לגדול עשירי העיר. אמו של הנער נורתה למוות עוד לפני הגירוש, מפני שהגרמנים מצאו כי הסתירה את מעיל הפרווה שלה בביתה. אביו מסר את הנער לידי הנוצרים כדי להצילו מן הגירוש, ואילו הוא, האב והאחים הבוגרים של הנער נשלחו עם הטרנספורט. הם נשלחו למוות למרות שהיו בידיהם אישורי תעסוקה — "איינזאץ". הגרמנים התעלמו מכך.

על מות הוריהם דיברו כל הילדים הללו בקול שקט ובלי דמעות, כאילו דובר על מאורע שאינו מוציא אותם מאדישותם.

היתה ביניהם ילדונת בת שבע, בלונדית ובעלת עינים כחולות ומראה פניה ארי לחלוטין. ליד שפתיה חרות היה תו של כאב שכמותו לא ראיתי עדיין על פני ילד. היא באה ברגל מדמביצה לבוכניה ורגליה הקטנות שתתו דם. ועוד, ועוד...

כפי שנודע לי מפי עדי ראיה, חוסל גיטו דמביצה בפברואר 1943. הילדים שנותרו בו, חלקם הובהלו אל מחוץ לתחומו ונשלחו לרחבי העולם, נתונים לחסדי שמים. כמה מהגברים שהצליחו לברוח והגיעו לבוכניה, סיפרו על מעשי הזוועה של הגרמנים בחיסול הילדים. אנשי או־דה הוכרחו להביא את הילדים למפקד האס.אס. הוא ירה בהם באקדחו בנוכחותם של אנשי או־דה. אחז ברגליהם, ירה בראשים והשליכם לערימת הגוויות. תינוקת בת שנתיים הושיטה למפלצת את ידיה הקטנות והוא תפס אותה, ירה בה וזרק את גופתה לערימה.

לא נתנה לי מנוח השאלה המעיקה: הייתכן כי אנשי או־דה יהודים נתנו יד לרציחות ילדינו? לו קרו הדברים בבוכניה, כיצד היו מגיבים חברי או־דה? סבור הייתי כי לא היו, בשום פנים, סרים לפקודה. שמעתי כי ב־1 בספטמבר 1943, בשעה שהגרמנים חיסלו את גיטו בוכניה היו בין אנשי או־דה שלא עמדו בנסיון, ואף שכל ימי חייהם נחשבו להגונים, הפכו באותם הרגעים לנבלים.

אישית, לא נתנסיתי בנסיון זה, כי אז כבר הייתי בהונגריה.

אלישבע באריל

מסע המוות

הכיבוש הגרמני

ב־19 במרץ 1944 פלשו הגרמנים להונגריה בעלת־בריתם והטבעת מסביבנו נסגרה לפתע... היינו חסרי־אונים והמומים מול פעולותיהם הנמרצות של הגרמנים.

הם החלו מיד באופן אינטנסיבי במעצרים ובמאסרים, ביסודיות האופיינית להם. הם באו עם רשימות מוכנות ביד, עצרו את כל היסודות העוינים לגרמנים ואת היהודים העשירים בעלי ההשפעה, סגרו את הגבולות ומינו את הגוף הקרוי "מועצת היהודים". אחד ממעשיהם הראשונים היה ארגונו והפעלתו המיידי של הגסטאפו בהונגריה. יש להעיר, שיהדות בודפשט עדיין לא ידעה באותה תקופה על הגלייתם של היהודים מערי־השדה של הונגריה למחנות השמדה.

הגברים היהודים, רובם ככולם נשלחו עוד קודם למחנות־עבודה ועסקו בפירוק המוקשים הרוסיים אי־שם באוקראינה, בפעולה בה היו רבים נפגעים ונהרגים. הקצינים ההונגריים ובעלי הדרגות הנמוכות שיתפו פעולה ביניהם, לפי הוראה מגבוה, כדי להשיג תוצאות מרשימות ככל היותר ב"הקטנת מספרם הכללי של היהודים". אין להתפלא אפוא שהז'נדרמים בעלי הכובעים המעוטרים בנוצות תרנגול של העם ההונגרי "האציל", לא התקשו לעצור ולהוביל למחנות את הזקנים התשושים, את הנשים ואת הטף.

אנו, יהודי בודפשט, לא יכולנו אז כבר לצאת מחוץ לעיר הבירה. השוטרים והז'נדרמים סובבו בכל הרכבות ודרשו מכל נוסע תעודות־זהות.

ה"מועצה היהודית" עשתה את כל המאמצים — על פי פקודה מגבוה — להרגיע אותנו בסיסמה, שאם נקפיד על מילוי ההוראות (של הגרמנים), לא יקרה לנו דבר!

השלטונות סימנו מספר מסויים של בתים במגן דוד גדול בצבע צהוב, ואנו היהודים נצטווינו לעזוב את דירותינו ולעבור להתגורר בצפיפות רבה, בבתים המסומנים האלה. במקרה הטוב היו מצטופפות רק 4 משפחות בדירה של 3 חדרים. את דירותינו הורשינו לעזוב רק לשעה וחצי בכל יום, לשם הצטיידות במצרכי מזון. הזמן המותר ליציאה היה בין 11.30 לשעה 13.00 בצהרים, כאשר

כל המצרכים כבר אזלו בחנויות. באותה תקופה היה כבר קשה מאוד להשיג מזון בהונגריה, שכן העם ההונגרי היה חייב להזין גם את הצבא הגרמני הכובש.

כל אחד מאיתנו חייב היה לתפור מגן דוד בצבע צהוב, מבד בקוטר של 10 סנטימטר, על בגדיו העליונים בצד השמאלי של החזה, במקום בולט. מי שנלכד ברחוב ללא מגן־דוד־צהוב, נעצר ונשלח למחנות, וברוב המקרים לא חזר לעולם.

הקיץ הלוהט עבר עלינו בציפייה מתוחה לבואם של המטוסים האנגליים והסובייטיים, ואמנם, הם באו בדיוק מירבי והטילו פצצותיהם על בודפשט הנהדרת, אוכלת־היהודים שלה.

אנו היינו לצד המפציצים! כל אימת שהצופרים בשרו על התקפת אויר, היינו חייבים לרדת למקלט המיוחד ליהודים. מיד לאחר אות־הארגעה, היו לוקחים אותנו "בליווי מפואר" לעבודת־כפיה לסילוק ההריסות. להתקפת אויר כזו, קראנו בשם "הפצצת שטיח", כי גושים שלמים של בנינים היו מושמדים בהרף־עין. האבק כיסה את הכל והקשה מאוד על הראות.

לא חששנו מהפצצות, כי הרי האויב היה מסביבנו. באוקטובר 1944 הגיע העוצר הורטי למסקנה, שהפעם המר לא על הסוס הזוכה ("הלבן" בהונגרית), אלא על הסוס המפסיד. לכן החליט "לצאת מן המשחק", והודיע על כך בנאום משודר. אנו, היהודים, היינו מאושרים, אך למחרת התברר שהשמחה היתה מוקדמת מדי. סאלאשי, "מציל האומה", שעמד בראש ארגון הקלגסים הקרוי בשם "צלב־החץ", נטל לידיו את השלטון. אז הגענו במהרה למסקנה, שהתקופה שחלפה היתה יחסית, תקופה של רגיעה וגן־עדן כמעט! האספסוף הלאומני מאנשי "צלב־חץ" הטיל אותנו אל תוך הגהינום עלי־אדמות. שום חוק כבר לא הגן עלינו, הפכנו לטרף חפשי לכל.

באותה תקופה כבר היו קיימים ה"בתים המוגנים", שבהם התגוררו היהודים בני־המזל, בעלי "תעודות הגנה" פיקטיביות, החתומות בידי שגרירויות של ארצות נייטראליות שונות, ובראשן שבדיה, הודות למאמציו של ראול וולנברג! ואולם, אנשי "צלב־החץ" היו מתפרצים גם לבתים מוגנים אלה, היו שודדים את המעט שעדיין נותר והיו קורעים את התעודות. הם היו מובילים את המסכנים אל גדת הדנובה, מעמידים אותם על שפת הנהר בשורה וקוצרים בהם בנשק אוטומאטי. "הדנובה הכחולה" הפכה לאדומה מרוב דם יהודי. וכך, ירדו בהדרגה עד מאוד סיכויינו לשרוד...

בוקר אחד התעוררנו לשמע צעקות ודפיקות חזקות בדלת. היו אלה אנשי "צלב־החץ" בליווי חייל גרמני. הם הורו לנו להתאסף ולהמתין בפתח הבית. הלבשתי מהר את אבי החולה אנוש וירדנו למטה, יחד עם כולם.

הרחוב היה כבר מלא יהודים מהבתים הסמוכים. הועמדנו בתור. מפקד, שחיצוניותו הזכירה נגס מעוות, פיקד על הפעולה שבמסגרתה ערכו אצל כולנו חיפוש גופני. הם חיפשו נשק. אצל אשה זקנה מצאו מספריים קטנות לצפרניים. המעוות היכה אותה למוות באלימות חייתית, בליווי קללות שלא ניתן להעלותן על הנייר, החייל הגרמני שהיה איתם, הביט לכיוון אחר. זה היה כנראה, יותר מדי אפילו בשבילו...

לאחר מכן הובילו אותנו אל הטטרסאל, אל מגרש מרוצי הסוסים הישן.

כאן מצאנו כבר המון יהודים שהובלו למקום כמונו מהבתים המסומנים במגיני־דוד. הצפיפות היתה איומה וכל אחד מאתנו ניסה למצוא לעצמו מקום לשבת על הדשא הבוצי. רק זקנים ונשים היו שם, כי כל הגברים הצעירים נלקחו זה מכבר אל מחנות־העבודה. לא היה לנו כל מושג, מה יעלה בגורלנו. למחרת בערב הגיע למקום איזה מפקד לבוש מעיל עור, ששלח את כולנו הביתה. לעולם לא נודע לנו, לשם מה הביאו אותנו למקום ההוא ומדוע שוחררנו בסופו של דבר!

את דירותינו מצאנו שדודות. ירדתי אל סוכנת הבית ואספתי שם את כל חפצינו, ביניהם את מעיל החורף שלי. היא ניסתה "להסביר", שהיא בעצם רצתה רק לשמור על הדברים עד שובנו. אבי היה במצב נורא, וכבר לא היה מסוגל לקום; וכך קמתי למחרת בבוקר, יצאתי אל הרחוב בלי מגן־דוד על בגדי וניגשתי לתחנת עזרה־ראשונה הקרובה ביותר. הסברתי להם שמדובר בחולה קשה הזקוק לאשפוז. כאשר הגענו עם האמבולנס עד לפתח ביתנו, הודיע לי הנהג שאסור לו להוביל יהודים לבית־חולים. רק לאחר שיכנוע רב ושוחד הוא בכל־זאת הסכים לעשות את השרות.

לקחנו את אבא אל "בית־חולים שדה" ליהודים. שהיה ממוקם בבית־ספר יהודי לשעבר, ברחוב דוהאניי. הגרמנים הספיקו לפני כן "להלאים" את בית־החולים היהודי. בלב דואב השארתי שם את אבי המסכן ומצאתי נחמה רק בעובדה, שלפחות יהיה שם בין יהודים. לא רציתי להסתכן בכך, שהקלגסים יכו אותו עד מוות במיטתו...

כעבור כמה ימים נודע לנו על פקודה חדשה: כל הגברים מגיל 16 עד 60 חייבים לצאת לעבודת־כפיה. איש לא ידע לאן. מרביתם היו נערים צעירים וגברים מעל לגיל 50 (מרביתם לא חזרו).

כעבור יומיים שוב פקודה חדשה: גם נשים מגיל 16 עד 40 חייבות להתגייס לעבודה. גם אני השתייכתי לקטיגוריה זו, שכן הייתי אז בת 24. לקחתי אתי רק מעט בגדים ומזון לשלושה ימים. יותר מזאת לא הרשו לנו לקחת. היה עלינו להתייצב בשעה שבע בבוקר במגרש־הספורט "קישוק".

למחרת קמתי לפנות בוקר וניגשתי אל אבי על מנת להיפרד ממנו. הוא כבר כמעט לא היה בהכרה, דיבר ללא קשר ושאל, איפה שני אחי, לאצי וגזה. הם היו מכבר באוקראינה. הרגעתי אותו ואמרתי שהם כתבו וכי הם מרגישים טוב...

עבודות־כפיה

ארזתי את חפצי בתרמיל־גב, לבשתי סודר חם ומכנסיים ונעלתי נעלים צבאיות, שנשארו לי עוד מהתקופה היפה ההיא, כאשר היינו עורכים טיולים יפים בבודא ובסביבותיה. נפרדתי גם מאמי החורגת שבכתה, מסכנה, כי נותרה לבד: אבא בבית־חולים, שני בניה באוקראינה וכעת גם אני מתגייסת.

יצאתי אל מגרש קישוק עם הבנות שהתגוררו באותו בית, עם ורה ושתי אחיותיה הצעירות וכן עם אילונקה שהיתה כבר מעל לגיל 30. גם רגינה היתה בחברתנו. היא ברחה בזמנו מסלובקיה לבודפשט. כל משפחתה הושמדה וגם עליה עברו הרבה תלאות, אך מעולם לא היתה מוכנה להרחיב את הדיבור

על כך. לקחנו אותה לביתנו מהמשרד שעסק בפיקוח על אזרחים זרים. היא היתה מפוחדת עד מוות.

במגרש מצאנו כבר נשים רבות וביניהן כמה מכרות, אך לא את גיסתי רוז׳, אותה חיפשתי במיוחד. ההמתנה היתה ממושכת וניסינו לנחש, מה יעשו בנשים כה רבות! לאחר המקרה של טטרסאל קיוויתי, שגם מכאן ישלחו אותנו בסופו של דבר, הביתה.

הפעם לא היה לנו מזל. התברר, שהוטל עלינו התפקיד לבלום את הצבא האדום המתקרב! כבר החשיך כאשר סיימו למיין ולרשום אותנו. יצאנו לדרך לכיוון שדה־התעופה פריהגי; לאורך כל הדרך ירד גשם, המרחק היה רב וכך הגענו אל השדה המופצץ רטובים עד לשד עצמותנו ועייפים עד מוות. מצאנו בחושך מקום בצריף רעוע ודולף ונרדמנו מיד. למחרת בבוקר ראינו שהפקידו עלינו "בוסים" חדשים, חיילים וז׳נדרמים הונגריים. בצעקות ובצווחות הקימו אותנו על רגלינו ופקדו להמשיך מזרחה. הגענו למקום כלשהו בסביבות בודפשט, קיבלנו אתים ומעדרים, כדי לחפור מלכודות לטנקים. מרחוק אפשר היה לשמוע את רעמי התותחים הרוסיים. הז׳דרמים והחיילים השתדלו ללמד אותנו בדרך הקשה, לצד מי מצוי האלהים... חפרנו ככל שיכולנו, אך בגלל הגשם הבלתי פוסק נתמלאו התעלות מים, אשר כיסו גם את כפות רגלינו עד לקרסולים. גם כפות הידים כאבו ובמהרה הופיעו עליהן פצעים, כתוצאה מלחץ הידית הרטובה של המעדר. בלילה נתנו לנו לישון באורווה ומוקדם בבוקר היינו חייבות להתחיל שוב. עם גמר העבודה במקום זה העבירו אותנו למקומות אחרים, למבואותיהם של ישובים נוספים. זה מכבר "חיסלנו" את המזון שהבאנו מהבית וקיבלנו מעט מזון מהכפריים שלמענם עבדנו. מדי יום קיבלנו סיר מרק ורבע קילו לחם, ובכמות מזון כזו אי־אפשר היה להישאר במצב גופני סביר.

בינתיים הלכו וגברו רעמי התותחים של הרוסים, לכן אולצנו לעזוב את הכל ולצאת לדרך לכיוון בודפשט, בצעידה מאומצת. אך מי שחשב שירשו לנו ללכת הביתה, אכזבתו היתה מרה. משהגענו לבירה, הועברנו, דרך גשר־הורטי אל הגדה המערבית של הדנובה, לבודא.

לעולם לא אשכח דרך זו! "תושבי בודפשט הטובים" יצאו לרחובות בהמוניהם ואף מילאו את המדרכות שעל הגשר. בשמחה לאיד התבוננו בנו, אף כי יש להודות שהיו ביניהם כאלה, פה ושם, שניסו להגניב לנו מעט לחם. אך הרוב הגדול קילל אותנו נמרצות ואף ירק בפנינו. בשעת ערב מוקדמת הגענו לבית־החרושת לרעפים ברובע אובודה.

מה שראינו שם יכול להשתוות רק לגהינום, כפי שהוא מתואר בעטו של דנטה... במקום הצטופפו אנשים זקנים וילדים לרוב, ואנשי "צלב־החץ" היכו בהם ללא רחמנות. יללותיהם חייבות היו להגיע עד לאלהים שבשמים — אך האלהים נותר אדיש...

הם הוציאו את המסכנים קבוצות, קבוצות. מדי פעם היינו שומעים צרורות של יריות ולאחר מכן נשתתק הכל לזמן מה. כך נמשך הדבר כל הלילה.

מסע המוות

בלילה זה החלה דרך היסורים שלנו, המהווה פרק בפני עצמו בתולדות

השואה של יהודי בודפשט, פרק הנושא את השם "מסע־המוות".

הזקנים הבודדים שנותרו בחיים, צורפו אלינו. החל מסע ארוך בכיוון מערב, לאורך הכביש הבינלאומי בודפשט—וינה. היה עלינו לעבור מרחק של 30—35 קילומטר ביום. מי שלא יכול לעמוד במשימה זו, זכה לכדור בעורף והגופות נזרקו לתעלה שבצידי הדרך. את הלילות היה עלינו לבלות במגרשים רטובים מגשם, או בשדה פתוח. הגשם שהתערבב בשלב יותר מאוחר בשלג, כמעט לא פסק. כל אותה עת היינו רטובים עד לשד עצמותינו, מלוכלכים ומוכי כינים.

לא פעם אחת קנאתי במתים, אשר כבר היו מעבר לכל התלאות! לעתים חשבתי על כך שעלי להיכנע, להפסיק להילחם בגורלי. רגלי התמלאו בפצעים מוגלתיים, כל חלקי גופי כאבו, אך גרועה מכל היתה המודעות שחוקי הג'ונגל שוררים עלי אדמות. ניסיתי לחשוב על הסימפוניה התשיעית של בטהובן, אך לא הצלחתי. כל הזמן ראיתי בעיני רוחי צלחת מלאה מרק תפוחי־אדמה חם ומהביל. האמנם ירדתי לדרגת־שפל כזו?

לאורך הכביש משני הצדדים ניצבו נשות־איכרים שהציעו לנו למכירה פרוסות לחם, תפוחי־אדמה מבושלים ומעין פיתות, כל זאת תמורת סוודרים, פיג'מות, חולצות. הן גילו חוש מסחרי מפותח, כאילו הן היו "היהודים הסוחרים" ואילו אנו "ההונגרים המרומים והמסכנים". זוכרת אני, שנותרה לי עדיין פיג'מה חמה ורציתי להתמקח ולדרוש תמורתה פרוסת לחם גדולה יותר. האשה "הטובה" השיבה לי: "עזבי כבר, גברת צעירה, תני את הפיג'מה, בין כה לא תזדקקי לה עוד...". לשמע מלים "מעודדות" אלה, ומאחר והייתי מאוד רעבה, נתתי לה את הפיג'מה. עם חלוף הימים ירד מספרנו בהדרגה, רק אנו, הצעירות (והעיקשות) יותר, המשכנו בדרכנו. גם לי וגם לאחרות קרה לא פעם שנרדמנו תוך כדי הליכה ואפילו חלמתי פעם בהליכה.

משהגענו לעיר קומארוס שמענו שוב את רעמי התותחים של הרוסים, והגענו לכלל מסקנה שבודפשט שוחררה כבר. הדבר עורר בנו תקוות חדשות. הגרמנים נסוגו לכיוון מערב כל עוד נפשם בהם, על גבי טנקים וג'יפים, והעמיסו כמויות אדירות של מזון על המשאיות. מזון זה נשדד מהכפריים ההונגריים. הם נטלו עמם שקים רבים של קמח, סוכר, ואפילו פרות וחזירים.

הטור שלנו המשיך בהליכתו בתוך התעלה שבצד הדרך בגלל עומס התנועה, אך בכל מקרה היה עלינו להמשיך. המפקדה הגרמנית־הונגרית הגיעה כנראה לכלל מסקנה, שהשמדתנו הינה מטרה מלחמתית בעלת חשיבות עליונה... בשלב הבא כבר ירדנו לדרכים צדדיות. מנת המרק נלקחה מאתנו וגם היחס אלינו הפך להיות קשה ואכזרי עוד יותר. לילה אחד לאחר שכבר עברנו את העיר גיור, הרגשנו בערפל סמיך. בשקט אמרתי לרגינה שצעדה לידי, כי הנה הגיעה ההזדמנות לברוח. רגינה לא העזה ואילו אני פשוט יצאתי מהטור, המתנתי עד שכולם עברו לידי והלכו לדרכם ואז יצאתי מבלי לדעת לאן. הערפל עטף אותי כמו שמיכת פוך וההליכה קשתה עלי. מאוחר יותר התפזר מעט הערפל ונדמה לי שאני שומעת קולות! המשכתי בדרכי לכיוון הקולות ובעלטה הגעתי למעין מבנה.

נכנסתי פנימה והנה רק חשיכה עמוקה. מישהו פלט קריאת כאב. היתה זו אורווה גדושה ביהודים חולים וחלושים. לא שאלתי אפילו איך הגיעו למקום,

כי היה לי ברור שגם הם הסתלקו מאיזה מקום, או מצעד כלשהו, כמוני. זה ימים רבים סבלתי משלשולים קשים. רציתי מאוד לשכב, אך מחמת חוסר מקום יכולתי רק לשבת. שמחתי גם על כך. העיקר, שלא הייתי חייבת להמשיך בהליכה! במשך יומיים הסתתרנו במקום ההוא, אך לאחר מכן גילו אותנו האיכרים באיזו דרך שהיא והודיעו על תגליתם לראש־המועצה־המקומית. בכפר לא היו אנשי "צלב־החץ" ועל כן הודיע ראש־המועצה על הימצאותנו לרופא האזורי, והיה זה מזלנו! בפקודת הרופא האזורי העבירו אותנו לחווה קרובה וריקה, כדי שלא נדביק את תושבי הכפר במחלותינו. "בזכות" הגרמנים שבזזו את המשקים, יכולנו להתגורר בחווה זו בדירי־חזירים ריקים.

אך השמחה לא ארכה זמן רב ומיד למחרת הגיעה הפקודה להוביל אותנו בחזרה אל העיר גיור. כאן שיכנו אותנו בגיטו הישן. באותו גיטו שממנו הובילו את כל יהודי הסביבה אל המחנות... מכיוון קומארוס שמענו שוב את רעמי הקטיושות, אך אז כבר חדלנו להאמין בנסים. בכל אחד מה"חדרים" הצטופפו עשרה יהודים, כאשר כל הריהוט היה מעט קש רקוב. המחנה הזה שימש "מחנה מעבר", כלומר שמי שלא מת שם — הועבר למחנות אחרים. מדי בוקר היו באים אנשי "חברה קדישא" מתנדבים, שהיו קוברים את המתים, אבל לא בכל יום הספיקו לקבור את כולם, כי מספר המתים הלך וגדל, ומזה יומיים ירד שלג חזק והדבר מנע את הקבורה. משום כך נאלצתי במשך יומיים לשכב ליד גוויה.

באותם ימים כבר לא היו לי ספקות: ידעתי שכולנו נמות שם. הרעב, הקור, הזוהמה והכינים — כל אלה יתרמו את שלהם! בחצר שבין הבתים היה ברז ואני הייתי בודקת מדי ערב, אם איננו סגור. כך יכולתי בכל לילה בשעה מאוחרת לצאת, להתפשט עד חצי הגוף ולהתרחץ עד כמה שאפשרי הדבר במים קרים וללא סבון. לילה אחד נדהמתי לראות שהמים בצנרת קפאו. אז הרגשתי שהכוס נתמלאה. במצבי הנפשי אז ראיתי בכך את אות הגורל! ומה שקרה לאחר מכן, היה רק בבחינת נס.

דיירים חדשים השתכנו במחנה שלנו. היו אלה עובדי־כפיה שנמצאו כאן בשלב מעבר, בדרך ליעד בלתי ידוע. משראו אלה את מצבנו הנואש, בעיקר מבחינת הביגוד, ערכו "מגבית" ביניהם. קיבלנו מהם מכנסיים, נעליים, חולצות, סודרים — כל דבר שיכלו לוותר עליו. בשלב זה החלטתי להשיג מזון בכל מחיר.

בקרבת הבקתה שלנו נמתחה גדר־תייל, ומעבר לגדר היה בית קטן שמארובתו היתמר עשן כחלחל. כאשר החייל ששמר על הגדר, התרחק מעט, הרימותי את החוט הדוקרני ועברתי מתחתיו. לקחתי עמי שני סודרים. דפקתי בדלת הבית ואדם זקן פתח אותה. הוא התגורר שם עם אשתו ופחד מאנשי "צלב־החץ", ומשום כך לא הסכים שאכנס, אך בסופו של דבר הצלחתי לשכנע את האשה לעשות אתי "עסק". הדבר היה קל עוד יותר לאור העובדה שגם להם לא היה מה לאכול. הסכמנו שאם יצליחו להחליף את שני הסודרים תמורת מזון אצל האיכרים, נחלק אותו שווה בשווה.

למחרת עברתי שוב את הגדר ואמנם התברר לי, שהאיכר הזקן הצליח להשיג תמורת הסודרים חתיכת נקניק די גדולה וכיכר לחם. חילקנו בינינו

את הנקניק והלחם. ביקשתי מהזקנה לאפשר לי להתרחץ בביתה. היא חיממה מים על האח הבוער ואני התרחצתי, זו הפעם הראשונה מזה זמן רב, בגיגית גדולה. חשתי, שעשיתי הפעם את "העסק הטוב ביותר בחיי" ושוב הרגשתי כיצור אנושי. חזרתי אל חברי לגורל במצב רוח מרומם והתחלקתי איתם במזון. לאחר מכן הצלחתי עוד כמה פעמים לבצע עסקות דומות עם הזקנים, עד שמישהו הבחין בי פעם כאשר נכנסתי אליהם. כך נסתיים "מחזור העסקים" וגם "עונת הרחצה". שוב החל הרעב להציק לי...

באוסטריה

בסופו של דבר היה עלינו לעזוב את הגיטו של העיר גיור, שנקרא באירוניה בפי רבים מאתנו בשם "סנטוריום". העמיסו אותנו על קרון־משא והובילו אותנו לאוסטריה. דומני שחצינו את הגבול האוסטרי ליד העיר סנטגוטהארד. חוויה מיוחדת חווינו במוגרסדורף, בצד האוסטרי של הגבול. כאן המתין לנו קצין מהארגון לעבודות ביצורים הידוע לשמצה, בשם "תאודט" שהיה ממונה על עבודות הכפיה; הוא הבטיח לנו שאין ממה לחשוש, פשוט לוקחים אותנו לעבודה קלה. בנימוס רב שאל אותנו, אם מישהו מבינינו חולה, כי במקרה זה מעבירים אותו לבית־חולים ולאחר שמצבו ישתפר, הוא יצטרף אלינו מחדש. רבים יצאו מהשורה ונלקחו מהמקום. לאחר כמה דקות שמענו ירי של רובים, ואילו אנו נצטוונו להמשיך בדרכנו. לאחר הליכה של כ־10 קילומטר הגענו אל המטרה. היה זה בשעה מאוחרת בערב, כאשר הגענו למקום־מגורינו החדש, כפר בשם רוזנדורף. כאן הביאו אותנו לחדר אחורי של פונדק, בו היו מיטות קרשים בנות 3 קומות, "מוצעות" בקש רקוב. (כנראה, שחולים רבים נלקחו כבר מכאן "לבית־חולים"...). ובכן, השתרענו על הדרגשים ובהשפעת היום מלא החוויות נרדמנו מיד, עייפים עד מוות.

בחוץ שרר עדיין חושך, כאשר אדונינו החדשים, הפעם חיילי ה־אס.אס., הקימו אותנו ממיטותינו. לאחר הספירה חילקו לנו אתי־חפירה והוציאו אותנו לעבודה.

בשעת בוקר מוקדמת עברנו לאורך הכפר המושלג והנאה. מזה שלושה ימים לא אכלנו דבר והיינו סהרוריים מרוב רעב. האת היתה כבדה והדרך למקום העבודה היתה ארוכה. בסופו של דבר הגענו בכל זאת למקום וקבלנו רבע "מסטינג" נוזל פושר בצבע חום, שמשום מה כינוהו בשם קפה. התחלנו את העבודה. (כנראה שהגרמנים שמעו כי מלכודות הטנקים אותן חפרנו באיזור בודפשט, הצליחו ביעילות רבה לעצור את הטנקים הרוסיים...).

הפעם היתה העבודה קשה עוד יותר, כי כל אחד מאתנו היה חייב לחפור שני מטרים מעוקבים של אדמה, שהיתה קפואה, מושלגת וקשה ביותר לחפירה. חיילי ה־אס.אס. התחלפו ביניהם תדירות, כדי לא לקפוא מקור. לנו לא נשקפה סכנה כזו שכן כתוצאה מהעבודה המאומצת התחממנו כסוסים דוהרים, ואדים חמים עלו מגופותינו.

לפנות ערב הגיע למקום נציג ה"תאודט", הוא מדד את כמות העבודה אותה ביצענו, והכריח אותנו להישאר במקום ולהמשיך עד למילוי ה"נורמה". בדרך כלל היינו מצליחות לשוב "הביתה" רק בשעת ערב מאוחרת. בצהרים

הביאו "מרק", ממנו קיבלנו כחצי "מסטין" ואילו בערב חילקו רבע קילו לחם מעובש בתוספת ה"קפה" המוכר.

באותה תקופה היינו ב"טיפולו" של איש ס.ס. קרואטי, אשר "התמחה" במיוחד בבעיטות בכליות. רק בשל הפחד מבעיטות אלה והחשש מפני "טיפול בבית־חולים", כפי שראינו במוגרסדורף — ניתן לנו הכוח (?) להמשיך בעבודה. כבר בימים הראשונים גילחו את שערנו. דבר זה היה טוב מבחינה מסוימת, בגלל הכינים, אך לא כן מבחינה מורלית. השתדלנו לגנוב סמרטוטים כדי להסתיר את קרחותינו. בשל הקור הפתאומי כמעט וקפאו ראשינו.

בינתיים הלך ופחת מספרנו מיום ליום. רעמי הקטיושות הלכו והתחזקו, גם התקפות האויר תכפו, אך בקושי שמנו לב לכך.

ואחר כך, באחד הימים, לא באו אנשי האס.אס. ... הכפר עשה רושם "מת"; לא נשמע בו אפילו קול בודד. הפונדקאית הפכה פתאום לידידותית, חילקה לנו צלחת מלאה מרק מהביל, שגם כמה חתיכות בשר נמצאו בתוכו.

היא הרשתה לנו לישון בעליית־הגג, ושם היה יותר חם. מהתנהגותה יכולנו להסיק שהרוסים כבר התקרבו עד מאוד למקומנו. למחרת בבוקר עלתה לעליית־הגג ובקול נרגש דרשה מאתנו לעזוב מיד. הגענו אפוא למסקנה שהרוסים שוב נהדפו. החלטנו "לסגת" אל הגבעה שבפאתי הכפר עד שיתברר המצב. מאוחר יותר הסתבר שרעיון זה לא היה כל כך מוצלח. רק התחלנו לעלות על הגבעה, והנה שמענו קול צווחה. מרחוק יכלנו להבחין בגבר הנושא בידו רובה־ציד. הוא כיוון את נשקו אלינו ודרש מאתנו לשוב ולרדת.

הרגשה של כעס מהול ביאוש השתררה בי. חשבתי שהנה נגזר עלינו למות עכשיו, ודוקא כאשר השחרור נראה כה קרוב. הוקל עלי, כאשר בקצה היער הוריד אותנו מהעגלה וחזר לכפר. יצאנו לחפש מקום, בו נוכל להסתתר עד בוא הרוסים. לבסוף מצאנו מחסן של שקי־מלט. כאן החלטנו להתעכב. נותרנו רק ששה, כי היו בינינו כאלה שפחדו לצאת לדרך.

היינו רעבים מאוד ואחד הבחורים הציע לצאת לכפר לחפש מזון. יעצתי לו לא לעשות זאת. לפתע הבחנו בחושך בשתי דמויות שנכנסו למחסן. השתתקנו ולא העזנו אפילו לנשום.

שתי הדמויות שוחחו ביניהן בלחש בגרמנית, ומתוך השיחה הבינותי שהיו אלה שני חיילי אס.אס., אשר העדיפו להחליף את מדיהם בבגדים אזרחיים. כנראה, שגם הם חדלו כבר להאמין בניצחון הסופי...

השחרור

עם עלות השחר התחדש הירי הארטילרי, הפעם קרוב מאוד אלינו. נותרנו במחסן. שם הרגשנו פחות או יותר בטוחים, אף כי עצבינו היו מתוחים עד המכסימום... עד לשעות אחר־הצהרים השתתק הכל והחלטתי לצאת מהמחסן. יכולתי להריח את ריח אבק־השריפה שהתערב באבק שבאויר. השמים נצבעו בצורה בלתי טבעית בצבע צהוב והשקט היה מפחיד. מרחוק התקרבו אלינו אנשים בעלי חיצוניות מוזרה. היו אלה החיילים הרוסיים הראשונים שהגיעו אלינו בצווחות איומות. למרביתם היו עיניים מלוכסנות ופרצופים מונגוליים.

כך שוחררנו מהסיוט הנאצי.

ד מ ו י ו ת

מיכאל יצחקי

לדמותו של לוחם

איקה גרינברג — 40 שנה להירצחו

איקה גרינברג היה חבר ההנהגה הראשית של "הנוער־הציוני" בקובנה והנציג של א.ב.צ. במפקדה העליונה של המחתרת בגיטו. א.ב.צ.: ארגון־בני־ציון — מסגרת כללית של "הנוער־הציוני", שהתארגנה בגיטו קובנה בסוף 1941.

הכרתי את איקה בגיטו קובנה. במיוחד התקרבתי אליו מאז הצטרפותי לקומונה של א.ב.צ. למרות תפקידו כקצין במשטרה היהודית, הוא היה מבלה את זמנו הפנוי בקומונה, על־מנת להיות עם החברים ולהתעודד מהאוירה החברתית הנעימה ששררה שם. התקשרתי אליו מאוד, הערכתיו. למרות התפקיד הקשה שהוטל עליו הוא לא איבד את צלם האדם. לעולם לא התאכזר, חלילה, לא צעק ומעל הכל לא שיתף־פעולה עם מקורבי השלטון. להיפך, רבים ידעו בגיטו, כי איקה, יחד עם עוד קציני משטרה, היה פעיל בתנועה במחתרת (וכן הקצינים משה לוין, יוזפוביץ ואחרים). כבר באוקטובר 1941, אחרי האקציה הגדולה, נערכה התייעצות של נציגי הציבוריות היהודית בקובנה, בה נפלה לראשונה המלה "התנגדות". איקה גרינברג ופריץ פאדיסון, הביאו בפני הנאספים תכנית להתקוממות בגיטו במקרה של מבצע השמדה נוסף. הם הציעו לגשת מיד להקמת תאים להכשרת נוער להתקוממות. "אם אפילו לא יצליחו המורדים להתגבר על שומריהם ויומתו במקום — יהיה זה מוות של כבוד, מעין מלחמת־מצדה בזעיר־אנפין", רק כעבור שנה וחצי, כשתנועת המרי בגיטו היתה לגורם ציבורי בעל־משקל, חודשה התכנית הראשונה.*

את התמסרותו ללא גבול לחברים, מבלי להתחשב בסכנה הצפויה לו עצמו, הכרתי ממש על בשרי. באוגוסט 1943 נתפסתי בגיטו וצורפתי למשלוח, אשר כולנו חשבנו שגורלו להשמדה, כי לא ידענו אז שייעודו הוא מחנות־עבודה

* (ראה: תכנית איקה גרינברג, ספר הפרטיזנים היהודים א', עמ' 201).

באסטוניה. שמרה עלינו משטרה ליטאית. לא הרחק מאתנו שמרה משטרה יהודית על קבוצת יהודים שעמדה לשוב לגיטו. הייתי כבר מעבר ליאוש כי חשבתי שגורלי נחרץ הפעם. פתאום ראיתי את איקה מתקרב אלי. בין־רגע הסיר את כובע הקצין שלו ושם אותו על ראשי, כשהוא דוחף אותי וכביכול צועק עלי ברוגז: "מה אתה מסתובב פה? מדוע אינך עומד במקומך וממלא את תפקידך כשוטר?..."

אחר כך, בתקופה מאוחרת יותר, נפגשתי עם איקה אחרי בריחתי מהפורט ה־9 — זו מצודת־המוות. שאלתיו מדוע אינו עוזב את הגיטו ומצטרף לפרטיזנים. תשובתו היתה טבעית: "איך אפשר עכשיו, לפני חיסולו המוחלט של הגיטו, להפקיר את הנותרים". איקה, אשר מוכן היה תמיד להגן על אחיו, הקריב עצמו למען כבוד העם. והנה עוד מקרה המעיד על יושרו ונקיון־כפיו של איקה. היה בו יחס של כבוד והערצה לאביו שהיה איש דתי מאוד ואף התנזר מאכילת בשר בתנאי הגיטו, מחשש טריפה. אחותו של איקה השיגה פעם תרנגול חי והביאה לאביה. איקה סר במקרה הביתה ובראותו את העוף החי, השליכו החוצה בקראו בזעם: "איך אפשר בגלל אדם אחד לסכן ציבור שלם". כידוע, אסרו הגרמנים איסור חמור על שחיטה.

במרץ 1944 החליטו הגרמנים לחסל את שארית הילדים והזקנים שנותרו בגיטו קובנה (אקציית־הילדים). הגרמנים דרשו מהמשטרה היהודית שתגלה את המסתתרים. המשטרה סרבה לשתף פעולה עם הרוצחים. כל השוטרים נלקחו לפורט ה־9, וכדי להכריחם לשתף פעולה ולהפחידם, שרפו חיים את מפקד המשטרה משה לוין, את סגנו איקה גרינברג ואת יהודה יוזפוביץ. בטרם מותם עינו אותם בצורה איומה. עדים מסרו לי, כי ברגעיו האחרונים צעק איקה: "אחים, אל תהיו משרתי הגסטאפו, בל יהיה דם ילדינו והורינו בראשכם". ולנאצים צעק: "עוד יבוא סופכם".

עם תום הקרבות בליטא הלכתי לבקר את המצודה שהפכה לבית־קברות לכשבעים אלף יהודי ליטא. ראיתי במו עיני כתובת הכתובה בדם על הקירות: יידן, אויב ס'וועט ווער בלייבן לעבן — זייט וויסן אז דא זיינן אומגעקומען אויף א שרעקליכעקען אופן די יידישע פאליציי פון קאוונער גיטו. אבער אונזערע הענט זיינען ריין פון יידיש בלוט — א טויט די רוצחים! זאל לעבען דאס יידישע פאלק" ("יהודים, אם מישהו מכם יישאר בחיים — דעו, כי כאן ניספו באופן איום אנשי המשטרה היהודית בגיטו קובנה. אבל ידינו נקיות מדם יהודי — מוות לרוצחים! יחי העם היהודי"). בראש החותמים — איקה גרינברג.

40 שנה, לאחר הירצחו, מצטיירת לנגד עיני קומתו הזקופה של איקה, אשר הצטיין לא רק ביופיו החיצוני, כי אם גם ברוחו האצילה והאמיצה. דמותו יכולה לשמש סמל ודוגמה ולאורו יתחנכו בני־נוער יהודי.

במשואה

מנחם וירט

יעדים ומעשים

על אף התנאים הכספיים הקשים, שנגרמו לנו עקב האינפלציה הדוהרת והצמצומים בתקציבי המשרדים עמהם אנו במגע, אנו ממשיכים — תוך מאמצים רבים — לקיים את כל פעולותינו.

משרדי הממשלה והסוכנות רוחשים זה מכבר הערכה למכון שלנו, אשר הצליח לרכוש לעצמו מקום מיוחד בלב האלפים שלמדו בסמינריונים שלנו ובלב המחנכים והמדריכים, הפונים אלינו ללא־הרף בבקשם להגדיל את מספר תלמידיהם במסגרתנו.

סיפוק ועידוד רב אנו שואבים גם מן העובדה שציבור המשתתפים בפעולותינו מקיף את כל קשת הגוונים במגזר החינוכי של אוכלוסיית המדינה. לדוגמה אזכיר רק את זאת, כי בחדשים האחרונים שהו אצלנו בני־נוער מבתי״ס תיכוניים עירוניים, תלמידי ישיבת־כפר־הראה, תלמידי בתי״ס מקיבוצי השוה״צ, חניכי עליית־הנוער, תלמידי ישיבת־אור־עציון וקיבוץ חפץ־חיים, וכן מתנועות נוער שונות מדרום אמריקה ואירופה.

השיטה הייחודית אותה פיתחנו — היא אשר מביאה לנו את המוניטין הזה, מאחר ואנו מבססים את עבודתנו הפדגוגית בתחילה על קליטה הדרגתית של ידע בסיסי, ההולך ומרתחב ומעמיק בימים הבאים של הסמינריון, ומגיע לשיאו בנקיטת עמדות ובמסקנות המוסקות על ידי החניכים עצמם. במשך הסמינריון הופכים התלמידים לשותפים מלאים בברור הבעיות, הן על ידי עיון ביחידות ובקבוצות והן על ידי שיחות וברורים. שיטה דידקטית זו אין השפעתה בת־חלוף, כפי שקורה בשעורים רגילים ולעתים גם בעצרות המוקדשות לשואה; אין אנו גורסים, כידוע, את שיטת ההלם, המזעזעת את החניך לתקופה קצרה ולעתים גם מרתיעה אותו מהמשך התענינותו בנושא.

כיום רבים הם המחנכים ברחבי הארץ היודעים להעריך את עבודתנו הסיסטמטית הנעשית באוירה מיוחדת, במקום מובדל בו נתונים החניכים במשך 3 ימים לנושא זה בלבד, ואשר אין לעשותה בתנאים רגילים של בי״ס בו עוברים מנושא לנושא שעה אחר שעה. תרומה חשובה יש לזקוף כאן לזכותו

של הצוות החינוכי שלנו המיומן במיוחד לנושא זה. כל הגורמים האלה מניחים יסוד לחשבון־הנפש, אליו מגיע החניך בתהליך קליטת הדברים, ולהבנת מצבנו בעולם אז והיום.

להלן אביא צרור ידיעות על עבודתנו החינוכית הסדירה ועל הנעשה במכון מתחילת שנה"ל תשמ"ד, כלומר מספטמבר 1983 — ועד פברואר 1984, וכן על אחדות מתכניותינו לתקופה הקרובה:

סמינרים

במשך 6 חדשים אחרונים שהו אצלנו 1874 תלמידים מהארץ, מבתי"ס תיכוניים, וממוסדות עליית־הנוער — וביניהם נמנו 615 מבתי"ס דתיים.

מחו"ל הגיעו 4 קבוצות נוער גרמני, מתוכם אחת של נוער יהודי מגרמניה, וכן שתי קבוצות של חברי תנועות נוער מחו"ל, האחת של "הנוער־הציוני" והשניה מ"דרור־הבונים".

ימי עיון

נערכו בחדשים הנ"ל לקבוצות מחנכים אלה:

א. מנהלי המחוזות וראשי אגף־הנוער של משרד־החינוך־והתרבות.

ב. מרכזי־פרוייקטים מיוחדים (בלועזית) לתלמידי חו"ל, שבמסגרת עליית־הנוער.

ג. צוות עובדי אגף־הנוער של משרד־החינוך־והתרבות.

ד. מדריכי עליית־הנוער.

ה. ערב עיון על קראקוב היהודית והציונית.

שיתוף פעולה עם אוניברסיטת תל־אביב

מטרת ההסכם אותו חתמנו אשתקד עם הקתדרה לנושא השואה שבראשותו של פרופ' דניאל קארפי מאוניברסיטת ת"א, היא לקיים ימי עיון משותפים למורים על דרכי הוראת השואה.

הוועדה המשותפת כוללת את: הפרופ' דניאל קארפי, ד"ר דינה פורת, מנחם וירט ואיה בן־נפתלי; איה בן־נפתלי, המרכזת את הוועדה, היא חברת קיבוץ תל־יצחק ומורה במשואה.

בהתאם להסכם ייערכו ימי העיון לסרוגין באוניברסיטה ובמשואה. עד עתה נערכו 3 ימי עיון כאלה שהוקדשו, לנושאים הבאים:

א. הרקע האידיאולוגי של "הפתרון הסופי".

ב. לחימת היהודים בתקופת השואה ומשמעותה.

ג. מועצות היהודים בתקופת השואה.

2 ימי העיון האחרונים נערכו בבית התפוצות שבקמפוס של אוניברסיטת ת"א. באורח ממוצע משתתפים בכל אחד מן הכנסים הללו כמאה מורים מכל רחבי הארץ.

העמקת העבודה החינוכית

במקום הד"ר חיים שצקר, אשר שימש במשך שנים אחדות בתור יועץ פדגוגי של המוסד, נתקבלה לתפקיד זה הגב' בת־שבע שביב, האחראית להכשרת מורים להיסטוריה באוניברסיטת ת"א.

עבודתה של הגב' שביב מוקדשת להעמקת הפעילות החינוכית, למעקב אחר רמת התלמידים ולהדרכת חבר המורים במקום.

עם הצוות הפדגוגי של המכון, מקיימת הגב' שביב פגישות קבועות בהן נידונות הבעיות המורכבות המתעוררות בהוראת הנושא לסמינריסטים המתחלפים מדי 3—4 ימים, באשר כל קבוצה מתוכם מעלה שאלות ומעוררת בעיות דידקטיות הטעונות ליבון ודיון. הפגישות נערכות פעמיים בחודש, בכל פעם למשך 4 שעות.

עזרי הוראה

א. ערכנו והדפסנו אוגדן בן 45 עמודים המחולק לכל משתתפי הסמינריונים, הכולל חומר חובה של מקורות הדרושים לעבודה השוטפת.

ב. נרכשו מכשירים נוספים, כגון: וידאו־טייפ, טלביזיה צבעונית, מסרטה וסרטים חדשים.

מלגות

א. מתוך עשרות עבודות של סטודנטים ותלמידי הסמינרים שלנו זכו 14 איש במלגות מקרן יהודית רזניק, קרן מרים טאובה, וקרן יעקובוביץ.

ב. מקרן נימצוביץ חולקו 2 מלגות לעתונאים: נח קליגר ואליאונורה לוי, על פרסומיהם לאחר ביקורם בפולין.

ג. נערכות הכנות לחלוקת פרסי קרן גוטמן, קרן י. גלבוע, וקרן י. קובוביצקי.

פרס אלי ויזל, הניתן השנה על ידי אוניברסיטת חיפה למשואה, יוענק בטכס מיוחד שייערך ב־10 במאי באוניברסיטת חיפה, כאות הוקרה על העבודה החינוכית הייחודית הנעשית על ידינו. פרס זה מוענק זו השנה השלישית. לפני שנתיים זכה בו יד־ושם ואשתקד בית־לוחמי־הגיטאות.

לקראת עצרת יום השואה והגבורה תשמ"ד

נערכות הכנות לעצרת בהדרכת איש תיאטרון, כוריאוגרפית ולהקת מחול. נשיא המדינה, מר חיים הרצוג, יהיה אורח העצרת.

הקובץ השנתי שלנו "משואה", כרך י"ב, רואה אור בימים אלה ובו שורה ארוכה של מחקרים, יומנים, עדויות ופרקי עיון.

המשתתפים

משה קול יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית, יו"ר הנהלת משואה, מדרשת פורדר ו"יסודות"; יו"ר חוג ידידי אגודת־הסופרים.

גדעון האוזנר יו"ר מועצת יד־ושם; יו"ר הוועדה הפדגוגית של משואה.

ד"ר דב לוין חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, ועורך פנקס קהילות לטביה ואסטוניה במסגרת "יד־ושם".

פרופ' יעקב רותם מבכירי הרופאים בארץ; מאז עלייתו ב־1938 עבד בישובים ובבתי"ח באזורי הארץ השונים; מרצה בכיר בביה"ס לרפואה בירושלים ופרופסור לרפואה באוניברסיטת ת"א; חיבר עבודות מחקר וערכים רפואיים באנציקלופדיות רבות וערך את האנציקלופדיה הרפו־אית למשפחה; זכה במדליות מטעם בית־לוחמי־הגיטאות והאיגוד הבינלאומי ע"ש יאנוש קורצ'אק.

אליהו שמואל אביהר (אייזנברג) חבר ההנה"ר של הנוה"צ עקיבא בפולין לפני המלחמה, ולאחריה — פעיל בהעפלה ובקליטת עולים; ריכז את "יסודות" ב־6 שנות קיומה הראשונות. בוגר במדעי החברה וההיסטוריה (ת"א), ובסוציולוגיה (סורבון — פאריז); מחבר מסות על תולדות עם ישראל והאנתולוגיה על פלוצק, קהילה עתיקת־יומין בפולין; חבר הנהלת "משואה".

יהודית תידור־באומל חוקרת במכון לחקר השואה באוניברסיטת בר־אילן; פרסמה מאמרים ומחקרים ב"ידיעות יד־ושם", ילקוט מורשת, סיני, ו־Jewish Social Studies.

ד"ר יוסף קרמיש היסטוריון וחוקר השואה; חבר הנהלת יד־ושם; פרסם מחקרים וספרים רבים בנושאי השואה והגבורה.

תדיאוש פנקוביץ' פולני נוצרי; רוקח; בית־המרקחת שלו עמד על גבול הגיטו בקראקוב, ואי־לכך היה בקשרים הדוקים וסייע רבות ליהודי הגיטו ופעל להצלתם. ספרו "בית־מרקחת בגיטו" בתרגומה של מרים עקביא יופיע בקרוב בהוצאת יד־ושם. חי בקראקוב.

פרופ' יון דגן יליד מוגילב פודולסקי שבאוקראינה; במלחה"ע ה־2 לחם בנאצים כטנקיסט בדרגת סגן, נפצע בקרב וזכה בעיטורים רבים וביניהם עיטור הדגל האדום, שהוא הגבוה באותות ההצטיינות. לאחר המלחמה למד רפואה בצ'רנוביץ והתמחה ברפואה אורטופדית בקייב, שם עבד עד עלייתו ארצה ב־1977. כיום עובד כרופא אורטופד ברמת־גן.

גיטה עמיפז־זילבר מחברת הספר "מחתרת יהודית באלג'יריה 1940—1942" (בהוצאת משרד הבטחון); בעת השואה שהתה בבלגיה ומשם נמלטה — בעודה נערה — למרוקו; כיום עובדת במחלקת התפוצות במשרד־החוץ בירושלים.

בלה גוטרמן נולדה ברוסיה בעת המלחמה להורים יוצאי פולין, שברחו מזמושץ לרוסיה בעת המלחמה, חזרו לפולין עם תום המלחמה ועלו ארצה ב־1950. בעלת תואר מ"א בהיסטוריה. מורה בתיכון בהרצליה.

רפאל בלומנפלד מחנך; מפעילי "האיחוד" בפולין שלאחר המלחמה; עלה ב־1948; מראשוני כפר־הנוער ניצנים, והחל מ־1950 פעל בו בכל שלבי החינוך כמדריך, מורה, מרכז ההדרכה, ובמשך שנים רבות בתור מנהלו של המוסד, עד לפרישתו לגימלאות ב־1980. בוגר אוניברסיטת ת"א במדעי הטבע; פרסם עבודות בנושאי החינוך הפנימייתי והחינוך למסורת; חבר הנהלת "יסודות" והנהלת המפלגה.

משה קלכהיים ממורדי גיטו וילנה, ואחר כך מהפרטיזנים ביערות ליטא; לפני המלחמה היה מפעילי "עקיבא" בגאליציה; מזכ"ל המועצה הציונית בישראל; יו"ר ארגון הפרטיזנים ומורדי הגיטאות בישראל; חברת הנהלת ל"ע.

אברהם קלודבסקי מראשי הנוה"צ בפולין ואחר כך בליטא, משם עלה לארץ דרך קושטא בעצם ימי המלחמה; פעיל במפלגה ובסניף חולון, חבר מרכז ל"ע.

פרופ' אריה לוי מרצה במדעי החינוך באוניברסיטת ת"א; היה בין מארגני מחתרת הנוה"צ בהונגריה; ממייסדי כפר־הנוער ניצנים; חבר הנהלת "יסודות" ומשואה.

ד"ר אננה פדרבוש־אופיר ילידת טרנופול; לאחר חיסול המחנה ב־23 ביולי 1943 חמקה לצד ה"ארי", שם הסתתרה עד בוא הרוסים; לאחר השואה למדה רפואה בוורוצלב והיתה אסיסטנטית של פרופ' לודויג הירשפלד; עלתה ב־1957; עבדה כרופאה ובמחקר רפואי בת"א ובירו־שלים; שמשה כמנהלת המחלקה הסרולוגית ומדריכת סטודנטים מפולין בביה"ח האוניברסיטאי של "הדסה" בירושלים; כיום בת"א.

יצחק ארצי מראשי התנועה וממארגני המחתרת היהודית ברומניה בימי המלחמה; נמנה על מפקדת אניית־המעפילים "כנסת ישראל", וממנהיגי המעפילים במחנות־הגירוש בקפריסין; עתונאי; מראשי ל"ע; חבר הנהלת העיר ת"א.

מנחם זליגר ז"ל יליד רוסיה; גדל בלייפציג שבגרמניה ולאחר מכן תושב קראקוב; בימי השואה ברח מגיטו בוכניה להונגריה ואחר כך לרומניה, שם כתב את ספרו.

אלישבע באריל ילידת בודפסט; ניצלה בעת מצעד המוות של יהודי בודפסט; עלתה ב־1949; פרסמה מאמרים ב"אויקלט"; תושבת ירושלים.

מיכאל יצחקי יליד וארשה, מניצולי גיטו קובנה ומפורציה הנועזים של חומות מבצר המוות "הפורט התשיעי" בליטא; חבר הנהלת "משואה" ומועצת יד־ושם; חבר קיבוץ תל־יצחק.

מנחם וירט מראשי תנועת "עקיבא"; ממייסדי בית יהושע; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות; מנכ"ל "משואה".

CONTENTS

BEACON

The Dangers to the Future of the Jewish People	Moshe Kol	7

REFLECTIONS AND CONSIDERATIONS

Science and Totalitarism	Gideon Hausner	13
Jews of the Baltic Countries in Their Blossoming and Destruction	Dov Levin	17
Janusz Korczak — The High Priest of Children's Medicine	Jacob Rotem	42
Genocide of a People According to the Teachings of Antisemitism of the 19th Century	Elijahu S. Avihar	47
Youth Aliya and the Jewish Refugee Children in Great Britain During World War II	Jehudit Tidor-Baumel	71

THE DAYS OF HOLOCAUST AND REVOLT

The Speech of Adam Tscherniakov at the Assembly of "Children's Month" in the Warsaw Ghetto	Dr. J. Karmish	81
The Pharmacy in the Krakov Ghetto	Tadeusz Pankiewicz	88
"Jews Did Not Fight"	Dr. Ion Degen	103
Jews of Algeria Under the Vichy Regime	Gitta Amipaz-Silber	116
The Janowski Camp	Bella Gutterman	124

"HANOAR HATZIONI" AND "AKIBA" IN TIMES OF ORDEAL AND TRIAL

Kibbuz Ichud Hanoar Hatzioni-Akiba in Kielce Before and After the Pogrom	Rafael Blumenfeld	136
The Big Hunt	Moshe Kalchheim	164
With "Hanoar Hatzioni" From Poland to Lithuania on the Way to Eretz-Israel	Abraham Klodavsky	171
The Zionist Youth Movements and Their Share in the Rescue Actions at the Time of the Nazi Occupation of Budapest	Arie Levi	185
The Time of Holocaust and Revolt in Tarnopol	Dr. A. Federbush-Ofir	191
The Heroic War of Kibbutz Nitzanim	Moshe Kol	198

DURING THE WAR AND AFTER

The Cyprus Maapilim Camps	Itzhak Artzi	204

EVIDENCE

In Search for Rescue	Menahem Seliger	211
The Death March	Elisheva Baril	226

IMAGES

The Image of Ika Grinberg	Michael Itzhaki	234

AT MASSUA

Aims and Deeds	Menahem Virt	236

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM

No. 12

April 1984

Editor: S. Meiri
Editorial Board Secretary: M. Virt
Editorial Board: M. Kol, M. Virt, S. Meiri

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry
&
The Women's Association of Survivors of Nazi
Oppression in Montreal, Canada

©
All Rights Reserved
Massuah, Tel-Aviv, 48, King George St., Israel